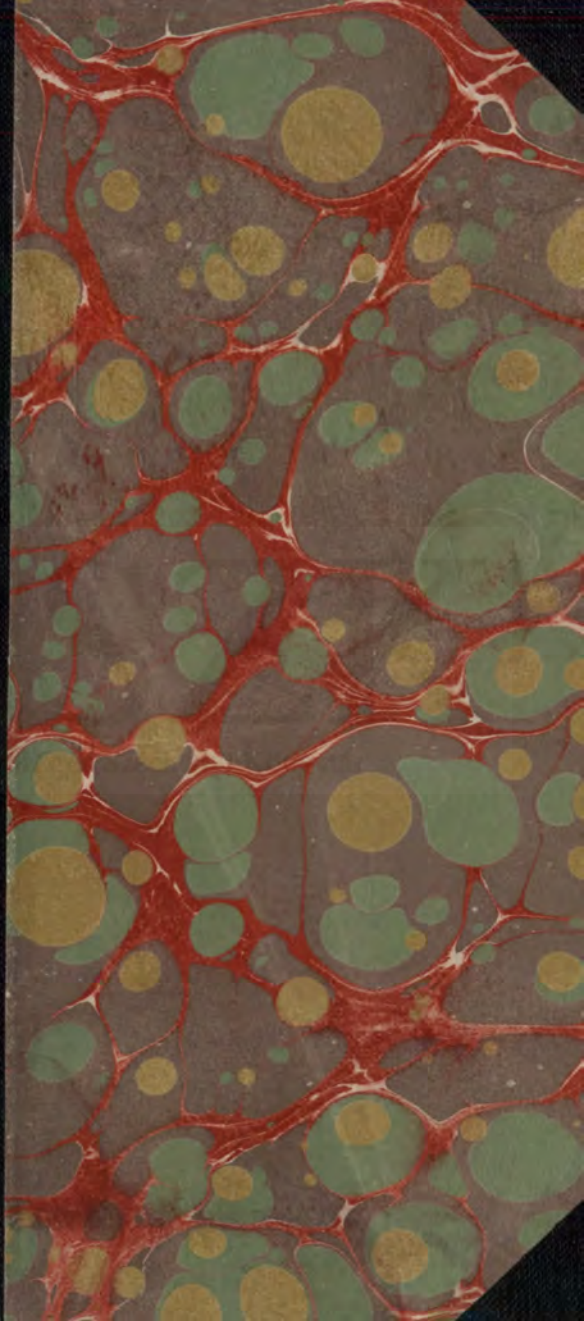

.....
270.252 OSZK

.....
KOÓS
Életem
és Emlékeim

2

N. M.

ÉLETEM ÉS EMLÉKEIM.

1828—1890.

IRTA

KOÓS FERENCZ,

KIRÁLYI TANÁCSOS, TANFELÜGYELŐ.

II. KÖTET.

A BUKURESTI EV. REF. TEMPLOM
és VERESS SÁNDOR arczképével.

Ára I frt. 50 kr.

A tiszta jövedelem 50%-át a Brassó-Bolgárszeg külvárosban
állítandó magyar óvoda-alap javára ajánlja az író.

BRASSÓ,

ALEXI KÖNYVNYOMDÁJA

1890.

Bengt.

1427 kr.

5

A BUKURESTI EV. REF. TEMPLOM.

ÉLETEM ÉS EMLÉKEIM.

1828—1890.

IRTA

KOÓS FERENCZ,

KIRÁLYI TANÁCSOS, TANFELÜGYELŐ.

II. KÖTET.

BRASSÓ,
ALEXI KÖNYVNYOMDÁJA.
1890.

1850-1850

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

270.252

ÉLETEM ÉS EMLÉKEIM.

~~~~~
MÁSODIK KÖTET.

BLATTEN DES BUCHES

MASSIG KÜTT

Original Buch

I. RÉSZ.

Lelkészi pályám 1855—1869.

1. Beköszöntöm 1855 ápril hó 1-én a bukuresti ev. ref. Sükei-féle fatemplomban.

Fölvirradt végre az a nagy nap is életemben, hogy beköszöntsek abba az egyházba, melynek felvirágoztatására óhajtottam feláldozni életem hátralévő részét. Akkor épen 26 éves és közel 5 hónapos voltam, teljes erőben, fényes reményekkel. Testben egészséges, közepesnél nagyobb, karcsu termetű, szőke, inkább vörösre hajló, rövid tömött szakáll és bajuszszal. Öltözetem: fekete finom posztókaput, mellény, nadrág, Mazzini-körköpeny, fekete magyar kalap. Palástom atlasz-selyem, mely igen elegáns volt. Igyekeztem Bodola püspök meghagyása szerint tisztességes öltönyben megjelenni hallgatóim s az idegen város lakosai között.

A kis fatemplom, daczára, hogy ápril 1-ére virradólag virágvasárnapra meglehetősen hó hullott le, zsufolásig megtelt. Az imákat és beköszöntő prédikációmát még Maros-Vásárhelytt jól betanultam volt s így a szószékbe csakis a Bibliát vittem fel. Alapigém Jeremiás próféta könyve I. rész 4—7. versei voltak, melyeket ide is leírok: »Szóla az Ur nekem, mondván: Minek előtte a te anyádnak méhében formálnálak, ismertelek tégedet; és minek előtte születnél, megszenteltelek tégedet; Pró-

fétának rendeltelek tégedet a pogányok között. És mon-
dék: Ah, ah, uram Isten! ime nem tudok szólni, mert
gyermek vagyok én! És monda az Ur nekem: Ne mond
ezt: gyermek vagyok én; hanem valamire küldlek téged,
elmenj és valamiket parancsolok neked, megmondjad.◀

Beköszöntöm fényesen sikerült. Templomból kijövet
alig győztem fogadni a mindenfelől jövő szerencsekivána-
tokat. Nem volt akkor boldogabb ember, mint én s ezen
nem fog csudálkozni a t. olvasó, mert már tudja az
előzményekből, hogy boldogult édes atyám forró vágyát
fényesen teljesíttem.

Beköszöntőmmel jövöm alapja hallgatóim előtt meg
volt vetve.

Nyolcz nap mulva, u. m. husvét első napján annyi
volt a hallgatóm, hogy egy része be sem fért a temp-
lomba, hanem csak a templom udvaráról hallgatta be-
szédemet. Ekkor osztottam életemben legelőbb Urvacsorát
híveimnek. Másnap, u. m. ápril 9-én, husvét másod nap-
ján délelőtt ismét tenger-sok hallgatóm volt, s én mind-
annyiszor írás nélkül prédikáltam, a mi nagyon meglepte
hallgatóimat. Bodola püspök adta nekünk azt a jó taná-
csot, hogy míg fiatal papok vagyunk, minden egyházi
beszédet tanuljunk meg könyv nélkül s ne vigyünk írást
a szószékbe. Én meg is tartottam ezt s ez által nyertem
meg leginkább híveim szeretetét és tiszteletét. — Nagyon
ritka eset volt az, midőn én a szószékbe az írást felvit-
tem 14 évi paposkodásom alatt.

Megjegyzem itt egyszer mindenkorra, hogy a bu-
kuresti ev. ref. magyar és ág. ev. luth. egyházak, sőt
1860-ig a római katolikusok az ünnepeket az ó-hitüek-
kel tartották s tartják ma is. A róm. katolikusok 1860
körül az új naptár szerint kezdték az ünnepeket meg-
ülni. Első látszatra úgy tűnik fel, mintha úgy a róm.
katolikusok, valamint az ev. ref. és ág. hitüek csakis

anyagi érdekekből fogadták volna el mintegy önként azt a gyakorlatot, hogy az ünnepeket az ó-hitűekkel egyszerre tartásuk meg. A hívek nagyobb része előtt az anyagi érdeken kívül egyéb indító ok aligha volt is; de a lelkészeket, a műveltebb hallgatókat más, magasabb szempont vezette erre.

Oláhországban s a mai Romániában az oláh irás-tudók fennen kérkednek azzal, hogy olyan szabad vallás-gyakorlat sehol sincs, minő náluk volt és van. Ez azonban a valóságnak nem felel meg. Állításom igazolására lássuk csak:

2. Hogyan volt a bukuresti ev. ref. fatemplom felszerelve.

A fatorony tetején csillag helyett, miket az ev. ref. tornyokon rendszeren láthatunk, egy nagy fakereszt állott, mely fehér bádoggal volt bevonva, hogy az idő viszonyosságait tovább kiállhassa. A templomban az ajtóval szemben egy mélyedésben vagy fülkében állott *Krisztus* olajba festett képe, a keresztrefeszítést ábrázolva. A kép szélessége és magassága több volt egy ölnél. A kép alatti polczon 6 viaszgyertya égett az istentisztelet alatt. Keresztelés-, esketés- és temetéseknél a viaszgyertya épen úgy szerepelt, mint a gör.-kel. románoknál. Miért mindez, holott köztudomású, hogy az ev. ref. egyház a feszületet nem teszi be templomaiba, viaszgyertyát szertartásai körül egyáltalában nem használ? A Sükei korából még életben lévő öreg híveim magyarázták meg ezt nekem. Az a híres vallásos türelem és szabadság e század elején abból állott Bukurestben s egész Moldva-Oláhországban, hogy alkalmazkodni kellett a görög-keleti, azaz a Moldva-Oláhországban uralkodó egyház szertartásaihoz, sőt ünnepei megüléséhez is. Sükei korán átlátta, hogy ha így nem cselekszik, az egyház alapítását teszi lehetetlenné. Még ma is úgy van Romániában, hogy a gör.-

kel. egyház az uralkodó egyház, a többi felekezet csak secta, melyet elnéznek . . . Én tehát szintén nem tartottam eszélyesnek a Sükei által életbeléptetett, de az ev. ref. egyház keretébe nem illő szertartásokat kifogásolni, hanem az időre bíztam ezeket lassanként és úgyszólván észrevétlenül megszüntetni. Magam is hamar meggyőződtem a felől, hogy a román nép csak magát nevezi kereszténynek — Cristinu, — s minket még az elfogadott gör.-kel. szertartás mellett is gyanús szemmel néz s hamar rámondja, hogy: nem-keresztény, »necristin.« Ilyen volt e század első felében a romániai híres vallásszabadság. Szabad vagy: ha úgy cselekszel, mint én . . . Volt alkalmam 14 év alatt meggyőződni a felől, hogy a romániai gör.-kel. románság milyen végtelen homályban volt a protestantismus lényege felől.

3. Miként alakítottuk át a Sükei istállóját már 1855-ben kántortanítói lakká.

Midőn állásomat elfoglaltam, nem volt az egyháznak harangozója, mert Sükei, Péterfi és Dimény alatt ezeknek cselédei voltak harangozók. Én cselédet még nem tartottam, de harangozóra okvetetlen szükség volt, a ki harangozzon, a templomot tisztán tartsa, ott a gyermeket meggyújtsa és eloltsa, a perselypénzt összegyűjtse és velem a betegekhez eljárjon az úrvacsorával. Négy szobáskából tehát kettőt, t. i. az udvar felől valókat megtartottam magamnak, az utcza felőli két szobát és konyhát átengedtem ideiglenesen étfalvi Zsigmond Áron nős és két gyermekes szabólegénynek addig, míg a Sükei istállójából a kántortanítónak két szobát csináltatunk, a kocsiszint pedig átadjuk neki fáskamarának; a harangozó pedig elfoglalja a templom mögött a kántor szobáját, ennek előszobája pedig marad még egy ideig iskolának. A közgyűlés ezt elfogadta s husvét és pünköst között elké-

szült az istállóból a kántortanítói lak s megtörtént a kántor és harangozó elhelyezkedése és ezzel mindenki igen meg volt elégedve.

A templomot a hívek pontosan és szép számmal látogatták. Megjegyzem, hogy Bukarestben csakis vasárnap délelőtt volt istentisztelet $9\frac{1}{2}$ órától 11-ig. Ennek oka az, hogy a hívek a rengeteg nagy területre elhelyezkedett városban szerte-szélylyel laktak s így egy nap kétszer össze nem gyűlhettek. Megpróbáltam ugyan a délutáni templomozást is, de abba kellett hagynom, mert alig jött 4—5 hallgató. Ez a körülmény igen kedvező volt arra, hogy az iskolára nagy súlyt fektessek. 1855 pünköst másodnapján volt a templomban az első nyilvános vizsgálat *Kiss József* kántortanító alatt, 25 fiu- és leánygyermekkel. A hallgatóság igen nagy érdeklődést mutatott a muzsák vizsgája iránt. Ennek én megörvendtettem, mert hamar átláttam, hogy az egyházat csakis az iskola által menthetem meg az eloláhosodástól. 1855 husvétől pünköstig én nem tanítottam, mert ezt az időt hallgatóim felkeresésére, velük való megismerkedésre és a papi vizsgára való készülésre fordítottam. Mennél több hitsorsosomat látogattam meg, annál inkább átláttam, hogy iskola nélkül el fog pusztulni egyházam. A legtöbb hívem annyira hibásan beszélt magyarul, annyi oláh szót vegyített beszédébe, hogy minden figyelmemet meg kellett erőltetnem, hogy azt az új divatu magyar beszédet megérthessem. Az új iskola építése már ekkor forrott fejében, de nem szóltam erről senkinek, mert még nem láttam célszerűnek.

4. A honvágy kínjai.

Bár eléggé el voltam foglalva 1855 husvét és pünköst között, az idő is igen szép volt, s mégis valami kimondhatatlan érzés úgy nyomta szívemet, mintha meg

akart volna fojtani. Különösen reggelenként korán szokva felkelni, kimentem az udvarra s ott északra tekintve s a házára s ott hagyott barátimra, jegyesemre gondolva, szemeim önkéntelenül megteltek könnyüvel. Szóval: sirtam mint a gyermek, kit édes anyja kebeléről leszakítanak és idegenek közé visznek.

Szerencsém volt, hogy olyan korán az udvaron mindenki mélyen aludott s így nem látta senki a könyező ifjú papot. Még kinevettek volna . . . . Azt a fájdalmat, mit a honvágý okoz, érezni érezzük, de kimondani nem bírjuk. Az a tudat, hogy egész földi életünkre számúizve vagyunk édes anyántól, a hazától, valami irtóztató. Pedig én önkéntes számúizott voltam, s hányan voltak akkor, kik nem önként, hanem a börtön és halál elöl emigráltak, de én ezekkel csak később ismerkedtem meg. Most még csak magamért könyeztem.

Azt mondják, hogy az ember mindenhez hozzá szokik. Megengedem, de én itt bevallom, hogy én az oláhországi életviszonyokhoz hozzá nem bírtam szokni. Én ott mindig idegennek éreztem magamat s csak úgyszólva lagereztem Bukurestben. Megvolt ennek oka, t. i. az a szellemi összeköttetés, melyben a magyar lapok útján honfitársaimmal folytonosan állottam.

5. Mester Ede gyógyszerész és családja.

Nagy-enyedi *Mester Ede* testvér volt Mester Károly kitűnő zeneszerzővel és Mester Lajos arczképfestővel, ezen szerencsétlen véget ért zsenivel. Mester Ede 1848-ban már nős volt s mégis felcsapott önkéntesnek. Az 1849-iki n.-enyedi katastropha nejét, Herold Zsuzsikát és két gyermekét, Laurát és Kálmánt N-Enyeden találta. A város már lángban állott, midőn a szegény nő két gyermekét két karjára kapva, szállása kertjén végig szaladott és a mezőre menekült. Ez volt szerencséje, mert ha az

utczára szaladott volna: ott — mint annyi másokat — az oláhok agyonverték volna.

A két gyermeknek keze-lába megfagyott, de legalább meg voltak mentve. Felenyeden egy ismerős oláh nő mentette meg őket. Ott kapta meg őket Mester Ede, ki az enyedi vérszről a hírlapokból értesülve, Szegedről Nagy-Enyedre sietett és Szegedre vitte őket. Szegedről Szt.-Tamás bevétele után mint gyógyszerész a péterváradí várbán kapott alkalmazást. E vár capitulatioja után Losoncra ment szintén alkalmazásba s onnan 1854-ben Bukurestbe, a hol a Steege gyógyszer-tárában volt 1854—1857 tavaszáig provisor. 1857 tavaszán önálló gyógyszer-tárt állított Kalaráson s ott telepedett le és kedvező viszonyok között élt egész 1880-ig, a midőn légsősorvadásban elhalt. Losonczon született Lajos nevű fia, a ki ma kalarasi gyógyszerész s két leánykáját itt Brassóban taníttatja az állami elemi iskolában. Laurát m.-vásárhelyi Orbán Samu gépész vette el Kalaráson 1863 végén s ma is ott laknak egyetlen fiugyermekükkel s az öreg Mester Edénével. Kálmán a bukuresti ref. iskolában tanult s onnan átlépett ott Bukurestben a dr. Davila által alapított gyógyszerészi tanfolyamra, melyet végezvén, atyjától a gyógyszer-tárt átvette s megnősült innen Brassóból, Placskó Bertát vévén el, de félév múlva ott Kalaráson 1871-ben difteritisben elhalt; neje visszajött szüleihez s ma is egyike Brassó lelelkesebb magyar leányainak. — Mester Ede negyedik s utolsó leánygyermekét én kereszteltem már mint nős pap 1855 nyarán. Neve: Róza; férjhezment Bulgáriába.

Ez a család volt akkor Bukurestben a legkedvemrevalóbb magyar család. Ki volt kötve, hogy minden második vasárnap együtt legyünk náluk ebéden s együtt töltsük az időt egész estig. Ez úgy is történt. Rendes vendégei voltunk: 1. *Krizsánics József* gyógyszerész-segéd, ma is élő győri

fiu, jó czimbora. 2. *Pater Jusztin* oláh kaluger a bukuresti metropolián. Eredetileg zarándi magyar fiu s borbélylegény, kit szerencsétlen szerelem kergetett Oláhországba s ott Justin név alatt oláh barát lett. Ez a pater kiválóan vig s nemeslelkű ember volt, tánczolt, danolt velünk a Mester kertjében még az oláh böjtökben is. Ilyenkor ezt szokta ordítani, ha kissé bekapott: »Hai de lupu«, azaz: »jön a farkas.« Rá is ragadott a »hai de lupu« név, soha sem hittuk másképen s ezért nem neheztelt. Hanem az a szúrás, melyet vetélytársa szívéen ejtett, őtet halálig szúrta s csak 1859-ben szabadult meg tőle a Brankován-kórházban Krizsánics karjai között, ki már akkor a Brankován-kórházban kapott szolgálatot.

3. *Kolozsvári Pap Mari*, Fodor nevű férjétől elvált csinos menyecske, a ki akkor hg Ghyka Károlynál lakott. Igen lelkes honleány volt és erkölcsös életű. 1873 körül nőül ment ott Bukurestben Johann Jakob nevű budai németajku kefekötő- és kereskedőhöz. Ez a Johann Jakob későbbi apósomnak, pancsovai Dimbovics Józsefnek igen jó barátja volt s ezen réven én is megszerettem. 1886-ban az újévet nálam töltötte nejével és nőm szüleivel itt Brassóban, de alighogy hazamentek, a szerencsétlen, ritka becsületes német ajku, de magyar szívű, már 73 éves ember a hálósobájában, míg neje a piacra járt, felakasztotta magát. Neje Pap Mari ma is Bukurestben él s ott is fog meghalni, mert Kolozsvártt már senkije sincs. Egy kis házat örökölt férjétől a Kotrocsen-zárda alatt s oda vonta meg magát vénségére, elfeledve, eltemetve . . .

4. *Kiss József* ref. kántor-tanító. 5. E sorok írója. Ezek minden második vasárnap vendégei voltak a Mester családnak. Ebéd után énekeltünk, guitároztunk, a mihez Mester, Kiss és én jól értettünk. Ha jókedvünk eredett, ebéd után tánczra is kerekedtünk. Később valami francia varróleányok is odajövegettek Böhm Birivel s

azokat is megtanítottuk a csárdásra. A Böhm családról »Történeti dolgozataim«-ban megemlékeztem volt 1869-ben. A Mester-család volt ezután egész 1857 tavaszáig az az igazi magyar családi kör Bukarestben, melynek körében felejtettük az idegen hazát és odahaza képzeltük magunkat az 1848 előtti magyar patriarchalis életben.

6. Az 1855-ben Oláhországban forgalomban volt pénznemekről.

Idejében gondoskodtam, hogy némi tájékozást szerezhessenek azon különböző pénznemekről, melyek 1855-ben Oláhországban forgalomban voltak, hogy ez által a megcsalatlásnak ki ne tegyem magamat. 1855-ben még nem történt volt meg az unió Moldva-Oláhország között, ezért nem említem itt az unió után elfogadott Romániát, hanem Oláhországot.

Oláhországnak 1855-ben nem volt — mint ma — nemzeti pénze. E helyett forgalomban volt ott Európa nagyobb államainak mindenféle réz-, ezüst- és arany-pénze. Ezen pénzeket számították át *piaster*-be, oláhosan *leu*-be. A román történetírók szerint Kis-Oláhország valamelyik bánja veretett volt hajdan ezüstpénzeket, melyeken az oroszlán domborképe volt látható; tehát azon oroszlán képe után nevezték ama pénzeket *leo*- vagy oláhosan *leu*-nak és a forgalomban lévő pénzeket a bán szó után *banu* = *bani*-nak. A leu vagy piaszter 1855-ben azonban már csak képzeletben létezett. Egy piaszter vagy leu 40 *para* volt, de megjegyzem, hogy akkor már para pénznem sem volt, tehát ez is csak képzeletben létezett.

Minden idegen pénzt az oláh leu-re (piaszter) és pará-ra kellett átszámítani s ez kezdetben nem volt valami könnyű dolog, de a gyakorlat aztán segített ezen is.

Legtöbb osztrák pénz volt 1855-ben Oláhországban

forgalomban, mi onnan származott, hogy az osztrák megszálló sereget is osztrák ezüst s arany pénzzel kellett fizetni 1854—1857-ig Moldva-Oláhországban, mert az osztrák bankjegyeket nem fogadták el, csakis a pénzváltók (zarafi)

I. Az osztrák pénzek közül a következők voltak általános forgalomban:

1. A *gologanu*, régi vastag rézkrajczár, melynek darabját négy parába számították, tehát 10 gologán 40 parát, azaz egy leut vagy piasztert tett.

2. A *firfirieu*, háromkrajczáros kis ezüstpénz, melynek értéke 10 para s így 4 firfirik egy piaszter volt.

3. A régi fél ezüsthuzsas, melyet 1 piaszter és 5 parába számítottak.

4. A régi ezüsthuzsas, *sfunczu*, a »Zwanzig« német szóból rontva; ennek értéke 2 piaszter és 10 para volt.

5. A császári arany, *galbenu*, mely szó sárgát jelent. A császári arany, ha reczés volt — *galbenu ferecatu* — 32 piaszterbe számítottatott, ha nem volt reczés — *galbenu neferecutu* — ekkor 31 piaszter és 20 para értékkel bírt.

II. A török ezüstpénzek közül leginkább el voltak terjedve:

1. Az *ekusár*, ezüst tallér, melynek értéke 10 piaszter és 10 para volt; ennek apróbb részei is voltak, u. n. $\frac{1}{2}$ és $\frac{1}{4}$ ekusár.

2. A török aranyok közül a török *lira*, 62 oláh piaszter; ennek is voltak apróbb részei forgalomban.

III. a francia pénzek közül leginkább a *Napoleon*-arany volt közforgalomban, melynek értéke 54 piaszter, a mi pénzünk szerint 24 ezüst huzsas.

IV. A hollandi arany, ennek értéke $31\frac{1}{2}$ piaszter volt. Ezen arany olyan lágy volt, hogy újjaink között összehajthattuk. Nem volt nagyon elterjedve, sőt mondhatni, hogy ritkaság volt.

V. Az orosz ezüst pénzek közül a *rubel* — *rubla* — ezüst tallér nagyságu, értéke 10—11 piaszter. A *rublának* is voltak alosztályai, u. m. fél- és negyed-*rubla*. Az orosz rézpénz közül a durva veretű *kopeka*, melynek darabját 5 parába számították, de ennek is voltak alfajai.

Ennyi minden rendű és értékű pénzzel kellett abban az időben Oláhországban vészödni, melyhez ha még az ingadozó pénzlábot is hozzáveszszük, elképzelhetjük, hogy az átszámítás nem volt mulatságos időtöltés. Mihelyt valamely pénznem nagyobb forgalomba került, ennek értékét lejjebb szállították néhány parával. Ilyenkor aztán sietett mindenki túladni azon a pénzen, attól tartva, hogy értéke még alább fog szállani. Ilyen módon aztán néhány nap alatt eltűnt az értékében leszállított pénznem a forgalomból. Így jártak nem egy ízben a *rubla*, a *kopek*, a mi rézkrajczárunk, a *gologán*, mely utóbbi a 60-as években már teljesen eltűnt Romániából.

Ma már Romániának is saját nemzeti réz, ezüst, arany és bankó pénze lévén, a miket itt leírtam, már csak a történelem körébe tartoznak. A *leu*, melynek többese = *lei*, helyet adott a *franknak*, de a *banu* nevezet felujtattott; 100 *bani* egy *frank*. A román nép azonban a *lei névhez* ma is csak úgy ragaszkodik, mint a székely asszonyok a *garas* elnevezéshez. Romániának, réz-, ezüst-, arany-bányái nem lévén, ércpénzeit külföldön vereti, de papírpénzeit Bukarestben állítja elő.

Ennyi s még többféle pénznem nagyon jól jövedelmezett a pénzváltóknak (*zarafi*), Brassóban csak úgy, mint Bukarestben. Ezekhez fordultak a kereskedők, valahányszor szükségük volt azon országok arany pénzére, melylyel kereskedelmi összeköttetésben állottak. Ezen pénzváltók abban az időben legtöbbsnyire Bukarest központján a Lipcse-utczában — Lipszkenie — laktak.

7. Török szavak a román nyelvben 1855-ben.

A ki ma végig megy Bukurest főbb utcáján és hallgatja az új divatu román nyelvet, vagy helyet foglal valamely kávéházban és román lapokat olvasgat, még sejtelemmel sem bír, hogy milyen törökös volt a román nyelv ezelőtt 35 esztendővel. Midőn Bukurestbe kimentem, már tudtam valami keveset románul amúgy erdélyiesen. Törökül egyáltalában nem tudtam, de mégis feltűnt már akkor előttem a sok *zsiu*-ba végződő román szó, a mit idehaza nem hallottam. Csakhamar figyelmeztettek ahhoz értők, hogy azok idegen, még pedig török szavak. Azokat a török szavakat az unió után nyakra-főre kiirtották a román nyelvből, hogy ne emlékeztessék az utódokat a több százados török igára, mely alatt Moldva-Oláhországok is raboskodtak. Mint a régi pénzek, úgy a török szavak is eltűntek s ha egy néhányat itt e szavak közül is fölemlíték, ezeket is a történelem érdekében jegyzem fel.

A bukuresti rendőrfőnök neve ma *prefectu*, de akkor még *aga* volt. A külvárosok általában *Mahala*, az azokban lakók *mahaladzsiu*, *mahaladzsiójka* nevet viseltek. A sütő: *szimudzsiu*, a tejárus: *laptadzsiu*, aludttej-árus: *jaurdzsiu*, a vízhordó: *szakadzsiu*, a forrásos hely: *csizszmedzsiu*, a juhász: *csobán*, kereskedősegéd: *kalfu*, a kávéfőző: *kafedzsiu*, nagyárus: *toptandzsiu*, kölesital-árus: *bragadzsiu*, lámpagyújtó: *lampadzsiu*, hálvaárus: *halvadzsiu*, dohány: *tutun*, dohányárus: *tutundzsiu*, dohánybolt: *tutundzseri*, dohánycsomó: *bogcea*, selyemkereskedő: *borándzsiu*, szolgabíró: *zapcsiu*, vendéglő: *hán*, vendéglős: *handzsiu*, harisnya: *csoráp*, leves: *csórba*, szakács: *csorbadzsiu*, kedv: *chef*, veteménytermelő: *zárzavádzsiu*, dinyetermelő: *bostandzsiu*, kereskedő: *marfadzsiu*, kaftán: *kaftanu*, csolnak: *kaiku*, csolnakos: *kaikdzsiu*, tejfől: *kaimák*, ideiglenes kormányzó, helytartó: *kaimakám*,

vagyis *tejföle* a kormányzó hivatalnokok sergének! szegény: *kalik*, fedő: *capacu*, pipaszár: *ciubucu*, pipatöltő: *ciubucdzsiu*, csavargó: *haiduc*, fonalfestő: *boiandzsiu*, alkusz: *számszár*, fűtő: *szoba*, mészárszék: *salhana*, szabad tér: *májdán*.

Ezen török szavak és még több ezekhez hasonlók, ma már a használatból nagyobbára kivesztek, de a még élő öreg emberek és maguk a falusi parasztok maig is használják.

8. Magyar szavak a román nyelvben Bukarestben 1855-ben.

Ha a bukaresti magyarok vettek át román szavakat anyanyelvökbe, melyekkel azt eltarkították: a román nyelvbe is csúsztak századokon át magyar szavak, melyeknek nagy részét újabb időben kiszorították ugyan, de azért a történeti tényeket eltagadni nem lehet. Ezeket a román nyelvbe bevett magyar szavakat akkor kezdettem felismerni, midőn már a román nyelvet alaposan tanulni kezdettem.

A román nyelvben Bukarestben előforduló magyar szavak közül álljanak itt a következők: Egres: *agris*, alkotni: *alkätui*, áldomás: *aldämaşu*, áldás: *aldaşu*, áldani: *aldui*, oltani: *altui*, árendás: *arendaşu*, bácsi: *baciu*, baraboly: *baraboiu*, betegség: *beteşug*, bér: *biru*, bírni: *birui*, gomb: *bumbu*, kalauz: *cälăuzu*, képzelni: *chipzui*, csiperka: *ciuperca*, csipni: *ciupi*, kalács: *colacu*, kakas: *cocoşu*, kaliba: *colibă*, kovács: *covaciu*, kovácsműhely: *covaceriă*, kovács-utcza: *uliţa covacilor*, drága: *dragă*, donga: *dunga*, fáklya: *făclie*, fogadni: *făgădui*, gondolni: *gândi*, gerenda: *grinda*, hám: *hamu*, hörsög: *hirciogu*, halastó: *heleşteu*, határ: *hotaru*, zsemle: *jimlă*, lakat: *lăcatu*, lakatos: *lăcătuş*, láda: *ladă*, lestyán: *leuşteanu*, lepény: *lipia*, menteni: *mêntui*, mentő (Jézus):

mêntuitor, mester: *meșteru*, mocsár: *mocirla*, munka: *muncă*, munkálni: *munci*, mustár: *muștaru*, német: *ne-amțu*, nem (genus): *neamu*, agár: *ogaru*, nadrág: *nădrag*, ugar: *ogoru*, ozsona: *ojina*, város: *orașu*, pohár: *pohar*, pallos: *paloșu*, pandur: *panduru*, paprikás: *papricașu*, perzselni: *pîrjoli*, példa: *pilda*, parancs: *porunca*, patkó: *potcova*, patkóló: *potcovar*, puska: *pușca*, puskaműhely és börtön: *pușcăria*, puszta: *pustia*, rák: *racu*, röh: *rîia*, ráma: *rama*, récze: *rața*, rend: *rënd*, rab: *robu*, raj: *roiu*, szállás: *sălașu*, szállani: *sălășui*, korom: *scrumu*, sapka: *șapcă*, sólyom: *șoimu*, szapora: *sporu*, szöcs: *suciu*, tagad: *tăgadui*, dob: *toba*, vágás: *văgașu*, hűtlen: *viclenu*, hűtlenség: *vicleșug*, vezető (kocsis): *vizitiu*, vitéz: *vitézu*, köpönyeg: *cepeaeagu*.

Az itt előszámlált magyar szavak az idők folyamán vegyültek a román nyelvbe azon gyakori érintkezésnél fogva, melyben a két Duna-fejedelemség vajdái az erdélyi nemzeti fejedelmekkel állottak. Az iparra vonatkozó műszavak, pl. *pușca*, *puscasu*, *covaciu*, *lăcatu*, *lăcătuș*, *meșteru*, *hirdeu* stb., eléggé elárulják azt, hogy azokat Erdélyből vették át, még pedig magyar iparosoktól, kik Munteniába koronként kivándoroltak és ott valamely ipart űztek. A kovács-utcza Bukarest közepén a régi udvar — »*curtea veche*« — közelébe nem véletlenül került. A vajdáknak szükségök volt a puskaművesekre, a kovácsokra, ezért kellett ezeknek az udvar közelében lakniok. Az a körülmény, hogy a fegyvergyár — »*pușcăria*« — alatt később börtönt építettek, onnan megfejtethető, hogy a fanariota vódák alatt a fegyvergyártás megszünttetetvén, a gyárt börtönné alakították. Ilyenformán jelentett az iskola újabb időben börtönt. — A 30-as években Ghyka Sándor vóda minden községben iskolát építtetett, de minthogy országos törvény nem szabályozta volt a népoktatást, a község előljárói bölcsőbbnek vélték börtöntül használni az iskolákat.

Ezen szomorú idők azonban ma már a történelem lapjaira kerültek. A népoktatást országos törvény szabályozza s Bukurestben, valamint a vidéki városokban egymásután építik a szép és czélszerű népiskolákat.

9. Bukurest 1855-ben.

A ki a mai Bukurestet látja, annak alig lehet fogalma arról, hogyan nézett ki Bukurest 1855-ben. Mikes Kelemen, a nagynevű bujdosó, egyik levelében „*kéregváros*“-nak nevezte Bukurestet a múlt század elején. Ez a kéreg jelző pedig azt tette hogy Bukurestben nemcsak a házak voltak legtöbbször török divat szerint fából építve, zsindelyvel fűdve, hanem a másképen igen szűk utcák is kő helyett fabornákkal voltak padolva, tehát az utcák több kilométernyi hosszúságban valóságos hidat képeztek; innen az utcákat így nevezték: *podu* Mogoşóe, *podu* calicilor, *podu* Craiovei, *podu* tirgu d'afară. A „*podu*“ szó hidat jelent.

1855-ben ezek a nevek már csak történelmi elnevezések voltak s a főutcák, melyeket itt említék, már kővel voltak kövezve. Ez a kövezet hasonlított a brassói mai kövezethez. Nyaktörő gödrök váltották fel szünetlen egymást s a ki tehette, nem szívesen engedte, hogy a Podu Mogoşóen a fiáker vágatva haladjon, mert agya és oldalbordái tiltakoztak az ellen. Nem köveztek ugyan akkor Bukurestben tört kavicssal, mint ma 1888-ban Brassóban, de a kövezetnek használt gömbölyű kő épen olyan rossz, állhatatlan kövezetet adott, mint ma is Brassóban. — Az 1847. évi husvét első napján dél előtt kiütött rettentő tűzvész megemésztette a híres kéregvárosnak legalább is egy harmadát, az akkori Francia-utcától (ma I. Károly-utca) délkeleti irányban ki egészen Dudest községig és a híres vásártérig (la Moş). Maradott azonban még elég kéreg Bukurestben 1855-ben a nem-

zeti színház környéke (Podu Mogoşoe) még nagyrészen alacsony faházakkal éktelenkedett s az 1847. évi tűz ismétlődésétől még mindig lehetett rettegni; bár a katonakötelesekből porosz mintára szervezett derék tűzoltói csapat már akkor híven örködött s ha tűz ütött ki, kitűnően oltott.

Azonban az előszámlált négy főutczán, a Francia- és Lipcse-utczákon kívül az a tenger-sok zig-zúgos utczákon, főleg a külvárosokban (mahala) vagy irtóztató rossz kövezet, vagy még ilyen sem, hanem olyan rengeteg sár volt, hogy a bérkocsis nem mert nekihajtani, félvén, hogy kocsija, lovai odavesznek. Ezekhez járult az a sok rengeteg nagy fővénygödör, melyekből a házak építéséhez a fövenyet hordották s azután esővízzel, trágyával, szeméttel megtöltetvén, veszélyes kolera-fészkekké váltak. Ezeknek dögleletes levegőjét ellensúlyozták a gyümölcsös-kertek, melyek főleg a külvárosokban igen számosak voltak. A közterek befásításáról még szó sem volt, — fák helyett elhullott állatok feloszlásnak indult hullái és nagy szemétdombok nyújtottak undorító látványt és terjesztettek dögleletes levegőt.

Csatornázva csak a belváros egy pár utczája volt. Vízvezeték már több utczában, de az a víz a Dimbovicza vizéből jövéen, sárlé s nem ivóvíz volt. A temetők benn voltak a városban a templomok többnyire szűk udvarain. Akkor 117 templom volt Bukurestben, melynek lakosai száma 150 ezer lévén, csak 30%-ot számítva is, évenként 4500 hullát takartak a város területébe. Adjuk ehhez még azt, hogy a gör.-kel. egyházaknál a sírokat csak egy méternyi mélyre ásták s ekkor fogalmunk lehet Bukurest levegőjéről. Pedig dehogy van!

Ezekhez járult az a tenger kutya, macska s más állatoknak a szabadban történt feloszlása, annak a sok lónak trágyája, melyeket a bojárok és bérkocsisok mind

a városban, mely még csatornázva nem volt, tartottak, — mindez irtóztató volt, főleg ha tudjuk, hogy Bukurest sík téren fekvén, az esővíz, a tenger ürülékek lefolyása nem eshetett meg. Egyedül a város közepén átfolyó Dimbovicza — mely a mi Nyárádunkhoz hasonlít — melynek vizét ivásra használtuk, volt az az undorító csatorna a környékén lakókra nézve.

Ez sem volt elég! A levegő tönkretételére mindent mintha tervszerűen tettek volna. Megengedték a sütőknek (szimidzsiu), hogy húst, tököt, paprikát, halat a főutczákon is nyitott kemenczékben süssenek, s hogy étvágyunkat ingereljék, kitették a sült disznóhúst, kolbászt (cârnați) s minden sültet, süteményt serpenyőkben, tálczákon a járdára, hogy okvetetlenül belebotorkázzék a vevő. A dinnyét, káposztát, paprikát, döblöczöt (dovlecsel) s más konyhanövényeket egész halommal rakták az utcákra s főleg a szabad térekre (maidan) s ezeknek hulladéka ott rothadt a vevő lábai alatt.

Olyan volt még akkor Bukurest, hogy a ki legelőbb megpillantotta és az itt leírtakat s a miket még elhallgatok, megismerte, borsódzott a háta, hogy miként fog hozzászokni. És mégis hozzá kellett szoknom, hogy beteljesedjék rajtam is a török példabeszéd, mely szerint: »Allah mindenkinek ledobja a kenyeret a földre egy bizonyos helyre s az illetőnek oda kell mennie, hogy felvegye és megegye.«

Az enyémet tehát Bukurestbe hajította le. . . .

Aztán nemsokára füleimbe csendült a bukurestiek büszke dala is a Dimboviczáról, mely így szól:

„Dimbovița, apă dulce,
Cine bea, nu să mai duce;
Dacă să duce,
Ear' s'întôrce.“

„Édes vízű Dimbovicza,
Nem megy el az, a ki itta;
S hogyha elment,
Megtért megint.“

Azt hittem, hogy ez nekem is szól, hogy sorsom oda van kötve, hogy munkálnom kell ott lakó honfitársaimért, míg Isten úgy akarja s aztán kivisznek az új temetőbe örök nyugalomra.

Ember tervez, Isten végez! . . . .

10. Kirándulás Pitestre.

1855. husvét és pünköst között bejött Bukurestbe Pitestről bikfalvi *Kovács Zsigmond* hazánkfia, a kit még Sükei Imre hozott volt ki és alkalmazott segédpapnak Pitestre 1846-ban. Brassói *dr. Székely Károly* hazánkfia Pitesten volt tekintélyes orvos, nőtlen ember s abban az időben a ref. egyház alapításának buzgó oszlopa *Kovács Zsigmond* még az akkori gymnasium hat osztályát sem végezte volt s mégis jó volt pitesti papnak. Elég ügyesen forgolódott ő Pitesten s főleg dr. Székely Károlyt annyira megnyerte az egyház ügyének, hogy ez végrendeletében a pitesti ref. egyházat tette egyenes örökösének. 1848-ban dr. Székely elhalálozván, a végrendeletet *Kovács* mentette meg s így a pitesti ref. egyház a város kellő közepén egy igen szép pusztá teleknek s a város területén pár holdnyi szép szőlőnek jutott egyszerre birtokába.

Kovács Zsigmond arra kért, hogy ránduljak ki vele Pitestre, mert ott a hívek erősen várnak s van több keresztelni való. Megjegyzem, hogy *Kovács Zs. Sükeinek* 1849 januárban történt halála után többé nem szolgált ugyan, de a dr. Székely hagyományát híven őrizte s csak azt várta, hogy Bukurestbe fiatal pap jöjjön, hogy annak segédkezet nyújthasson az egyház szervezésére.

Három egész nap utaztunk egy fiakkeren, jobban mondva egy födeles szekéren (căruță) Bukurestből Pitestig, pedig a szekér elibe négy ló volt oroszosan egymás mellé fogva. — Ma pompás országút vonul el a vaspálya mel-

lett a bukuresti Tirgovist- (Plevna) utcza folytatásaképen Bukurestből Pitestre. Nem úgy volt ám ez 1855-ben. Még híreből sem ismertek akkor ott az országutat. Torony irányában jöttek-mentek a szekerek, fiakkerek. Az így vert út irtóztató széles volt, mert mindenik szekér kerülte a már sártengerré változott utat s a mellett új utat vert a legelőkön, szántóföldeken. Különösen a közbeneső csererdőkben az út valóságos labirinth volt, a melyből csak az ügyes birzsár (bérkocsis) tapasztalata vezetett ki.

Elindulásunk délelőtt 9 óra körül történt s mi azon nap délre csak a »La căluger« czimű fogadóhoz birtunk elvergődni a roppant mély tavaszi sárban. — Kalugerében történt velem az a komikus jelenet, hogy midőn a szitalatlan lisztből készített puliszkát a jühhus-tokánynyal mohón ettem volna, csak midőn éhségem már némileg csillapodni kezdett, vettem észre, hogy a liszt nincs megszítálva s hogy a korpás puliszka csunyán gürüzdöli torokomat. Ekkor Kovácsra tekintve, kérdém tőle egész komolyan : »Hát Oláhországban nem tudják, mi az a szita ?« — Erre Kovács hátra vágta magát a priescsen, a melyen a kis kerek asztal állott s elkezdett iszonyuan nevetni. A nagy hahotára berohant a görög koresmáros is, hogy tudja meg, miért nevet az a khir Kovács. Megtudván a nevetés okát, ő is rágyujtott; én nagyon rösteltem a dolgot, mert azt hittem, hogy valami nagy bolondot mondhattam.

Az igaz, hogy akkor ettem életemben legelőbb korpás puliszkát. Azután én is hozzászoktam — volt módomban benne.

Első nap estére *Titu* községbe, második nap *Gaestbe* s csak harmadik nap érkeztünk Pitestre, mely 12 mértföldre esik Bukuresttől. Erősen megviselt e három napi út és a szokatlan koszt, de még inkább az éjjeli szállás.

A koszt elől-hátul korpás puliszka, júhhussal, vagy ha tetszett, cårnatī, azaz három deciméter kolbász, melyet a napon rúdakra aggatva szárítottak meg, mialatt a legyek is kivették belőle részüket s ott hagyták fáradságuk jutalmát. Ilyenek szemlélésére aztán a főtt tojáshoz folyamodtam. Italunk a czujka (szilvapálinka alja), továbbá a pirosra, zöldre, kékre, sárgára festett mézes-mázos pálinka, török fekete-kávé és 1854-beli oláh bor lett volna. A czujkának még szagát sem állhattam ki; a színes pálinka, török-kávé s a savanyuvíz nélkül is elég savanyú bor szolgáltak italul. Így bajosan élünk meg Oláhországban, gondolám magamban, de már nem mertem szólni, attól tartva, hogy útitársam ismét le fog a görög korcsmárossal nevetni.

Ha Oláhországban 1855-ben nem tudták, hogy mi a szita, még kevésbbé tudták, hogy mi az a tisztességes ágy és ágynemű. Értem az országútak melletti fogadókat, melyeket rendszeren görögök vettek ki a bojéroktól haszonbérbe s kiknek céljuk csak a pénzgyűjtés volt, de a vendégek kényelméről egyáltalán keveset gondoskodtak. Azt hiszem, hogy nem rosszakaratból tették, hanem azért, mert jobbról fogalommal sem bírtak. Ignoti nulla cupido.

Az ilyen vendégfogadók szobái következőleg voltak bebútorozva: A vendégszobába lépve, jobbról megpillantunk néhol egy méhkas-alakú, másutt egy méter magas, vékony téglából épített oszlop-kemenczét (sobă), melynek szájaj hasztalan keressük a szobában, minthogy azt kívülről szokták befűteni. — A vendégszoba három oldalát deszkákból összetákolt priescs foglalta el, melyre a szegényebb fogadókban néhol semmi, néhol pedig nádból készített gyékény van terítve. A látogatottabb s jobb állapotú vendégek számára készített szobákban a gyékényre még durva festett szőnyeg van terítve s a fal körül hosszú, keskeny szalma-vánkosok végig nyújtva és egy szögletben

néhány párna felhalmozva s durva szines szőr terítővel betakarva. A falakon fekete farámákban művészetlen gör.-keleti szentek, pl. szt.-Mihály, szt.-György, szt.-Miklós, szt.-Demeter képei. Sok helyen Miklós orosz czár s az 1815-iki szent szövetségesei képei. Szűz Mária képe mellett égő lámpácska — mécs, — továbbá Krisztus képe s az Isten szeme. Ezekből állott egy vendégszoba összes bútorzata.

Ebédlő asztalt, széket nem ismertek. Ebéd és vacsora idején föltettek egy kis kerek, három lábu deszkaasztalt a priescsre, erre — többnyire terítő nélkül — felrakták egy nagy cseréptálban a jühús-tokányt, az apró cseréptányérokat, a rozsdás késeket és villákat, a kenyeret, mely aránylag jóízű volt. Kanálra ritkán volt szükség. A bor és poharak másik kis asztalkára kerültek. Tehát a hol háltunk, t. i. a priescsen, ott étkeztünk, ki ülve, ki pedig rómaiásan félfekve, könyökére támaszkodva. — Étkezés után kihordották az evőeszközöket, a szögletből oda löktek egy keményre töltött, néha szalma-, másutt tollpárnát s ime az ágy meg volt vetve! Takaróul felöltőinket használtuk, de többnyire erre sem volt szükség, mert a kemenczét kívülről oly irgalmatlanul befütötték, hogy az ember közel volt az elájuláshoz. Az ilyen keleti ágyhoz nehezen birtam hozzászokni s kezdetben többnyire hanyattfekve aludtam, mint 1848/49-ben a lagerben.

Életemben ezen utazásom alatt láttam s hallottam azt, hogyan kell a görög vendéglőssel a számlát kiegyenlíteni. Reggel, midőn már útra készen állottunk s a bérkocsis (birzsár) jelentette, hogy a lovakat befogta, Kovács bekérte a számlát. Nemsokára belépett a görög vendéglős (handzsiu) a számlával, mely négy újj széles, ív hosszúságú papírból állott, teleírva az egyik oldalon. A vendéglős legelőbb megmondotta a kerek összeget. Erre Kovács csodálkozását fejezte ki, hogy olyan rendkívül nagy

az összeg s követelte, hogy a vendéglős olvassa fel a számlát tételenként. A görög olvasta: »1. Az este két pohár pálinka . . . 20 para.« — »Mi az ördög (ce dracu)! pattant föl erre Kovács Zsiga, — hát egy pohár pálinka 10 para? hát ki hallott ilyent valaha?« Erre aztán következett egy hatalmas szóváltás pro et contra, mely eltartott 10—12 perczig s az eredmény az lön, hogy a 20 para kitöröltetett s helyébe 10 para íratott. Így ment ez tételről-tételre a számla végeig s ott az előbbi nagy összeg épen felére s néha még alább esett.

Elindulásunkkor ezért a görög korcsmáros nem hogy haragudott volna Kovácsra, hanem jó útat kívánt és kérte, hogy máskor is legyen szerencséje. — Nem tanulja az efélet senki a kollégiumban, de mégis nagyon sok hasznát veszi az életben s szerencsés az, ki nem a maga kárán tanul. Én ennek a leczkéniek ott sok hasznát vettem utazásaim közben.

Három napi kínos utazás után a rengeteg hosszú Árdzszes folyó hídján áthaladva, megérkeztünk Pitestre. Ennek a városnak is, mely szintén megérdemelte a »kéreg« jelzöt, jó nagy része leégett volt 1848-ban s ekkor már épülni kezdett. Igen helyes intézkedés volt ott is, mint Bukurestben, hogy a tűzvések által okozott károkon okulva, többé nem engedték meg azt, hogy az épületeket fából építsék, zsindelylyel fődjék, hanem kőből, téglából és vagy kupás cseréppel (olanu), vagy fehér 1 léhvel (tinichea) kellett fődni. Ezzel útja volt vágva a nagyobb mérvű égéseknek. Együttal intézkedtek az utcák szélesbítése és a házsorok kiegyenesítése iránt is, mi által a városok phönixként újultak meg, levetközvéen ad-digi törökös kinézésüket.

Pitesten 1855-ben nem volt a református magyar és ág. ev. német híveknek sem templomuk, sem iskolájuk. A Székely-féle telek egészen pusztán állott s így

én egy vendéglő nagytermében tartottam az istenitisztele-
tetet, mely alkalommal kereszteltem is néhány magyar
és német fiugyermeket s az anyákat kiszabadítottam.
Ez utóbbi abból állott, hogy keresztelés után az anya
vette ölébe a gyermeket s jobb kezében égő viaszgyer-
tyát tartva, én rövid imát mondtam, hálát adva a sze-
rencsés szabadulásért. Ezt is ott tanultam s gyakoroltam
is aztán, míg ott voltam.

II. Egyezségem Neumeister német pappal.

Bukurestben 1855-ben két ág. evang. pap volt, u.
m. *Neumeister Rudolf* poroszországi és *Brusz Márton*
erdélyi brassómegyei hazámfia. Mihelyt beköszöntöttem,
meglátogattam őket és testvéries viszonyban igyekeztem
élni velük. Neumeister R. öles, szőke férfit s művelt pap
volt, mintegy 30 éves; csak németül s francziául beszélt
s poroszos kiejtése ugyancsak dolgot adott füleimnek.
Azonban megszoktam s valóságos baráti viszonyt kötöt-
tem vele. Brusz Mártonnak nagy családja volt, ő közepes
termetű, barna ember, mintegy 40 éves; beszélt vala-
micskét magyarul is. Vele is jó viszonyban éltem.

A pitesti állapotokat megismerve, abban egyeztünk
meg, hogy egy évben én kirándulok Pitéstre kétszer s ő
is ugyanannyiszor fogja ezt tenni. Nem sok idő múlva
ugyanazt tettük Ploestre nézve is. E szerint egy évben
négy ízben kellett távoznom Bukurestből s ugyanannyiszor
Neumeisternek s esetleg Brusznak is. Írásban foglalt
megállapodásunkat kiküldöttük mind a két városba a hí-
veknek s ezek azt örömmel fogadták; gondoskodtak úti-
költségeinkről. Mi pontosan kirándultunk, eskettünk, ke-
reszteltünk, prédikáltunk. A keresztelteket és esketteket,
akármelyekünk keresztelt, esketett, az illető felekezet anya-
könyvébe írtuk be. E miatt közöttünk soha sem volt
félreértés, pontosan beszámoltunk. Nyelvben különböz-

tünk, de a keresztyéni szeretetben egyikek voltunk. Tizenkét évig szolgáltuk együtt egyházainkat s ez idő alatt egyetlen egyszer történt meg, hogy Neumeister kollégám és közöttem egy kis nézeteltérés merült fel, a Gusztáv Adolf-egylet segélyét illetőleg; de ő ezt is nemsokára fényesen kiegyenlítette, midőn új templomunk építéséhez 104 aranyat eszközölt ki a nevezett egylettől. 1867-ben Neumeister visszatért Németországba. Brusz Márton 1868-ban állásáról elmozdítatván, nemsokára elhalt.

12. Pappá szenteltetésem 1855. június 20-án.

Pitestről visszatérve, a pünköszt ünnepe ép oly lélekemelő volt, mint a husvéti vala. Más felekezeten lévő magyar testvéreink is számosan jelentek meg a templomban az új pap meghallgatására, a confirmatio ünnepélyére és az iskolás gyermekek nyilvános vizsgájára, melyet pünköszt másod napján a templomban tartottunk meg 24 ártatlan fiu- és leánygyermekkel.

Az eredmény, mely Kiss József tanító érdeme volt, nagyon megörvendeztette a szüléket s én ezt az alkalmat megragadtam arra, hogy egy új iskola építésének szükségességét hangsúlyozzam, a mi általános helyeslésre tált. E hangulat engemet megörvendeztetett, mert már annyi tapasztalatot szereztem, miszerint iskola nélkül előbb-utóbb el fogna pusztulni ez a ref. magyar egyház.

Az úgynevezett csonka-héten pünköszt után az egyház előljáróival tudattam, hogy bemegyek Kolozsvárra a közzsínatra, papi vizsgám letétele és felszenteltetésem végett. Az előljáróság ez útamra most is 20 aranyat szavazott meg és én aztán gyorskocsin Brassóba s onnan egy székely szekeresemmel Sz.-Udvarhelyre s innen Farczád községbe siettem *László Ignác* fiatal paptársamhoz. A tömösi osztrák vámnál ezen alkalommal a legszigorúbb vizsgálat alá fogtak, de nálam semmi tiltott dolgot sem

találtak. Hogy mi ok indította a vámhivatalnokokat e túlszigoru megmozdításra, soha sem tudhattam meg. Farczádról M.-Vásárhelyre utaztunk, innen 24 órára kimentem *Agárdra* jegyesemhez, kivel levelezés útján abban állapodtam meg, hogy a zsinatról visszatérve s Bodola püspöktől dispensatiót hozva, meg fogunk eskünni és együtt utazunk aztán Bukurestbe. Jegyesemet ez alkalommal igen komolynak találtam, de én ezt azon fontos nap közelségének tulajdonítottam, mely ez életben mindenkire nézve nemcsak ünnepélyes, de döntő szokott lenni . . .

A fölszentelés ünnepélyét akkor még a nyilvános vizsgálat előzte meg a templomban. A kolozsvári belfarkas-utczai góthikus templom zsufozásig telve volt. Vizsgáló tanáraink *Salamon József* és *Incze Dániel* tanárok voltak. — Az 1855. junius hó 20-án Kolozsvártt a belfarkas-utczai ev. ref. templomban fölszentelt ifjú ref. papok ezek voltak: 1. Bodor József sülyei, 2. Boer Károly récsei, 3. Csombor János csókai, 4. Gál Samu vajda-hunyadi, 5. Kelemen János nagy-galambfalvi, 6. Kovács Károly alcsernátoni, 7. Kovács Áron maros-vásárhelyi, 8. Koós Ferencz bukuresti, 9. László Ignác farczádi, 10. Lukács Ferencz pókai, 11. Móre Károly bükkösi, 12. Némethi Mihály nagy-solymosi, 13. Pap Samu noszolyi, 14. Szász Károly kézdi-vásárhelyi, 15. Szabó Gábor fehérvízi, 16. Szilágyi Károly rátoni, 17. Tamás János kalota-szentkirályi.

A vizsgálat némileg aggasztott, a mennyiben olyan tanárok kérdeztek, a kiket személyesen még addig soha sem is láttunk. Már a délelőtti istenisztelet után, midőn *Nagy Péter* — a későbbi püspök — prédikált, néhányan kitűnően feleltünk s engem *Salamon József* tanár ebédre is meghívott. Délután Szász Károly prédikált nagy hatással. A nyilvános vizsgálat és próbapredikáció

megírása után, melyet felügyelet alatt a ref. kollégium nagy termében írtunk a fölszentelés egyszerűen fenséges ünnepélye szerda napon délelőtt történt, mely alkalommal Bodola püspök lélekemelő szép beszédet tartott. — Ma is emlékszem, hogy Szász Károly fejére Bodola püspök, az én fejemre Fogarasi Sámuel egyházkerületi főjegyző, gálfalvi ref. lelkész tette kezét.

A f. 1888. évi szept. 30-án ugyanabban a templomban tartott papszentelésen, mint a romániai ref. egyházak képviselője szintén jelen voltam s szemeimbe könyek toltak, midőn eszembe jutott, hogy ma 33 év után egyetlen egy pap él még csak azok közül, a kik 1855-ben kezeiket az akkor fölszentelt ifjú papok fejére tették; ez az egy: *Benkő János*, péterlaki pap és görgényvidéki esperes. Ma már ő sem él.

13. Nősülésem.

Kolozsvárról, miután a püspöki dispensatiót megszereztem, Maros-Vásárhelyre s onnan Agárdra siettem, hogy esküvönket megtartsuk. Csendes családi és baráti körben történt meg ez 1855. június 29-én délelőtt. Násznagyaink ezek voltak: 1. Koronkai *Molnár Károly* kedves barátom és tanulótársam. 2. Maros-vásárhelyi *Jeddi Sándor* kedves barátom és tanulótársam, nejével *Szabó Annával*. 3. Ludasi *Nyerges József*; ez meghalt 1887-ben Kolozsvártt. 4. Özvegy *Nyerges Péterné*, nőm anyai nagyanyja; ez is meghalt 1860-ban, M.-Bogáton van a ref. temetőbe eltemetve; családi neve Deák Mária volt. 5. Tokaji János lelkészné *Kiss Eliza*, ma is él Bogáton; 6. ennek hajadon nővére *Kiss Blanka*, később Honecz Pálné, ki a 60-as évek elején M.-Ludason elhalálozott. Eskető pap: *Tokaji János* m.-bogáti ev. ref. pap és ma is igen kedves barátom. Mint folyó 1888. augusztus hó 1-én hozzám intézett levelében írja, én és jegyesem vol-

tunk a 60-ik pár, kiket addig összeeskettett, s hogy ma is jól emlékszik arra, hogy az új pár az esküvő utáni napon igen jókedvű volt.

Én meg arra emlékszem, hogy Molnár Károly kebelbarátom az esküvő után egész bizalommal így szólott hozzám: »Te Feri! Nekem úgy tetszik, hogy Nina téged nem nagyon szeret!«

Mintha kígyó harapta volna meg szívemet, úgy éreztem magamat erre a baráti megjegyzésre, de jó arcot erőltetve, mondtam: »Csalódom!«

»Adja Isten, — felelé — hogy én csalódjam!« . . .

Esküvőnk után még csak pár napot töltöttünk Agárdon, mialatt M.-Vásárhelyre is bementünk, a hol Jeddi S. vendégei voltunk; ott szekerest fogadva, Brassóba indultunk, s itt a »Nro. 1« című vendéglőbe szállottunk. Fölmentünk nőmmel a Czenkre is, a hol akkor az 1849-ben emelt utálatos orosz emlékszóbor, a mely téglából volt rakva, még fennállott azon a helyen, a hol ma a látogatók biztonsága érdekében a kőkarzat áll. Az orosz emlékoszlop alját azonban látatlan kezek már akkor csonkítani kezdték és a 60-as években szerencsésen be is döntték. Ezután készítette Brassó város tanácsa a ma is álló csinos kőkarzatot.

Brassóból Bukurestbe a Körner-féle gyorskocsival utaztunk, melynek az volt előnye, hogy éjjel-nappal ment.

Alighogy otthonunkban kipihentük magunkat, megtettük a látogatásokat dr. Borosnyói János főgondnok, dr. Lukács Farkas, Mester Ede gyógyszerész, Szöllősi József kedves híveimnél és több másoknál, kik mindannyian kiváló szívességgel fogadtak.

14. A bukuresti ev. ref. magyar népiskola 1855–1869-ig.

1855. szeptember hó 1-én megkezdettük Kiss József kántor-tanítóval a régi fatemplom mögött fekvő szűk

iskolateremben a tanítást és azt olyan szorgalommal folytattuk, hogy tanítványaink száma 40-re szaporodott. Ennyi ref. magyar gyermeket még addig soha sem láttak együtt Bukarestben s ezzel teljesen megnyertük hallgatóinkat. Belátták, hogy mi mindketten hivatásunknak élünk s ezért mindkettőnket szerettek és tiszteltek. Az 1855/56. tanév végén olyan sikerült vizsgát adtunk a templomban, hogy most már igen könnyű volt híveimet egy új iskola-épület szükségességéről meggyőzni és e célra őket adakozásra felhívni.

A Sükei istállójából tanítólakká átalakított faépület mellett a Kálvin-utca hosszában volt még egy kis hely, mely nem volt temetőnek elfoglalva, mert ott tartotta Sükei lovainak számára a szénát. Ezt a helyet választottuk ki iskola-épületnek, és 1856-ban a nyári szünet alatt Markovics György erdélyi román vállalkozó fel is építette 1650 piaszter és 4 sing posztóért. Ezen iskola 1875-ig állott, midőn a mostani papilak építettett, melyben két tanterem volt. Az általam épített iskolát 1875—1889-ig harangozó laknak használták, de ekkor a Kálvin-utca szélesbitése miatt teljesen lerontották. Maga a »Kálvin-utca« nevezet is eltűnt, beolvasztották a Stirbey Vodautczába, a mit elég helytelenül tettek, mert a Kálvin név talán mégis halhatatlanabb, mint a Stirbey. — 1889-ben a bukaresti ref. egyház a templom keleti végén épített díszes emeletes iskolát két szép tanteremmel és tanítólakkal. Az 1875—1889-ig tantermekül használt két földszinti szobát a papilak alatt bérbe adta az egyház s ezzel törleszti az új iskola építésére fölvetett adósságot.

Az általam 1856-ban épített iskola csak egy tanteremből állott, melyben a fiu- és leánygyermekök külön ültek, a fiugyermekek jobbra, a leánykák balra. Az ajtóval szemben állott a kathedra. A terem 60—70 gyermek befogadására volt számítva, — mert többet kapni

nem reménylettük. A tanterem téglából volt építve és fehér pléhvél fődve. A déli oldalon egy kis tornác, hol esős időben a kijáró gyermekek megállhattak. Itt állott a kis csengettyű is a tanulók hívogatására. Ablaka 3 volt, u. m. egy a keleti oldalon és kettő a déli oldalon, az ajtótól jobb- és balfelől. Az iskolapadokat, 9—10 gyermek számára, a tanulók nagysága arányában készítettük és feketére festettük. Tanszereket és tankönyveket Brassóból hozattam *Németi* könyvkereskedőtől. Azt a kis iskolát 1856. szeptember hó 21-én szenteltük fel. Akkor tartottam nyomtatásban is megjelent egyházi beszédemet.

Az alapkö letételekor mondott imádságomból, mint jellemzőt, idézem ezeket: »Végetlen akaratodból történt, hogy elhagytuk kedves hazánk szentelt határait s a Kárpátok szent bérceit átlépve, nyelv- és hitrokonainktól elszakadozva, ez idegen hon fővárosának számtalan ajkú és vallású népei közé letelepedjünk. Negyven éve, hogy neved tiszteletére e jobbunkon álló templomot építettük s körében ugyanannyi év óta kedveseinket temetgetjük.«

Az 1856. szept. 21-én tartott egyházi beszédem alapigéje Jozsue XXII. rész 26—28. versei voltak: »Jer építsünk oltárt« stb. A bevezetésben egyebek között ezeket is mondottam: »Szent hálaérzet száll fel szívemből hozzád, oh népek Istene, ki meg engedéd érni szolgálodnak azt a napot, melyen örömmel hirdetheti népének: a béke, szeretet és egyetértés angyalai leszálltak mennyei lakásukból, hogy kedvesebb helyre, a ti szívetekbe szállásolhassanak« sat.

Ezt csak azért idéztem, hogy kitűnjék belőle, hogy milyen kiváló figyelmet fordítottam arra, miszerint a Dimény József alatt megzavart béke ismét helyreálljon. Sikerült is ez, mert Szöllösi József, a ki legnagyobb ellen-

lábasa volt Diménynek, egymaga 272 piaszterrel, azaz 9 arannyal járult az iskola építéséhez.

Ezen beszédem első részében a nemzeti nyelv tanulásának szükségességét hangsúlyoztam s erre az addig szerzett keserű tapasztalás indított. Akkor ritka magyar család volt — a Mester Edé-ét kivéve, — melyben tisztán beszélték volna a magyar nyelvet. Magyar beszédjük olyan oláh-magyar zagyvalék volt, melyet megérteni dolgot adott. Itt is idézek néhányat: 1. »Hallod leányom, kiált a *szakadzsiu*, eredj végy tőle egy *szaka* vizet, de előbb jól mosd ki a *putinát*.« 2. »Hallod fiam, kiált a „*tinzsire szpoi*“, eredj hidd be, hogy *szpojálja* meg a *tinzsireimet*.« 3. Mikor a férj megdöngette életepárját, ez hozzám panaszra jövéen, székely asszony létére elkeseregte, hogy férje letépte a *bokcsá*-ját, elhasogatta a *fusztá*-ját, kidobálta az ablakon a *gété*-jét, a *csoráp*-jait. Így hangzott a végtelen panasz, én meg szemeimet rámeresztettem, hogy mi az Isten csudáját beszél ez a siró asszony!

Ezeknek tapasztalása s még az is, hogy a szülék egy része kicsinyelvén saját egyháza iskoláját, a szászokhoz járátja gyermekeit, hol magyarul egy szót sem tanítottak — indított arra, hogy így széljak hiveimhez: »Ne feledjük, miként az édes anyanyelvet elhanyagolni, gyermekeinket abban nem képeztetni s főleg szavakban oly igen dús nyelvünket egy s más nyelvekből felkapott szavakkal vegyítve, szinte az érthetlenségig összezavarni, elkorcsosítani nemzet elleni megbocsáthatatlan bűn.«

Önként érthető, hogy nem egymagára ez a beszédem, hanem a szorgalmas iskoláztatás, magyar prédikációim a templomban és halottak fölött, továbbá a híveimmel való gyakori érintkezés következménye volt az, hogy olyan magyar leányokat nevelhettünk idővel Bukarestben, minők: *Sárosi Anna*, *Kolumbán Máli*, *Tokos Máli* és a fiuk közül *Sándor József*, az E. M. K. E. tit-

kára, dr. *Homoki Ferencz*, ma orsovai orvos, a korán elhalt *Mester Kálmán* kalarasi volt gyógyszerész s ennek öcsöce *Mester Lajos* mai kalarasi gyógyszerész valának.

Az új iskolateremre híveim s köztük én is összesen 43 aranyat adakoztunk. A Török János által akkor Bécsben szerkesztett »Hon« című magyar lap iskolaszentelési ünnepélyünkről tudomást szerezhén, két szép vezércikkben üdvözölte törekvéseinket. Én e cikkeket egy vasárnapi istenisztelet után az új iskolában felolvastván férfi hallgatóim előtt, azok reájok lelkesítőleg hatottak.

Az iskolás gyermekek az új iskolát megtöltötték s azok száma annyira felszökött, hogy 1858-ban már a régi iskolát is újabban igénybe vettük. Egy román tanítót is fogadtunk s így most már hárman tanítottunk. A tanulók legnagyobb száma 96-ig emelkedett. Megértük azt is, hogy még bukuresti román gyermekek is jární kezdtek iskolánkba, római katolikus magyar gyermekek pedig igen számosan. Ez aztán arra ösztönözte a róm. kath. egyházat s annak püspökét, hogy nagyobb gondot fordítson hívei gyermekeinek oktatására. Így jött létre a róm. kath. püspöki lakon a leánynövelde, melyből aztán az apácák által vezetett nagy zárda-iskola keletkezett. Tanulóink száma ez által 50—60-ig leszállott de ez a szám azután kevés hullámzással otllétem alatt végig megmaradt

15. Balasescu és Davila miniszteri biztosok.

A romániai tanügy is ezalatt országosan szerveztetvén, iskolánk is abban a kitüntetésben részesült, a mire nem vágytunk: hogy vizsgáinkra egy-egy miniszteri biztost kaptunk, a ki magyarul is tudott, mert többnyire *Balasescu Nifon* erdélyi román ember 1848-beli tribun s ekkor caluger volt a mi biztosunk. Román tanítóink fiatalon elhalálozván, a román nyelv tanítását a 60-as

években én vettem át. Igyekeztem, a mennyire lehetett, Balasescu követelményeit kielégíteni. A gyermekek jól írtak, olvastak és szavaltak románul is. Azonban a szellem az iskolában mégis határozottan magyar hazafias szellem volt. Jól látta ezt Balasescu is, de mert lekötelezőleg bántam vele, több ízben vendégem volt, hallgatott.

Azonban Balasescu Nifon caluger letére rossz fatett a tüzre. Botrányos szerelmi viszony üzése miatt elítélték s így magát örökre tönkretéven, bár I. Károly vóda 1866-ban neki megkegyelmezett, mi már 1863-ban más biztost kaptunk, t. i. *dr. Davila* főorvost, a ki francia letére igen nagy szolgálatot tett új hazájának. Ő alapította Bukurestben az 50-es években az első orvosnövendéki szakiskolát a román fiuk számára s ebből a kis iskolából fejlett ki a román egyetemen az orvosi facultas. *Dr. Davila* románabb volt a tribunnál, mert midőn 1863-ban a mi növendékeink vizsgáját s egyebek között a magyarok történetét végig hallgatta, az eredmény fölött meglegedését fejezte ugyan ki, de egyúttal megbotránkozását is a fölött, hogy Romániában született gyermekeknek mi magyar történetet tanítunk, holott azok a gyermekek románok (?) és így román történelmet kell tanulniok román nyelven.

Ilyen hangon addig hozzánk még soha sem beszéltek. Mi úgy tudtuk, hogy Romániában is a magyar király alattvalói vagyunk s ott csak útlevéllal tartózkodunk. *Dr. Davila* egyebet akart velünk elhíttetni, t. i. azt, hogy ha mi más állam polgárai vagyunk is, de a Romániában született magyar gyermek, az által, hogy ott született, már román alattvalóvá lett s így román nevelésben kell annak részesülni. Nem is engedte magát capacitáltatni. — Ezt a vizsgát a szomszéd ág. ev. luth. német templomban tartottuk, mert a mi fatemplomunkat ez év tavaszán lerontottuk volt.

Néhány nap mulva a dr. Davila jelentése következtében a román cultusminiszteriumtól meghagyást kaptam, hogy a román nyelvet és történelmet taníttassam nagyobb terjedelemben, mint eddig tettem. Erre azt jelentettem, hogy egyházunk épen most templomot épít s nincs módja román nyelvű tanítót tartani; de ha a miniszter úr egy román tanító évi fizetését biztosítani kegyeskedik, hálával fogadjuk és meghagyását készséggel teljesítjük. Hivatkoztam arra is, hogy az ág. ev. testvéregyházat eddig is segélyezte a román kormány, segélyezzen tehát minket is bár a román nyelv érdekében.

Soha sem kaptam erre választ, de a biztosok is szemet húnytak a magyar történelem tanítása előtt s mi kisded iskolánkat a legtisztább magyar szellemben fejlesztettük továbbra is. Hazafias költeményeket válogattunk ki úgy a régiak, valamint az újabbak közül és azokat a vizsgákon a nagyobb gyermekekkel a templomban a nagy közönség előtt elszavaltattuk és azok mindig nagy tetszést, lelkesedést idéztek elő. Ma is emlékszem, hogy milyen lelkesedést keltett Tóth Kálmánnak ez a költeménye: »Nem tudom én, ki volt nagyobb«, továbbá a „Szózat“, melyet a jostfstadti fogságból kiszabadult Kökösi Nagy József férfisزابó kis fia Géza szavalt.

16. Az iskola szelleme és áldásos hatása.

Az iskolában tanított magyar népdalok a nép között, is elterjedtek. Vizsga napján délután kivittük az iskolás gyermekeket a mezőre majálisra — rendszeren a Kotrocsony-zárda közelébe — és ott is énekeltettük velük a magyar népdalokat. Tenger nép szokott oda ilyenkor kigyűlni és ilyen módon terjedtek szép népdalaink mint futó tűz Bukarest mindazon utczáiban, melyekben magyar családok laktak. A keresztelési és lakodalmi ünnepélyeken is megszólaltak az összegyűlt férfiak és nők ajkain a magyar

népdalok. Ma is emlékszem, hogy milyen nagy népszerűségre jutott volt Szász Károly mostani dunamelléki püspöknek ezen költeménye: »Hirt sem hallok már felöled, — Erdős, völgyes szép hazám!« Még az utczákon is énekeltek a magyar nők és magyar leányok.

Az a kisdud iskolaterem volt abban az időben a magyar nyelv, a magyar dal és magyar szellem világitó szövétnéke az idegen földön bújdosó magyar családok előtt. Nekem ma is azok az órák a legkedvesebb emlékeim, melyeket én abban az iskolában töltöttem a magyar nyelv és magyar népdalok tanítása körül. Házamnál zongora lévén, elővettem tancsi orgona-ismeretemet és zongorán tanítottam keltős hangra a nagyobb fiu- és leánygyermekeknek a magyar népdalokat, melyeket Budapestről szereztünk meg. *Kiss József* kántor-tanítónk is jó énekes, jó gitáros és orgonista lévén, az énekeket kiváló gonddal tanítottuk és terjesztettük, mert átláttuk mind a ketten ennek a kedélyképzésre, a nemzeti érzület ápolására, fejlesztésére szolgáló igen nagy és jótékony hatását.

E mellett természetes, hogy az egyházi énekeket is nagy gonddal tanítottuk az iskolában és bemutattuk a templomban.

* * *

Mi oka lehet annak, hogy itt erdélyi hazarészünkben a nagyobb román elem közé ékelt magyar egyházak hívei közül olyan számosan beolvadtak a román elembe? Nem más, mint a jó iskola hiánya. A templomot egy héten egyszer-kétszer látogatják a felnőttek, de az iskola nyitva áll 8—10 hónapig a kisdudok előtt. Ott, hol jó iskoláink lesznek, nemcsak megmentjük híveink gyermekeit az eloláhosodástól, de még az eloláhosodottak gyermekeit is visszaszerezjük, mert a nemzeti öntudat nem hal ki egyszerre a nyelv elvesztésével, tovább lappang az

a szívekben s csak kedvező alkalomra várakozik, hogy ismét lángra gyuladjon.

A moldovai csángó ma sem tartja magát románnak, hanem magyarnak, pedig anyanyelvét ma is írtják belőle az olasz róm. kath. papok. Románul is ezt mondja: »Eu sunt ungar«, én magyar vagyok! — Minő kevés kellene ahhoz, hogy ezek visszamagyarosodjanak! Csakhogy erről örökre le kell mondanunk. Szerezzük hát vissza azokat, kiket idehaza elvesztettünk. Ezeket pedig csakis jó iskolákkal, jó és lelkes, hazafias érzületű tanítók által szerezhethjük vissza. A körlelkészek a prédikálás mellett az iskolákra fektessék a fősúlyt s ekkor a rájuk fordítandó áldozat meghozandja a nemzet és az egyház számára üdvös gyümölcseit.

17. A bukuresti magyar dalárda.

Látva és tapasztalva azt, hogy a dalolás egyik leg-hatályosabb eszköz a nemzeti érzület ápolására és fejlesztésére, *Kiss József* kántor-tanítóval már 1856 őszén összeszedtük a jobb énekes kereskedő és iparos ifjakat, iparos mestereket s ezekből szerveztük a legelső bukuresti magyar dalegyletet. Tanultunk világi, temetési és egyházi énekeket s temetések alkalmával meghatóan énekelünk, templomban és a temetőben. Ez nagyon megnyerte a bukuresti magyarok kedvét; mindenütt elismeréssel beszéltek a magyar dalárdáról s mindenki igyekezett megnyerni, hogy kedves halottja fölött énekeljünk. — A dalárda vezetője *Kiss József* volt, én a bassisták között foglaltam helyet.

Nem emlékszem már arra, hogy hány évig állott fenn, de arra híven emlékezem, hogy a meddig fennállott, igen kitűnő szolgálatot tettünk vele a bukuresti magyarságnak.

18. A bukuresti ref. egyház hívei.

A bukuresti ref. egyház hívei két felekezet híveiből állottak, u. m. az ev. ref. hitű bevándorolt magyarokból és a brassóvármegyei ág. ev. magyar lutheránusokból. Ez utóbbiak tulajdonképen a bukuresti ág. ev. német egyházhoz tartoztak volna, de mert a német nyelvet nem ismerték, hallani sem akartak arról, hogy ők a német templomba járjanak. Nem bibelődtek ők a dogmával. Látták, hogy a mi templomunkban magyarul foly az istenisztelet, gyertyák égnek az oltáron csak úgy, mint odahaza a tiz magyar faluban, s ez nekik elég kapocs volt arra, hogy ők is hozzánk csatlakozzanak.

Csak annyit kívántak, hogy az úrvacsora-osztáskor templomban és a haldoklóknál kenyér helyett ostyát adjak. Ezt szívesen megtettem, sőt a confirmatioi tanítások alkalmával mindig megmagyaráztam a két prot. egyháznak az úrvacsora fölötti nézetkülönbségét. Mindig a legszébb egyetértésben éltek velünk s én gondoskodtam is, hogy közülök is mindig legyen az egyház előjárói között egy-két értelmes csángó-magyar. Ilyenek voltak: Gyerkó Mihály, Dávid Mihály és Hajdu József. — A temetők is közös volt s az maig is.

A csángók helyett a svájcki ev. ref. hitű bukuresti német családok, kik többnyire módos kereskedők és iparosok voltak, a bukuresti ág. ev. német egyházhoz csatlakoztak. Ebben is kölcsönösen megegyeztünk Neumeister kollegámmal. Csak a kevesebb számú franciaországi ev. ref. hívek nem alkudtak: kereken kijelentették, hogy ők az én szolgálatomat óhajtják igénybe venni. Megszereztem azért a franciaországi ev. ref. szertartási könyveket és szolgáltam őket. A kevés számú magyar unitáriusok is hozzánk jártak templomba és iskolánkban taníttatták gyermekeiket.

Azonban főleg ünnepeken a róm. katolikus ma-

gyarok is nagy számmal látogatták templomunkat, mert szerették magyar prédikációimat. Az is megtörtént, hogy meghittak halottjaikhoz magyar prédikációt tartani. Én szívesen mentem s a kath. egyház papjai sem tettek ez ellen soha semmi kifogást. Krisztusi szeretetben éltünk együtt. Az összes bukuresti magyarság kezdett egymással közelebbi érintkezésbe jöni. Még csak a módját nem találtuk ki, hogy hol és miként tömörüljünk.

1857-ben erre is rájöttünk.

19. A bukuresti ev. ref. egyház két új harangjának öntetése

Azon szerencsés siker, mely az új iskola építése körül kifejtett igyekezetemet koronázta, arra buzdított, hogy az elkezdett úton tovább haladjak s hallgatóimban az egyház iránt való buzgóságot és áldozatkészséget annak javára értékesítem. E célból már 1856. deczember 3-án a következő felhívást intéztem híveimhez, melynek eredeti példánya ma is birtokomban van:

„*Szeretett hitfeleim!* Azon szerencsés siker, mely új iskolánk építésében kifejlett fáradozásainkat oly szépen koronázta — s mely nekünk a két testvér-haza magyar ajku népe előtt oly szép hírnevet szerzett, — *többek által felszólíttatva és lelkesítve*, újabb felhívásra bátorít engemet. Bizva rövid ittlétem óta is már oly sok ízben tapasztalt áldozatkészségetekbe s egyházunk iránti hű ragaszkodásotokba, reményem erős, hogy most sem fogtok megszegyeníteni.

Egyházunk oly tömérdek fogyatkozásai parancsolják kezembe a tollat s nem engedik nekünk, hogy fél úton megpihenhessünk s ha emlékünket utódaink által áldadni óhajtjuk, meg sem pihenhetünk, a nemes tettekben ki nem fáradhatunk.

Fájdalmasan érezzük, miként testvér nélküli fatornyunkból csak egyetlen ép oly testvértelen harangocska —

bár drága emléke atyáink vallásos kegyeletének — hivatgatja Isten házába és siratgatja el annak körében egyházunknak ez idegen hazában hozzá hasonló árva és önmagukra hagyott tagjait.

Egyetlen harangocska hirdeti örömünket és bánatunkat s annak örökösen egyforma kongásából nem tudjuk olykor kivenni, vajjon mire is hivatgat bennünket? Vajjon örvendjünk-e az örvendőkkel, avagy sirjunk a sírókkal?

Testvéreim! Pénzzel édes anyát vagy szívünk érzelmét vonzó keblet, igaz, nem vásárolhatunk; de vajjon összevetett vállakkal harangocskánknak nem tudnánk-e testvért szerezni? Ki merné ezt állítani!

E gondolat érlelé meg többekben azt a nemes elhatározást, hogy a buzgó hívek áldozataiból testvért szerezzünk árva harangocskánknak, hogy így ketten annál hathatósabban emlékeztethessék e föld lakóját mennyei eredetére s a teremtményei fölött híven örökdő mennyei atya buzgó imáadására.

Felhívlak azért, testvéreim, a szent könyv ama lelkesítő szavával hívlak fel e szent czél előmozdítására: »Ha valaki ajándékot akar adni szabad akarata szerint, töltse meg az ő kezét ma és adjon, a mit akar az Urnak.« (1. Kor. 29. rész, 5. vers.)«

Ezen felhívásra az adakozást én kezdettem meg 2 arannyal, folytatták: Kovács István puskaműves 5, Ökrös József 2, dr. Borosnyói L. János 2, Szathmári P. Károly 5, Szöllősy József 4½ arannyal. Az adakozás 1857. augusztus hó 3-áig annyira haladott, hogy az előjáróság szerződésre lépett Blank Gusztáv bukuresti harangöntővel két új harang öntetése iránt. A két új harang ára, a réginek becserélésével, melyen semmi felírás nem volt, összesen 120 aranyban állapítottatott meg s ezen

összegnek fele, 60 arany az addig begyűlt adakozásokból le is fizettetett.

Most az előljáróság megbízásából újabb felhívást intéztem híveimhez. Azon gyűlés, melyből a megbízást kaptam, 1857 június hó 15-én tartatott. — Ezen újabb felhívásomból idézem a következőket: »Aggodalom fogja el szívünket, ha elgondoljuk, hogy honnan teremtsük elő a szükséges összegnek másik felét. Honnan vegyük a harangláb építésére megkívántató összeget; mert bár a múlt télen gyűlt tornyunk kijavítására 32 arany, de ezen összeget a dolgok mostani állásában tornyunk javítatlan maradván, ezen összeget harangláb építésére fordítjuk is, ez is alig ha fedezheti a még megkívántató költségeket.« . . .

Ezen újabb felhívásomra a két új harangra begyűlt összesen 123 arany 13 piaszter. A költség tebát fedezve volt. Az új haranglábát is az új iskola keleti végénél megcsináltattuk és a két új harangot oda elhelyezvén, ezeket 1857 december hó 13-án ünnepélyesen felavattam. Akkor tartott egyházi beszédem czíme, mely nyomtatásban is megjelent: „*Szent fogadás-tételek*. A bukaresti ev. ref. magyar anyaszentegyház két új harangja felszentelése alkalmával tartott egyházi beszéd. Koós Ferencz ev. ref. lelkész. Bukurest 1857 december 13.

E beszéd ára egy ezüst huszas. A tiszta jövedelem a középső harang alapjául szenteltetik. Bukurest, 1857 Ferdinánd Ohm betüivel.“

Megjegyzem itt, hogy a középső harang-alapra jövedelem nem maradt; e beszéd elárusított példányai még a nyomtatás költségét sem fedezték s így a harmadik harang öntetése végkép elmaradt. Beszédem alapigéje a CVII. Zsolt. 1—9. versei voltak, mely így kezdődik: »Dicsérjétek az Urat, mert jó“ . . . stb. Jelmondatot is választottam, a mely ez volt: »Mint élünk itt a földön: ép úgy

fogunk aludni sírunk éjjelében, hova az utolsó harangszó kísér el mindnyájunkat. Kiss Bálint.“

Beszédem bevezetésében ama nagy nap örömeit tolmácsoltam. Az első részben a templom buzgó látogatására hívtam fel híveimet, a 2-ik részben a temetéseken való megjelenésre és a templom udvarára való temetkezés abbahagyására kértem fel őket. Kisded fatemplomunk azon alkalommal zsufolásig megtelt. Ezen beszédemben csillag alatt előforduló följegyzéseim a bukuresti ev. ref. egyházra nézve történelmi becsessel bírnak.

A bukuresti ref. egyház akkori presbyteriuma a következőkből állott: Koós Ferencz lelkész elnök, dr. Borosnyói L. János gondnok, id. Szilágyi Ferencz pénztárnok, Debreczi József ellenőr, Kovács István, Lukács János, Gyerko-Major Mihály, dr. Lukács Farkas ülnökök. A rendes buzgóbb tagok közül is a nagy harangra még a következők neveit öntettük: Szöllősy József, Kormos Ferencz, Pákozdi János, Ökrös József.

Ezen 12 egyén közül ma (1888 november 30-án) csak dr. Lukács Farkas él Bukurestben és én itt Braszóban. Én temettem el közülök mind a külső temetőbe: Pákozdi Jánost, Gyerkomajor Mihály hétfalusi csángó kőművest, id. Szilágyi Ferenczet, és legutoljára dr. Borosnyói Jánost 1869 június hó 13 án vasárnap d. u. 4 órakor. Azt is megemlítem, hogy dr. Borosnyói János volt az utolsó, a kit Bukurestben eltemettem; az ottani ág. német luth. templomban tartottam fölötte a gyászbeszédet. Akkor már a beállott zavarok miatt künn laktam Dimbovics József apósomnál. — Sírkövére ezen latin felírás van vésvé:

Hic jacet

JOHANNES LUKÁCS de BOROSNYO

Medic. Doctor.

Natus Maros-Vasarhelyini in Transylvania

Anno MDCCXCIX.

Occubuit die XI-ma Junii. XXX. Maii MDCCCLXIX.

Erat vir probus et doctus.

Dr. Borosnyói L. János valóban *jó keresztyén és tudós orvos* volt s a románok is mint orvost nagyra becsülték. Bécsi német neje 1867-ben halt meg s a bukaresti róm. kath. temetőbe temettük. Én voltam az öreg dr. Borosnyói mellett s nem feledem soha azt a megrázó jelenetet, midőn neje koporsóját a sírba lebocsátották, az öreg doktor, ki addig nem is könyezett, a sírba letekintve, karjaim közé hanyatlott.

Azon 14 év alatt, míg Bukarestben működtem, mindig ő volt egyházunknak buzgó gondnoka s nekem haláláig rendületlen hív emberem. Legyen áldás porain az idegen földön! . . . .

20. A harangláb és a veszekedve árverező két zsidó iparos

Hogy miképen gyűjtöttem a régi fatorony átalakítására az 1857. évi farsangon azt a 32 aranyat, melyről az előljáróságnak 1857. június 15-én tartott gyűlésében kapott meghatalmazás következtében augusztus 3-án kelt felhívásomban megemlékeztem, erre ma is tisztán emlékezem: báljövedelem volt az. Annyi tény, hogy a harangláb készítésének alapja az a 32 arany volt. Midőn az ácsok bevégezték munkájukat 1857. őszi napjain, megjelent nálam két középkorú zsidó pléhes, ajánlkozva, hogy ők készek befödni a haranglábot, ha meg bírunk alkudni. Előbb csak az egyik jött fel hozzám s öt aranyat kért; aztán feljött a másik s ez 3 aranyig leengedte. Az első azalatt az udvaron nézegette a haranglábot s a lajtorján fölment a haranglábra, hogy a födelet megtekinthesse. Én is kimentem a második zsidóval az udvarra és felkiáltottam, hogy jőjjön le, mert ez a másik három aranyra leengedte. Ezalatt ez a másik is felindult a lajtorján és az előbbinek megragadta egyik lábát, hogy lerántsa a lajtorja tetejéről; de amaz a harangláb deszka-fedelének szélébe belekapaszkodva, lekiáltott, hogy ő meg befödi

két és fél aranyért. Most az alsó kiáltott felém, hogy ő két aranyért födi be. Erre a felső, kinek lábát az alsó ezalatt mindig rángatta, lekiáltott, hogy másfél aranyért födi be. Jóízűen nevettem ezen az árverésen s látva, hogy már eléggé le árverezték, most már én szóltam közbe: »Jól van, tied a munka, mert te kértél öt aranyat.« Még azon a napon hozzáfogott a munkához és másfél aranyért úgy befödte fehér pléhvel a haranglábot, hogy 12 év múlva sem kellett azon javítani. Hogy nem volt rajta nagy haszna, az is bizonyos. Sokszor nevetünk ezen a komikus jeleneten.

21. Elválásom első nőmtől és újra nősülésem.

Az ifjui ábrándokból keserű való riasztott fel. — Egy évig éltem első nőmmel. Mindketten tisztába jöttünk a felől, hogy nem találtuk fel egymásban azt, a kit vártunk s kivel a földi életet boldogan átélhessük.

Megegyeztünk kölcsönösen 1856 július hóban, hogy hazamegy bátyjához és elválunk. Én leszek a felperes, én fizetem a költségeket s a válási ok: *kölcsönös engesztelhetetlen gyűlölet*. Átadtam neki minden kulcsot s azt mondtam, hogy pakoljon fel mindent, a mit épen akar. Én fölmentem az osztrák konzulságra és útlevelet vettem ki számára. Zellner kanczler azt kérdezte, hogy talán furdőre megy nőm? mire én igennel feleltem. Délutánig aztán haza se mentem, hanem künn jártam az új temetőnk felé. Délután 4—5 óra körül vetődtem haza az útlevéllal, iszonyú fáradtan. Mindent bepakolva találtam.

Együtt ettünk s aztán nőm ládái számára egy szerket s számunkra egy bérkocsit hozatva, elhajtattam a Salár-utczába a brassói Körner-féle gyorskocsi-álláshoz, Horácsek vendéglőshez. Ott a gyorskocsiba fölsegítettem nőmet s kezét fogva vele, a kocsi megindult Erdély felé. — Hallgatóim közül csak Kovács István és Benke József

s ezek nejei tudták, hogy mi történt közöttünk. Mi nem piszkolódtunk egymással, mint a valóperesek rendszeren szoktak. Néhány nap múlva levelét vettem, hogy nem bánta meg, a miben megegyeztünk. Én azonnal ügyvédül fölkerstem Kovács Áron maros-vásárhelyi ref. pap barátságomat s 1857 pünköstit után megkaptam tőle a valólevelet.

Ez a csalódás megkínzott, de nem tört meg. Az egyházam iránt kifejtett munkás tevékenységben és az olvasásban kerestem vigasztalást. Hanem azért senkinek sem kívánom azt, a mit én szenvedtem. Pohárban azonban nem kerestem soha vigasztalást.

Az 1856-iki farsangon elvittem volt nőmet a német dalegylet báljába. Ott mutattam be jelenlegi nőm szüleinek és két leányának, Teréznek és Rózának, kikkel jól találta magát.

Ugyanazon farsangon történt, hogy egy viharos éjszaka a püspökpiaczen meggyúlt egy hosszú lóistálló, melyben az osztrák megszálló seregnek volt 32 szép lovas melyek mind odavesztek. Csak kevés hűja volt, hogy mi is össze nem égtünk, mert a vihar a püspökpiacról felénk sodorta a tüzet, sőt azon is túl a Csizmidzsiu-kerten át ki egészen a Kotrocseny-zárdáig. A derék román tűzoltók lokalizálták a tüzet, még pedig olyan ügyesen, hogy még az istálló közelében fekvő, a francziák számára készített csinos őrház sem gyuladhatott meg. A francziák azonban soha sem látták ezt az őrházat, mert Bukurest helyett Sebastopol alá vonultak.

A rémitő lármára, melyet e nagy égés a város ezen részében okozott, pár hallgatóm a parochiára szaladott; felmásztak a templom és papilak födeleire és seprükkel separtak le az oda hullott égő zindely-darabkákat. Szerencsére az előző napon havazott volt s így a tűz nem könnyen terjedhetett. Száraz időben a mi parochiánk úgy

elégett volna, hogy abból egy forgács sem maradt volna. Mi mindent összepakoltunk és talpon állva, a legnagyobb izgatottság között vártuk a végzetes pillanatot, melyben az égő házból valamerre elmenekülünk. Isten azonban ettől a csapástól megszabadított s én abban a tűzfészek papilakban összesen 14 évet töltöttem el. Egyébiránt égett belül az 1855/56. évben eléggé az a ház, helyesebben abban az én csalódott szívem.

Azonban az isteni gondviselés jóra fordította sorsomat. 1857 augusztus 23-án esküdöttünk örök hűséget kedves nőmmel *Dimbovics Terézszel*, édes apja *Dimbovics József* házánál a Salár-utczában Eskető pap: *Neumeister Rudolf* bukuresti ág ev. lelkész. Tanúk: *Dr. Borosnyói L. János* főgondnok és *Ökrös József* kovácmester, mindketten nejeikkel. Vendégek: *Zellner* osztrák cs. kir. kanczler, *Montlong* osztr. cs. kir. alkanczler, brassói *Cloos M.* baromorvos nejével és két szép leányával, *Jakab János* kereskedő nejével. Az esketés este gyertyavilágnál történt.

Ennek ma (1888 december 1.) éppen 31 éve, három hónapja és nyolcz napja, s e hoszu idő alatt nem mult el egy nap, melyen én hálát ne adtam volna Istennek azért, hogy kedves nőmmel megáldott. Ha e 31 év alatt külföldön és hazámban nemzetem, hazám javára a közművelődés terén valamicskét lendítettem: abban igen nagy érdeme van kedves nőmnek, ki jó és rossz napjaimban igaz hűséggel és állandó tiszta szeretettel viseltetett irányomban. Ő a valódi házinő kitűnő példányképe, derült és borús napjaimban, küzdelmeimben rendületlen élettársam. — »Megnyeri a jót, a ki jó feleséget talál«, mondja a bölcs. Én valóban megnyertem, legyen áldott érte Istennek szent neve!

Nőm Bukurestben született 1835 december 25-én és Sükei Imre, ref. egyházunk alapítója keresztelte, mi-

után nőm édes anyja *Lukács Mária Anna* brassói ev. ref. hitű szülektől származott. Apósom magyarhoni pancsovai szerb szülék gyermeke s mint ruhakereskedő Bukarestben szép vagyona révén szert, már 1855 előtt abban hagyta üzletét. Összesen 13 gyermekük volt, de ezek közül csak egy fiu és három leány értek nagy kort. A fiu gyógyszerész lett, de nem nősült meg. Mind a három leány magyarhoz ment férjhez: *Teréz*, a nagyobbik, hozzám, *Róza*, a középső, székes-fehérvári *Horváth István* mérnökhöz 1859-ben, és *Karolina* a kisebbik, feledi *Vincze Dániel* nagy-enyedi ref. tanárhoz 1873-ban. A két elsőnek gyermekei nem születtek; az utóbbinak van három leánya: *Ara*, *Zelma*, *Margit* és egy fia *Zoltán*.

Mindezt azért jegyzem föl, hogy apósomnak szerb származása daczára a magyarok iránt való rokonszenvét igazolhassam, a ki alig volt 18 éves, midőn Magyarországból eltávozott, s előbb európai Törökországot, Egyiptomot és a Szentföldet beutazván, csak azután telepedett le és nősült meg Bukarestben 1834-ben, a hol gör.-kel. vallású létére *Sükeivel* eskettette magát össze s egyházunknak neje részéről egész 1869-ig hű támasza, pártfogója volt. Anyósom is megtanult Bukarestben románul, németül, de azért teljes életében a magyar könyveket szerette és olvasta, sőt olvassa még ma is. Ezeknél igazán betölt, hogy »vér vizzé nem válik«. Apósom öreg korában tanult meg magyarul írni-olvasni, úgy hogy velünk még ma is magyarul levelez, pedig jól ír és beszél románul és németül is.

Ilyen családi körbe jutva, belőlem családilag is most már a legboldogabb ember lett, s ebben van megfejtve azon fáradságot nem ismerő munkásságom, melyet 31 év óta minden irányban, hová előljáróim és honfitársaim bizalma emelt, kifejteni szerencsés voltam.

Kedves nőm is négy nyelvet beszél, u. m. magyarul, románul, németül és francziául; de az anyai tejjel beszívott magyar nyelv előtte a legkedvesebb. Ezen ír és olvas még ma is legtöbbit s e célra járat magának évenként 2—3 magyar lapot. Lám, hogy a jó anyának gyermekei külföldön sem korcsosulnak el! Ehhez azonban bizonyos fokú műveltség és nemzeti öntudat kívántatik s fájdalom, hogy a bukuresti magyar nőknél a régibb időkben épen ez hiányzott s e miatt vesztettünk Bukurestben olyan megdöböntő sokat. — A Sükei paposkodása alatt élt magyar családok közül egy sincs olyan, melyeknek ifjabb nemzedéke megmaradott volna magyarnak. A Szöllösi, Ökrös, Bereczki, Vásárhelyi, dr. Lukács Farkas, Török, Boissier családoknak ma a bukuresti magyarok között még híre sincs. Az új nemzedék beolvadott a román és német elembe, annyira, hogy ha 1848/49 után újabb kivándorlás nem történt volna: be lehetett volna zární a bukuresti ref. magyar templomot. . . .

Ma is áldom Istent, hogy engem olyan családba vezérelt, hogy nemzetiségünk védelmére minden lehető megtettem azon 12 év alatt, a melyet másod ízben történt nősülésem után még Bukurestben eltölthettem s melyben kedves nőmnek oly kiváló szerep jutott. Én az iskolában, templomban és kaszinóban, ő a nők körében voltunk a nemzeti tudat ébresztésében, erősítésében tevékenyek.

Szép idők, melyekre még ma is, életünk alkonyán, édesen emlékezünk vissza! . . .

22. Tábori paposkodásom az osztrák cs. kir. megszálló hadseregben.

Midőn 1856 tavaszán ismét *Pitestre* rándultam ki, meglepett az a szépen besánczolt temető, melyet az ott állomásozó cs. kir. katonaság az osztrák-magyar alattva-

lók, tehát idegenek számára önköltségén készíttetett. — Siettem ezt az akkor Bécsben Török János által szerkesztett *«Hon»*-ban saját nevem alatt megköszönni. Nem-sokára a Ferencz Károly-ezredben szolgáló volt honvédek *Köpe Lajos* és *Horváth Károly* őrmester barátimtól megtudtam, hogy levelem igen jó hatást tett a Bukarestben állomásozó s magyarul tudó cs. kir. tisztek között, sőt Coronini osztrák cs. kir. tábornagynagy is tudomást vett felőle. Ez a levelem volt étetemben a legelső, melyet hírlapba írtam, midőn már 28-ik évemben jártam.

E jó hír hatása alatt tiszteletemet tettem *Coronini* cs. kir. tábornagynagynál, a ki Bukarestben a »Strada-Dómnei« nevű utcában a Vilara-házban lakott és szívélyesen fogadott. Beszélgetés közben megemlítettem, hogy Pitesten jártam s ott a Ferencz Károly-ezredben szolgáló ref. hitű katonáknak úrvacsorát osztottam; megtekintettem az ott állomásozó cs. kir. katonaság által készített szép temetőt s ezt a kegyét neki megköszöntem. Megmondtam azt is, hogy a Bukarestben tartózkodó cs. kir. hadseregben lévő ref. hitű magyar katonákat a kórházakban én látogatom, templomba hozzánk járnak s ezt szorgalmasan látogatják. Egyszersmind kijelentettem, hogy ha ezeken kívül még más városokban is vannak a cs. kir. hadseregben Oláhországban ev. ref. hitű katonák, ő exciája parancsoljon velem akármikor, mert én rendelkezésére állok.

Coronini e nyilatkozatomat igen nagy örömmel fogadta és fölkért, mondanám meg, hogy ennyi szívességért mivel lehetne szolgálatomra. Annyi bizonyos, tevé hozzá, hogy a Ferencz József-rend keresztjét meg fogom kapni, de ha egyháznak is valamivel szolgálatára lehetne, a legszívesebben megteszi.

Rendkívül sok félreismerésre, gyanúsításra adtam volna okot, ha én akkor a Ferencz József-rend kereszt-

jét megkaptam volna. Rögtön készen voltam tehát kéresemmel: »Én mint lelkész, — mondám — csak kötelességemet teljesítem s ezért kitüntetés nem érdelek; azonban van nekem exciádtól elég kérnivalóm, ha kegyeskedik meghallgatni.«

»Kérem, adja elő, s ha tehetem, a legszívesebben!«
— felelé Coronini.

»Kitüntetésem helyett kegyeskedjék exciád iskolatanítónk évi fizetéséhez bár kétszáz forintot kieszközölni, mert jelenleg olyan csekély fizetése van, hogy abból nem lehet megélni. A tanító köteles fogna lenni ezért az iskolában a német nyelvet is tanítani s ha nem tenné, óradót fognánk a német nyelv tanítására alkalmazni.«

Coronini rögtön tárczájába jegyezte kérésemet s ígérte, hogy ki fogja eszközölni. — Valószínű, hogy tett is e tárgyban jelentést, de annak nem lett eredménye. Nagy elismeréssel nyilatkozott felőlem, hogy a személyes kitüntetésnek az iskolaügyet elébe teszem. »Látszik, úgy mondá, hogy igazi lelkipásztor.«

Én, szívélyessége által nekibátorodva, még egy kérést koczkaztattam: »Kegyeskedjék exciád a mi temetőnket is úgy körülsánczoltatni, — mondám — mint a pitestit.«

Coronini rögtön a falon függő Bukurest város térképéhez lépett s engem is odahívott, hogy mutassam meg, hol fekszik a mi új temetőnk. Megmutattam; de azon a térképen a mi temetőnk olyan ügyetlen, keskeny, hosszukás négyszögben volt felrajzolva, hogy ilyen alakban azt körülsánczoltatni igen sok munkába került volna. Sietett azonban tudtomra adni, hogy ha a terület alakját sikerülne megváltoztatni, kérésemet azonnal teljesíteni fogja. — Akkor még én sem tudtam, hogy Bukurest város tanácsa 15 holdnyi területet jelölt volt ott ki ref. temetőnek és ugyanannyit az ág. ev. egyháznak, melyet ez

utóbbi soha sem vett igénybe, mert úgy találta, hogy az a várostól nagyon messze fekszik. Míg én ezt az ügyet tisztáztam, azalatt Sebastopol elesett s a párisi béke megkötöttvén, az osztrák cs. kir. megszálló hadsereg Moldva-Oláhországból hazatakarodott s így Coronini jóakarata is teljesítetlen maradt.

Én azonban a tábori paposkodást folytattam mindaddig, míg a cs. kir. hadsereg Oláhországban volt. Bukuresten kívül elmentem *Plojestre*, *Pitestre* és *Alexandriába* (Teleorman megyében) s hűségesen prédikáltam és osztottam a ref. legénységnek az úrvacsorát. Napi díjam 3 frt. volt, az utazást mértföldenként fizették. Nagyon sok honfitársammal ismerkedtem meg ez által, kiket azonban hazajövetelük után többé soha sem láttam. — A bukuresti cs. kir. kórházakban elhalt hazánkfiak a »Philantropia« kórház temetőjében, Bukurest északkeleti szélén alusszák az örök álmot, hol egy német felíratú közös emlékkő virraszt álmaik fölött. — Béke poraikra az idegen hantok alatt! . . .

23. Kcun Sándor konzul és Lahovari ügyvéd esketése

Az 1857. év vége felé hozzám jött egy magas termetű, szikár, élete delén álló, sáppadt képű úri ember s bemutatta magát mint ev. ref. hitű hívem s mint Hollandia konzula. Románul beszélt, melyet ez ideig már én is tűrhetően elsajátítottam könyvekből, lapokból és kedves nőmtől. A konzul azt mondá, hogy ő nősülni óhajt, hogy jegyese gör.-kel. román leány s hogy az esküvőt szeretné, ha lehet, nem a templomban, hanem a Stirbey vóda herczeg palotájában tartani, s hogy én román nyelven végezzem a szertartást, mert magyarul senki sem fogná megérteni. Jegyese részéről a bukuresti metropolita lesz kellő segédlettel az eskető pap s előbb ő végzendí a szertartást és azután én, mint a konzul papja.

Igértem, hogy minden úgy lesz, mint óhajtja. Rög-tön kerestem s találtam egy erdélyi *Bedescu* nevű román gymn. tanárt, a kivel egy esketési beszédet, imát és az esküformát román nyelvre lefordítottam s úgy betanul-tam, mint a jó tanuló napi leczkéjét szokta.

Az esküvő egy este történt Stirbey herczeg volt vódának a Podu Mogoşoei-n lévő pompás palotájában, a hova engem egy díszes kocsiban vitettek fel. Csak most láttam, hogy milyen helyesen cselekedtem, midőn magam-nak díszes palástot csináltattam.

A diszkocsiból kilépve, palástomat kibontottam és felindultam a palota emeletébe vezető lépcsőzeten. Azon-ban midőn a lépcsőzet közepéig értem, egy felülről jövő udvari legény, nem tudva, hogy ki és minő járatban lévő ember vagyok, felém közeledve, így szólított meg román nyelven: »Uram, tedd le hátadról azt a köpenyeget, mert azzal nem szabad a palotába bemenni!« Én erre a naiv megszólításra megállottam és elmosolyodtam. Ép ekkor érkezett oda alulról az az udvari legény, a ki a paro-chiáról oda hozott, s ráírvált a másikra, hogy ne osto-báskodjék, hiszen ez az úr az itteni kálvinista pap. Erre a megszólító nagyon megröstelte a dolgot, kérte a bocsá-natot és fölkísért a nagy terembe, hol a vendégek már mintegy százan össze voltak gyűlve s csak a metropoli-tára vártak. *Kcun Sándor*, a konzul engem megpillant-va, bemutatott *hg. Stirbey Sándornak*, a vóda fiának és a vóda nejének, kik igen szívélyesen beszélgettek velem s örömuiket fejezték ki a fölött, hogy románul tudok és ezen a nyelven fogom megtartani az esketést is.

Ezalatt megérkezett a metropolita is teljes segéd-lettel s a szertartás kezdetét vette. Én addig görög-kel. s épen ilyen előkelő körben történő esketést soha sem láttam, se templomban, se háznál. Nagyon bámultam azon, hogy a szertartásra a fényes társaságban senki rá

sem hederit, hanem hangosan társalognak egymás között, mintha semmi sem történnék a fényes teremben. Ez nagyon aggasztott engem, mert attól tartottam, hogy ha azalatt is úgy lesz, míg én papolok, a zajban igen könnyen cserben hagyhat román tudományom, belesülök beszédembe s így örökre csúffá leszek téve.

Azonban midőn a gör.-kel. szertartásnak vége lett, *Stirbey Sándor* herczeg intett, hogy most rajtam a sor. Én az új párt egy csinos asztalka elibe állítottam, melléjük jobb felől a herczeget, bal felől édes anyját. Az asztalról a gyertya nem hiányozhatott. Legelőbb felhíttam a konzult és jegyesét, hogy húzzák le jobb kezükről a kesztyüt s úgy fogják meg egymás jobb kezét. Erre a völegény húzni kezdé kesztyűjét, de a menyasszony szemeit reám vetvén, csodálkozva kérdezé: »Pentru ce?« (Miért?) »Azért, — felelém — mert idegen bőrre mi nem esküszünk.« Ma sem tudom, hogyan ötlött agyamba akkor az a gondolat, de hatott, mert a körülállók helyeselték megjegyzésemet és így a menyasszony is engedelmeskedett. A teremben azonban folyvást zajongtak a vendégek.

Én túlkialtottam őket, mondván románul: »Keresztyén jegyesek, kedves testvéreim az Ur Jézus Krisztusban!« Erre a teremben egyszerre néma csend lett, s én épen ezt akartam elérni hangos megszólításommal. Minden arcz felém fordult s a legmélyebb csendben végeztem a szertartást kezdettől végig. Még az oláh papok is megállottak és kíváncsian hallgatták, hogy annyiszor emlegetem a Jézus nevét. Az a bárgyú tudatlanság még akkor is uralkodott ott, hogy csak a görög-keleti a *creștin*, a többi mind *necreștin*, azaz nem keresztyén.

Esketés után alig bírtam fogadni a sok üdvözlést; mindenki kíváncsi volt tudni, hogy hovávaló vagyok s hol tanultam meg a román nyelvet. Ez eddig csak szépen

s jól ment, hanem egy román őrnagy az egyik mellékteremben, a hol a befőttet és a champagnei pezsgőt osztogatták s hol még néhány oláh pap is volt, hozzám közeledve, jobb kezét vállamra téve, elkiáltja magát amugy katonásan, persze románul: »Brávó, papom! ez már szép volt. De hát ezek a mi szamaraink miért nem tudnak ilyen beszédeket mondani a sok unalmas ének helyett?« Megvallom, zavarba jöttem s csak annyit feleltem neki: »Uram, ez nem az én dolgom.« — Ezalatt az oláh papok gyorsan eltűntek a teremből s átöltözködve, hazasiettek. Én esti 11 óráig maradtam ott s akkor ugyanazon díszkocsival küldött haza Stirbey Sándor herceg, a melylyel elhozattott. Másnap megkaptam édes anyjától a hercegi stolát, milyent többé sem addig, sem azután nem kaptam.

Megjegyzem, hogy Bukurestben a románoknál nincs szokásban az a lakodalmi vendégeskedés, mely nélkül mi a lakodalmat még képzelni sem tudjuk. Sőt társas összeveteleiknél sem ismerik azt a vendégeskedést, mely nálunk annyira divatos. Náluk a lakodalmi vendégeskedéseknél »dulcsácsát« s ehhez friss hideg vizet, fekete-kávét, bonbont és a módosabbaknál pezsgőt adnak a vendégeknek. Ugyanezt teszik a látogatók eleibe is, midőn a szivar-dohány is nélkülözhetetlen élvezet. Abban az időben még a török-dohány-árulás nagy üzlet volt Bukurestben. A jó török-dohány okája (2¹/₄ régi font) 1—3 arany közt állott. Ennek ma ott is vége van s ma a román trafik-dohány és szivar csak olyan drága, sőt drágább, mint nálunk, de sokkal rosszabb. Az állam kiadásainak növekedésével a bevételeket is emelni kellett. Ma még a gyufáról is adót fizetnek.

A mi bukuresti magyarjaink azonban nem tanulták el a románoktól ezt a dulcsácsás lakodalmat, hanem megtartották a régi magyar szokást. Sőt mondhatnám,

hogy még túlzásba is mentek, mert lakodalom, keresztelezés és torozások alkalmával igen bőven s pazarul vendégeskedtek. Ugyanezt tették, midőn vendégeket hívtak, a mi főkép ünnepnapokon történt. Mindenik gazdasszony ilyenkor akarta megmutatni, hogy mit tud és hogy van hozzá módja. Ezen rossz és káros vendégeskedés ellen szólani annyi lett volna, mint falra borsót dobálni. A ki egy vagy más ok miatt elszegényedett, az abban kellett, hogy hagyja a vendégeskedést; de helyette mások kerültek felül és folytatták s talán ma is úgy tesznek — elég helytelenül.

Nyolcz évvel később, t. i. 1865-ben ép ilyen ve-gyes szertartással eskettem össze kézdi-vásárhelyi *Mózes Károly* nyugalmazott doktor hazánkfiának nagyobbik le-ányát *Kleopátrát*, egy *Lahovari* nevű, magas, szikár ro-mán ügyvéddel a Gorgan városrészben, Cantacuzeno bo-jár házában. Ezt azért említem föl, mert ott ismerked-tem meg a veres-párt három vezérférfiával: *Bretiano Jánossal*, *Haralambiával* és *Roseti Kostával*, a »Roma-nul« szerkesztőjével, ki akkor sokat kérdezősködött töl-lem egyházi ügyeinkről, egyházunk szervezetéről, végzett tanulmányaimról. Csak egy év mulva értettem meg, hogy mi volt célja annak az aprólékos kérdezősködésnek.

Nekem feltűnt, hogy *Cintacuzeno* azon román pa-pokat, kikkel az esketési szertartást együtt végeztem, nem vezette be dísztermébe, hanem egy egyszerűen bútorozott szobát nyitattott ki számukra, a hol bonbont és pezsgőt adatott nekik. Meg is kérdeztem, hogy ha engem méltónak talált arra, hogy társaságukba bevezessen, miért nem teszi ezt saját papjaival is? »Azért, — felelé — mert ezek a papok műveletlenek, nem valók úri tár-saságba. . . .« Mondott olyant is, a mit ide nem írha-tok le. Azt hiszem, hogy ma már ott is műveltebb pa-pok vannak és több tekintélylyel bírnak, mint akkor bírtak.

24. Ökrös Kleopátra temetése.

Ökrös József kovács iparosnak és brassói *Török Annának* volt egyetlen leánygyermekük a 13—14 éves, igen szép *Kleopátra*. Ez a kedves gyermek 1857 tavaszán hülés következtében rövid szenvedés után elhalálózván, édes atyja nálam bejelentette a halálesetet. Én a szülék erősen hangsúlyozott kívánságára a régi templom mögött ásattam sírt a kedves halott számára.

Délután az apa ismét hozzám jövén, olyan esetet beszélt el nekem elhalt gyermekéről, a milyent addig soha sem hallottam. Elbeszélte t. i., hogy az elhalt gyermeket 1844-ben pár hetős korában a szokott módon *Sükei Imre* keresztelte volt, minthogy a szülék ev. ref. hitűek voltak. Történt azonban, hogy a gyermek egy éves korában veszélyes beteg lett. A szomszédasszonyok, kik mind román nők voltak, a beteg gyermek látogatására menvén, ott nagy bölcsen kifőzték-sütötték, hogy a gyermek azért olyan beteg — s valószínű, hogy meg is fog halni, — mert nincs a keresztyén, azaz a görög-keleti román pap által megkeresztelve; a nem-keresztyén keresztelés pedig a halál ellen semmit sem ér. Addig beszéltek a jövő-menő szomszédasszonyok a kétségbeesett anya fejébe, míg végre beleegyezett az oláh keresztelésbe. Az apa nem mert közbeszólni, attól tartva, hogy ha a gyermek meg talál halni, soha sem lesz nejétől és a szomszédasszonyoktól nyugodalma. Csak ez kellett azoknak: rögtön felkapták a kis beteget és elszaladtak vele a Podu Mogoşoiei-n fekvő egyik oláh templomhoz s ott a pópával a gyermeket újra kereszteltették keleties szertartással, t. i. belemártva egy kád vízbe a gyermeket.

Az újrakeresztelt gyermek a szülék és komaasszonyok nagy örömeire meggyógyult, s most már — mondá az apa — a volt komaasszonyok elszaladtak a keresztelő pópához és ez a pápa is megásatta a sírt.

Az apa kétségbe volt esve, hogy mi lesz már most. — Tüstént bérkocsit hozattam s elmentem az apával a pópához s tudattam vele, hogy miután a meghalt gyermek szüléi ref. hitűek s a gyermeket Sükei keresztelte: a pópának nem lett volna szabad ujrakeresztelni s nem engedhetem meg, hogy ő temesse el. A pópa csak félvállról s mosolyogva hallgatta, a miket mondtam és csak annyit felelt, hogy ő a keresztyén számára a sirt már meg is ásatta s így nem tehet róla, de ő fogja eltemetni. Emlegetni kezdette, hogy az idegenek az ő országukban igen nagy urak kezdenek lenni, s az apához fordulva, mondá ennek: »No József úr, hát maga a nemkeresztyénekhez akarja gyermekét temettetni?« Az apa helyett én feleltem: »Ha ön pap létére olyan ostoba, hogy a protestánsokat nem tartja keresztyéneknek: erről mi nem tehetünk.« Ott hagytuk a faképnél.

Még azon este elmentem *Mester Ede* barátomhoz, a hol a szokott vendégek együtt voltak, azok között a Ferencz Károly-ezredbeli három őrmester is. Elbeszéltem, hogy nem tudom, hogyan fogok holnap temetni botránycsinálás nélkül. Addig hánytuk-vetettük a dolgot, míg végre készen volt a következő hadj esel. Én kihirdetem másnap — épen vasárnap volt — a templomban, hogy délután 3 órakor temetés lesz s hogy a hívek lehetőleg minél számosabban jelenjenek meg. A három baka-őrmester ebéd után rögtön kirukkol annyi magyar bakával a halottas házhoz, a hányat össze bírnak hozni s ott a halottas ház előtt sorfalat képeznek. Ezzel azt akarták elérni, hogy ha a pópák előttem a halottas házhoz mennének, hogy a halottat elvigyék, ők úgy fognak a kapu előtt felállani, hogy a pópák be ne tudjanak menni az udvarra.

Jónak bizonyult ez a haditerv, mert a pópák délután 2 órakor már teljes díszben megindultak; de a ha-

lottas ház előtt megpillantván a mintegy 200 főnyi magyar bakát, rögtön »jobbra át«-ot csináltak és hazamentek.

Én délután pontban 3 órakor megjelentem a halottas háznál, a hol már a hívek igen nagy számmal voltak összegyűlve. A pópák históriája már el volt terjedve és mindenki kíváncsi volt tudni, hogy mi lesz ennek a kimenetele.

Rövid imát mondtam a háznál a halott fölött s aztán megindult a gyászmenet. Igen ám, de a Podu Mogoşóei-n kellett elmenni s épen azon görög-keleti templom előtt, a melynek udvarán halottunk számára a sír meg volt ásva! Háttha ott botrányt találnak a pópák előidézni? . . . A magyar bakák ezt is megghiusították. Szép kettős sorban előre mentek és midőn a jelzett görög-keleti templomhoz érkeztek, ott a járdára lépve, a templom előtt olyan sorfalat képeztek, hogy a templom udvarára engedelmük nélkül senki be nem mehetett. Ott álltak, míg a halottal a templom előtt elhaladtunk s akkor a kísérethez csatlakoztak s azt mintegy utócsapatképen bezárták.

Igy kerültük ki a botrányt, mely ha megtörtént volna, egy rakás jegyzékváltásra adott volna okot az osztrák konzul és a román külügyminiszter között s rém nézve lett volna a legszomorúbb következménye. A baka-csel pompásan sikerült. . . .

Tíz év múlva a Dealu Spiri városrészben ismétlődött ez az eset. *Földesi Ferencz* iparos hallgatóm neje *Olasz Amália* gyermekágyban elhalván, nem tudom, mi okból, a pópák ezt is magukhoz akarták eltemetni. Én az illető pópához mentem és kereken megmondottam neki, hogy bünyfenítő pert akasztok nyakára, ha halottamat el meri temetni. A fenyegetés megtette hatását, mert a pópák még a halottas házhoz sem közeledtek.

Ezen esetek eléggé megvilágítják helyzetemet s azt a vallás-szabadságot, melyre a romániaiak annyi önhittséggel hivatkoznak.

Ki bírná Bukurestben ellenőrizni a gör.-kel. papok proselyta-kórságát?

25. A bukuresti ev. ref. külső temető.

Moldovában tett körútamból 1858 szeptember elején hazatérve, — hogy egyházunk életében ez az év se tünjék le nyomtalanul, siettem az új temetőt berendezni. Erre ösztönzött egyebek között az is, hogy a bukuresti városi tanács is a templom körüli temetést a rendőrség útján — a mit én igen jó neven vettem — komolyan betiltotta. Most már tudtam, hogy 15 holdnyi sík terület az, a melyet a bukuresti tanács számunkra a *Tirgovistutczai* sorompón kívül ingyen adományozott még *Dimény József* pap idejében.

Gondoskodni kellett tehát a temető bekerítése, berendezése és felavatásáról. Kő- vagy deszkakerítésről szó sem lehetett az igen nagy költség miatt, hanem csakis körülárkolásról. Erre pedig annál is inkább szükség volt, mert a temetőhely út mellett lévén, a szekeresek nem kímélték az addig oda temetett halottak sírhelyeit, hanem esős-sáros időben azokon keresztül-kasul jártak s anynyira összetaposták a sírokat, hogy azokra a sártengerben rá sem ismerhettünk. Ezen összetaposott sírok között volt a szegény *Dimény* pap *Ágnes* leányának nyughelye is.

E két indok, t. i. a városi tanács tilalma s a külső temetőnek a szekerek által történt feldúlása, elégséges volt annak belátására, hogy itt gyorsan kell tenni valamit, még mielőtt az 1858-iki őszi esőzések beállanak. — Egy vasárnap délelőtt az istenitiztelet után férfi hallgatóimat a templomban maradásra kértem föl, hogy a

temetőhely ügyét megbeszéljük. Tanácskozásunk eredménye az lón, hogy 4 holdat mély és széles árokkal fogunk bekeríttetni, 11 holdat pedig a tulajdonosi jog megvédése érdekében csak kisebb árokkal. Négy holdat fentartunk temető helynek, tizenegyet pedig haszonbérbe fogunk kiadni.

De honnan vegyük az árkolásra szükséges pénzt? Az is csak saját zsebünkre várakozott. Én is, mások is ajánlkoztak 10—10 öl árok költségét megfizetni. A nagyobb ároknál egy ölért két ezüst huszast, a kisebbnél egyet fizettünk. A munka olyan gyorsan ment, hogy a négy hold 1858 szept. 19-ére körül volt árkolva. Közepén kereszt-alakú széles utat hagytunk s a kereszt közepénél, azaz a 4 hold központján magas halmot rakattunk s ezt gyepvel körülrakattuk, tetejét elsimitva. Ez volt a szószék, melyen szeptember 19-én összes híveim jelenlétében a következő című felavató beszédet tartottam: „*A temetőkert mint menyország kapuja*“. E beszéd az imával egy nyomtatott ív. Alapigéje Mózes I. 28. r. 17. verse: »Bizony nem egyéb e hely, mint a mennyeknek kapuja.« — A beszéd ára, minthogy a tiszta jövedelmet a temető szállítására ajánlottam, a hívek készségére volt bízva.

Még 1858 őszén hozzáfogtam a szekerek által feldúlt, de most már csinosan beárkolt temető rendezéséhez. Nem tekintve az addig rendetlenül ásott sírokra, az utakat kijelöltem; azon sírokat, melyek az utakba nem estek, 30—40 cm. magasra virágágy alakban felrakattam gyepvel körülrakattam és minden sír két végéhez egy-egy csinos élőfát, leginkább meggyfát ültettem. Ezt a munkát aztán 1859 tavaszától őszig folytattam. Az árokra körös-körül akáczmagot hintettem, sőt akáczfákat is ültettem, melyek ma ott igen szépen díszlenek, a mint erről 1887. október 20-án személyesen meggyőződtem.

Ezenkívül *Rakovicza*-val, a »Pantilejmon« gazdasági iskola igazgatójával dr. Lukács Farkas útján ismeretségben lévén, tőle pár száz szép eperfa-csemetét kaptam ajándékban, melyeket a nagy keresztút széleire elültettem s melyek közül sok ma ott hatalmas nagy fává növekedett.

Az iskolás gyermekekkel az utczákon barackmagot szedtettem össze (100 magért egy krajczárt fizettem) s már 1859 őszén 200 nsz. ölyvi helyre, melyet 1858-ban rigoliroztattam, faiskolát alapítottam. Ebből a barackfa-iskolából ültettem azután a szép csemetéket a sírok szögleteire, de ennek 1887-ben már nyomát sem találtam. A barackfa, mint tudva van, rövid életű s nagy hidegben hamar kipusztúl.

Hogy a virágos-ágygyá alakított sírokra vetett virágmagvakat el ne felejtsem, hogy hova mit vetettem: zsendely-darabokra írtam fel a magvak neveit és a sírokra szúrtam. Hanem ezzel aztán meg is jártam, mert midőn 1859 őszén ezt elvégezve, másnap ismét kimentem, hogy az eperfa-ültetést folytassam, egyetlen egy zsendelyt sem találtam. Azt hittem, hogy mindenki tisztelni fogja munkám eredményét, mint a bukuresti porosz konzul; de keservesen kiábrándultam, mert még a fákat is kezdték kitépni és összetörni, a mi nekem igen sok szomorúságot okozott.

A porosz konzulról megemlítem, hogy 1859 tavaszán épen a temetőben virágmagvakat ültettem kedves nőmmel s e foglalkozás alatt az idő ránk esteledett. Csak akkor riadtunk fel foglalkozásunkból, midőn egy bérkocsi, mely faluról sietett be Bukurestbe, a temető előtt hirtelen megállott s arról három fegyveres úri ember leugorván, a temetőbe beléptek, egyenesen felénk tartva gyors léptekkel. Nőm megdöbbsent s mint később mondá, azt hitte, hogy rablók; de nem volt idő az ijedezésre, mert a fegyveresek hirtelen előttünk termettek s én egyikben

a porosz konzult ismertem föl, a ki engem szintén ismert. Nagy érdeklődéssel nézegette munkánkat s e fölött igen szép elismerő nyilatkozatot intézett nőmhöz és hozzám: »Én — mondá — ismertem ezt a helyet, míg nem volt körülárkolvá, s nagyon sajnáltam, hogy protestáns testvéreink ilyen pusztá helyre temetkeztek; de most örömmel látom, hogy ez a temető gondos kezekre került. Nagyon kell hogy szeressék mindaketten híveiket, hogy még ily későn is ketten itt dolgoznak. . . . De hol is van fiakerük?« — kérdé csodálkozva.

Megmondottam, hogy gyalog jöttünk ki s úgy is fogunk hazamenni, mert jól esik a gyalogolás. Ezen még inkább csodálkozott; hát még midőn megtudta, hogy én mindennap gyalog megyek ki, zsebembe teszek egy darabka kenyeret és szalonnát s egész nap ott munkálkodom egyedül. »Allen Respect Ihnen, Herr Pfarrer und Frau Pfarrerin!« — így szólt, s végre kezét fogott mindkettőnkkel s kocsiba ülve, elhajtattak.

Ugyanazon napon történt ott, hogy oláh szekeresek, kik tűzifát adtak el Bukurestben, délután hazafelé menve, temetőnkre pillantva, ránk kiáltott egy becsipett atyafi: »Te, mit csináltok ott? talán ugorkát ültettek a halottak számára?« — Mi egy szót sem feleltünk, a többi részeg római pedig az élczet jónak találván, rengeteg röhögést csapott.

Részeg emberek ezen gúnyolódása azonban nem fájt annyira, mint az a megdöbbenő tudósítás, melyet 1858 késő őszenek egyik napján hozott egy hallgatóm a temetőből. Egy öreg székely asszonyt temettünk oda pár nap előtt és most azt kellett hallanom, hogy gonosz, elvetemült emberek az öreg asszony sírját kiásták, a koporsót felbontották és a halott ruháját letépték. Azonnal kisiettem a temetőbe; de nem volt való, hogy ruhájából levetköztették volna, hanem csak a két karját emelték ki

a koporsóból egy arany karika-gyűrűért, melyet újján hagytak volt a keservesek, mint a néhainak jegygyűrűjét. — A szükséges följelentést megtettem ugyan, de a teteseket nem tudtuk fölfedezni.

26. Az őrház és temető-őr.

Ez az embertelen cselekedet és az általam ültetett fák s virágok folytonos rombolása meggyőzött minket a felől, hogy hasztalan minden munkám és áldozat a temetőre mindaddig, míg őrházat nem építünk és oda egy bátor székely atyafit örnek ki nem küldünk. Az 1858/59-iki télen tehát megtettük a szükséges előkészületeket egy őrház készítése és egy kút ásatása érdekében — s mind a kettőt 1859 tavaszán elkészítettük. Az őrház téglából építettett, fehér pléhvel földve s két szobából állott. Most a nagyobbik szobát »hideg-háznak« használják s egyúttal oda helyezik el az ott is divatba hozott halotti koszorukat. A kút 7—8 öl lehet és fából van rakva, kerékre alkalmazva s igen jó vize van.

Találkozott egy nemes szívű pár is, u. m. *Hajdu József* kovács és róm. kath. neje *Hering Anna*, a kik egy 25 okás azaz 62 $\frac{1}{4}$ fontos harangot is öntettek a temető számára. Ezért az őrház elébe az út felőli végébe haranglábat is csináltattunk, a mely ma 1888-ban is ott áll. A harangot a »Prot. Egyházi és Iskolai Lapok« 1859 május 24-iki számában köszöntem meg a nemes szívű adakozóknak, melyet ők azon év május hó 8-án ajándékoztak.

A temető-őr is, bikfalvi *Tölgyes Mihály* hamar bevonult az őrházba. Ennek kötelessége volt előre mindig készen tartani egy nagy és egy kis sírt, melyek most már szép sorban következtek egymás után. A nagy tá-

volság miatt kellett a sírokat előre megásni s készletben tartani. Mikor a halottal a tirgovesti sorompón kimenve, a temetőtől mintegy ezer lépésre fekvő korcsmához érkeztünk, mely ott egy kis emelkedés szélén állott, a temetőőr a halottas kíséretet a temetőből megpillantván, mindaddig harangozott, míg odáig nem érkeztünk, s ekkor a harangozást abbaahagyva, segített a koporsó bevitelénél és a sírba eresztésénél. — Ügyes, munkás székelly ember volt ez a Tölgyes Mihály, nem ijedett meg az árnyékától; puskát is tartott, melyből éjszakánként lött is egyet-egyet s ezzel azt érte el, hogy nem merték soha megtámadni. Azonban felesége sem ijedett meg minden bokortól, sőt »*azt az embert*« is ránczba tudta szedni, mikor néha-napján egy-egy régi komájával összehalálkozva, pityusan került haza jó későre.

Ettől fogva, hogy őrházunk és abban örünk volt, nekem legkedvesebb időtöltésem lett a temetőben tavasszal és ősszel a fákat tisztogatni, nyesegetni, másokat ültetni s a sírokat az örreí virágágy alakjába rakatni s azokra virágokat ültetni, bőven lévén ott öntözésre való víz is.

A mennyi zugolódást kellett hallanom az új temetőért, míg az beárkolva, beültetve nem volt és őrház s ör nélkül állott ott a pusztában, mostantól kezdve csak áldást hallottam a szép temetőért, melyben 1858—1868-ig, tehát 10 évig sokat fáradtam, munkálkodtam. A családok kezdettek délutánonként oda kikocsizni s ott megozsonálva, ismét hazamenni.

Egyik szép tavaszi reggel 6.órákor már ott voltam s Mihály bát még én költöttem fel. Megmondtam, hogy estig ott maradok, ha lesz egy kis rántotta ebédre. »Lesz, — mondá az asszony, — de ennek az embernek be kéne menni a vásárba, hogy vegyen két malaczoeskát; van itt elég burján s őszig megnőnek és karácsonyra . . .«

»Jó, jó! — vágék közbe, attól tartva, hogy még a kolbászkészítést is el találja beszélni, — elmehet; tudok én egyedül is dolgozni.«

»Nó, hallá-e keed, — kiálta fel az asszony — mehet, de aztán délfelé itthon legyen . . .« Természetesen az ígéret sem maradott el.

Én folytattam a fák nyesegetését, jó fűrész és kaczor nem hiányzott. Eljött dél, el délután 1, 2 óra, de Mihály bá nem mutatkozott. Az asszony ki-kiment az útra s fekete főkötős fejét felkapva, haragosan nézett a korcsma felé, vajjon nem bukkan-e ott fel az ő Mihálya. De ökeme nem mutatkozott. Eljött 3, 4, 5 óra s az az átkozott ember még sem jött a malaczokkal. Én nem türelmetlenkedtem, mert délutáni 1 órakor a rántottát s egy darabka magammal vitt szalámit elköltve, tovább dolgoztam, de föltettem magamban, hogy Mihály bá hazajövetelét megvárom, hadd legyen tanuja a székely asszony haragja kiöntésének.

Ő sem tudná megmondani, hogy hányszor ment ki az útra, hányszor tekintgetett haragos szemeivel a korcsma felé; de vége lett a várakozásnak is, mert egyszer hangerősen bekiáltott az útról hozzám a temetőbe: »Tiszteletes úr, tiszteletes úr! no jó már valahára. . . .« Ekkor már csakugyan *valahára* volt, mert a nap leáldozóban volt. Az asszony nem jött be az útról, hanem ott két kezét csipőire vágva állt, mint egy menydörgős cherub. Már jó messziről megpillantotta, hogy ökeme csak egy malaczt hajt maga előtt; a kóczmadzag egyik vége a malacz lábára van kötve, a másik a Mihály bá balkezére tekerve. Jó volt ez így, mert a malacz egyfelé szaladgált, Mihály bá másfelé dőlingezett, mintha egymástól szabadulni akartak volna.

Az asszony sok ümgetésére én is az árokra állot-

tam s onnan néztem ezt a komikus jelenetet. És ennek az asszonynak mégis volt annyi türelme, hogy bevárta férjét és a malaczt s a Mihály bá kezéről a madzagot letekerve, saját kezébe ragadta, míg Mihályt haragosan félrelökve, rákiáltott most már a mint torkán kifért: »Vigye el kendet az ördög! hiszen keed két malacz helyett egy vén *disznót* s csak egy malaczt vett.«

Vártam, hogy mit szól ehhez a gazda. Nem szólott egy hangot sem, mert nem forgott annak a nyelve, de azért lábai hazahozták a malaczczal együtt. Belődörgött a házba s ott lefeküdt, de másnap sem hitte, hogy ő hozta haza a malaczt.

Nagyon megröstellte ezt a dolgot Mihály gazda, anyyira, hogy így bekapva soha sem láttam többé. Csak azt kellett kérdezni, hogy hány malaczt vett volt a *mósb*-ban, — mindjárt lesütötte a fejét s odább állott.

Ezzel a Mihály bával jártam meg egyszer. Bejött a parochiára s jó reggelt kívánva nekem, én azt kérdeztem tőle, hogy hogyan élnek odakünn?

»Elég rosszul, instálom alásan a tiszteletes urat« — felelé nagy búsan.

»Talán valami baj történt?« — kérdém meglepetve.

»Elég baj az nekem, uram, — felelé — hogy két hét óta senki sem halt meg; hát hogy élek meg én így negyed magammal?«

Elnevettem magamat, hallva, hogy csak ennyi baja van, s tréfára véve a dolgot, kérdezém tőle: »Hát kend azt óhajtaná, hogy az egész ekklezsiát kihordjam a temetőbe azért, hogy kend megélhessen?«

»Ezt nem épen, — felelé — de kettő-három csak meghalhatna minden héten.«

Az ő fizetése a sírásás díja volt, t. i. nagy halottól 6, kis halottól 5 ezüst huszas. Körülbelől kapott is min-

den héten 10—12 huszast, csak hogy nem ment az olyan pontosan, mint ő óhajtotta. Némelyor egy héten 4—5 halottunk volt s máskor egy hónapban is alig egy.

Unalmát akartam elűzni s dolgot adni neki, midőn azt ajánlottam, hogy vegyünk két ökröt, ekét, boronát és műveltessük vele a temető parlagon álló részét, mintegy 9 holdat.

1860 tavaszán megszereztünk mindent számára. A két apró szarvu oláh ökröt én vettem meg vele a másban. Az ekét, boronát ő szerezte be s így azonnal hozzáfogott a szántáshoz. Egy holdnyi területre luczernát vettünk, melyről az első termést 3 Napoleon-aranyval adtuk el *Orbán Sámuel* gépész hazánkfiának. — Hanem ezzel vége is lett a mi szép reményünknek, mert az első kaszálás után az egész holdnyi területet ellepte az aranka annyira, hogy a luczernát teljesen kipusztította. Azon a holdon ma már temető van, minthogy a temetőnek legelőbb felfogott holdnak épen szomszédságában fekszik. A többi holdat Mihály bá felszántotta, törökbúzával, árpával bevetette s az első évben jó termésünk volt. Őszszel pajtát is csinált a két ökör számára s azokat szépen kiteleltettük.

A másik évben azonban a szárazság miatt belevesztettünk a gazdálkodásba; az ökröket, ekét, boronát eladtuk s a tizenegy holdnyi területet haszonbérbe adtuk, két holdat pedig az őrháztól lefelé Mihály bának adtuk, hogy azt saját hasznára művelje.

Mihály bá székely ember létére e két holdban több törökbúzát termesztett magának, mint az oláh paraszt négy holdon szokott. Bámulták az oláh parasztok a Mihály bá szép törökbúzáját s azt a megjegyzést tették fölé, hogy: »al dracului neamțul«, azaz: ördöggel czimborál a német! Mihály bá aztán mondott erre a meg-

jegyzésre, melylyel belőle bikfalvi székely létére németet csináltak, olyan valamit, a mit nem szokás papirosra vetni. . . .

* * *

A temetőig ma jó töltött út vezet, a város oly gyorsan épül errefelé, hogy ma már a szép temető nem a pusztá mezőn, hanem a város szélén fekszik.

Midőn 1887 október hóban ezt a temetőt meglátogattam, sajnálattal láttam, hogy az őrház előtti szép tért elfoglalták sírhelyekül s hogy azon szép gyepes halom, melyről 1858-ban temető-felavató beszédemet tartottam, merőben eltűnt s nyoma sincs ott annak. Már ma is kevesen lehetnek, kik azon a felavató ünnepélyen jelen voltak; az utódok pedig egyáltalán azt sem fogják tudni, hogy fel van-e avatva, avagy nincs, az ő temetőjük.

Én emlékkövel szándékoztam megjelölni azt a helyet.

Annyi tény, hogy 10 év alatt s életem férfikorában annyi munkát fejtettem ki annak a temetőnek berendezésében, szépítésében, hogy még ma is édesen emlékezem vissza az ott töltött munkanapokra. Oda temettem 10 év alatt közel ezer ref. hitű és ág. ev. magyart, kikisérve oda még a két hetüs csecsemőt is. A temetési szertartás a legfenségesebb ténykedése valamely lelkésznek. A ki ily alkalommal sem bír hűveinek szívére beszélni, az hiában fog a templomban is prédikálni.

Nem értem azokat az izetlen búcsuztatókat, melyek hála Istennek, kezdenek divatból kimenni, hanem igen a szívhez szóló imákat, melyekbe az elhúnyt életét belezőve, maradandó képét alkothatjuk meg földi munkásságának komolyan, szívhez szólva, de mellőzve minden égis magasztaló dicsérgetést, melylyel a gyász-szertartás mindannyiszor elvesztette az élőkre hatását.

Azt hittem, midőn abban a temetőben 10 évig mun-

kálkodtam, hogy egykor az én csontjaim is abban fognak pihenni; de Isten másképp akarta, s a felsőbb akaratban való megnyugvás az emberi szívnek egyik legszebb ékessége. . . .

Búcsut veszek tehát a bukuresti ref. temetőkerttől, melynél kissé többet mulattam, mint terveztem; de ezt bocsássa meg a t. olvasó, mert a halottak iránt, mint korán árvaságra jutott, én teljes életemben kiváló kegyelettel viseltemt.

II. RÉSZ.

A bukaresti ev. ref. új templom építésének története 1863—1866.

1. A templomépítési mozgalom kezdete.

Kisdud parochiánkon egész tarka-barkaság volt 1856—57 óta. Az új iskola téglából építve, czinkkel fődve; az új harangláb fából építve, czinkkel fődve; ezek mellett a kántor-tanító lakása s egy faszín *Sükei* istállójából átalakítva, régi zsindeyes félfödéllel; a paplak és templom fából építve és zsindeyyel fődve; a templom keleti végén a harangozó lak egyik szobája — *Sükei* alatt tanterem — fából, a másik kisebb szoba téglából építve s cseréppel (olan) fődve. Valóságos quodlibet, ha még az udvaron lévő régi temetőt, ebben a vas, kő és fa sírkereszteket is hozzáképzéljük. A síroknak azonban ma már nyomuk sincs azon a parochián.

Ilyen tűzfészek között élve, minden gondomat arra fordítottam, hogy e rom-épületek lassanként eltávolittassanak és helyükbe szilárd kőépületek építtessenek. E célból már 1856-ban krajczáros együletet alapítottunk. »Minden héten csak egy krajczárt!« ez volt a jelszó. Ennek célja egy iskola-alap előteremtése volt, hogy idővel egy emeletes iskolaépületet hozhassunk létre, melyben papi

és tanítói lakok is lettek volna. E gondolattal már meg s barátokoztak híveim; már közel volt az idő, midőn ennek kiviteléhez kezdhettünk volna s így egy rakás tűzfészektől megszabadulunk.

Azonban *Czelder Márton* kijövén Romániába, mint-hogy ő Pitesten új papi lakot már talált s a templom építése is ott némileg elő volt készítve, azonnal a pitesti templom építéséhez kezdett 1861-ben. Ez aztán más nézetre térítette a bukuresti ref. híveket is.

1862 márczius 12-én ezt irtam Czelderhez : »Tegnap viharos előljárósági gyűlésünk volt. A hitközség mindenek előtt templomot akar építeni, addig egyébről hallani sem akar. Azt mondják : szégyen és gyalázat, hogy pitesti, plojesti véreink túltegyenek rajtunk, holott ez volna az anyaegyház! — Én azt tartom, hogy az idő és körülmények majd megmutatják, hogy mit tehetünk; de addig is beleegyeztem, hogy itt helyben a templom számára gyűjtést rendezzünk.«

Az egyház túlnyomó többsége ezt elfogadta és így végképen lemondottam azon tervemről, hogy előbb egy modern iskolát és papi s tanítói lakást építsünk. Beleenyugodtam ebbe már csak azért is, mert nem akartam azt hallani, hogy előbb akarok magamnak, mint Istennek házat építeni. Tudtam azt előre, hogy a templom építésének súlya egyedül az én vállaimra fog nehezedni, a mint ez így is történt; de biztam magamban és Istenben, hogy erre is rá fog segíteni.

1863. február 1-én a bukuresti ref. egyház közgyűléséből következő feliratot intéztünk az erdélyi ev. ref. méltóságos egyházfőtanácshoz :

»A bukuresti reform. anyaszentegyház rendes tagjai f. 1863. év február hó 1-én tartott közgyűlésen egyhangulag elhatározta, miszerint, ha szerencsés leend a méltóságos egyház-főtanács beleegyezését és pártfogását

megnyerni, még ebben az esztendőben Isten segedelmével új templom építéséhez fog kezdeni; mely czél elérésére egyházunkat a következő okok indítják:

1. Egyházunk kebelében több idő óta olyan általános és forró óhajtása ez minden tagnak, miszerint az építést vallásos életünk kára nélkül tovább halasztani már lehetetlen.

2. Néhai *Sükei Imre* áldott emlékü lelkipásztorunk és egyházunk alapítója által rögtönözve épített mostani deszka-falazatu templomunk olyan szűk, hogy abba egyházunk tagjainak ünnepek és temetések alkalmával alig fér bele negyedrésze; mi miatt mind az isteniszteletben való részvételtől, mind az úrvacsorában való részesüléstől épen a szent ünnepnapokon igen számosan megfosztatnak s nem férhetvén be Isten házába, épen a szent napokon bosszúsággal távoznak el onnan, a hova imádkozni s lelkök nyugalmát keresni jöttek volt.

2. Bár mostani templomunk zszindely-födele meglehetősen karban van még, de a fatoronyé annyira szétrohadott, hogy ezt kénytelen volna egyházunk ebben az évben újra födetni; holott e kiadás valóságos vesztegetés fogna lenni, miután e fatorony olyan gyenge és olyan szűk, hogy új harangjaink számára még 1857-ben kénytelen volt egyházunk külön haranglábat csináltatni, a hol ma is állnak új harangjaink és így a fatorony csak pusztán áll dísztelen alakjában templomunk homlokzatán. A templom falai, alapzata annyira el vannak romolva, hogy az összeomlástól is féltetni lehet. Évenként 10—12 aranyba kerül tatarozgatása s mind hiában, mert az oszlopok és deszkák el lévén rothadva, a vakolatot nem bírják meg.

Ezen kikerülhetetlen okoknak engedett egyházunk mai közgyűlésén, midőn egy szívvel-lélekkel kimondá, hogy felsőbb engedély következtében kész leend hozzáfogni egy nagyobb és szilárdabb templom építéséhez. Be-

terjesztjük egyúttal azon segélyforrások kimutatását is, melyekkel az építéshez hozzákezdünk, kimutatván az összes költséget.

A tisztelettel mellékelt újévi pénztárnoki számadás kimutatása szerint egyházunk és iskolánk ma több mint 100,000 lével rendelkezik. (Egy ezüst huszas tett 2 leut és 10 parát, 40 para egy leut vagy piasztert.) Ezen összegből 50,000 lét bizvást el lehet költeni az építésre, miután a még megmaradó 54,000 lé kamatja épen fedezi a lelkészi fizetést, a kántor és harangozó fizetését pedig a stolarék, perselyek és egyéb mellékjövedelmek.

A templom a % terv és költségvetés szerint, ha vállalkozónak adjuk ki, 3000 aranyba (96 ezer piaszter) fogna kerülni. Azonban *Enderle* építész úr, dr. Lukács Farkas sógora, azt az ajánlatot tette s ezt mai gyűlésünkben el is fogadtuk, hogy ő ingyen fogja az építést vezetni, sőt még állásokat is ingyen fog adni az építéshez. Ezzel megtakarítunk mintegy 500 aranyat (16 ezer piasztert) és így az építés 2500 aranyba vagy 80 ezer piaszterbe fogna kerülni.

Egyházunk t. *Enderle* urnak ezen nagylelkű ajánlatát hálával fogadva, mai gyűlésünkben húsz tagu építőbizottságot választott, melynek tagjai lelkészünk elnökele alatt a 10 egyházi elöljáró és még 10 rendes tag. Ez utóbbiak között vannak *Enderle* építész úron kívül *Streitförder József*, *Dávid Mihály* építészek és dr. *Lukács Farkas* atyánkfia. E húsz tagu bizottság fogja egyetértőleg és mindig lelkiismeretes utánjárással beszerezni az anyagokat. —

Az építéshez hiányzik még 30 ezer piaszter, melyet eképen remélünk beszerezni, illetve fedezni:

Hitsorsosaink között itt sok derék kőműves van, kik felajánlották, hogy készek lesznek egy-egy hetet ingyen dolgozni az Ur házán. Ezeknek összeírásával egy bizott-

ság épen most foglalkozik. Vannak asztalosaink, kovácsaink, lakatosaink, kik az illető munkákat részben ingyen fogják végezni. Ezeket is most írja össze egy bizottság. — Számításunk szerint ezzel törlesztünk háromezer piasztert. Lesz tehát, midőn templomunk elkészül, 27 ezer piasztter adósságunk. Ennek törlesztésére állítottuk a mellékelt számadás III. pontja 2-ik száma alatti új perselyt. Reméljük azt is, hogy itt helyben is még gyűjthetünk hitsorsosainktól és más felekezet tagjaitól mintegy 2000 piaszttert s így 25 ezer piasztter vagyis 800 arany az, melyért a kegyes adakozókhoz kellend folyamodnunk.

Mély tisztelettel és bizalommal folyamodunk azért a mélt. egyházfőtanácshoz, miszerint kegyeskedjék egyházunkat hathatós pártfogásába fogadni és az erdélyi ref. egyházunkat ezen célra adakozásra felhívni.

Folyamodni fogunk még az itteni kormányhoz és nagyobb bojárokhoz s konzulunk útján ő cs. és apostoli kir. Felségéhez és bízunk Istenben, hogy szent célú törekvésünben megsegítend.

Melyek után — stb.

Kelt a bukuresti ev. ref. egyház 1863. év február 1-én tartott közgyűléséből. •

Ezen folyamodást 1863 február hó 5-én 15. szám alatt küldöttem be Kolozsvárra az egyházfőtanácshoz, honnan az engedély még e hóban megérkezvén, lázas tevékenységet fejtettünk ki az anyagok beszerzése érdekében. Egy *Radu* nevű téglaegetővel szerződést kötöttünk 100 ezer téglá beszállításaért. Márczius elején már nagy mennyiségű téglá, mész és fővény volt a templom udvarán felhalmozva. Márcz 3-án szerződést kötöttünk *Gödri János, Plésa András, Bartha András, Székely István, Zsigmond András* és *Istók András* hétfalusi csángó-magyarokkal a templom alapjának kiásása iránt. Kubik-ölét 5 cs. kir. ezüst huszassal fizettük s előlegül 8 aranyat ad-

tunk. Ugyancsak ezekre bíztuk a régi templom lebontását is 8 aranyért, kötelezván őket, hogy a használható fákban kárt nem fognak okozni.

2. Utolsó istenitisztelet a régi fatemplomban.

Ezen előkészületek után 1863 márczius hó 8-án tartottuk a Sükei Imre által épített fatemplomban az utolsó istenitiszteletet, mely rendkívül népes volt. Szilágy-tasnádi *Kiss József* ev. ref. kántor-tanító ez alkalomra a XXXIII. zsoltár hangjegyére a következő, nyomtatásban is kiadott és a hívek között kiosztott költeményt írta :

„Oh életnek örökkön élő
Szent kútfeje, nagy Istenség!
Kinek parancsod nagy szavára
Mehódol menny, föld és az ég.
Jelen vagyunk mostan E szent egyházadban,
Utoljára még, S ez ős falak között,
Mit szent erőd kötött, Hitünk lángja ég.

Megavultan itt állnak még
E falak, mint szent zálogok,
Hogy nagy neved tiszteletének
Örök tüze itt lángollott.
Itt a keresztségnek S házasság-eskünek
Fogadása lett, Lelked kegyelmében
S igéd beszédében Szívünk vigaszt lelt.

Itt az özvegyeknek s árváknak
Könyüit letörülgette
Jézusunknak örök életű
Szent beszéde, szeretete.
Azok, kik nyögtek Szenvedő élőknek
Betegágyában, Vigaszt itt leltének,
Égi jövőjüknek Boldogságában.

E szent egyház csöndes körében
Alusznak siri álmukat
Halottaink, kik az életre
Kiszenvedték fájdalmukat.

Testök itt hamvadoz, Csontjuk itt porladoz,
De lelkük fölszállt, Keresvén Istennél
S a boldog lelkeknél Egy szebb s jobb hazát.

És most Atyánk! szenteld meg porát
Düledező egyházunknak,
Melyben e nép szikráját tette
Vallásos szent buzgalmának.
Add, hogy új hajlékot, Szent nevedhez méltót,
Építhesse-n fel. Testben és lélekben
Legyen egyház, melyben Üdv viruljon fel!“

Az én búcsu-beszédem alapigéje ez volt: »Elme-
gyek a te házádba áldozatokkal és megadom neked fo-
gadásimat.«

Ebben a beszédemben írtam volt meg a bukuresti
ev. ref. egyház rövid történetét a rendelkezésem alatt
álló adatok alapján, s minthogy e beszédem még ma
is meg van, abból írom ide, a miket ezelőtt 26 évvel
mondottam:

»A bukuresti ev. ref. egyház alapított 1815 május
14-én. Az első istenítiszteletet *Sükei Imre*, ezen egyház
alapítója, a szomszéd luth templomban tartotta. Alapigéje
volt: »Elmenvén, hogy tanítsatok minden népeket« stb.
A második vasárnap, május 21-ikén ez: »Jertek fiaim,
hallgassatok és én megtanítlak titeket az Urnak fé-
lelmére.«

»Boldog óra! — így kiált fel az, a ki e történetet
följegyezte számunkra — boldog óra, melyben föltetszett
szent vallásunk hajnala, ez idegen földön közöttünk, kik
oly sok évek alatt pásztor és akol nélkül, az élet és ha-
lál sanyargató órái között lelki vigasztalás nélkül éltünk
mindaddig, míg az Idvezítő hozzánk küldé apostolat. ki
tulajdon nyelvünkön érthetőleg és érzékenyen prédikálta
szent vallásunkat, s ki egyszersmind magyar nyelvű isten-
tiszteletünk tartását a lutheránusok templomában kiesz-

közölte, melyet tartanunk kellett reggeli 6 órától kezdve 9-ig, a kántorságot is hű pásztorunk folytatván.¹⁾

A szent gyülekezet jobban gyarapodván, a magyar nyelvű istentisztelet és a pásztor szorgalma által az öröm mind a pásztor, mind a népet táplálván, közgyűlés tartatott *Pál János* asztalos kertjében, nem lévén sem parochia, sem templom. Curatornak megválasztatott *Szentgyörgyi Mihály* tudományos nevelő és jeles zenész. — 1816-ban még jobban gyarapodván, curator Szentgyörgyi az orgonálást is dicsőségesen folytatta, és az előjárók, névszerint *Szilágyi M.*, *Kiss György*, *Deák György* és *Vándzsa Mihály*²⁾ a pásztor és nyáj hűségére a lutheranus templomban az esküt leteszik és meghatározzák, hogy a nép szétszórtsága miatt istentisztelet csak vasárnap délelőtt tartassék s az úrvacsora egy évben négyszer osztassék ki a templomban.³⁾

Növekedvén kiseded ekklézsiánk, növekedett ellenségeink irigysége is, — mondja tovább az említett emlékirat. — Az eddig ingyen adott templomért évenként 400 lé taksát követeltek a lutheranus atyafiak. E nagy összeget meg nem bírván fizetni, a bús pásztor és bús nyáj gyűlést tartanak a Czizmedzsiu-kertben s a templomért 100 lét ígérnek, de kérésük elutasított és a templomból kitiltattak. E szomorú állapotból azonban munkás pásztorunk bús nyájunkat kiragadta. Erős és nagy hideg miatt nevezetes télnek idején, nagy magael-szánásával segedelmet gyűjteni indul, és a hozott pénzzel és az itthon gyűjtött áldozatokkal, melyhez *Kiss György* 1000 lét, *Nagy János* 150, *Gombkötő István* 2 aranyat

¹⁾ Itt a bukaresti régi luth. templom értendő, mert az új az 50-es évek elején építettett Neumeister Rudolf papsága alatt.

²⁾ Ezek közül 1855-ben már egy sem volt életben, csak a Szentgyörgyi sírköve volt az udvaron.

³⁾ Még ma is így van.

adakoztak, ezt a telket 2650 lével (82 arany és 26 piaszter) megvásárolják.

Igy dolgozott, így segítette az isteni gondviselés e gyámoltalan ekklézsiát minden nehézségek között a maga hozzánk küldött szolgálja által.◀

»Meg lévén a telek vásárolva, most már templom építéséről kellett gondoskodni. A hű pásztor ismét átment magyar hazánkba, hol szenvedett, tűrt számtalan félreismerést, gyanúsítást, igen még öt napi fogságot is husvét nagyhetében Losoncz városában. Országos engedélyt nem nyerhetvén, csak prédikálásával serkentgette a buzgó jótevőket, mígnem végre Magyarországból nagy bajjal gyűlt segedelemmel 1821-ben a templomot építeni kezdette, nagy fáradságot áldozván a felépítés körül *Szentgyörgyi Mihály* curator és *Földesi Mihály*.

A hív munkások azon hitben és bizodalomban nyugodtak meg, hogy ha a szent cél Isten akaratjával meg egyez: előbb-hátrább el kell annak érődni. A hű pásztor a gondviseléstől neki kimutatott úton bátran ment és semmi emberi erő, semmi nyomatás nem vethetet gátat ezen szent munkának; sőt azt lehet mondani, hogy épen azok az üldözések voltak azon grádicsok, melyeken a tántorithatatlan munkás elébb-elébb lépett, melyek által e pártfogó nélküli ekklézsiát szent célja elérésére naponként segítette.

182 . . . . a templom földel alá hozatván, elhatározta, hogy a vakbuzgóság és a türelem tekintetében a templomra *kereszt tétessék*. Suczó fejedelem alatt istenitiszletünk szabadon és minden akadály nélkül gyakoroltatott; noha ő felsége semmi írásbeli választ nem adott, ki től ezt a választ hozta az agens Fleischackel von Hackenau: »Építsenek a reformátusok bátran templomot, nem talál-
nak semmi akadályra, mert az én országomban toleran-
tia van.«

Nem is háborgatta senki az oláhok közül e növények ekklézsiát. Sőt lelkipásztorunk, curatorunk és *Erdölyi László* a bojárokkal és más lakosokkal való ismeretségeik által azok hozzánk naponként nagyobb-nagyobb türelemmel viseltetnek s lehet remélni, hogy az idő lelke vagy Isten szent lelke jövendőben inkább fogja őket áldani a türelem lelkével.

1826-ban Konstantinápolynak veszi útját tisztelt papunk, nagy veszedelmet áll ki vízen és szárazon. E mellett revolutionnak, háborúnak dőghalálnak vala kitéve. 1830—1832-ben ismét Magyarországon fáradozik. Itt következik már nagytiszteletű és érdemű pásztorunk legnevezetesebb és leghosszabb utazása, melyet folytat 1832—1835-ben Szászországban, Poroszországban, Würtembergben, szóval Németország minden nevezetesebb részében, ezenkívül Franciaországban, Hollandiában, Angliában és Magyarországon. Ezzel vetette meg üldözött lelkipásztorunk az általa alapított egyháznak legerősebb talpkövét, jövendő fennállását, a midőn számadása után 37.177 lét adminisztrált egyházunknak.

Meghalt pedig ez érdemeiben, tetteiben halhatatlan lelkipásztor 1849 január hó 19-én, életének 56-ik, fáradhatatlan apostoloskodásának 34-ik esztendejében, megkóstolván az életnek mind örömeit, mind keserűségeit másoknál sokkal nagyobb mértékben, s eltemettétvén ezen templom mellé, az általa összegyűjtött hívek forró könyvei között. Eltemette Neumeister Rudolf bukuresti német luth. lelkész a régi templom tornya mellé jobb felé. «

Ezen beszédemben egyebek között ezeket is mondtam: »Megemlékezünk rólatok is, kedves magyar hazánk vallásos keblű fiai és leányai, kik a legsanyarubb időkben, ama világhírű 1817-iki szörnyű éhség után is oly hő kebellet karoltátok fel Oláhország fővárosába ki-

bujdosott testvéreiteknek, Krisztus evangéliumi anyaszentegyházának szent ügyét. Hozzátok folyamodott volt legelőbb segedelemért ezen egyház örök emlékü alapítója s ti nem dugtátok be esdeklései előtt füleiteket. Visszhangra talált nemes szívetekben az elhagyottakért esdő pásztor-nak szózata. Ti adtatok életet kegyes adományaitokkal a bukaresti ev. ref. magyar anyaszentegyháznak. Hálával is őrzi ezen egyház neveiteket s buzgón könyörög ez ünnepélyes alkalommal, hogy áldva legyetek, bárhol is vagytok, az áldások Istenétől!

Megemlékezünk rólatok, Európa minden országaiban élő keresztyén testvéreink, kik kegyes adományaitokkal ennek az egyháznak alapját megvetettétek. — Nektek köszöni egyházunk a mai ünnepet. Nektek köszönjük, hogy már láthatják lelki szemeink a közel jövőben az Urnak ama díszes templomát, melyben mi és utódaink lélekben és igazságban fogunk áldozni az Ur előtt!

Midőn ezeket irtam és elmondottam, még sejtelmével sem bírtam annak, hogy olyan közel lehessen az az idő, midőn én is személyesen fogok hazánkba bejöni és az új templom számára házról-házra járva, kegyes adományokat gyűjteni, európai hitsorsosainkat pedig kérő levelekben megkeresni.

A régi fatemplom lebontásához 1863 márczius hó 9-én kezdettek a csángó atyafiak, s ennek szétbontása után az alap kiásásához. A bontás alatt történt, hogy egy szegény öreg hallgatóm, a ki Sükeit jól ismerte, hozzám jött és kérve-kért, hogy a templom belsejét ásassam fel legalább is egy méter mélységre, mert ő tudja, hogy Sükei oda sok pénzt rejtett el, s ha most arra ráakadunk, nagyon jól fog esni. Mosolyogtam e mesére, de ő nem tágitott, tele beszélte a csángók fejét s azok ugyancsak túrtak, de egy krajczárt sem találtak.

A bontás után Enderle építész kijelölte az új templom alapját, de ez többeknek nem tetszett s azt követelték, hogy tegyék beljebb, épen a szomszéd mellé, hogy így az udvar nagyobb lehessen. Enderle azonban nem engedett, félt, hogy dísztelenül fog állani. Közgyűlést hívtam tehát össze s öit az udvaron döntöttük el sok beszéd után, hogy Enderle ajánlata kevés módosítással elfogadtassék. Ezen is átesve, míg a csáigók az alapot ásták, mi az alapkö letételének ünnepélyére készültünk. Az új templom nagyobb lévén a réginél, az alap ásásakor nagyon sok sírt kellett megbolygatni, a mi valóban kegyeletlenség volt, de nem tehattünk másképen. Különösen a templom északi és keleti alapja a szó teljes értelmében a sírokon alól még egy méternyire alább ásatott, sőt a keleti rész, a szentély félkörű alapja a számításon kívül két méternél alább. Ez már megzavarta Enderle költségvetését s kinyilvánította, hogy az alap háromszáz arannyal többbe fog kerülni, a mint ő számította volt. — Szép kilátás!

Elvégre is már benne voltunk és készülnünk kellett az alapkö letételének ünnepélyére.

Könnyen elfogadtatott azon indítványom, hogy az alapkö letételére *báró Eder* osztrák konzult kérjük fel, minthogy egyházunk I. Ferencz József ő cs. és apostoli királyunk védelme alatt állott, s hogy kérjük meg a konzul urat, miszerint az ünnepélyre nyerje meg *Kuza vóda* fenséges nejét *Helenát*. Báró Eder, kit ezekre fölkértem, a legszívesebben ajánlkozott, személyesen ment el és kérte meg a vallásos keblű fejedelemtől, ki hasonlóképen a legszívesebben fogadta a felkérést. Lázás munkásságot fejtettünk ki most már a sátor készítésére, feldiszítésére, ezüst kalapács, párna és magyar kötény szerzésére, miután az ünnepély napja 1863 márczius 25-ikére ki lőn tűzve.

3. Az alapkő letételének ünnepe.

Az alapkő letételének lélekemelő ünnepélyét én írtam meg 1863 márczius hó 26-án a »Kolozsvári Közlöny« számára, a honnan azt ma minden változtatás nélkül emlékezet okáért ide írom:

»Engedje meg, t. szerk. úr, hogy egy tisztán egyházi örömnappal leírásával foglaljam el ez alkalommal e lapok hasábjait és a t. olvasók becses figyelmét. Tegnap tétetett le az itteni ev. ref. egyház újjáépítendő templomának alapkőve e haza fenséges fejedelmének vallásos keblű neje *Helena* és osztrák konzul báró *Eder Károly* ő méltósága által, oly ünnepélyes szertartással, oly előkelő és számos népség jelenlétében s irántunk reformált magyarok irányában oly nagylelkűséggel tanusított keresztyéni türelem-, szeretet- és kitüntetéssel, melyhez hasonlót ritkán lehet olvasni sok civilisatioval kevélykedő országokban. *Báró Eder* ő méltóságát egyházunk nevében *Seres Lajos* algondnokunkkal megkeresvén, tisztelettel megkértük, miszerint mint védurunk itteni képviselője, kegyeskedjék közbenjárónk lenni és templomunk alapkővét a herczegnével e hó 25-én letenni. Ő méltósága, mint mondá, szerencséjének tartja e kitüntetésben részesülni, egyházunknak az örömnappal megülésében segítségül lehetni. — Mihelyt a báró úr által értesültünk e kedvező válasz felől, azonnal az erőnktől kitelhető ünnepélyes fogadásra készülteket tettünk. Magyar, román, német nyelvű nyomtatott meghívó-jegyek küldettek szét az egész város előkelőinek; a minisztereket és a hatalmak konzulait magam hívtam meg *Seres* barátommal egyenként.

Ezalatt, mintha Isten küldötte volna be, megérkezett *Kovács Zsigmond* barátom, a pitesti egyház derék gondnoka, ki e városban széles ismeretsége folytán két nap alatt valóságos herczegi sátot rögtönzött a legdrágább szőnyegek közül a templom helyére, úgy hogy egész

nyugodtan mehettünk az emlékezetes nap virradásával szembe. Megelőző nap délután meghúztak a harangok — annak jeléül, hogy nagy ünnepre készül gyülekezetünk.

Reggel 10 órakor ismét harangszó adta tudtul az ünnep kezdetét a hullámzó hívőknek, kik nemzetiség- és valláskülönbség nélkül megtöltötték az udvart, a Kálvin- és Luther-utczákat, sőt a szomszéd épületek födelei is telve voltak kíváncsi Zakheusokkal. Ezek után jött a két század gyalogság ünnepélyes öltözetben és fegyveresen, zenekar által megelőzve, s a Luther- és Kálvin-utczákban helyet foglalt. A herczegnő előtt megjelent még *Floresco general*, nemsokára a rendőrfőnök *Radu Rosetti*, mindketten teljes kísérettel; a kultus, hadügy, közmunkák ügyérei. Utánok báró *Eder* ő méltósága az egész ügynökségi személyzettel, mindnyájan díszes egyenruhákba öltözve. Őket követték *Kcun* Hollandia, *Magazinovich* Szerbia konzulai és a porosz ügynöki személyzet. A herczegnő harangzúgás és zenekíséret alatt délután $\frac{1}{4}$ 1-kor érkezett meg négylovas díszhintójában a helyszínére, kit a kapunál br. Eder ő méltósága karon fogva vezetett be a lelkészek, előljárók, egyháztalagok és iskolás gyermekek s 300 fenyőfa által képezett sorfalak között drága szőnyegeken a kitűzött helyre. Ekkor előljáróimmal a konzulok, miniszterek s törzstisztek és más előkelők által környezett uralkodóné elébe járulva, román nyelven ily szellemen üdvözöltem:

»Fenséges Asszony! Fogadja egyházunk nevében mély és alázatos köszönetemet azon magas kegyéért, hogy ev. ref. magyar templomunk alapkövének letétele ünnepélyére megjelenni kegyeskedett; azon határtalan türelem- és pártfogásért, melyben egyházunk 50 év óta itt, fogadott hazánkban részesülni szerencsés volt. Nincs egyebünk szegény bujdosóknak, mint buzgón kérni a

Mindenhatót, hogy adjon Fenségednek és szeretett férjének hosszú, boldog életet és uralkodást!*)

Innen az Ur asztalához menve, jelt adtam az éneklésre, mely alkalomra egyházunk kántor-tanítója, a költői lelkű *Kiss József* igen szép éneket írt s melyet tanítványaival és a hallgatókkal meghatóan énekelt el. Könyörögtem és ezen alapigéről prédikáltam; »Keressétek a ti Uratokat teljes lelketek és szívetek szerint és az ő szentes hajlékát építsétek meg.« Ezután az evangélikus testvérek leánynövendékei énekeltek három tanítónőjük vezetése mellett olyan szépen, hogy a mellettem álló angol missionarius e szép megjegyzést tevő: »Ha a földi karok éneke is ilyen fenséges, milyennek kell lenni a mennyei ének?« Az ének után t. *Neumeister Rudolf* evangélikus lelkész társam mondott német nyelven megható beszédet a jó szomszédok és testvérek közötti egyetértés hasznáról, buzgón könyörögvén, hogy áldja meg Isten szent czélú igyekezetünket. Utána *Brusz Márton* evang. segédlelkész mondá el német nyelven a »Miatyánk«-ot, *Kleinheim* angol missionarius lelkész társam a »Hiszek egy Isten«-t. Ezután dr. *Borosnyói János*, egyházunk főgondnoka az Ur asztaláról az emléklapot felvévén, kezembe adá és felszólított, hogy lelkész társaimmal az alapba alászállva, mint ezen egyház lelkésze és elnöke tegyem le az alapkövet, az ólomlapot és nemzeti nyelvünkön adjam rá az egyházi áldást. Én az emléklapot felolvastam és főgondnokunknak visszaadva, az alapba következő renddel mentünk le:

Elöl ment Enderle építész, kezében vive Moldva-Oláhország és br. Éder ő mélt. czimereikkel diszített párnan az ezüst kalapácsot és kanalat. Utána dr. Borosnyói fő-

*) Ki hitte volna akkor, hogy három év múlva Kuza vódát detronizálni fogják!

gondnok úr az emléklapot. Őt követtem én, t. Neumeister, t. Kleinheim és t. Brusz lelkész társaimmal. Áldást mondva mind a négyen az alapkőre, feljöttünk a sátorba és *Borosnyói* úr *Lukács Farkas* úrral a fejedelemnő és báró Eder ő mltga elibe lépve, főgondnokunk e szavakat intézte br. Eder ő mltgához német nyelven: »Méltóságos báró Konzul úr! Mint ő Felsége I. Ferencz József ő császári és királyi védurunk e honban érdemdús képviselőjét fölkérem méltóságodat egyházunk megbízásából, hogy templomunk alapkövét letenni kegyeskedjék és az első kalapácsütés jogát a hon fenséges uralkodónéjának, Kuza Helénának átadni méltóztassék.«

Erre a báró úr az uralkodóné asszonyt levezette az alapba, hol *Seres Lajos* algondnok a kőműves-kötényt, *Enderle* építész az ezüst kanalat, kalapácsot, az első téglát a hercegnének egymásután nyújtván át, az első téglát ő fensége által helyére tétetett és buzgó imájával megáldatott. Ő fenségét követte a báró úr és minden jelen volt notabilitások, mely mívelet alatt a zenekarok folytonosan egy dicséneket játszottak. Az alapból feljőve, br. Eder ő méltósága tiszteletteljesen megköszönte a fenséges asszony magas kegyét, melyre ő fensége e megható szavakkal válaszolt: »Boldognak érzem magamat, hogy a ref. egyház által Isten dicsőségére építendő templom alapjába én tehetém le az első követ. Mély megindulással látom mindegyre szaporodni Románia földjén azon intézetek számát, melyek a szenvedőknek vigasztalást és segédelmet nyújthatnak.«

A hálás szívek és történelem lapjaira följegyzésre méltó, gyönyörű mondat ez.

Ezek után a báró úr ismét karon fogva ő fenségét, a lelkesült hívek éljenzése között vezette ki a kapun, magával vivén ő fensége, úgy hiszem, mindazok áldás-kívánását, kik itt jelen voltak és a kik ez örökre emlé-

kezetes szép ünnepély részleteit nemsokára Európa minden protestáns lapjaiban olvasni fogják.

Örömnepünk bevégezése után ugyanis csakhamar megérkezett a románhoni lelkes magyar missionárius is és azonnal elvégeztük, hogy az ünnepélyt angol, német, francia és magyar hazánkban egyhangulag tudatni fogjuk.

Hogy híveim mennyire boldogoknak érzik magukat, mekkora hálával, tisztelettel vannak szíveik eltelve mind báró Eder ő mltga, mind a fenséges uralkodóné iránt, talán mondani is fölösleges.

Legyen áldott Isten szent neve, ki a nagyok nemes szíveit annyira felénk hajlította s áldja meg őket a legbecsessebbel, nemesen végzett tetteik édes tudatával!

Elismerőleg és hálával kell megemlékeznem t. Neumeister társamról, ki rendkívüli részvétet és buzgalmat fejtett ki segélyével és jó tanácsadásaival ezen ünnepély szép lefolyására; *Enderle Károly* építész urról, ki még a neki ajándékozott 30 ekusárt is*) rendelkezésemre bocsátotta; egyházunk előjáróiról, kik fáradhatatlanok voltak a szolgálatban, különösen *Kovács István, dr. Lukács Farkas, Benke József, Bartha Mihály, Hajdu József* és *Seres Lajos* testvéreim. Isten tartsa meg életöket, hogy mehessenek be nemsokára hálaadással az Ur kapuin az új Sionba! — Továbbá meg kell emlékeznem az evang. növelde derék tanítónőiről, kik gyönyörű énekeikkel emeltek az ünnepély vallásos színezetét.

Ezen ünnepélyen nem volt semmi, a mi a legerősebb ref. lelket is megbotránkoztatta volna. Gyertyák, feszület s több efélék merőben hiányoztak, csupán a szent biblia díszítette az Ur asztalát aranyos kötésben; a fehér atlasz párna, melyen az ezüst kanál, kalapács voltak elhe-

---

*) Ekusár: török ezüst tallér, értéke 12 piaszter és 10 para; a mi pénzünk szerint 5¹/₂ ezüst huszas volt.

lyezve. A sätort is csak a templom-terv 3 darabja ékesítette aranyozott rámákban, szépen koszorúzva és ezenkívül egy magyar lobogó iskolás gyermekeink és egy fehér lobogó az evang. leánynövendékek kezeiben, s a herczegnő feje fölött régi oltárunk takarója Magyarhon czimerével díszítve.

Ezzel csak azt akarám elmondani, miszerint tényleg be van bizonyítva, hogy román testvéreink nem követelnek egy hajszálnyit is olyant tőlünk, a mi reformált hitelveinkkel és meggyőződésünkkel összeütközésbe jönes tehát hogy inkább atyáink s talán mi is ámitottuk magunkat, midön templomunkban gyertyákat gyújtottunk s tornyunkra keresztet tűztünk. — Most legalább biztonmondhatjuk, hogy Krisztus lelke oda érlelte az idöket, a mi után néhai Sükei naplójában 1821-ben oly szívszakadva sóhajtozott.

Templomunk tervéről is kell mondanom egy igen figyelemre méltót. Ezen tervet a legkitünőbb szakerökkel, mint *Orescu, Geness, Schlachter* és másokkal megvizsgáltatva, egyhangulag oda nyilatkoztak, hogy ennél szebb templom nem volt és ma sincs Bukurestben. Hol van magyar a föld kerekén, kinek szíve örömben ne dobogna, midön hallani fogja, hogy a magyar templom legszebb, legizlésesebb egész Bukurestben? S ki ne igyekeznék e vallásos ügy mint nemzeti szempontból oly nagy horderővel bíró szent mű létrehozására filléreivel egyházunknak segítségére sietni! . . .

Este lelkész társaimmal és előljáróimmal testvéries vacsora mellett végeztük be egyházunknak e nevezetes napját. Én legelső kötelességemnek tartottam poharat emelni Kuza Helena ő fensége áldott életére, egészségére, melyre az egész gyülekezet felállva, kiáltotta rá az »éljents«-t. Utánam Seres algondnok emelt poharat báró Eder, e nemeskeblű pártfogó g. konzulra és t. Neumeister

Ő Felsége I. Ferencz József védurunk egészségére. Czel-der barátunk magyar papnál magyar templom alapkövét magyarul áldotta meg, több örömet és kevesebb szenvedést kívánva nekem az építésben, mint mennyit ő állott ki a pitesti templom építésében. Szép beszédét tolmácsolnom kellett az idegen ajkuak számára, mit ők lelkesedve óhajtának nekem. Isten hallgassa meg!!

Nevezetes azon esti együttlétünk még erről is. — Kleinheim angol missionárius szóba hozván a spanyol protestánsok keserves üldöztetését és elítéltetését, ennek folytán most jövök az első gyűlésből, melyben Neumeister, Kleinheim, dr. Czuckerhandel és én állandó bizottságot alakítva, felszólítunk minden a török birodalomban lévő prot. ref. és angol egyházat, hogy a londoni evangeliomi szövetség útján közösen folyamodjunk a spanyol corteshez martiraink szabadon bocsátása végett. Mind a két kérelmet, u. m. a corteshez és a londoni ev. allianzéhoz intézendőt elkészítvén, mihelyt Belgrádtól Jeruzsálemig, Jassytól Alexandriáig küldendő testvéries felhívásunkra a válaszokat megkapjuk, kérelmeinket illető helyeikre juttatni legkeresztyénibb kötelességünknek tartandjuk annak nevében, ki így szólott: »Valamit a szenvedők közül egygyel cselekesztek, mintha én velem cselekednétek.«

Koós Ferencz, ref. lelkész.

A bukuresti ev. ref. új templom alapkövébe letett emlékirat tartalma ez:

»Ezen evangélium szerint reformált magyar templom alapköve Isten segedelmével letéttetett 1863 márczius hó 25-én I-ső Ferencz József osztrák császár és magyar király Ő fensége, mint ezen egyház védőura uralkodásának 15-ik és Románia fenséges fejedelme I-ső Sándor János uralkodásának ötödik évében, erdélyi ev. ref. püspök főtitisztelendő Bodola Sámuel, helybeli lelkész Koós Ferencz idejében. Egyházi előjárók voltak: Dr. Borosnyói

János főgondnok, Seres Lajos algondnok, Hajdu József ellenőr, Kormos Ferencz, Enyedi István, Salamon János, Homoky Ferencz ülnökök, Benke József és Bartha Mihály egyháziak.

Az ó fatemplom épült 1821-ben tiszt. Sükei Imre ref. lelkész és ezen egyház alapítója alatt. Az egyház alapított 1815. május 1-én.<

*

Az ünnepély alatt énekelt alkalmi költemény:
A bukaresti ev. ref. új templom alapkövének 1863 márczius 25-én történt letétele alkalmára.

Mindenható leborulva. (Erdélyi Énekes könyv XXXIV-ik Dicséret hangjegyére.)

1.

Im leteszszük alapkövét
Szentegyházad falának,
Mint tiszta, szent jelvényeit
Szívünk régi vágyának.
Minden kövön imádságunk,
Hitünk és hálaadásunk
Buzgósága leng feléd
Oh, örök nagy Istenség!

4.

Nagy neved imadására
Épül e szent Sion itt,
Ide hozzuk föl szívünknek,
Legtisztább áldozatit.
Ide jövünk, ha az élet
Sokszor sebző tövisének
Fájdalmait érezzük,
Vigasztalást itt veszünk.

2.

Ember-erő és akarat
Önmagára porba hull,
Ha kegyelmed s segedelmed
Lelke hozzá nem járúl.
Munkáinknak minden lépte,
Fáradalma, törődése
Csak Te tőled vár áldást
S óhajtott boldogulást.

5.

Ide jön az elhagyatott,
Az üldözött, az árva,
Ha szenvedésök könyei
Peregnek arczaikra.
Szent áhítatban olvad fel
Szívök fájó keservével,
S szemök ég felé fordul,
Hol tartós öröm virul.

3.

Te, kinek szerető lelked
Világokat tart össze,
S egy köz boldogságra munkál,
Üdvárasztó szelleme!
Tartsd össze itt szívünket,
Tettünk-, igyekezetünket,
Egy lelkesült erőben:
Hit, remény, szeretetben!

6.

Ide gyűlnek a bújdósók
S hazájukat vesztettek,
Kik honszerelmök díjálul
Földönfutókká lettek;
Itt keresnek egy más hazát,
Mit hitöknek fénye belát
Túl a sírnak éjjelén,
A menny örök reggelén.

7.

Itt a hitnek fölavatva,
Ifiak esküt tesznek,
Hogy Jézus szent tanainak
Buzgó hívei lesznek.
És a ro-katag öregek
Fogyni látván erejüket,
Bizton, bátran itt néznek
Szembe az enyészetnek.

8.

Oh, engedd hát mi szent Atyánk,
Kegyelmes, jó Istenünk!
Hogy kívánt czél koszorozza
Buzgó igyekezetünk.
Hogy ha majd munkánk végére
Juttatsz, lelkünk örömére
Szentelhessük neked fel
Neved dicsőségével.

Kiss József, ev. ref. kántor-tanító.

* * *

A bukuresti ref. új templom-alap letétele.

(A „Prot. Lap“ 1863. évi ápril 12-iki 15. száma, 476 - 477. lap.)

Bukurest, 1862. márczius 27-én.

T. szerkesztőség! Épen most végezém leveletem, melyben új templomunk alapkövének e hó 25-én történt ünnepélyes letételét részletesen megírtam, midőn hozzák az itteni hivatalos lap idei 53 számát, melyben az ünnepélyről említés tétetik.

Elhatároztam tehát, hogy e hivatalos leírást fordítom le és küldöm be a »Prot. Egyh. és Isk. Lap« szerkesztőségéhez, az én leveletem pedig valamelyik politikai lap szerkesztőségéhez. A jeles cikk, mely a nevezett lapban legelől jelent meg, így hangzik:

»Az uralkodó Fenségné kegyeskedett tegnap egy az itteni reformált község által építendő új templom alapkövét letenni. Az új templom a réginek helyére fog építetni sokkal nagyobb és szilárdabb alakban a leginkább magyarokból álló, nagyon elnépesedett egyház által. Az ünnepély tere zöldséggel volt ékesítve, a kaputól az új templom alapjáig fenyőfa-sétány volt állítva.

A sáncz közelében Magyarhon színeivel dús szőnyegekből készült sátor vala rögtönözve, a fejedelemné támlája fölött Magyarhon czimere díszlett. A sátor egyik oldalán három aranyrámás kép a templom tervét mutatá.

A sátorból lépcsőzet volt vezetve azon pontig, hol ő fensége az első követ beszentelendő vala.

Kora reggeltől nagy néptömeg borítá el az udvart és a közelebbi utcákat s mindenütt számtalan magyar öltönyű férfiakat és nőket lehet látni. Tizenegy órakor a hatodik ezred egy százada jelent meg, élén zenekarral és a kijelölt helyet elfoglalá. Pont délben ő Fensége négylovas dízhintóval jött a kapuhoz, a status-major és ő Fensége napos-tisztjei által kísértetve. A hintót egy szakasz rendőr előzte meg és egy-egy század dzsidás kísérte. Ő Fenségét a kultus-, közmunka- és a hadügyminiszterek fogadták a leszállásnál, báró Eder osztrák g. konzul az ügynökségi személyzettel, Kcun hollandiai konzul az ev. ref. és prot. egyházak- lelkészei és előljáróival. A meghívás után báró Edernek jutott a szerencse ő Fenségét karon fogva, a kijelölt helyre bevezetni. T. Koós lelkész és elnök vala szerencsés ő Fenségét román nyelven üdvözölni és az ünnepélyre történt megjelenését hálásan megköszönni. A vallásos szertartás azonnal megkezdődött. Egy rögtönzött oltár mellett Magyarhon lobogója lengedezett, gyönyörű virágkoszorú lévén rajta. A szokásos könyörgés után Koós lelkész magyar nyelven, Neumeister lelkész német nyelven prédikáltak, melyek vallásos tisztelettel lőnek meghallgatva. Ezután az alapköbe teendő ólomlap olvastatott fel. Ő Fensége az egyház előljárói kérelmekre lement az alapba. Ott egy csipkézett fehér kötenyt körítvén fel szokás szerint derekára, egy *Magyarhon czimerével* diszített fehér atlasz párnáról az ezüst kanalat és kalapácsot elfogadta. — Miután néhány pénzdarabot és az ólomtáblát a kijelölt helyre betették, az első téglát ő Fensége saját kezeivel letette. E munka után ő Fensége német nyelven báró Ederhez e kedves szavakat intézte: »Boldognak érzem magamat, hogy az Istennek szentelt ev. ref. templom alapkövének letételére

meghíttanak. Mindig mély hálával látom a román földön azon intézetek számát szaporodni, melyek a szenvedőknek vigaszt és enyhületet nyújtanak. «

Az igen nagy számmal jelenvolt magyarság és németiség mély tisztelettel tanusítá, hogy mennyire becses előtte ő fenségének e magas kegye, melylyel az ev. ref. magyar egyházat megtisztelte.

Jusson eszünkbe, hogy ő fensége közelebb több órát töltött a Szűz-Mária kath. nőnöveldeben, melyben Ausztria képviselőjének pártfogása alatt német kisasszonyok oly szép sikerrel fáradoznak.

Koós Ferencz, ev. ref. lelkész, fordító.

E leírásból láthatja a t. olvasó, hogy maga a hivatalos román lap *ev. ref. magyar templomnak* nevezi a bukaresti ref. templomot, hogy magyar lobogó, Magyarország czimere, magyar színek és viselet játszák ott a főszerepet, s hogy ezt akkor ott maga Cuza fejedelem fenséges neje és miniszterei egészen természetesnek találták s kifogást tenni eszük ágában sem volt. Nem mert akkor még nem hangzott volt el Czelder ajkairól: »Én a román kormány híve vagyok s nem akarom, hogy egy erősebb arra pressiót gyakoroljon.«

A román kormánynak soha eszébe nem jutott volna egyházi ügyeinkbe avatkozni, ha ezt Czelder önként fel nem ajánlotta s így a román kormány figyelmét egyházainkra fel nem hívta volna.

4. Segélygyűjtés a bukaresti ref. új templom építésére.

I.

Két ízben jöttem be a feledhetlen hazába oly célból, hogy az építés alatt álló új ref. templom számára segélyt gyűjtsek a hitsorsosok között, ugmint 1864- és 1865-ben.

Első alkalommal tulajdonképen csak a Kálvin három-

százados ünnepélyére jöttem volt be Kolozsvárra, de ezt az alkalmat is megragadtam a gyűjtésre Kolozsvártt, majd Maros-Ludason és azután Magyar-Régenben, az én kedves szülőtte-földemen.

1864 június hó 6-án írtam Kolozsvártt és adtam ki a »Kolozsvári Közlöny« 1864. évi június 9-iki 67-ik számában következő kérelmemet:

Alázatos kérelem nemes Kolozsvár városa minden rendű és felekezetű t. lakosaihoz.

Krisztusban szeretett testvéreim!

A bukuresti ev. ref. anyaszentegyház hozzákezdett Isten segedelmével mult évben egy új kötemplom építéséhez, melynek alapját Románia fenséges uralkodónéja, Kuza Helena tette le. Ezen új magyar Sion még a múlt őszzsel földél alá vétetett, és bár 2300 arany fordítottott rá, mégis hiányzik még tornya és egész belső és külső fölszerelése.

Még 2000 arany kívántatik az egésznek bevégzésére, mely kiadás elszigetelt egyházunk pénzerejét annyi-
val is inkább fölülmúlja, minthogy ezen templom bevégzése után rögtön lelkész- és tanítói lak építéséről kell gondoskodni. Hozzátok folyamodom azért, nemes Kolozsvár városa minden rendű és felekezetű lelkes közönsege: nyújtsatok testvéri segédkezet egyházunknak ezen vallásos és nemzeti ügy előmozdítására. A bukuresti ev. ref. egyház és iskola a magyar nemzet szent tulajdona s mint ilyenek, a magyar nemzet vallásosságát és nemzetisége iránt való szeretetét képviselik a külföld előtt.

Ezekben örzi meg nemzetiségét felekezeti különbség nélkül mindenki, a kit sorsa Románia fővárosában élni kényszerít. Ezért fogott egyházunk erejét felülhaladó templom-építéséhez, mert azt nem csak magáénak, de egyszersmind a magyar nemzet közös tulajdonának tekinti

s a nemzetiség áldásában a folyvást gyarapodó kivándorolt magyarokat különbség nélkül részesíti.

Én e szent czél érdekében a hatóság kegyes engedelmével e napokban mindenkit saját lakásán fogok fölkeresni.

Azért, kiki mint elgondolta szívében, úgy cselekedjék, nem szomoruságból vagy kényszerítésből, mert a jókedvű adakozót Isten szereti. Az Isten pedig megcselekedheti, hogy a ti jó kedvetekből való adakozástoknak haszna reátok térjen. (II. Kor., 9 r. 7—8. v.)

Kolozsvártt, 1864. junius hó 6-án.

Koós Ferencz,

a bukuresti ev. ref. egyh. lelkésze és elnöke.

Ezen kérelem megjelenése után *gróf Mikó Imre*, Erdély halhatatlan érdemű nagy fia volt az, a ki 20 aranyat adott nekem a kért czélra. — A 10 nap alatt házról-házra járt gyűjtés eredménye mintegy 100 arany lett. Emlékezem ma is igen híven, hogy néhai t. *Révay Lajos* sepsi-szentgyörgyi ref. pap barátom egy egyszerű szivarszipkát hozott egy este a közvacsorára és ott előadta, hogy azt a szipkát a kollégium seniorjához vitte valaki mint elveszett s megtalált portékát, de három nap telt el azóta és senki sem kereste nála, tehát ő átvette és a bukuresti ref. templom javára ezennel elárverezte. Meg is kezdette ő maga, igérvén érlette 1 forintot. A jó kedv és lelkesedés addig árverezte fennebb-fennebb azt a szipkát, hogy utoljára 75 frtot kaptam érlette, sőt a szipkát is megőrzés végett nekem adta át az új tulajdonos, egy ilyefalvi székely ügyvéd, ki akkor kolozsvári lakos volt. El is tettem emlékül azt a nevezetes szipkát, de az 1869-iki bukuresti zavargáskor elveszítettem.

II.

Másod ízben 1865-ben jöttem be a kedves hazába a templom-építésre segélyt gyűjteni.

Midőn 1865 december elsején tudattam egyházam közgyűlésével azon szándékomat, hogy most télnek idején nagyobb körútát szándékozom tenni a hazában, híveim ezt egyhangulag elfogadták, az új templomban tartott közgyűlésen.

1865 december 4-én egy birzsán Ploestre mentem s *Varga János* mérnök hazánkfiához szállottam. December 5-én délután *Vastag György* kitűnő festész hazánkfiával indultam el; estére Kimpinára érkeztünk, december 6-án Sinájba s onnan 7-én Brassóba. Itt a »Nr. 1«-be szálltunk. Ebéden *Ormosi Márton* régi bukuresti ismerősömnél voltam, a ki itt a Czigonia mellett lakott. Még december 7-én este gyorskocsival Szebenbe s onnan 8-án Gy.-Fehérvár, Nagy-Enyeden és Tordán át december 10-én értünk Kolozsvárra, a hol *Réthy Lajos* ma Hunyad vármegyei kir. tanfelügyelő barátomhoz szállottam a külső-középuteza szögletén, egy emeletes, sárga házba. Réthy Lajos ez évben szerkesztette a »Növendékek Lapját«, melybe én is küldöttem történelmi dolgozatokat s az »Egy zajos város« című cikket épen abban a házban írtam volt a »Növ. Lapja« utolsó számába. A nemzet figyelme már akkor a politika felé fordult. Az utolsó erdélyi országgyűlés épen akkor tartatott Kolozsvártt a Redoutban, melyben az uniót még egyszer és utoljára kimondották.

Nagy-Enyeden éjféltajt voltunk, kemény hideg volt. Mialatt a lovakat váltották, egy bundás úriember közeledett a gyorskocsihoz, de a conductor tudára adta, hogy csak melléte lesz hely, mert a hátsó ülések el vannak foglalva. A bundás úr szó nélkül beült a conductor mellé. Utközben Vastaggal danolni kezdtünk; gond- és unaloműző szer volt ez nekünk a hosszú úton. A bundás úr, mihelyt egy dalt eldanoltunk, hátrafordult, félretolta a kis ablakot s azon betekintve, mondá:

»Hát az urak magyarok? Honnan jönnek és hova utaznak?»

»Igen is, magyarok vagyunk; Bukurestből Kolozsvárra sietünk» — lőn a mi válaszuk.

Ő sem kérdezte, hogy kik vagyunk, mi sem, hogy kihez van szerencsénk. — A bundás úr többet nem vette le szemét a kis ablakról, hanem Tordáig kitűnő élceivel, anekdótáival mulattatott minket. Mi is viszonzottuk oláhországi anekdótákkal a szívességet.

Tordán mutattuk be magunkat, mire ő megjegyzé, hogy fölösleges, mert már tudja a conductortól. »Én pedig — mondá — *Kemény István* vagyok.»

Csak ekkor tudtuk meg, hogy kinek mondtunk és ki mondott nekünk annyi erdélyi és oláhországi anekdótát. Hanem azért úgy folyt az egész Kolozsvárig.

1873 február hóban, midőn a dévai képezde igazgatója voltam, a »Néptanítók Lapja« román szövege miatt néhai Trefort Budapestre hívatván, egyúttal az országgyűlésre is betekintettem. Br. Kemény István megpillantott a karzaton s mosolyogva intett felém; mindjárt eszembe jutott, hogy miért mosolyog. Egyike volt ő azon erdélyi szabadelvű főuraknak, kiket ha egyszer látunk, többé elfeledni nem bírunk.

5. A kolozsvári gyűjtés.

Kolozsvártt legelső dolgom az volt, hogy meglátogassam *Bodola* püspököt és előadtam jövevelem czélját. Abban állapodtunk meg, hogy miután a mult évben már Kolozsvártt házról-házra gyűjtöttem, most csak a templomra és színházra szoritkozzam. Ugy történt.

Előbb a Farkas-utczai ref. templomban prédikáltam deczember 17-én, azután deczember 22-én a színházban tartottam felolvasást. *Follinus János* volt akkor a színtársulat igazgatója, a ki *Havival* 1860-ban Bukurestben

is megfordult volt. Melegen fogadott, ebédre is meghívott s az előadás tiszta jövedelmének felét is nekem adta. Gyűjtöttem 150 frtot s 5 aranyat. Ennek az öt aranyak rövid története ez. A piaristák temploma mellett találkoztam *Dózsa Elek* kedves tanárommal, ki a kölcsönös üdvözlés után mondá: »Nem volt gróf Mikó Imrénél, de kérem, menjen el még ma, mert kérdezte, hogy igaz-e, hogy itt van és adományokat gyűjt a templomra.«

Azonnal felsiettem a nemes szívű pártfogóhoz, ki, midőn azzal mentegetődztem, hogy a gróf mult évben 20 aranyat már adott s most nem mertem újból alkalmatlankodni, így szólott: »Se baj, adok én másodszor is szívesen.« Így adta az 5 aranyat.

Ilyen volt gr. *Mikó Imre* a romániai magyarok iránt is. . . . Legyen emléke örökre áldott!

Máskor ismét találkoztam *Dózsa Elek* tanárommal s akkor meghívott ebédre *Ujfalvi* híres magyar Nimród-hoz a Monostor-utczába, mert, mint mondá, az a jószívű barátja szeretne engemet megismerni. Elmentem; csak hárman ebédeltünk. *Dózsa Elek*, a különben komoly férfiú vig volt, sokat beszélt rabságáról és tudakozódott az én rabéletem élményei felől. A Buzogány tanításain jóizüket nevetett s megjegyzé, hogy: lám még a gonosztevőtől is lehet tanulni.

Ujfalvi, mint mondám, abban az időben Erdélyben a leghíresebb vadász volt. Látva, hogy oda künn a hó szállingózni kezd, tüstént a vadászatra terelte a beszédet. Ekkor kérdeztem tőle azt, hogy mi véleménynyel van a farkasokról, mert minden télen megújul a lapokban, hogy a farkasok itt meg ott széttéptek egy-egy embert s úgy megették, hogy csakis csizmája sarka maradt meg. *Ujfalvi* hosszasan példákkal bizonyítgatta, hogy mindazok a farkas-históriák merő mesék, a képzelet szüleményei, mert a farkasok nem hogy az élő embert támadnák meg, de

még az emberi hullához sem nyulnak. Nagy tekintély volt előttünk Ujfalvi s elhittük, a mit mondott; de azért a farkas-kalandok azóta is minden télen megelevenednek a lapok hasábjain és én maig sem tudom, kinek van igazsága: a lapszerkesztőknek-e, vagy Ujfalvinak. Én is láttam itt Brassó vármegyében Brassó-Bácsfalú között 1887 február 15-én d. u. 3 órakor egy pompás ordast, de ez nem hogy felénk sietett volna ló- avagy emberhús után, sőt elszaladott előlünk Szász-Hermány felé.

Azon alkalommal részt vettem a Biazini vendéglőjében az utolsó erdélyi országgyűlés magyar képviselőinek búcsu-vacsoráján. Minden toast oda lyukadott ki, hogy ez lett légyen Erdélyben az utolsó országgyűlés.

6. Utazás Debreczenbe s gyűjtésem ott.

Végezván dolgomat Kolozsvártt, a gyűjtött segélyt *Bodola* püspöknél hagyva, minthogy saját pénzemem utaztam, 1865 december hó 24-én, tehát karácsony szombatján este a Biazini gyorskocsiján egymagamra indultam N.-Várad felé. Kolozsvártt minden körben azt a meggyőződést szereztem, hogy a *Czelder* püspökségét veszett-ségnek tekintik. Nem tudtam, hogyan gondolkoznak a Tiszán túl s közelebb N.-Váradon és főleg Debreczenben. Nemsokára megtudtam ezt is.

Életemben soha úgy meg nem fáztam, mint azon éjszakán a »Királyhágón« fel- és leutazva. Igaz, hogy gyengén is voltam öltözve, amugy városiasan. Adott volt ugyan Ökrös József komám egy kis bundácskát, de ez olyan rövid és szűk volt s e mellett olyan régi czondra, hogy meleget alig tartott. Hol leszállottam, hol felültem a gyorskocsira a »Királyhágón«, mert a kemény hidegben nem leltem helyemet. Tartottam nagyon, hogy 1848-beli tüdőgyulladásom ismét előáll s elpusztit valahol. Reggel megérkeztünk Élesdre, a hol ugyancsak volt keletje a

pálinkának, hogy kissé felmelegítsen. Kilencz órakor már N.-Váradra érkeztünk s ott tüstént átöltözve, a ref. templomba siettem. Szép, nagy templom, mely karácsony első napjára zsufolva volt. *Kovács László* fiatal pap prédikált, hatalmas hangon, melyre kijövet megjegyyeztem, hogy ha ilyen fennhangon papol, néhány év alatt tönkre teszi magát. Megköszönte jóakarató figyelmeztetésemet és meghívott ebédre. Szép, fiatal felesége volt, *Barcsai István* leánya Debreczenből, a ki nagyon szívélyesen fogadott és ajánló-levelet is adott Debreczenbe édes atyjához. — *Kovács L.* akkor csak 8 hónapos házasság volt s alig egy év múlva már sírba szállott. Gyomorhaja ölte meg.

Karácsony második napján *Várad-Olasziban* voltunk ebéden *Nagy István* ref. esperesnél, a kivel midőn ebéd után közöltem, hogy szeretnék Váradon pár napon át templomunkra kéregetni, ezt felelte: »Ne tegye, mert a nép nagyon szegény és csak ok nélkül fogna fáradni.« Szavát megfogadtam és deczember 28-án reggel vasútra — életemben akkor legelőször — ülve, *Püspök-Ladányra* s onnan d. u. *Debreczenbe* siettem, hol a »Bikába« szállottam.

Első dolgom volt még azon nap délután meglátogatni *Balog Péter* superintendest, *Révész Bálint* és *Imre* lelkészeket. *Balog Péter* püspöknek előadván jövelelem célját, ezt felelte: »Szegény ez a mi népünk, itt száz forintot sem fog gyűjteni tiszteletes öcsém uram; hanem azért megteszünk mindent.«

Ajánló-levelet adott *Szóllósi János* polgármesterhez, a ki kiváló szívélyességgel fogadott s kérdezte, hogy mivel segíthetné elő az én ügyemet. Kérésemre azonnal csengetett és belépett a szobába hat természetes derék biztos, kik katonásan köszönnév, várták a polgármester parancsát, ki így szólt: »Kendtek e napokban házról-házra fognak járni itt a bukuresti ref. lelkész úrral, a ki temploma számára kéreget. Minden nap egy-egy megy el a

»Bikába« a tiszti úrhoz jó reggel és ott várni fogja, míg elindulhatnak. Elmehetnek.»

Megköszöntem e szivességet, a hat derék fiu megvárt a folyosón és ott tüstént felosztottuk a szerepeket.

Ebédre *Balog Péter* püspök úrhoz voltam híva, estére *Révész Imre* paptársamhoz. Ebéd után a Rác-utczán kezdtük meg *Lovász János* biztossal a kéregetést, december 29-én. Második nap a Hatvan-utczában *Szakáll Ferdinánd*dal, harmadik nap a Péterfia-utczában *Fehér Ferdinánd*dal, negyedik nap ugyanott folytattuk; ötödik nap a Czegléd-utczában *Sajtel József* és hatodik nap a Varga-utczában *Juhász Imre* biztosokkal. Álljon itt ezen derék fiuk neve megörökítve.

Hat nap alatt összegyűjtöttünk 396 frtot, melyhez *Balog Péter* püspök úr még 4 frtot adott és így 400 forintot ott takarékpénztárba téve, a könyvecskét magammal elvittem. Ezen idő alatt minden délben *Balog Péter* püspökhez voltam hivatalos ebédre, hogy — mint mondá — ezzel is kevesebbet költsek. Az esték rendszeren *Révész Imre* kedves családja körében repültek el. — Az 1866. újév első napján *Révész Bálint* mai superintendens úrnál voltam ebéden. Ó-év délutánján *Révész Bálint* búcsuzott el az ó-évtől egy gyönyörű elegikus imával. Olyan kenetteljesen tudott imádkozni, kihez hasonlót én sem azelőtt, sem azután nem hallottam. Az ó-év estéjét *Buzás* és *Török* tanárokkal *Balog Péter* püspök úrnál töltöttem 10 óráig.

Újév reggelén *Révész Imre* prédikált a piaczi nagy templomban, mely nagysága daczára zsufolva volt hallgatókkal. Erről a templomról írtam 1865. december 30-án nőmnek: »Roppant építmény, melyhez hasonlót eddig még nem láttam, s hát még az a fenséges egyszerűség! Látsz egy olyan templomot, melybe betér 5—6 ezer ember, kiket egyszerre hallva énekelni, imád-

kozni, ez bámulatot és tiszteletet gerjesztő látvány. A milyen gyáva, tehetetlen az egyén egyedül állva a világon, ép olyan dicső, fenséges egyesülten « . . .

A debreczeni hívek sokkal szívélyesebben fogadtak, mint ezt Balog Péter püspök hitte volt. Mihelyt megtudták, hogy ki vagyok, szó nélkül zsebeikbe nyultak és átadták adományaikat. Az egész városban csak két olyan egyént találtam, a kikhez jobb lett volna be nem menni, de ezek neveit elhallgatom.

7. Révész Imre.

Révész Imre közép termetű, széles mellű, kemény testalkatú, barna férfiú volt. Érczes, dörgő hangja, megnyerő szívélyes modora azonnal kedvessé tette őt előttem, kivel már 9 év óta leveleztem a missió ügyében. Szelid lelkületű, kedves neje, egy fiú és egy leánygyermek alkották családját, kiket végtelenül szeretett. Fia, *Kálmán*, ma pápai ref. tanár.

Már első este kérdezé tőlem, hogy hogyan tetszik nekem a debreczeni kerti bor (vinkó)? Én egész nyíltsággal megvallottam, hogy sehogy sem tetszik, mert igen savanyú s én ilyent életemben soha sem ittam. Erre hangosan fölnevetett s mondá nejeének: »Lelkem, van-e még abból az érmellékiből?« — »Van!« lőn a felelet, és mi többé nem ittunk asztalánál vinkót, melyet valóban nagyon savanyunak találtam; borszéki savanyuvíz kellene ahhoz.

A hosszú téli estéket vacsora előtt és után azzal töltöttük, hogy felolvastatta egyházi beszédeit, melyeket Robertsohn után dolgozott át.

Révész Imre rendületlen hitte nemcsak a lélek halhatatlanságát, hanem a test feltámadását is. Midőn egyik este vacsora után egyik gazdaember fivére, a ki Balmaz-Ujvároson lakott, a test feltámadásáról szóló prédikációra

ezt a megjegyzést tette: »Bátyám uram, ez mind szép, de a mi városunkban nem fogna találni egyetlen embert, a ki ezt elhigyje«, Révész Imre talpra ugrott s legalább is egy jó óráig bizonyítgatta a bibliából a test feltámasztását. Az öcsém uram azonban ezután is hitetlen Tamásként mondott jó éjszakát. Mint szónok, hatalmas hangjával nemcsak betöltötte a nagy templom minden részét, de egyuttal annyira kedvelték elmondott beszédeit, hogy templomozás után bementek hozzá és elkérték lemásolás végett, a melyeket ő szívesen át is engedett, bár, mint mondá, nem egyszer történt már meg, hogy soha sem került vissza egy-egy beszéde. Révész Imre a szó teljes értelmében buzgó és tudós ref. pap volt.

8. Balog Péter superintendens.

Az egyszerűség és páratlan őszinte becsületesség öspéldányképeként áll még ma is előttem a kálvinizmus e megtestesült patriarchális alakja. Körülbelöl 70 éves lehetett, midőn 1865 végén és 1866 elején először és utoljára láthattam. Hetven éve daczára termetes, egyenes, kissé elhízott alak, magas homlokán, nyugodt arczán a kevéssel megelégedés és páratlan szívjóság ömlötték el. A ki őt legelőször látta, keresetlen, természetes magatartásaért, őszinteségeért tüstént megszerette. Velem legalább így történt.

Azonnal kijelentette, hogy szegények ugyan az ő hívei, de a mit csak tehet, szívesen megteszi. Meg is tett. Minden délben elmondatta velem, hogy hol, merre jártam és mennyit gyűjtöttem. Gyűjtésem napról-napra emelkedett s ő ezt hallva, mindannyiszor felkiáltott: »Hm! ezt nem hittem volna!« Ő azt hitte, hogy legfennebb 100 frtot gyűjtök össze Debreczenben.

Egy alkalommal előhoztam, hogy Czelder az általa szervezett pár oláhországi ref. egyházat a tiszántúli ref.

superintendentiához akarja csatolni, erre így szólott :
»Kell is nekem ! hiszen az én superintendenciám nagyobb,
mint Kuzának egész országa.«

Míg Debreczenben voltam s nála ebédeltem, mindig hívott még valakit asztalához, hogy, mint mondá, ismerkedjem meg mennél több debreczenivel. Többször kérdezte, hogy mondjam meg őszintén, hogyan tetszenek nekem a debreczeni atyafiak. Őszintén feleltem, hogy tetszenek, mert végtelen vendégszeretők ; alig van ház, melyben délután főleg a nők borral ne kínálnának, melyet, ha mindenütt elfogadnék, ugyancsak lecollectálnám magamat. Erre jóízűen felkaczagott. Elbeszéltem, hogy milyen disznótorban voltam *Borcsai István*nál, hol a nők annyira nekem estek, hogy minden kolbászfélét velem akartak megétetni és vinkóval lenyomatni. Alig bírtam onnan éjfél után 1 óra felé elmenekülni. »Hej öcsém, — mondá erre — hát ha látta volna ezt a népet, mikor még jól volt dolga !«

Nemes lelkületét tükrözi vissza az itt következő levél, melyet 1866. január 24-én írt hozzám Budapestre :

»Tiszteletes úr !

Drága magyar hazánk fővárosa által mióta elbényeletett tisztelendőséged, felőle nincs semmit is tudnom. Szerencsésen s kétségkívül jól s vigan folynak ottan a farsangi napok, mint nyárban a buzakalászokkal gazdagon díszlő szántóföldeken az aratások. Adja Isten, hogy úgy legyen ! A mi Debreczenünk egyformán csendes és hallgatag. Szemeit Budapestre függesztve tartja, mert onnan jőne neki is minden segedelme. Annyi tudomány, bölcsesség, erős akarat, hazaszeretet, mint a mennyi ott most összpontosúlva van, mit nem vihetne véghez ? Még a bukuresti reform. templomot is felépíthetné. Szeretem hinni, hogy nemcsak a Baál, hanem az örök Isten oltárára is gazdagon áldoznak ott Budapesten.

Itt nálunk Debreczenben, mióta el tetszett hagyni bennünket, 6 frt. 20 krral szaporodott az alamizna, melyet a takarékpénztárba tettem, még pedig külön könyvre, mivel az elsőt el tetszett vinni. Csak gyűljön, én szívesen átveszem és betakarítom ama pénztárba. Itt semmi ujság.

Szíves tisztelettel s ezer áldáskivánással vagyok Debreczen 1866. január 24-én.

Kedves tiszt. úrnak igaz tisztelője

Balog Péter, superintendens. ◀

(Sárváry Elek és a »Hortobágy◀.) *Sárváry Elek* volt Debreczenben abban az időben a »Hortobágy◀ című lap szerkesztője, a kinek átadtam közlés végett a kolozsvári szinpadon tartott felolvasásomat s egyuttal megkértem ügyünk támogatására. Lekötelező szívelességgel fogadott. Felolvasásom czime ez volt: »A Duna-fejedelemségek magyar szempontból.« Megjelent a »Hortobágy◀ 1865. évi 53. számában. Sárváry az általam gyűjtött adományokat is közölte lapjában s általában jó indulatot tanúsított ügyünk iránt. Azonban már az 1866. év elején arcot változtatott s a Cz. M. függetlenkedését kezdte védelmezni, minek következtében vele az összeköttetést végleg megszakítottam.

9. Csokonay szülőháza és sírja.

Daczára annak, hogy Debreczenben a gyűjtéssel mindennap el voltam reggeltől estig foglalva, még sem tettem, hogy föl ne keressem szülőházát és sírját annak a magyar költőnek, kinek dallamosított költeményei már 10 éves koromban annyira megragadták lelkemet.

Előbb szülőházát kerestem föl a Péterfia-utczában. Szerény két szobából és pitvarból álló köház, melynek nagyobb szobája az utcára, a kisebb pedig a kis kertre nyílik. A kert felőli kisebb szobában dolgozott a nagy

költő, nyáron pedig a kis kertben lévő bodzafa alatt, mely még 1866-ban is jó karban állott. A kegyeletnek szép jele, hogy a bodzafa is ott ily sokáig megmaradhatott.

Sírját késő este kereshettem föl s ott a temetőben annyira elesteledtem vas síremléke mellett, hogy a lámpák világánál tértem vissza a városba. Midőn 1873-ban Debreczenben ismét megfordultam, akkor már állott a templom és főiskola közötti téren a nagy költő díszes érc-szobra, mely egyuttal a debreczeniek, hazánk s városuk kitűnő költője iránt tanusított kegyeletének is tanubizonyosága.

Rövid ideig voltam Debreczenben s e rövid idő alatt is annyi szívélyességgel találkoztam ott, hogy azt velem csak sírom fogja elfeledtetni. Még ma is hangzik füleimbe: »Nem a volt ez!« A házi asszonyok, mihelyt valamely házba beléptem, tüstént kezembe nyomták a boros kancsót. Hasztalan fogadkoztam, hogy épen most ittam a szomszédban, ezzel tromfoltak le: »Nem a volt ez!« Sőt ezenkívül is annyi részvéttel, szívjósággal halmoztak el, melyet én addig soha és sehol sem tapasztaltam. Áldja meg Isten a kálvinista Rómát minden földi és égi javaival!

10. Tartózkodásom Pesten.

Jó embereim tanácsát megfogadva, 1866 január hó 9-én Debreczenből Pestre utaztam. Debreczenből délben indult a vonat és Pestre este 9 órakor érkezett meg. Egyenesen a kecskeméti utczába hajtottam a 4-ik szám alá, a hol *Deák Farkas* kedves barátomhoz szállottam, ki még Kolozsvártt felkért, hogy egyenesen hozzá szálljak, mert szállása kettőnk számára is elég kényelmes, s valóban az is volt.

Deák Farkas akkor még Kolozsvártt volt s csak

harmadnapra érkezett fel, de megtette az intézkedést az én beszállásolásomra.

Január 10-én délelőtt nem hagytam el szállásomat, hanem levelet írtam kedves nőmhez. Böröndömet az indóháznál hagytam volt s reggel annak kulcsát a német házmesternek átadva, megkértem, hogy menjen utána. Egyszer azonban lélekszakadva, ijedt képpel rontott szobámba, jelentvén, hogy dohányomat a finánczok lefoglalták s most már fizetni is kell 3 frt. 60 krt. Miért nem mondtam meg neki, hogy [dohány van a böröndben? — Sárváry Elek adott volt Debreczenben egy maroknyi vágott dohányt, melyet zsebemben is elvihettem volna, de e helyett belöktem legfelül böröndömbe, sejtelmével sem bírván annak, hogy tiltott dolgot cselekszem. Romániában akkor még nem ismertük a dohány egyedárúságot. Szó nélkül átadtam a 3 frt. 60 krt, és neki a fáradságért 1 frt. 40 krt.

Déltájt dr. Ballagihoz mentem a Lipót-utczában, kit 1862-ben is fölkerestem volt s kivel azóta több ízben váltottam levelet. Dr. Ballagi csókokkal fogadott s első dolga volt így kiáltani fel: »Barátom! hiszen ez a Czelder rettenetes ember! Attól őrizkedni kell, mint a tüztől.« Dr. Ballagi átadta kedves nőm levelét, melyet mult évi december 21-én írt volt hozzám s melyhez két új arczképét is mellékelte volt s a melyek látására nagyon megörvendettem. Egyik arczképét el is vette azonnal dr. Ballagi kedves leánya, a ki később *Ilyés Károly* kedves barátomhoz ment férjhez Maros-Vásárhelyre. Ebédre is ott marasztottak, sőt másnapra is meghíttak, a mi nekem nagyon jól esett, látva a kitüntető szívességet.

Délután 2 órakor egyenesen *Török Pál* superintendenshez mentem, ki hasonlóképen csókokkal fogadott és megadta böles utasításait a gyűjtésre nézve. Ő tanácsolta volt,

hogy írjak a lapokba egy meleg felhívást, hogy keressen föl *Thaisz* főkapitányt és kérjek engedélyt a collectálásra. Thaiszhoz *Pompéry János* író vitt el, a ki tüstént megadta az engedélyt. Innen *Szokolji Viktor*ékhoz siettem, kinek »Hazánk s a Külföld« czimű lapjába dolgozgattam. Szokolyné is elvette nőm másik arczképét s így én ismét arczkép nélkül maradtam, de szívesen átengedtem, mert nőmet 1862-ben kiváló barátsággal fogadta volt — Szokoljiéktól *Ács Károlyt*, a román dalok fordítóját (»Virágok a román népköltészet mezejéről«) és *Lévay Henriket*, az »Általános magyar biztosító társaság« elnökét kerestem föl, kivel Bukurestben jártakor ismerkedtem volt meg 1864-ben; de egyiket sem találtam az irodában.

Ács Károly, ki sokáig volt a szabadságharcz után fogva, hol unalmából a román nyelvet is megtanulta, kiszabadulása után adta ki a román dalokat magyar fordításban, melyek igen sikerültek voltak. Vele is 1862-ben ismerkedtem volt meg. 1865-ben összes románból fordított költeményeit három díszes kötetben elküldötte volt hozzám, hogy adjam át Kuza vódának. El is vittem azonnal a Kotrocse ny-zárdába, a hol Kuza nyaralni szokott. E költemények Bolintineano román költőhöz kerültek.

1866. január hó 17-én ezeket irtam Pestről kedves nőmnek: »Egy hete már, hogy itt vagyok s ez alatt még mind az előleges látogatásokat tettem és a lapokba irtam, hogy megismertessem az ügyet. Erősen hiszem, hogy itt nem hiában maradok.« — Január 12-én irtam s adtam ki a lapokban következő czimű felhívásomat: „*Esdő szózat a bukuresti félben-álló magyar templom építésére.*“*)

Ezen esdő szózatom megjelenése után megindult a lapokban az adakozás. A legelső száz frtot *Gyulai Lajos gróf* küldötte be a »Pesti Napló« szerkesztője néhai *Kemény*

*) Lásd a „Protestáns Lapok“ 1866. évi 3-ik számában.

Zsigmond báróhoz, a ki egyike volt legbuzgóbb pártoló-
innak. Egyébiránt hálával ismerem el még ma is, hogy
az összes akkori pesti lapok a legmelegebben támogatták
ügyemet. Én sem voltam rest a házról-házra való kére-
getésben.

1866 január hó 24-én ezeket írtam erre nézve
kedves nőmhöz; »Egészséges vagyok, de rettenetesen fá-
radt. Képzeld csak: elindulok reggel 8 órakor és folyvást
mászkalok egyik emeletből le, a másikon fel egész dél-
után 1 óráig. Ekkor eszem abban a vendéglőben, a me-
lyik legközelebb esik. Két órakor ismét elkezdem és így
folytatom 5 óráig; de már ekkor úgy ki vagyok fáradva,
hogy alig bírom magamat. Haza czammogok, leveleket
írok 8-ig, azután vacsorára megyek és 10 órakor füt-
tellen szobában fekszem le, hogy reggel újra kezdjem.
Igy élek én, kedves angyalom, Pesten. Még egyszer sem
voltam színházban, sem az országgyűlésen. Ki is kíván-
koznék színházba olyan fáradtan és összetörődöten!

Gyűjtöttem is itt Pesten maig 670 frtot és így már
Kolozsvártt, Debreczenben és Pesten 1000 frtot. És kap-
tam egy tisztos úrnőtől, *Lendvayné*től, egy szép ezüst
serleget és ezüst tányért a bukaresti magyar nők szá-
mára az Ur asztalára. A kettő épen egy fontot nyom. Ez
aztán úgy-e szép ajándék?

Tegnapelőtt estélyen voltam *dr. Ballaginál*. Szép
társaság volt, de én 12 órakor hazajöttem; nincs nekem
kedvem a dinom-dánomhoz. Meghíttak a jogász-bálba is,
de belekerült volna 8 aranyba s ezért elmaradtam. Ko-
lozsvártt vettem volt egy szép hosszú magyarkát és nad-
drágot, mert ezekre szükségem volt. A kalapomat, mikor
Kolozsvárról induló-félben voltam, abban az órában lop-
ták el *Réthy Lajosnál*. Kénytelen voltam Réthynek egy
fekete bárányszapokáját föltenni és ma is abban járok.
Ha látnád, hogyan nézek ki benne, nagyot nevetnél rajta. ◀

Január hó 30-án: »Ezen a héten eldől az, a mire számítok s ha sikerül, akkor haza megyek.« Nem írtam meg, hogy a kimerültség miatt pár napig otthon maradtam, hogy kipihenhessem magamat, de megírtam ezt: »Tegnap (január 29-én) érkezett ide a királyi pár nyilt kocsiban, mindketten magyar öltözetben; a királyné kitűnően nézett ki. A város fel van lobogózva; nagy élvezet most itt lehetni és ennyi szépet láthatni, de én még mindig koldulgatok reggeltől estig.«

Február hó 7-én: »Mult héten voltam a várban Szász Károly barátommal *Majláth* kancellárnál s átadtam egy kérelmet ő Felségéhez is. Annyit csak összegyűjtök, hogy Veress Sándort kifizethetem. Voltam még *Baldacci*, *Vay Miklós* és *Degenfeld* báró uraknál, továbbá *Lónyai Menyhért*nél és sok másnál. Holnap megyek az országgyűlésre is. Egyszer elmegyek a színházba is. A Kisfaludy-társaság közgyűlésén az Akadémiában tegnap voltam, hol sok jelesünkkel megismerkedtem. — A királyi pár még mindig itt van, tegnap a polgári bálban is voltak. Sok szép bál volt már itt, de én ezeket csak a lapokból olvasom, mert oda fényesen kell menni s én efélékre nem költhetek. A mit gyűjtök, arról mindennap beszámolok a lapokban.«

Itt félbeszakadt a nőmmel való levelezés, mert haza kellett mennem. Különben is Pesten már alig volt kilátásom, hogy többet gyűjthessek az addig gyűjtött 1455 forint, 10 arany és $\frac{1}{2}$ Napoleonnál. — Komoly, becsületbe vágó kérdés volt az, a mi engem arra bírta, hogy télnek idején szánjam rá magamat erre a fáradságos útra, a mit itt ma 23 év után nyiltan elmondhatok.

A ritka szép jellemű *Veress Sándor* emigráns barátomnak adott becsületszó kötelezett erre. Ő *Stirbey Sándor*tól 1865-ben addig végzett határmérési kitűnő munkájáért egyszerre 400 aranyat kapott volt s mint-

hogy nem volt, hogy hova letegye ezt az összeget, elhozta hozzám azon kéréssel, hogy tegyük be, míg szüksége lesz rá, az egyház vas-ládájába. Megtörtént. Azonban mi a templomot 1865 őszén minden áron teljesen be akartuk végezni. Megszorultunk pénz dolgában és hozzányultunk a Veress Sándor 400 aranyához és el is költöttük szerencsésen. Sándor barátomat erről értesítettem, de egyuttal becsületszavamat is adtam arra, hogy igazságosan és nagy fáradsággal szerzett pénzét, összes vagyonát a föld alól is elő fogom teremteni és ime szavamat be is váltottam.

Ezen alkalommal ismerkedtem volt meg Pesten egyebek között *Bernád Gátsival Székely Józsefnél*, a »Magyar Világ« szerkesztőjénél, a hová január 30-án mindketten ebédre voltunk híva. Ott volt *Szerdahelyi Kálmán* kitűnő komikusunk is. Vigan voltunk, nem annyira a bortól, mint Bernád G. pattogó élezeitől. Legelőbb is azzal a hírrel állított be, hogy a Kammon-kávéházban ma délelőtt egy jogászt a villám agyonütött. Ez úgy történt, hogy nagy füstöt csaptak ott a jogászok, e füstből felhő lett és e felhőből került ki a villanyszikra, mely a jogászt lesújtotta. Ezután elbeszélte, hogy ő tegnap este hogyan világította ki ablakát. Pénze nem lévén, elkérte a házmester bak macskáját és ezt szobájába vive, kétfelől irgalmatlanul pofonütötte s ekkor belökte a kettős ablak közé. Ugy világított e macska két szeme ki az utcára, mint két kárbunkulus. . . .

Vége-hossza nem volt pattogó élezeinek, melyeket ő olyan komolyan adott elő, mintha valami tudós-társaságban beszélt volna. A sok nevetéstől Székelyné már-már rosszul lett s Székely utoljára is a legkomolyabban fölkérte Gátsi bácsit, hogy ne mondjon már többet, mert . . .

Az estét nagy fáradtan *Parragh Gábornál* pihen-

tem ki a Zrinyi-vendéglőben. Oda jöttek vacsorára *Pákh Albert*, a »Vasárnapi Ujság« szerkesztője, *Szász Károly* akkor képviselő, *Királyi Pál* és mások. Pákh Albert is értett az élczesináláshoz, melyek fűszereztek időtöltésünket. A »Zrinyi«-ből a »Kammon-kávéházba« mentünk egy-egy kávéra, de 10 óra körül már szétoszlottunk. — Ennyiből állott Pesten akkori időtöltésem.

Majláth kanczellár már másnap elküldötte névjegyét, a mit nagy szerencsémnek tartottam. Szász Károly a *Mentovich Ferencz* »Világnézet« című munkájának felszabadítása érdekében járt volt Majláthnál s nem is eredmény nélkül. Én is megszereztem azt s ma is megvan könyvtáramban, de nem fogott rajtam. . . .

11. Búcsú Pesttől.

Február hó 13-án megírtam s a lapokhoz beadtam búcsumat, melyet itt közlök:

»A moldva-oláhországi protestáns magyar egyházak érdeke kényszerít, hogy szép kilátással kezdett gyűjtői pályámat egyszerre félbeszakítván, haladék nélkül visszatérjek külföldön élő testvéreinkhez.

Azonban távozásom miatt nincs bezárva az út a kegyes jóltevők előtt. A magyar lapok s köztük a »Protestáns Lapok« is nyitva tartandják e célra hasábjukat és főtisztelendő Török Pál superintendens úr s nagytiszt. Ballagi úr szívesek leendenek a kegyadományokat a pesti takarékpénztárba elhelyezni s annak idejében elküldeni.

Azon rövid egy hónap alatt, melyet a feledhetetlen haza fővárosában töltöttem, örömmel győződtem meg, hogy esdő szózatom kedves visszhangra talált, s ha még egy pár hónapig pályámon fáradhattam volna: célhoz jutandok. De távoznom kell, mert egyházaink érdeke ezt kívánja.

Esedezem azért még egyszer, mielőtt a haza szent

földjét talán örökre elhagynám: hazám lelkes fiai és leányai, kiket személyesen nem tisztelheték, és kedves hivataltársaim, kik legjobban tudhatják, mit tesz templomot építeni: hallgassák meg a hazájából távozó lelkipásztornak esdő szózatát s nyújtsanak segédkezeket testvéreiknek ezen külföldi magyar templom bevégzésére!

A vallás- és nemzetiségnek ezen külföldön építendő díszes oltára századokon hirdetője leend ama nagy igazságnak, hogy a ki Isten után nemzetében bizik, soha meg nem csalatkozik.

Isten áldása legyen a minden rendű kegyes adakozókon, az imádott hazán és királyon!

Pest, 1866 február 13-án.

Koós Ferencz, lelkész.◀

*

Február hó 14-én a Duna-gőzhajózási társulat legelső hajójával, mely lefelé indult, *Reményi Ede* és *Károly* barátaim által kikísértetve, útra keltem. Hat napig tartott a kellemetlen utazás — mely alatt br. Kemény Zsigmond »Az özvegy és leánya« és »A rajongók« című regényeit olvasgattam — Pesttől Gyurgyevóig, hová este megérkezve, még azon éjjel a gyorskocsival haza érkeztem február 20-án, s 23-án *Kuza detronizálásának* napján már otthon voltam.

12. Számadásom a templomépítésre gyűjtött pénzről.

(A „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap“ 1866. évi márczius 18-iki 11. száma, 353–354. lapokon.)

Tekintetes szerkesztő úr!

Folyó 1866-ik év február 23-án a bukuresti ref. magyar egyház képviselő-testülete • Salamon János pénztárnok, László András ellenőr és Szabó Albert egyházi személyében egy három tagu bizottmányt nevezett ki, hogy vizsgálják meg azon kegyadományokat, melyeket

tiszteletes lelkész Koós Ferencz közelebb templomunk bevégezésére a magyar hazában gyűjtött. Ezen bizottmány elvégezvén a reá bizott dolgot, mai napon a következőkben tette meg képviselő-testületünk előtt a maga jelentését :

Tiszt. Koós Ferencz úr gyűjtött :

Kolozsvártt	150 frtot.	5 aranyat és	50 krt,
Debreczenben	409 frtot,		2 krt,
Pesten	1455 frtot,	10 ar., 1/2 Napl.,	31 krt,
	összesen 2014 frtot, 15 ar., 1/2 Napl., 83 krt.		

Ezen összegből átadott az egyháznak 1714 frtot és 12 aranyat és így úti költségére csak felét költötte el azon összegnek, melyre az egyház által fel volt hatalmazva, melyért fogadja a tiszt. lelkész úr a nyilvánosság előtt is szíves köszönetünket, úgyszintén a kegyes adakozók is vegyék Istentől méltó jutalmukat.*)

Bukurest, 1866. év február hó 25-én.

Szöllősy József, főgondnok.

Teleki Sámuel, jegyző.

13. A templom építésének befejezése.

Mihelyt kitavaszkodott, azonnal a torony építéséhez kezdettünk s a munkát oly szorgalommal folytattuk, hogy 1866 szeptember hó 12-én a szépen aranyozott csillagot feltűztük a toronyra. A torony csillagába helyezett emlékiratot alább közlöm. Itt még megemlítem, hogy az új templomban a legelső isteniszteletet 1864 ó naptár szerinti deczember 25-én, karácsony első napján — új naptár szerint 1865 január hó 6-án — tartottuk, mely al-

---

*) Az egyház nekem az általam gyűjtendő összegből 30 százalékot ajánlott volt, de én 15%-kal kijöttem, s így 300 frtot is, mely engemet illetett, átadtam az egyháznak. Fizetésemből is 30 aranyat (150 forintot) adtam az új templom építésére.

kalomra még nem volt készen a papi szék és a templomi szószék. Bevittem lakásomról egy töltött karosszéket s abba ültem az éneklés alatt; szószékül a régi templomból megmaradott szerény szószéket állítottuk fel a szentély közepére s ebben szolgáltam egész 1868 december hó 19-ig. Orgonánk is a régi templomból való volt. Ma már díszes szószék és orgona van ott, de ezek eljövetelem után készítették. A hívek számára azonban készen voltak a kényelmes és szilárd templomi székek. Elsőbbnek tartottam a hívek kényelméről gondoskodni, mint a magaméről.

Azon alkalommal tartott beszédem nyomtatásban is megjelent Bukarestben 1865. és czime volt: „*Az Isten Lélek*“. — »Tetteim becsületessége, beszédeim igazmondósága, magaviseletem szelidsége, buzgó imáim, prédikálásaim és minden lelkészi kötelmeim hű és pontos teljesítése által gerjesztendő, ez *Isten előtt legkedvesb illattal* akarom én ezt az új templomot mától kezdve életem fogytáig megszentelni.« Ez volt úgyszólván lelkészi programom, melyet ezen beszédben magamról kiadtam, és ma 25 év múlva is tiszta öntudattal írhatom, hogy a mit ígértem, meg is tartottam.

A torony csillagába helyezett emlékirat ez volt:

»Az Atyának, Fiunak és Szentlélek egy örök Istennek tiszteletére. Amen! Ennek a bukaresti evang. ref. magyar templomnak alapkövét letette volt 1863 márczius 13/25-én *Kuza Helena*, Románia akkori fejedelmének valóságos keblű hitvese, a mint a torony alapjába a jobb oldalra általa letett emlékkövön bőven le van írva.

Ezt a csillagot föltette 1866 szeptember 12-én brásói *Streitförder József* építész hitsorsosunk, készítette *Fernet* aranyműves 20 cs. kir. aranyért. A templom tervét készítette és az építést vezette minden-díj nélkül bukaresti építész tek. *Enderle Károly*. Az egész templom

kerülni fog ötezer aranyba. Az eddigi költségek összeszerzésében nagy buzgalmat fejtett ki az egyház előljárósága és annak minden tagja. Kitűnő segélyt nyújtottak magyar- és erdélyhoni testvéreink, annyira, hogy ezeknek segedelme nélkül el nem bírtuk volna oly rövid idő alatt végezni. Segítettek még: a »Gusztáv Adolf-egylet«, a bukuresti evangélikus szomszéd egyház és a »Schweizer-Verein« tagjai, a hollandi ref. testvérek, a bukuresti róm. kath. magyar testvérek és többen a bukuresti román testvérek közül is.

Ennek az egyháznak mostani tagjai mind magyarajkuak, kik Magyar- és Erdély testvérházánkból vándoroltak ki Bukurestbe. Adja azért a mindenható Isten, hogy legyen ezen templom evangéliumi hitünknek és édes nemzeti nyelvünknek századokon át erős kövére! Legyen az Urnak dicsőség, mert: »Ha az Ur nem építi a házat, az építők hiába fáradoznak.« Zsolt. 127., 1. v. Legyen neki dicsőség mindörökké, ki feltámasztotta számunkra itt külföldön is »Dávidnak ama gyökerét és ágát, ama fényes és hajnali csillagot«, Jel. 22., 16. — az Ur Jézus Krisztus evangéliumának hajnalcsillagát. I. Péter 1., 19.

Egyházunk ez idő szerinti előljárói ezek: 1. *Szöllösy József* főgondnok, Magyarhon Pestmegye körösi, kocsigyártó, házbirtokos; 2. *Hajdu József* algondnok, Magyarhon Borsodmegye hangácsi, kovácmester; 3. *Salamon János* pénztárnok, Erdélyhon Háromszék kis-borosnyói, kovácmester, házbirtokos; 4. *László András* ellenőr, Magyarhon Máramarosmegye técsői, kerékgyártó; 5. *Kovács István* ülnök, Erdélyhon Háromszék kézdi-vásárhelyi, puskamíves, házbirtokos; 6. *Kormos Ferencz* ülnök, Magyarhon Ugocsamegye péterfalvi, timármester, háztulajdonos; 7. *Ókrös József* ülnök, bukuresti kovácmester, háztulajdonos; 8. *Szabó Albert* egyházfi, Erdélyhon Csikmegye cs.-szeredai, lakatosmester, háztulajdonos; 9. *Szőcs*

Barabás egyházi, Erdélyhon Háromszékmegye, uzoni, kovácmester; 10. *Teleki Sámuel* jegyző és tanító, Erdélyhon Háromszék körösi, tanult az enyedi tanodában; 11. *Koós Ferencz* lelkész elnök, Erdélyhon Tordamegye magyar-régeni, tanult a m.-vásárhelyi ref. tanodában, bukaresti lelkész lett 1855 ápril 1.

A templom ajtója felett a homlokzatra ezen szentírásbeli mondat fog a jövő héten feltétetni: »Legyen az Urnak dicsőség mind örökké.« Zsolt. 104., 31.«

* * *

A régi templom fatornyán *kereszt* állott, minthogy e század elején meg nem türtek volna a bukaresti románok más jelvényt olyan templomon, a melynek hívei magukat keresztyéneknek nevezték. Elegen voltak hallgatóim közül még 1866-ban is abban a nézetben, hogy ha már az új templomba feszületet, festett képet és gyertyát nem teszünk, legalább a toronyra tűzzünk keresztet. A többség azonban elfogadta a csillagot, de előbb egy prédikációmban igyekeztem meggyőzni hallgatóimat a csillag jelentőségéről, alapigéül véve ezen bibliai helyet: »Láttuk az ő csillagát és jöttünk, hogy neki tisztességet tegyünk.« Ezen beszédemmel nyertem meg a többséget a csillagnak.

Mindennek daczára a csillag feltűzésével kellő elővigyázattal jártunk el. Mihelyt Streittförder József a torony tetején megerősítette a csillagot, azonnal leszedettük a torony mellől az állásokat, mert a kereszt pártolói azt a hírt terjesztették el, hogy a román pórok, ha a csillagot megpillantják, felrohannak az állásokon és ledobják a szép aranyozott csillagot. Volt is ennek a hírlelésnek némi alapja, mert mihelyt megpillantották szeptember 13-án reggel a román pórok a csillagot, zúgolódtak, gúnyos megjegyzéseket tettek, de ennél többre nem mehetek, mert mi a csillagot szeptember 12-én este tűztük

fel és az állást rögtön leszedettük és így a csillaghoz senki többé föl nem mehetett. Néhány hónap alatt megszokták a románok a csillagot és az ma 1889-ben is ott áll bántatlanul.

Megemlítem még azt is, hogy azon csillag árához legtöbbel járultak *Türr* olasz tábornok és *Éber Nándor* hazánkfiai, kik az 1866. év tavaszától a sadowai ütközetig, illetve a pozsonyi békekötésig Bukurestben tartózkodtak, a »Hotel Hueges«-ben lakván mind a ketten. Ott kerestem föl őket s kértem föl arra, hogy a csillag előállításához járuljanak valamivel ők is. Ugy emlékszem, hogy ketten 6 Napoleon-aranyat adakoztak. Irva hagytuk ezt a csillagba helyezett emlékiraton, de a lapokban nyilvánosságra hozni nem tartottuk még akkor esélyesnek. Ma már nincs okom ezt elhallgatni, sőt hálával írom ide, mert olyan időben adakoztak volt arra a csillagra, midőn minden krajezárura égető szükségünk volt.

14. Viszzapillantások a templom építésére.

1863 február hó 1-től, midőn a templomépítést az egyház közgyűlése megszavazta, egész 1866 szeptember 12-ig, midőn a toronyra a csillagot feltétettük, kerek három év, 8 hónap és 12 nap telt el. Életemben sem azelőtt, sem azután nem bírtam kifejteni annyi testi és lelki erőfeszítést, mint abban az időben, mialatt e templomot építettük. Vállaimra nehezedtek a teendők a téglaszámitástól, a cigány napszámosokra és a kőművesekre való felügyelettől a segélypénzek gyűjtése, a bevételek, kiadások vezetéséig. Megvolt ugyan papiroson a templomépítő bizottság, de három-négy egyénen kívül a többi még azt is elfelejtette, hogy ők is tagjai voltak annak a bizottságnak.

Minden istenadta napon korán hajnalban talpon voltam, fellármáztam a templom udvarán sátrakban lakó

oláh-czigány napszámosokat, kik mindannyiszor irtóztató lármát csaptak, hogy őket ilyen korán költöm fel. Mialatt ezek orditoztak és öltöztek, megérkeztek a hétfalusi csángó kőművesek s megkezdették a munkát. Alig indult meg a kőműves-munka, érkeztek a téglá- és fővényhordó szekerek. Oda kellett állanom a téglaszámításhoz, még pedig nagyon szemesnek kellett ott lenni, mert nagyobb csalókat a föld nem hordozhat hátán, mint a bukuresti téglahordó szekereseik. Csak egy szempillanatig tekints másfelé: már megcsalt, s ha ezért megszólítod, leesküszí Istent és minden szenteket az égből, hogy ő jól számított. Pl. így: egy, kettő . . . öt, hat . . . nyolcz . . . tíz.

Az oláh-czigányok ezekhez képest valóságos jó keresztyének voltak. Ezek írást nem tudtak, de azért paszuly-szemmel olyan pontosan kiszámították, hogy hány piasztert kap 30—40 különböző korú és fizetésű egyén egy hétre, hogy azon én is nem egyszer elbámultam. Megtörtént, hogy néha 3—4 piaszterral én vétettem el, vagy kevesebbet, vagy többet találtam adni, de ők nem hagyták jussokat. Ha kevesebbet kaptak, utána kellett számítanom mindaddig, míg beláttam, hogy igazuk van. Az is megtörtént, hogy pár piaszterral többet adtam, de a vajda visszahozta, mondván: »Uram, többet adtál s ime itt van, én nem csallak meg.«

És a templom építésének ezer gondja még nem volt az egyedüli. 1864-ben már megindította a missionárius ellenem a hírlapi támadásokat. 1865-ben a missionárius püspökség, majd a missió-bizottság munkái s 1866-ban Rosetti román cultusminiszter méltatlan támadásai adtak emberfölötti munkát és hozzá tenger-sok keserűséget. Visszaidézve ma emlékezetembe azt az óriási munkát, mit azon három év és nyolcz hónap alatt végeznem kellett, a bámulat fog el, hogy miként nem szakadtam meg e súlyos teher alatt. . . .

S mi volt jutalma önfeláldozásomnak? Hagyjuk ezt. . . . Ne feleljek meg én ezekre, ki önként vettem vállaimra Krisztus keresztyét, a ki a kereszten is bocsánatot kért Istentől megfeszítőire. Megbocsátottam én is, mert a legszívtelenebb üldözések között is mindig nyugodt voltam. Nyugodtságomat tiszta öntudatomból merítettem, hogy nem érdemeltem meg, hogy félre voltak vezetve, s hogy eljő az idő, midőn tetteiket meg fogják bánni. Ma az erdélyi egyházkerületi közgyűlésen a romániai összes reform. egyházaknak egyhangulag választott képviselője vagyok.

Az a templom, melynek építéseért annyit állottam ki, ma áll és állani fog századokon át Románia fővárosában, rendületlen emlékeként önzetlen fáradozásaimnak. Álljon is, azt kívánom, és legyen védvára anyanyelvünknek és az evangéliumi hitélet örök forrásának! . . .

15. A cigány napszámosok (salaori).

Mielőtt tovább haladnék emlékirataim írásában, ide írok emlékezet okáért néhány jellemvonást azon csapat oláh-cigányról, mely az építés alatt tanyát vert volt a templom udvarán kora tavasztól késő őszig 1863—1866-ig s a kikkel e szerint ez idő alatt egy udvaron laktam.

Rendesen 30—40 volt a férfi, nő és gyermek napszámosok összege. Vajdájukat, egy elhízott, 55—60 év közötti termetes mórét, oláhul vatáfnak nevezték. Ennek több fizetése volt, mint akármelyik munkásnak, mert ő ügyelt fel a munkásokra, még pedig két karikás bőrosztorral, mely nyakáról soha le nem esett. Ő nógatta, biztatta, riogatta a mész- és téglahordó atyafiakat s néha hatalmas ostorával közikbe is csördített, de úgy, hogy soha senkit meg nem ütött. Szája azonban soha be nem állott.

Nagy tekintély voltam előttök, mert a munka első

napján este sorba állítottam őket, hogy megszámtsam, hogy hányan vannak s napi béröket neveik után jegyezhessem. Tudtam még gyermekkorom óta húszig cigányul számítani. Én tehát merő tréfából nem olá hul, hanem cigányul kezdettem számlálni őket így: »Jekk, duj, trin, star, panes . . .« Mikor 20-ig elmentem, ismét elől kezdettem a számlálást, de az én cigányaim ennek hallatára annyira lelkesedésbe jöttek, hogy örömben háynyi kezdették magukra a keresztet, kiabálván: »Jaj, a pap tud cigányul!«

Abban a hitökben, hogy tudok cigányul, nem is zavartam őket, pedig valóban nem tudtam még akkor. Így azonban elértem azt, hogy nem mertek előttem sok olyanról beszélni, miről beszélni szerettek volna. Pedig beszélhettek volna akármit.

A vajdával három év alatt csak egyszer kaptam össze valami fölött és ekkor is így tromfolt le olá hul: »Uram! Látod azt a szép német templomot? — s ekkor rámutatott a szomszéd luth. új templomra. — No ha látod, tudd meg, hogy azt is én építettem fel és ezt a tetteket is én fogom felépíteni. Nekem ne beszélj sokat, hanem csak nézd, hogy én mit csinálok.«

Ekkor ostorát válláról lekapva, oda cserdített a purdék közé, kik sivalkodva rohantak a téglával az állásokra. Mit tehettem egyebet, mint azt, hogy jóízűt nevettem azon ötletén, hogy ő építi a templomokat, a miben részben igaza is volt.

Különben ma is dicséretükre mondhatom, hogy nem loptak. Három év alatt csak is egyszer történt meg egyetlen egy lopás, midőn az iskolai fal óra eltűnt a nyitva feledett tanteremből. Ezt azonban ép úgy megtehették az oláh ácsok, tanoncok is.

Egyébiránt eredeti veszekedő és verekedő természetüket e cigányok sem tagadták meg. Hétköznapokon

a munka folyama alatt csak szünetlen csergő nyelvüket gyakorolták a veszekedésben; de vásár- és ünnepnapokon, midőn pénzhez jutottak, rendesen leitták az életet és ilyenkor olyan verekedéseket rögtönöztek, melyet életemben leelőször csak tőlük láttam. Előbb csak a férfiak tűztek össze, de a lármára rögtön ott termettek az asszonyok és gyermekek is. Ilyenkor aztán belevegyültek a nők is: tépték egymásról le a ruházatot; volt szerepe az asszonyok hajzatának is, a mire aztán egetverő sivalkodás keletkezett.

Ez azonban eddigelé még mind csak béka-egérharcz volt s csak nevetésre adott okot. Ekkor kapták magukat a férfiak és az ellenfél 2—3 éves fiu- és leánygyermekait lábaiknál fogva felkapva, ezekkel mint valami bunkósbottokkal döngették egymást, a gyermekek feje képezvén a bot bunkóját. Elég volt az így felragadott gyermeket egyszer-kétszer az ellenfélhez sújtani, arra, hogy a szegény gyermeknek orrán, száján, szemein meginduljon a vér és befecskendezze az ellenfelet. Ilyenkor a kétségbeesett gyermekek fülsiketítő ordítására berohantak az utczaról az episztátok (városi rendőrök) és a hős férfiak közül néhányat nyakoncsípve, nyugalomba helyeztek. Most aztán a bezárt hősök nejei orditoztak mindaddig, míg a pálinka ereje álomra csukta szemeiket. Másnap, mintha semmi sem történt volna, ismét folyt a munka s az öreg vatáf csattogtatta két karikás ostorát — hétfőtől szombat estig.

Ezen veszekedő természetüknek egyszer egy *Zinka* nevű, fiatal, csinos cigány nő lett áldozata. Hétfő nap délelőtt 10 óra körül történt, hogy a templom párkányzatáról veszekedés közben — nem nézván lábai alá — félrelépett és onnan úgy bukott le, hogy egy pár óra alatt a Kolcza-kórházban kiadta lelkét. Ez az eset egy kissé megdöbbenetete a vitélő sereget, de két hét mulva

már más menyecske karjai között feledte a bánatos férj az ő feledhetetlen, kedves Zinkáját. . . . Ilyen könnyűvérű a cigány általában.

16. A csángó kőművesek.

A csángó kőművesekről is följegyzem azt, hogy ám-bár igen dúsan fizették őket, de azért a pénzzel nem tudtak bánni. Megitták vasárnap s hétfőn, a mit öt nap alatt kerestek. Azt a tapasztalatot szereztem közöttük, hogy a milyen szegényen jöttek tavasszal Bukurestbe, ép úgy tértek vissza ősszel Hétfaluba s hasznuk csak annyi volt, hogy megtanultak korhelykedni. Nagyon kevés volt közöttük a kivétel.

Még ma is részvétellel emlékezem csernátfalusi *Dávid Mihályra*, a ki egyszerű kőműves legényből építőmester lett; a 60-as évek elején a román akadémia építésénél annyira meggazdagodott, hogy a Csizmedzsiu népkertnek nyugoti oldalán emeletes házat épített magának, s egy para adóssága sem volt. És ez a gazdag ember 6—7 év alatt oda jutott, hogy 1867-ben ingyen temettem el a Mavrogeni-kórház szomszédságából, egy nyomorúlt hátsó szobából. Családja, t. i. neje és két gyermeke a legnagyobb nyomorra jutottak. És ez a könnyelmű életnek s nem vállalati bukásnak volt következménye. A templom építése alatt még egyike volt azoknak, a kik nekem igen nagy segítségemre voltak, mint az építésben, anyag-beszerezésben tapasztalt egyén.

*

Mennyi szent és édes emlék köt engemet ahhoz a templomhoz! Ezen emlékeket csak a halál fogja kioltani kebelemből; de akkor is, addig is tiszta lelkiismerettel elmondhatom mindennap a Zsoltár-költővel: »A te házadhoz való buzgó szeretet emésztett meg engemet.«

Bartalus János jelenlegi bukaresti ev. ref. lelkész és esperes a »Bukaresti Magyar Képes Naptár« 1890. évi

folyamában „*A bukaresti ev. ref. egyház rövid története*“
 ezimű érdekes dolgozatában a 13. lapon ezt írja: »A
 templomépítés ideje alatt pedig az istenitiszteletet egy Ka-
 rácsoni nevű háztulajdonos ujonnan épített háza nagy
 termében tartották.« Ez nem felel meg a történeti való-
 ságnak. Szó volt ugyan arról, hogy ott fogunk az építés
 ideje alatt templomozni s meglehet, hogy ezt jegyzőkönyvre
 is vettük, de az istenitiszteletet az egész építés ideje alatt
 a szomszéd ág. evang. templomban tartottuk minden va-
 sár- és ünnepuapon délelőtt 8—9¹/₂ óráig.

Maga az említett egyház presbyteriuma ajánlotta fel
 önként a díszes ág. ev. új templomot s ez eléggé jellemzi
 azon testvéries viszonyt, melyben e két prot. felekezet
 lelkészei és hívei egymás között éltek. Az 1868 év vé-
 gén kiütött zavarok alatt is ott kereszteltem, eskettem és
 temettem, mert az ág. evang. egyház hívei és derék lel-
 késze Deutschländer W. meg voltak győződve ártatlansá-
 gomról, a porosz konzullal együtt, a ki egy alkalommal
 így nyilatkozott: »Ha t. Koós lelkész porosz alattvaló
 volna, tudnám, mit kellene tennem.«

Erősen kárhoztatták a román miniszteriumnak elle-
 nem elkövetett eljárását, s azzal, hogy szép templomukat
 előttem ismét megnyitották, erkölcsi támogatásban kíván-
 tak engemet részesíteni, a miért még ma is hálával visel-
 tetem irántuk.

17. A berlini magyar egyesület kitüntetése.

A berlini magyar egyesület is értesülvén a lapok útján
 a bukaresti ref. új templom felszentelése, bevégezése és
 ennek érdekében kifejtett munkásságról, 1867 január
 9-én tartott közgyűlésében, melyben *Timkó György* ber-
 lini polgár elnökölt és *Takács Lajos* volt a jegyző, en-
 gemet megválasztott az egyesület tiszteletbeli tagjává.

A bizottmány megalakulása után határozottatott bukuresti t. Koós Ferencz úrnak tiszteletbeli taggá való ki-neveztetése s az erről szóló okmány egy levél kíséretében el is küldetett rendeltetési helyére, melyben a többi közt ezt írtuk :

»A mily bizonyos az, hogy valamint a jótett, a nemes igyekvés közügyérti áldozatkészség és fáradhatatlan tevékenység már magában s kivált ha megfelelő eredményeket mutathat fel, ezekben találja fel legszebb jutalmát, oly bizonyos az is, hogy a rokon irányú törekvéseknek, egy célra törő erőknek egymást működésükben segíteni s a kölcsönös hatás által erősíteni természeti szükségük; ily viszonyban kell állani ugyanazon haza szét-szórva élő fiainak egymáshoz; így kell a külföldi magyaroknak egymást erkölcsileg, valamint anyagilag is támogatni.

Ez tendenciája a berlini magyar egyletnek is s ennek ad kifejezést, midőn a bukuresti magyar testvéreknek üdvözlétét, a nagyérdemű tiszteletes urnak pedig a tiszteletbeli okmányt küldi. Önök is, miként mi, távol a szeretett hazától, idegen földön, idegen népek, nyelvek és szokások közt élnek, sőt míg mi azon kedvező körülménynek örvendhetünk, hogy van módunk és alkalmunk Isten a magunk fogalma szerint tisztelni, találhatunk rokon egyházakat, melyektől csak a nyelv különböztet meg, önök vallási tekintetben is elszigetelve, nélkülözni voltak kénytelenek a vallás vigasztaló és tanító szavait. Nekünk itt nincs szükségünk külön egyházra, önöknek volt, s a hazafiság, buzgóság, áldozatkészség megteremtették és felvirágoztatták azt.

Jól tudjuk mi azt, mi szerepe volt annak létrehozásában és kifejtésében az egyház minden tagjának s különösen önnek, nagyérdemű tiszteletes úr, ki feláldozta idejét, nem kimélte anyagi és erkölcsi erejét, fáradott,

munkált csüggedetlenül, építve Isten és a jó segedelmével, s reményében nem csalatkozott, mert áll a mű s dicséri alkotóit.)*«

E kitüntetést 1867 február hó 7-én (16. sz.) köszöntem meg a berlini magyar egylet igazgatóinak s még ma is hálára kötelez, mert minden sora az őszinte, meleg rokonszenvet hirdeti.

---

*) Lásd a „Vasárnapi Ujság“ 1867. évi 3-ik számának 29. lapján.

III. RÉSZ.

A „Hunnia“ bukuresti magyar olvasó-egylet alapítása és fennállásának története.

1. A szerény forrás.

A bukuresti magyar olvasó-egylet, a „Hunnia“, igen szerény forrásból keletkezett volt.

Lakott 1855-ben Bukurestben a zöld városrészben *Kolumbán József* és *Téglás István* magyar asztalosok s háztulajdonosok közelében egy kevés beszédű, de baráti körben annál őszintébb, beszédesebb, igazlelkű magyar honfitársunk. A ház, melyben lakott, földszinti, csak két szobából és egy konyhából állott, téglából építve, sárgára meszelve. Nem volt se jobbról, se balról szomszédja az épületnek, ott állott egyedül a pusztán — la Maidan — e ház, híven jelképezve a benne lakók életviszontagságait, kik 1848/49-ben olyan sokat szenvedtek s kikre annyira illettek a költő eme szavai:

„Im elbocsátlak, éltem hajója;
Hol állasz meg egykor, nem tudom.
Fogadd legszentebb esküvésemet:
Külföld sem oltja lángszerelmemet.“

E férfiú nagy-enyedi *Mester Ede* gyógyszerész volt, a ki 1854-ben Bukurestben a Steege gyógyszertárában

kapott kedvező állást s így bújdosott ki hazájából családostól és csak meghalni ment haza Pestre 1880-ban. A kerepesi temetőben aluszsa a boldogok álmát.

Ott abban a sárga házban egy társas összejövetel alkalmával villant meg Mester Ede agyában 1856-ban az a gondolat, hogy jó volna Bukarestben egy magyar olvasó-egyletet alapítani. Az eszme szép volt, mindnyájan lelkesedtünk mellette, de hogyan valósítsuk meg? Ez volt a bökkenő Nagy dolog volt ám akkor Bukarestben nyíltan bevallani, hogy mi magyarok vagyunk, hogy mi nemzetünket, hazánkat szeretjük, s ennek irodalmáért áldozatra is készek vagyunk.

Nem a román kormányért volt ez nagy dolog, hanem az osztrák konzulátusért; ettől féltünk.

Végre abban állapotunk meg, hogy olvasó-egyletet nem szervezünk, szabályokat nem készítünk, hanem özszerakunk minden hónap első napján egy-egy ezüst forintot (6 piasztér 30 para) és ezzel magyar könyveket hozatunk. E könyvek czíme lesz: »A bukuresti ev. ref. iskola könyvtára«.

Igy is lett. Könyv- és pénztáros én voltam. A könyveket Brassóból egy Német nevű könyvárústól rendeltem meg s mint népiskolai könyvtár nem szúrta sehol szemet. A 10—12 tag szorgalmasan olvasott, havi díját pontosan fizette s így a könyvtár is gyorsan gyarapodott.

Azon lelkes honfiak, kik ily módon a bukuresti magyar kaszinó alapját megvetették, a következők voltak: 1. Nagy-enyedi *Mester Ede*, a könyvtár alapításának indítványozója; 2. győri *Krizsanics József*, assistens a Brankován-kórházban; 3. kolozsvári *Szathmári P. Károly*, udvari fényképész és festő; 4. tasnádi *Kiss József*, ev. ref. kántor-tanító; 5. csiki *Veres Ferencz*, gyógyszerész-szegéd a Steege gyógyszerertárában; 6. alocsérnátóni *Kovács*

Albert, kereskedő segéd; 7. kolozsvári *Pap Mária*; 8. hétfalusi *Köpe Lajos*, 9. somogyi *Horváth Károly*, 10. szilágy-somlyói *Bocsánczy Lajos* cs. őrmesterek a Ferencz Károly-gyalogezredben, mely akkor Bukurestben állomásozott, mint a Duna-fejedelemségeket megszállott császári sereg kiegészítő része; ezen három cs. őrmester 1848—49-ben honvéd volt; 11. *Koós Ferencz*, bukuresti ev. ref. lelkész.

Ilyen szerény kezdete volt annak a bukuresti magyar kaszinónak, mely ma már saját díszes házzal bír Bukurestben a Csizmedzsiu-kert keleti bejáratánál. Kis könyvtárunkkal legkisebb zajt sem csaptunk, sőt mindnyájan abban egyeztünk meg, hogy a tagokat tapintatosan válogassuk meg s csakis a legmegbízhatóbb egyéneket ajánljuk. De ezen elővigyázat mellett is lassanként kiszivárgott a magyar közönség körébe az, hogy a ref. papnál olvasókönyveket lehet kapni, a mit, ha kérdeztek, el sem tagadhattam; mert a könyvek ott állottak kis tanulószobámnak egy vakablakában.

Nem vont azért engemet senki felelősségre s ez a körülmény bátorított fel arra, hogy a nyilvánosság elé lépjünk, azaz megalapítsuk a bukuresti magyar kaszinót »Hunnia« néven.

Ez így történt. 1857 augusztus hóban meglátogatott *Nagy István* kocsigyáros, róm. kath. igen lelkes magyar hazánkfia, ki akkor a Gorgan nevű városrészben lakott és saját házzal bírt ott. Addig nem ismertem, de ő már ismert engemet, mert mondá, hogy több ízben járt templomunkba és hallgatta prédikációimat, melyekből meggyőződött, hogy hazafias érzületű magyar vagyok. Elmondá, hogy ő ép most érkezett haza Konstantinápolyból, a hol örömmel győződött meg arról, hogy ott a magyar emigránsok és ottlakó magyarok kaszinót alapítottak és tartanak fenn. Ő azért jött hozzám, hogy beszélgessük meg,

vajjon nem lehetne-e Bukarestben is hasonlóképen magyar kaszinót alapítani. Ő elhozta magával a konstantinápolyi magyar és német kaszinók alapszabályait is. — Gondolkozzam, mondá, e felől, mert itt igen nagy szükség volna egy kaszinóra, melyben az összes bukaresti magyarság felekezeti-különbség nélkül tömörülhetne. Biztosított, hogy sok tagot fogunk találni, csak tegyem meg azt a szívességet, hogy álljak az ügy élére.

Dr. Lukács Farkas barátom is éppen nálam volt; de ő az eszmét nem pártolta, félt, hogy hiányzani fog a kitartás. Nekem azonban nagyon tetszett az eszme, csak aggódtam, hogy ha megvalósításához fogok, felette nagy felelősséget veszek magamra úgy a cs. kir. osztrák konzulság-, mint a román kormányval szemben.

2. Az első közgyűlés.

Minthogy aggodalmam daczára az eszmét elejteni nem akartam, a legközelebbi vasárnapon az istenitisztelet után az új iskolába tanácskozássra hívtam meg az általam is ismert és Nagy István által is ajánlatba hozott *Ács Márton, Jurcsó Ferencz, Ambrosy Sámuel, Kutasi András, Málnási Lajos, Benke József, Kovács István, Salamon János* lelkesebb magyar polgárokat. Lehetek még többben is, kikre azonban ma már, fájdalom, nem emlékszem.

Tervünket előadva, sokkal melegebben fogadták, mintsem reménylettem volna. Aláírási íveket készítettem, melyeket a jelenlévők átvévén, nyolcz nap alatt 130—140 aláírot gyűjtöttek. Erre azonnal az alapszabályok kidolgozásához fogtam, felhasználva pár német szövegű alapszabályt.

Az aláírásra való felhívást én fogalmaztam, tőlem telhető meleg, hazafias hangon, használva Kossuth 1848-beli egyik kiáltványának igen drasztikus kitételét is, melyben olyanformán nyilatkozik, hogy a gondviselés az ő

kezeibe adta az utolsó ítélet tárogatóját, hogy megláthassa, van-e még a nemzetben életrevalóság. Nem tudta senki, hogy honnan vettem e hasonlatot s én nagyon örvendtem, hogy nem tudták, mert 1857-ben ezzel még meggyűjtöttem volna bajomat

Mindén aláíró tag kötelezte magát, hogy a magyar kaszinónak tagja lesz és annak fentartására félévenként egy cs. kir. aranyat fizet. Ezen aláírásokkal biztosítva volt a magyar kaszinó megalapítása és fennállhatása. — Tüstént helyiség után néztünk s igen czélszerűt találtunk a Podu Mogoşoei főúton, a püspök-téren (Episcopia), a Ghérasim-ház emeletében, mely előbb vendéglő lévén, bútorostól kibéreltük s a volt vendéglőst, *Kiriáktot* is kaszinó gazdájának megtartottuk. A házbér egy évre 120—140 arany lehetett. A még hiányzó bútorokról is gondoskodtunk.

Végre felderült a bukuresti magyarságra 1857 október 10 22-én az a nevezetes nap, melyen az első magyar kaszinót megnyithattuk. A kaszinó helyiségei az aláírt tagokkal és kíváncsiakkal zsufolásig megteltek. A megnyitó beszédet én tartottam, melyet előre gondosan kidolgoztam, nagy súlyt fektetve arra, hogy minden politikai nyilatkozatot gondosan kerüljek, jól tudva azt, hogy ha legcsekélyebb czélzatot is észrevesz beszédemben az osztr. cs. kir. konzulság, azonnal meg lesznek számlálva kaszinónk napjai.

Megnyitó beszédem nem csak a jelenlévőkre tett nagy hatást, hanem az akkori összes magyar nagyobb lapok is szóról-szóra közölték és elismerőleg szólottak felőle, valószínűleg nem az abban foglalt eredeti eszmékért, hanem a tapintatért, mely azon végig vonult, olyan súlyos időkben, minőket akkor még Bukurestben is átélni kénytelenek valánk. Nem nagyítom a dolgot, hogy reánk akkor ott talán még inkább ügyeltek, mint idehaza, s

ennek megvolt az a magyarázata, hogy mi emigráns hazánkfiával könnyebben érintkezhattünk. Mi ezt igen jól tudtuk és igyekeztünk lehetőleg minden gyanut magunkról elhárítani, s ez teljesen sikerült is, mert okot arra soha sem adtunk, hogy kaszinónkba beleköthessenek. Nem is történt sem az osztrák, sem a román kormány részéről csak egyetlen egyszer sem az, hogy kaszinónk bármi tekintetben megtámadtatott volna.

Szemeink előtt volt elég példa, a min tanulhattunk. Ott volt *Dimény József* pap elődöm szomorú példája. Ott voltak kökösi *Nagy József*, kolozsvári *Böhm Jánosné Paksí Róza*, *Török János* és *Rezei József* orvosok, szóval összesen 13 bukaresti magyar férfi és nő, kiket a Nagy-Szebenből Bukarestbe küldött *Zei* vizsgálóbíró a konzulság útján a román kormánynyal összefogdosztatván, 1856. február hóban épen abba a Gherasim-féle házba záratott el külön-külön, a melyben mi 1 év és 9 hónap mulva a bukaresti magyar kaszinót meg mertük nyitni.*)

Csak a véletlen hozta ezt úgy, hogy a magyar foglyok börtöneiből olyan rövid idő alatt magyar kaszinó lett, de minket már e körülmény is minden irányban óvatosságra intett. Ha egyfelől ezt a magyarság diadalának tekintettük s lelkünkben e fölött való örömünket el nem titkolhattuk, de másfelől még legkisebb árnyékát is igyekeztük elkerülni a gyanusíthatásnak. Én ezen eszélyes magatartásunknak tulajdonítom azt, hogy a bukaresti magyar kaszinó megérhette idáig már 31 évi fennállását.**)

---

*) Lásd „Történelmi Dolgozatok“, írta Koós Ferencz 1870 M.-Vásárhelytt. 188—189. lap.

**) A „Hunniá“ első közgyűlésén tartott beszédemet l. egyebek között a „Kolozsvári Közlöny“ 1857. évi december hó 15-iki 161-ik számában. Ugyanazon év december 13-án a „Hunniá“ alapszabályai is ki voltak nyomtatva és a tagok között kiosztva. A konstantinápolyi német egylet neve „Germania“ volt s ez adta nekem az eszmét, hogy a bukaresti magyar olvasó-egyletet „Hunniá“-nak nevezzem el, mi ellen akkor senki sem tett kifogást.

Az oklevelet, melyet ez alkalommal minden tag kapott, *Pernet József* litográf készítette. Az oklevél közepén sugaras nap, e nap fölött a sugarak között »Hunnia« felírat, a nap alatt pedig ezen sorok állottak:

„Romlott szív és romlott elme,
Kit hazája hő szerelme
Nagy tettekre nem hevít.“

3. Gróf Mikó Imre két levele a »Hunnia« ügyében.

A bukuresti magyar kaszinó, a »Hunnia« alapítása meleg visszhangra talált az elnyomatás szomorú korszakában édes hazánkban is. Megnyitó beszédemért számos üdvözlő és lelkesítő magánlevelet kaptam, különösen az erdélyi részekből. Legkedvesebb azonban ezek között az a két levél, melyet néhai *gróf Mikó Imre* intézett volt hozzám 1858 május 1-én és szeptember 19-én s melyeket, mint becses történelmi emlékeket, itt közölni el nem mulaszthatok.

I.

Tiszteletes úr! Igen becsült hazámfia!

Örömmel értettem a lapokból, hogy a Bukurestben élő magyarság nemrég olvasó-társulatot alakított, hírlapokat jártat, hazai könyveket szerez, egy szóval a vérrokonság természeti kötelékét a szív- és szellemegység örök és szent kapcsával indult megszilárdítani.

A mit önök olvasó-társulatuk alapítására tettek, a szép és jó iránti fogékonyságnak nyilvános jele, életrealóságuknak kitűnő bizonyítéka; hasznos magukra nézve s erkölcsi hatásánál fogva hasznos a társadalomra nézve, melyben élnek, mivel a jól választott olvasás helyes nézetekre viszen s a kötelelőségérzetet fölébreszti; nekünk pedig szám- és erkölcsi gyarapodás, jó hírünk, nevünk terjedése, a magyar irodalomnak és műveltségnek keleten első — habár még most szerény — térfoglalása. Mind-

ezekért üdvözet azoknak, a kik e lépést kezdeményezték; kétszeres üdvözet, sőt nemzetünk hálaája jusson azoknak, kik a mit önök jól kezdtetek, eszélyesen folytatják s a kivánt és teljes sikerülés czéljához viendik.

A természeti határok a szellem útját nem zárják el. Terjed és hat és működik mindenfelé, a hol rokon elemekre talál. Bukuresti vérrokonaink alapított olvasó-társulata a magyar irodalom közvetítése által velünk lelkileg egybeolvadásra lesz képesítve. A magyar hírlapi sajtó a nemzeti élet jelenével fogja önöket megismertetni; az irodalom termékei a szükséges eszmekincset, szóval a múlt tanulságait és a jövő irányát adandja meg. Így két hazában bár, de múltban és jelenben erkölcsileg együtt élvén, a gyengébbet az erősebb segitendi, ezt amaz számban és erőben gyarapítandja. Önök tisztetben tartják azon haza nyelvét és törvényeit, mellyel ott a többség s melyek alatt mindnyájan élnek, azon nemzet jogait és kegyeleit, kik közé sorsuk vitte és a kik önökkel földjüket megosztják; de nem feledkeznek el rólunk is, kikkel édes egyek, nem nyelvünkről, mely a magyarnak elidegeníthetlen joga legédesebben hangzó, nem nemzeti szokásainkról, melyek a többi népektől megkülönböztetnek, szóval; *új hazájóknak hű polgárai, de ott is magyarok maradnak.*

E nézetekben megközelítve van, úgy gondolom, a bukuresti magyar olvasó-társulat czéljának kifejezése. Ha sejtésem nem csal, e jövő fejében üdvözölte a magyar hírlap-irodalom osztatlan tetszéssel és örömmel az önök zsenge, tudományos egyesülését. Nem más gondolatok forogtak az én elmémben is, midőn a *bukuresti magyar olvasó-társulat könyvtára számára* a mellékelt lajstromban megjelölt tudományos, honismertető, történeti és encyclopaediai magyar könyveket megküldeni elhatároztam. Fogadja azokat kérem, a tisztelt olvasó-társulat jóindulatom,

részvétem s ott benn élő tesvéreink iránti rokonszenvem zálogául. Részemről csak azt sajnálom, hogy ezeknek fényesebb és értékesebb bizonyítványát nem nyújthatom.

Isten oltalmába s gondviselésébe ajánlja az egész társulatot és vezetőit s ezek között a tiszteletes lelkész urat, mint az ügy tevékeny apostolát

Kolozsvártt, 1858. május 1.

Gróf Mikó Imre.

U. I. A könyvek szállítmányi úton indítottak el.

II.

Tiszteletes lelkész és egyleti Elnök úr!

Május 29-én kelt s engemet a »Hunnia« nevet viselő bukuresti magyar olvasó-egyesület tiszteletbeli tagjává neveztetésem felől tudósító levelére előbb Bécsben, később Előpatak fürdön és Háromszéken időzésem miatt válaszszal e napig adós maradtam; ime, mostan leróvóm azt.

Köszönöm a megtiszteltetést. Vajha némi jót az egyesület érdekében tenni alkalmam és módom lenne! Olvastam a szabályokat s azokat cél- és körülményszerűeknek vélem önökre nézve s szívemből óhajtom, hogy önök olvasó-egyletét, melyet saját kebleikben élő s jóra munkás szellem minden külbefolyás nélkül idézett elő — a tagok egyenkénti s az egyesület egyetemes munkás ereje fejtsse tovább, gyarapítsa s tegye állandóvá.

Küldöm a kívánt arczképet, melynek tulajdonosa a mint itt honában semminemű kiáltó kitüntetésnek nem barátja s nevével vagy szerény tetteivel manifestatiót tétetni nem örömet enged, úgy őszintén óhajtja, hogy számára ott benn is, minél szerényebb kör és hely jelöltessék ki.

Egyébiránt az egylet megtisztelő figyelmét újból köszönöm s magát jó emlékezetükbe ajánlja

Kolozsvártt, 1858 szept. 19-én

hazafiu szolgájuk

Gróf Mikó Imre.

4. A bukuresti magyar olvasó-egylet — »Hunnia« — hatása az ottani és vidéki magyarság közművelődésére.

Ha ma visszagondolok azokra a küzdelmes évekre, melyek életem legszebb korára, 29—40 éveimre esnek: áldom Istent, hogy engemet azon fontos, habár legküzdelmesebb állásra vezérelt; mert öndicsekvés nélkül mondhatom el ma, hogy ott nem hiában működtem. — Nem azért mondom ezt, mintha minden érdemet csak magamnak akarnék elkaparni. Én csak eszköz voltam Isten kezében s az érdem mindnyájunké, a kik azt az egyletet a legsúlyosabb évek alatt megalapítva, fentartottuk egy újabb nemzedék számára, mely azt 1870—1888-ig virágzásra juttatta.

Hálás is volt ezen egylet hozzánk alapítók iránt, kik hazánkba visszatértünk, mert midőn 1883-ban az egylet 25 éves fennállását megünnepelte, úgy engemet, mint esik-szentléleki *Nagy István* öreg barátomat, ki ma szintén Brassóban lakik, tiszteletbeli tagjául választott s a választmány díszesen csoportosított arczképével is meglepett. Az arczkép-csoport közepén Magyarország czimere áll, lobogókkal ékesítve. Jobbról *Málnási Lajos*, balról *Salamon János* alapító tagok arczképei állanak. Az első sorban: *Vitus Ferencz* alapító, *Gulyás István*, *Ábrahám István*, *Kiss György*, *Sándor József*, *Vándory Lajos*; a második sorban: *Rhédey Ferencz*, *Fejes Dénes*, *Bartalus János*, *Sántha András*, *Vizy Dénes*, *Kocsis Mihály*; harmadik sorban: *Péter Imre*, *Nagy Géza*, *Debreczi József*, *Mándy Ferencz*, *Ragács Gyula*, *Bencze Tamás*. A középen van *Veress Sándor* elnök nagyobb arczképe. A csoport alatt: »A „Bukuresti Magyar Társulat“ választmánya, mint a negyedszázados jubiteum rendezője, 1883.« Ez alatt: »Emlékül *Koós Ferencznek*, mint alapító tagjának és első elnökének, elismerése jeléül a Bukuresti Magyar Társulat.«

Meleg, hazafias hangon írt levelükre hasonló választ küldöttem.

Ez is jótékony hatása azon külföldi magyar egyletnek, mert ápolja az öregek iránt az ifjú nemzedék szívében a legszentebb érzelmet, a kegyeletet; de lássuk ez egyletnek hatását azon évek alatt, melyekről fennebb szólottam.

5. A bukuresti magyar bálók.

Említettem, hogy *Pákozdi János* meghívott volt engemet is az ő magyar báljaiba.

Jó korán megtudtam, hogy milyenek azok a Pákozdi-féle magyar bálók s szerencsémre nem mentem soha oda. Elég annyit megjegyezni, hogy a *magyar bál*, a minőket Pákozdi adott, annyira lealacsonyította a bensülők előtt a magyar nemzet szép nevét, épen midőn politikailag is le volt igazva nemzetünk, hogy az ott törtéteknek csak a hallására is arcunkba szökött a vér. A brassói úgynevezett *Sári-bálók* a Pákozdiéhoz képest még nobel báloknak nevezhetők. Aztán, ha Brassóban vannak is Sári-bálók, melyekben a székely leányok és férficselédek viszik a főszerepet, de vannak ezek mellett tisztességes polgári bálók is. Nem a Sári-bálokról ítélik meg a Brassóban szászok és románok a brassói magyarságot. Bukurestben egyenesen a Pákozdi báljai adták a mértéket, melylyel minket a románok és németek mértek. Ez a szó: »ungur« s a német »Ungar« mintegy gúny volt ajkaikon, midőn kiejtették. Hát még az »Ungarische Bälle«, a »Balurî unguresci«! Szaladott ettől, a ki hallotta, — ha csak egy szikrája volt is benne nemzete szeretetének.

Ezen minden áron segíteni kellett. Két farsangon a német »Gesangverein« báljaiba jártam. Így tett más jobb sorsú magyar is, de ez igen kevés volt. Fájt nekem még tánczközben is a szívem, látva, hogy én ott idegen, jö-

vevény vagyok s megtűrnék mint papot, de nem szeretnek mint magyart. Nem volt kis baj akkor Bukurestben önérzettel ilyen társulati bálban így szólni: »Én magyar vagyok!«

Föltettem magamban, hogy én ezen a nyomorúságos állapoton, török-szakad, segíteni fogok. A magyar névnek tiszteletet kell itt szerezni a társadalmi téren is. De hogyan? A kaszinó rendezzen bálakat s azt úgy, hogy a szász és román is tisztelettel említse. Könnyű kimondani, de nehéz lesz azt megvalósítani, s még is megtörtént . . .

Az első egyleti bált saját szállásunkon adtuk a Gherasim-házban 1858. évi farsangon. Én este előbb még egyszer elvittem nőmet a »Lieder-Tafel«-bálba, mintha nem mertem volna egyenesen a mi bálunkba vinni . . . Éjfél felé azonban kocsira ültünk s a híres Boszszel tánczteremből a magyar kaszinó báljába hajtottam. Maig sem bírom feledni a képet, mely ott előnkbe tárult. Legelőbb gyöngyösi *Burda János*, a kaszinó pénztárnoka, e gazdag szíjgyártó s végre öngyilkos, melegkeblű hazámfia támadott reám nagy haraggal, hogy miért vettem meg őket s miért jöttünk csak éjfélkor hozzájuk. Én tudtam azt legjobban, hogy miért, de még sem mondtam meg, t. i. nem akartam nőmre nézve az egész éjszakát elrontani. Hadd mulasson — gondolám, — mert úgy is utoljára mulatott a német bálban. Ezen átesve s a terembe lépve, azt hittem, hogy kiég a szemem, látva a két bál közötti különbséget és nőnek szemrehányó tekintetét. A tánczterem hírét sem hallotta a vikszolásnak. A bálterem egyik oldalán asztalok, tele rakva boros üvegekkel, borszéki vízzel és félig telt poharakkal.

Itt már nem pirongatott senki, hanem poharakkal siettek előmbe a félig már elkészült atyafiak s agyon kínálgattak. Azt sem tudtam, melyiknek köszönjem meg

hamarább szívességét s hová ültessem le e látványhoz szokatlan nőmet, ki mindegyre odasúgta fülembé: »Hát ez a magyar bál? hát ilyen a magyar bál?« Nekem e kérdésekre egy szó sem volt; úgy szorította valami a torkomat! . . .

A férfiak öltözete még megjárt, mert hiszen mindenik felöltötte vasárnapi ruháját, kinek a milyen volt; de a nők — oh, azok a magyar nők! A legtöbben fehér kötényesen, feltürt kezűjjal, mintha a konyhában lettek volna; csak a fejükön begyeskedő fekete magyar fejkötő hirdette, hogy még sincsenek konyhában, hanem a bálban. A leányoknál egy szál virágot, egy csinos öltönydarabot nem láthatánk. Folyt a bor, a víg kedv és zaj amúgy magyarosan, de én mintha tövisen ültem volna. Mi lesz még holnap odahaza . . . szemrehányás, pityergés, hogy a szép bálból hova vittem az asszonyt

Én a férfiak közé vegyültem, nőm ott maradt az asszonyok között. Csak úgy félszeggel tekintettem reá, hogy mi lesz most már vele. . . . Tánczra hívta fel egy víg kedvű atyafi, ki a kesztyűjét a boltban felejtette. Láttam, hogy nőm elfehéredett, valamit mondott s erre az atyafi tovább állott. Nem tánczolt egész éjfél után, hanem e helyett a nőkkel és fiatal lányokkal kezdett beszédbe elegyedni, s ez nekem jól esett, mert sejtettem, hogy a toilette a beszéd tárgya, minthogy báli ruháját ugyancsak szemlére vették.

Hajnal felé 4 órakor hazamentünk, de az atyafiak reggelig folytatták az első magyar kaszinó-bált. Az úton és odahaza mindig csak ez csengett füleimbe: »Hát ilyen a magyar bál?«

Hanem úgy látszott, hogy a nőkkel folytatott beszélgetésnek meglelt hatása, mert vasárnaponként istentisztelet után fel-feljövögettek a tiszteletes asszonyhoz és folytatták a báli tanácsot. Ennek eredménye aztán az lett, hogy a mi magyar báljaink évről-évre szebbek let-

tek. A nőket mintha kicserélték volna, a tánczos férfiak nem felelték többé a boltban kesztyűiket.

1859-ben nők és férfiak magyar ruhában jelentünk meg a magyar bálban s oly szépen tánczoltuk a körmagyart, a csárdásokat, hogy az oda jött románokat és németeket bámulat fogta el, hogy honnan termett ide Bukurestbe ez a sok szép magyar nő. Még a nők is sarkantyut kötöttek s úgy pengették piczinyke bokáikon, hogy akár Debreczenbe is beillett volna. Midőn pedig 1867-ben *Reményi Ede* tiszteletére bált adtunk, s az ő kérésére néhány ismerős bojárt is meghívtunk, ezek, látva szép nemzeti tánczainkat, nem győzték azokat és a csinos magyar leányokat eléggé magasztalni.

Ez volt a bukuresti magyar olvasó-egyletnek egyik közművelődési üdvös hatása. Megtanultunk nemesen mulatni, illemesen társalogni. Megszereztük a románok és németek elismerését, s ez reánk nézve igen nagy erkölcsi nyereség volt. A Pákozdi bálját többé nem emlegették.

Igaz, hogy én megadtam árát e bálozásnak, mert 1862-ben egy éjszaka, midőn épen bálban voltunk, úgy kiraboltak, hogy azzal maradtunk, a mivel a bálba mentünk, s midőn másnap délelőtt Veress Sándor mérnök s kedves barátom meglátogatott, bizalmas kérdésére meg kellett vallanom, hogy két ezüst huszas az összes vagyonom. Ő azonnal kisegített. Lett aztán kiraboltatásom miatt lótás-futás comisarhoz, subcomisarhoz, törvényszékhez, vizsgálóbíróhoz és Isten tudja, hány felé — azért, hogy még egy tüt se kapjak vissza. Elítéltek három oláh ficsort pár évre, mi pedig a kárral maradtunk. . . . Csak így él az ember idegen országban!

6. A bukuresti »Magyar Temetkezési Egylet« alapítása.

A bukuresti magyar olvasó-egyletnek egy további üdvös hatása a magyar temetkezési egylet alapításában nyilatkozott.

Bukarestben és általában Romániában akkor az volt a szokás, hogy a halottakat födetlen koporsóban vitték a halottas háztól a templomba, s csak miután a templomban a halotti szertartást bevégezték s kivitték a halottat a templom udvarán megásott sírhoz, ott tették reá előbb a szemfödelet és aztán a koporsó födelét. Ugy hallottam, hogy orosz szokás lenne. De akár az oroszoktól, akár a görög kalugerektől tanulták volt, mondhatom, hogy elég durva és emberietlen szokás volt.

Híven emlékszem, hogy midőn 1855-ben legelőbb voltam jelen a most Brassóban lakó, akkor bukaresti gyógyszerész *Frank J.* fiatal neje temetésén, annyira megborzadtam volt huszár létemre ettől a rút szokástól, hogy alig bírtam a temetés végét bevárni s a halott nőt még napok múlva is mindig magam előtt láttam. De az ember elvégre is mindenhez hozzászokik. Így történt velem is, hogy egy ideig undorodtam a halott fölött háznál, templomban, sírnál imádkozni, de lassanként megszoktam ezt is annyira a mennyire.

Szokásban volt még az is, hogy nemesak az én kezembe nyomtak egy vastag, égő viaszgyertyát, hanem a födetlen koporsónak négy szögletébe is. Így vitték az utcán, rendesen vállaikon a »szt.-Mihály-lován«, égő gyertyákkal a födetlen koporsót. Mindig féltem azonban attól, hogy a koporsóba szúrt gyertyától meg talál gyuladni a halott ruhája, a vékony kelméjű s így könnyen gyuladható szemfödél, mely nem hiányzott a halotról, csak ennek arczára nem volt ráborítva. Aztán főleg nyárban s oly nagy melegben, minő a bukaresti szokott lenni, minő undorító látvány volt egy-egy hulla! — Beszélhettem én ez ellen akármennyit, de mind hiában. Azt felelték, hogy itt az a szokás és nem tartanak keresztyéneknek, ha úgy nem teszünk, mint a románok. — Igaz, hogy tőlük tanulták s aztán gyakorolták úgy a

római katolikusok és ágostai hitűek (lutheránusok), valamint mi magunk is.

A románok valóságos fényűzést csaptak halottaik eltakarításánál. A gazdagot amúgy födetlen koporsóban utczáról-utczára hordozták s mennél tovább jártak vele, annál inkább szaporodtak a papok a halott kíséréséhez, annyira, hogy némely esetben 100 pap is összeverődött, kiket nem hívott senki, de mert az ő templomuk előtt is elvitték a halottat, ők is harangoztattak; tehát joguk volt a kíséréthez csatlakozni és temetés után a tiszteletdíj megkérni. Nem volt akkor a görög-keleti román papok legtöbbször meghatározott évi fizetése; úgy éltek szegények, a hogy tudtak: a templom perselyéből, a stolából, a havonként ismételt házszentelésből és az ilyen nem várt gazdagok temetéséből.

Mennél több pap gyűlt ilyenkor össze a végtisztesség tételre, annál kevesebb tiszteletdíjra számíthatott egy-egy pap. Épen ezért akárhányszor komolyan összeszólalkoztak azok a papok, kik már a koporsó előtt mentek a háztól kezdve, azokkal, a kik később csatlakoztak oda, némelyek saját parochiájokból, némelyek meg egy-egy korcsmából, a mint a véletlen magával hozta. Szánalmas egy állapot volt ez a szegény román papokra nézve, mert akárhányszor gúny tárgyaivá váltak összeszólalkozásaik miatt a halotti kíséret könnyüvérű tagjai előtt. — Ma talán már másképen van ott is, de ez nem ok arra, hogy meg ne írjam, hogy miképen volt ezelőtt harmincz évvel nemcsak Bukurestben, hanem egész Oláhországban.

Nálunk a papok összepereléséről szó sem lehetett, mert a lutheránusoknál csak két pap, a római katolikusoknál 3—4 szent-Ferencz-rendi barát volt, én pedig épen 1855—1861-ig egyedül voltam az egész Oláhországban; de mégis fájt nekem a papi tekintély illetén meghurezolását látni.

A földetlenül való temetés egyik legundorítóbbja az volt, midőn 1—2 éves gyermeket kellett temetni és az ilyen hulla koporsójának legalább a födelét a pap térdére tették a bérkocsiba. Megjegyzem, hogy a nagy távolság miatt mindig bérkocsival vitték a papot és kántort temetni. A ki nem bírta a bérkocsit fizetni, az a parochiára hozta halottját egy földött szekéren s onnan egy rövid ima után ki a temetőbe. Azonban ez ritka eset volt, mert a legszegényebb is, ha másképen nem telt tőle, hirtelen összekéregette a szomszédoktól azt a néhány huszast, de pap nélkül nem temetett. Ez is oláhországi szokás, hogy a papnak az 1—2 napos gyermek halottnál is ott kell lenni.

7. Az erdővidéki cigány.

Megjártam egyszer egy erdővidéki cigány hallgatómmal. Többen jöttek volt ki téglavetni és letelepedtek a Kotrocsény-zárda alatt lévő téglavető helyre, a hol szorgalmasan dolgoztak egész nyáron át. Történt, hogy meghalt egyiknek egy 12 éves kedves purdéja — párája. Hozzám jött és lefizette a harmad osztályú temetési díjat, a mi akkor összesen 16 huszas volt, mely a pap, kántor, sírásó és az egyház között oszlott meg. Az én illetékem 5 huszas lehetett.

Alig hogy kilépett szobámból, ismét visszajött és így szólított meg: »Tiszteletes uram! Hát ha most nekem nem lett volna pénzem, mi történt volna az én fiammal?»

»Hát akkor ingyen temettem volna el« — felelém.

»Oh, Devla! — oh Istenem! — Hát kérem, adja vissza a pénzemet.«

»Nem tehetem, mert az egyszer átvett pénzről számolnom kell« — szoltam.

»Jaj, de bolond valék, hogy előbb nem kérdeztem meg!« — búslakodék a móré: testvér.

Ezzel elbúcsuzott, ígérve, hogy délután 4 órakor eljő a bérkocsival. Eljött pontosan és kisieltünk a téglavetőhöz, hol a többi atyafiak már össze voltak gyűlve a halottas gunyhó előtt. Csakhamar kihozták a kis hullát, természetesen ők sem földték be a koporsót s ők is négy szál égő viaszgyertyát tettek a koporsó négy szögletébe. A keserves sirás-rívás csak az éneklés alatt kiabálta túl a mi halotti énekünket, de mihelyt imádkozni kezdettem, síri csend lőn.

A fizetett díjért csak egy halotti imát, egy Miatyánkot és rövid áldást tartoztam mondani s ezt meg is tettem. Ekkor intettem, hogy indulhatunk a temető felé, de a halotti gyülekezet nem akarta ezt érteni, meg sem mozdult helyéből. Most már hangosan szoltam, hogy indulhatunk. Erre a gyülekezet valamit mormogott, mit én nem értettem meg. Másodszor is hangosan mondtam, hogy indulhatunk.

Erre aztán előmbe jött a keserves apa s hangosan így szólott: »Tiszteletes uram, hát csak ennyit? hát a búcsuztató elmarad?»

»El, édes atyámfia, mert nem első s még nem is második, hanem harmadik osztályu temetési díjt fizetett.«

»Oh Devla, oh Istenem! — kiálta fel erre hangosan, — hiszen nálunk, ha a tiszteletes urnak nem 16 huszast, hanem csak 2 pengőt fizetünk, olyan búcsuztatót mond, hogy az egész falu sirva fakad.«

Erre az egész gyülekezet hangosan bizonyítgatta, hogy úgy van, igazat beszél.

A búcsuztató azonban elmaradott s e helyett azzal akartak rajtam eleget venni, hogy a 12 éves purdé hulláját az én bérkocsimba akarták tenni az első ülésbe — természetesen földetlenül. Erre meg én nem ajánlkoztam. A keserves gyülekezet felejtette a sirást, e helyett hangosan kezdé kiabálni: »Ugy van biz az, itt úgy szokás.«

Végre hosszas tanácskozás után abban egyeztünk meg, hogy csak a koporsó födelét teszik az én bérkocsimba s a bérkocsis mellé még egy klarinetos cigányt, hogy fújja a temetőig a keserves nótát. Nem volt mit tennem, ebbe már belenyugodtam.

A Kotrocseny-zárdától a mi külső temetőnkig fiakkal lassan haladva, egy jó órát tartott, s ez alatt hallgatnom kellett a fűlsiketítő keserves nótákat.

7. A csángó temetés Kolintinában.

Más alkalommal délelőtt 9 óra tájban bekopogtattam hozzá egy hétfalusi, természetes csángó atyámfia s így üdvözölt: »Szerencsés jó napot kívánok tiszteletes uramnak, akarnám, hogy egészségben találjam.«

»Hozta Isten, atyámfia! Hát mi járatban van?«

»Elég szomorú járatban, uram, mert meghalt az én egyetlen drága fiam.«

»Az Isten nyugoszsza meg s keedet vigasztalja meg!«
— felelém.

»Ma szeretném eltemetni, mert tegnapelőtt este halt meg, s én a *Kolintinában**) lakom.«

Lefizette a másod osztályú temetési díjt, 21 ezüst huszast, melyből engem 9 huszas illetett a búcsuztatóért, s abban állapotunk meg, hogy egy óra múlva ott lesz a bérkocsival és indulhatunk. Ezzel nagy hálálkodások között eltávozott, de alig lépett ki szobámból, ismét visszatért, engedelmet kérve, hogy még valamit akar kérni.

»Mi lesz az?« — kérdém tőle.

»Hát instálom a tiszteletes urat, aztán hozza el magával a bibliáját is; tegyen ki magáért, mert jaj be kedves fiu volt az én Jóskám!«

---

*) Község neve Bukuresttől keletre egy óra járásnyira.

»Jól van, — felelém — legyen nyugodt; úgy lesz, a mint kívánja.«

Csak ekkor vettem észre, hogy az atyafi már sokat vett be a bú-oszlató czujkából.

Tíz óra helyett azonban csak tizenegykor jött vissza a bérkocsival, de már akkor annyira felhajtott, hogy nyelvét alig bírta forgatni. Kihajtottunk Kolintinába, abban a boldog reményben, hogy délután 1¹/₂ órára haza érkezünk.

A halottas házhoz érkezve, az én csángó atyámfia keserves felesége megdöbbenve kérdezi férjétől: »Hallá-é keed, hát hol van a koporsó?«

Az én csángó atyámfia esküdözni kezdett égre-földre, lelke üdvösségére, hogy neki nem mondotta a felesége, hogy ő koporsót és szemfüdelet is vásároljon.

Lett aztán ebből esetepaté.

»Hát a pénzt hova tette keed?« — kérdé az asszony.

»Miféle pénzt? Folyjon ki a szeme annak, a ki pénzt látott!« — átkozódék az atyafi.

»Jaj, jaj! Verje meg az Isten a keed részeges fejét! megivá a koporsó árát.«

»Megitta a . . . Hát te ezt nekem mondod, te . . . te . . .!«

Közbe léptem s lecsendesítettem őket. A gazda kezdett észére térni, látva, hogy nagyot cselekedett.

»Hájisze ha csak ez a baj, mindgyárt csinálók én koporsót is!« — Ezzel nekiindult a falunak, hogy kereszen deszkát, s valóban hozott is csakhamar egy pár szálát és nekifogott a koporsó csinálásához.

Én a kántorommal összenéztem, mintha azt kérdeztük volna egymástól, hogy hol fogunk ma ebédelni? — Eltelt délután egy, két, három óra, a koporsó még nem volt készen. A mi szemeink az éhség miatt zöldet-vereset láttak. Sétálgattunk a tó partján le és fel, nézgetve a tó tiszta vizében ficzkádozó lapos cigány-

halakat s bízattva egymást, hogy milyen jó lenne azokból egy néhány sülve.

»Ha csak ez a magik kívánsága, — szólalt meg ekkor hátunk mögött a csángó asszony — sütök én magiknak mindjárt néhányat.«

Beszaladott a hálóért s pár percze^{re} kihúzott egy rakás cigányhalat s ezek közül nyolcz nagyobbat kiválogatván, a többit visszalökte a tóba, aztán ismét bement a házba, hogy a halakat megkészítse. Néhány percz múlva megint kijött a tóhoz, mondván: »Tessék tiszteletes uram, megsütöttem a halakat.«

Mikor beléptünk a kis szobába, már az asztalon párolgott a nyolcz darab hal. Nem fáradott azok felbontásával a jó asszony, hanem azon módon, a mint bevitte őket, szénre tette s elevenen megsütötte; ezért volt oly hamar készen az ebéd. Volt hozzá fekete kenyér is. Mi tülés-tagadás: így is ettünk a halakból. Lehúztuk mindenknek oldalairól a megehető húst, de egyet sem bontottunk fel; ehhez nem volt bátorságunk. Mint katona-viselt ember, én nem sokat csináltam belőle, de Kiss József kántor olyan képeket vágott a halakra, hogy hangos nevetésben törtem ki, daczára, hogy a kis halott ott feküdt a szoba egyik szögletében. A nevetésre belépett a házi asszony is s mintegy szemrehányólag kérdezé, hogy mit nevetek olyan hangosan. »A kántor úr nem lakott jól« — felelém az asszonynak. Erre aztán a kántor gyújtott rá a nevetésre, annyira, hogy ki kellett mennünk a halottas szobából a tó partjára. Az a szegény asszony azt gondolhatta, hogy a kolintinai bornak csúfolt ital ártott meg nekünk.

Végre a gazda is előkerült az összetákolt koporsóval, beletette kedves fiát szemünk előtt, s midőn figyelmeztettem, hogy fődje is be, ezt hallani sem akarta. »Majd ott a temetőben!« — l ön a rövid válasz. Az asz-

szony s még egy pár komaasszony is bizonyígtatták, hogy itt az a szokás és ha befödnek a halottat s úgy vinnék ki a temetőbe, a falusi oláhok őket kinevetnék.

Ilyen a szokás hatalma!

Kolintinai kirándulásunkból csak estére kerekedtünk haza — az asszonyok nagy örömeire, kik már utánunk akartak jöni.

8. A choleras csángó.

Megemlítek még egy jellemző esetet arra nézve, hogy mennyire meggyökerezett volt a magyarok között is a halottnak földetlen temetése.

A 60-as évek elején egy délelőtt lóhalálban vittek egy csángóhoz, hogy Urvacsorát adjak neki. Egy istállóban feküdt, lévén egy muszka bérkocsitulajdonosnál rindás azaz bérszolga. Beléptem az istállóba, de csak egyedül, a többiek csak az ajtóból tekintettek ijedt képpel a betegre. Tüstént felismertem, hogy legnagyobb foku cholera-ban már utolsó perceiben vergődik a szerencsétlen. Rögtön levettem a palástot s Urvacsora helyett lekaptam a szegről egy abrakos tarisznyát s ingét felhúzva, gyomrát, mellét kezdettem dörzsölni. Ezt látva az atyafiak, ők is bejöttek és lábait, kezeit, hasonlóképen kezdték ők is surolni. Azonban mindez már későn történt, mert kezeink között kiadta lelkét, hagyván maga után özvegyet és egy rakás árvát.

Ezt a halottat, a ki kezeim közt halt meg cholera-ban, épen úgy kellett földetlen koporsóban vinni az utcákon egészen ki a temetőig, mint akármelyik gazdag bojár hulláját.

* * *

Ilyen s ezekhez hasonló számos eset érlelte meg bennünk azt a gondolatot, hogy temetkezési együletet kell alapítanunk s az egylet alapszabályai közé bele kell csúsztatni

tatnunk egy szakaszt, mely az egylet tagjait arra kötelezi, hogy halottját már a háznál lefödi, a koporsó födelét leszegezteti s halottas kocsin viteti ki a temetőbe.

A temetkezési egylet alapításában, mint az olvasóegyletnél is, igen nagy tevékenységet fejtett ki csik-szentléleki *Nagy István* és *Csomafái Dénes* nős kereskedősegéd, a ki akkor *Ovessa* nevű kereskedőnél volt conditióban s lakása a Csizmedzsiu-kerttől nyugatra a *Cuibu cu barze* (Gólyafészek) nevű utczában lakott, étfalvi *Zsigmond Áron**) szerencsétlen halállal kimult hazánkfia vendéglője mellett.

A temetkezési egylet alakuló gyűlését 1864 augusztus hó 7-én tartotta. Elnökké *dr. Fiulla Lajos* barátomat nyertem meg, de már 1865 elején *Nagy István* választatott elnökké. Én 1864-től 1868 szeptember 28-ig mindig választmányi tag voltam.

Temetkezési egyletünk alapszabályait elkészítettük, jóváhagyattuk s az egylet már ottlétem alatt szép virágzásnak indult. A halottak orczáját nem kellett többé olyan gyakran látnunk, bár azután is maradtak olyanok, a kik a honi szokáshoz ragaszkodva, nem állottak be egyletünkbe. — Hazajöveletem után a temetkezési egylet a magyar olvasó-egylettel egyesült s ma még szebben virágzik, mint abban az időben.

9. A »Bukuresti Közlöny« megalapítása.

A »Bukuresti Közlöny« című magyar heti lap megalapítása is a »Hunnia« egyik hazafias hatása volt, mert e lap életrehívásában annak volt legnagyobb érdeme.

1859 őszen Bukurestbe vándorolt ki Budapestről

---

*) 1875-ben háza előtt egy olasz este tört döfött szívébe s tüstént meghalt. Egy bukuresti román lap nagy részvétrel írta le ez esetet, melyet én Máramaros-Szigeten olvastam.

Váradi Ádám hazánkfia, nejével, növendék leányával és két fiával. Pesten nőnövelvét tartott volt és Bukarestben is ilyent állított, de e terve nem sikerült s így rövid idő múlva megszűnt. Megjegyzem, hogy *Váradi Ádám* édes testvére volt *Váradi Gábor* ma is élő képviselőnek, kivel később az *Ádám* két fia érdekében több levelet váltottam. 1860-ban jöttek Bukarestbe *dr. Oroszhegyi Józsa* és *Szentkúti* fényképész, mindketten nejeikkel, hogy ott megtelepedjenek. Hamar megismerkedtünk egymással, mert akkor már nem jött Bukarestbe olyan magyar, a ki azonnal föl ne keresett volna.

*Váradi Ádám*nak villant meg agyában az a gondolat, hogy alapítsunk magyar lapot; ő lesz a felelős szerkesztő, kiadó a »Hunnia«, én a főmunkatárs. Az előfizetési felhívások és a mutatóványszám szétküldetvén, elég szép számú előfizető jelentkezett. Ekkor azonban betoppan egyszer hozzám *Váradi Ádám* azzal a meglepő hírrel, hogy ő holnap indul nejével és leányával Schweizba, csináljak a lappal, a mit épen akarok, eddigi fáradozásaiért néhány forintot kért. Ezt csak azért említem itt meg, hogy a »Bukaresti Magyar Közlöny« szerkesztője és munkatársa ezután tiszteletből, hazafiságból szerkesztették a lapot. Az előfizetési pénzt a nyomda és posta mind egy krajczárig fölemésztették.

Szerencsére *dr. Oroszhegyi Józsa* barátomat rábírta, hogy vállalja el a szerkesztőséget. Megígérte s 1860 június 16-ától ugyanazon év december 22-ig megjelent 27 szám, melyeket ő szerkesztett. Azonban *dr. Oroszhegyi* a román kormány időközben kinevezte járási orvosnak s így Bukarestből Foksányba kellett költöznie. Így is megtartotta a szerkesztői címet és pontosan küldötte Foksányból a vezércikkeket s közölte velem jóakarató tanácsait.

Történt azonban, hogy *dr. Oroszhegyi J.* a magyar

lapban keményen kezdette ostorozni az oláhországi visszaéléseket. Erre aztán a bukuresti román lapok őt s miatta a román kormányt támadták meg, hogy miért tart ilyen háládatlan magyar kígyót kebelében s követelték, hogy tüstént bocsássa el az állam szolgálatából. Én ezeket a lapokat elküldöttem dr. Oroszhegyi Józsnak, a ki a »magyar kígyó« és más sértő kifejezéseken felbosszankodva, tüstént kijelentette az oláh lapokban, hogy nem szükséges őt elbocsátani, mert már beadta lemondását, minthogy az oláh szolgálattal nincs megelégedve — »nu se multiumesce.«

Ez villámcsapás volt reám nézve, mert ismét szerkesztő nélkül maradtam. Dr. Oroszhegyi valóban beadta lemondását, nejét hazaküldte N.-Váradra, ő pedig Konstantinápolyba ment, s török orvosi szolgálatba lépett. Távolléte alatt kedves ifju neje elhalt s e miatt vigasztalhatatlan lett. Mig Bukurestben voltam, mindig leveleztünk s leveleiből láttam, hogy a neje utáni fájdalom kora sírját fogja megásni a lelkes magyarnak. Valóban úgy is történt. Betegen hozták haza a 70-es évek elején és Budapesten lelte meg az örök nyugalmat.

Szentkúti fényképész sem birt Bukurestben magának megélhetési módot teremteni; visszament Budapestre, hol 1866-ban meglátogattam s tisztességes élhető állapotban találtam. Iránta tanusított vendégszeretetemért, hálából Pesten igen szívélyesen fogadott és lefényképezett.

Igy maradtam egyedül a »Bukuresti Magyar Közlöny« mellett. Kiadó a »Hunnia« volt. Az egyesület tagjai szellemileg, anyagilag támogatták a lapot. 1860-ban megérkezett a *Havi Mihály* opera- és népszínmű-társulata is és ennek tagjai között is találtam buzgó munkásokat, s így a lap pontosan megjelent 1860-ban hetenként egyszer. Szerkesztő, javító, expeditor minden én voltam. A német nyomdában csak német szedők lévén, irtóztató módon

szedték a magyart. Soha sem vesződtem életemben annyit valamivel, mint akkor a correcturával s mégis iszonyu sok sajtóhiba volt a lapban. Hiában javítottam ki, mégis rosszul szedte az örökké pityus német legény. Szerettem volna tőle s a nyomdától is megszabadulni, de hova, kihez forduljak?

Egyszer véletlenül találkoztam kolozsvári *Szathmári P. Károly* udvari festő hazánkfiával, ki szintén járatta a lapot, s elpanaszoltam neki, hogy mennyi vesződésem van a lap szedésével, nem találok más nyomdát.

»Ne busúljon, — mondá — új évtől (1861 év) fogom szedetni. *Kuza* megbízott, hogy sokszorosítsam Romániának az osztrákok által felvett térképét. Én a kormányval szerződésre léptem s egyuttal nyomdát is állítok s magyar szedőről is gondoskodni fogok és ígérem, hogy nálam sem fog drágábbá kerülni.«

Egy ívért 500 példányban 5 aranyat fizettem addig. Én ennek nagyon megörvendettem és siettem erről értesíteni olvasóimat.

Azonban ember tervez s az oláh kormány végezett. Már 1859-ben, midőn a lap kiadása érdekében Váradi Ádámmal *Ghika János* (Jón Ghica cocosat) belügyminiszternél jártam, láttam s megértettem mimikájából és megértettem beszédéből, hogy a magyar lap alapítása neki sehogy sem tetszik; pedig magyar-barát hírében állott, kit 1867-ben azért buktattak ki a miniszterelnökségből, mert gróf Andrássyt miniszterelnökké történt kineveztetése alkalmából üdvözölte volt. Ő is úgy értette a magyar-barátságot, hogy mi magyarok haladjunk, gyarapodjunk Ungariában, de ne náluk.

1860 vége felé rendeletet kaptam, hogy ha a lapot 1861-ben is ki akarjuk adni, tüstént tegyünk le ötezer piaszter biztosítékot (cautio), azaz 187 $\frac{1}{2}$ cs. kir. aranyat. Ez aztán már nagy gondot adott, mert attól tartottunk, hogy a cautio igen könnyen odaveszhet, s e hitemet táp-

lalta a Ghyka János nyilatkozata is, midőn egyebek között francia nyelven, elég hangsúlylyal így szólott volt: »Az egész világ azt hiszi, hogy hazánkra nézve hasznos.« — Nem mertük tehát megkoczkáztatni a cautiót, hanem bejelentettük, hogy a lap meg fog szünni.

Ez már 1861 elején történt s ugyanez év február havában a hazai lapokban nyilatkozatot tettem közzé, melyben értesítettem az előfizetőket, hogy a »Bukuresti Magyar Közlöny« 1861-ik évi folyamára 200 előfizető van a hazából; a pénzből egy pa a sem hiányzik, de ötezer piaszter cautiót követelnek s ezenkívül a lapot a bécsi posta-tarifába nem vették be *)

Az előfizetési összeget 466 frt. 47 kr.-t azután az előfizetők beleegyezésével a plojesti ev. ref. magyar egyháznak adtam át telekvásárlásra.**)

Ime a »Bukuresti Magyar Közlöny«, a legelső külföldi magyar lap keletkezésének s félévi fennállásának rövid története! — Volt-e arra a lapra abban a nemzetünkre nézve olyan izgalmas évben szükség, erről ma 28 év leforgása után hiába beszélénk. Annyi tény, hogy a bukuresti magyar olvasó-egylet nélkül nem jöttek volna említett honfitársaink Bukurestbe, a tagok támogatása nélkül fenn nem állhatott volna. Szükségességét eléggé igazolja az a két tény, mely a lap további fennállását lehetlenné tette, t. i. a román kormány részéről az ötezer piaszter cautio követelése idegen nyelvű lappal szemben és a bécsi kormánynak azon eljárása, hogy a postatarifából teljesen kitörölte. Valószínű, hogy az »Augsburger Allgemeine Zeitung«-nak denunciáló hírei is befolytak ez utóbbi körülményre.

---

*) Lásd a kolozsvári „Korunk“ 1861-ik évi február 22-i k számában.

***) Lásd a „Kolozsvár“ 1875-ik évi szeptember 19-iki 218. számában.

10. Magyar opera- és népszínmű-társaság Bukarestben.

A kolozsvári magyar opera- és népszínműtársaságnak 1860-ban Bukarestbe történt kirándulása is ugyan-
csak a »Hunnia« hazafias hatására vezethető vissza.

Huzamosabb ideig leveleztem ez ügyben *Havi Mihály* igazgatóval. Természetesen nem tudtam, hogy Havi va banque-ot játszott, hogy adósságokkal fülíg volt már Kolozsvártt terhelve. Csak akkor ábrándultam ki, midőn a társaság Bukarestbe megérkezvén, Havi tudtomra adta, hogy száz aranyra van szüksége, hogy a szekereket kifizethesse, mert máskép veszve van.

Mit tehettem volna egyebet, mint a mit tettem. Egy irgalmatlan szívű görög uzsorástól az Izvor nevű városrészben egy hónapra kölcsön vettem 100 aranyat. Kézdivásárhelyi *Kovács István* puskamíves és kökösi *Benke József* cipész hazánkfiával állítottuk ki a váltót száztíz aranyról. Tehát egy évre 120 perczent! Ilyen a görög uzsorás. Azonban Havit az első zavarból ezzel kiragadtuk. — A Széchenyi István emlékére tartott istenitiszteleten az opera-társaság férfi-kara énekelt a templomban és a templom udvarán, úgy, hogy olyan éneket bukaresti magyar eddig soha sem hallott. A román nemzeti színházban legelőbb a »Hunyadi« operát adták elő, igen nagy hatással. A szép és nagy színház zsufolásig megtelt bojárakkal, nagykereskedőkkel és a magyarsággal. Nem voltam boldogabb Bukarestben, mint akkor, még csak egyszer. A miért annyit küzdöttem, fáradoztam, hogy t. i. a magyar névnek tiszteletet szerezzek a bukarestiek előtt, ime most előttem állott. Tapsolt a közönség aprajánagyja s fel-felhangzott: »Éljen a magyar!« — Oh, ha mindig úgy maradt volna! . . .

A kolozsvári és pesti opera-társaság akkori kitünőségei mind együtt voltak Bukarestben. A nők közül: *Hollósy Kornélia*, *Kájzerné*; a férfiak közül: *Jékelfalusi*,

Stöger Ferencz, Pauli, Ormai, a Doppler testvérek mint kitűnő fuvolások, a népszínháztól a híres Füredi, Aranyvári Emilia tánczosnő stb.

Az előadásokat egy ideig tömegesen látogatták; volt öröm, lelkesedés. Egy reggel azonban mint villám csapott a társaság közé az a hír, hogy *Mir* . . . a társaság összes pénzével eltűnt. Valóban úgy is volt. Szerencsére nekem kifizette volt a 110 aranyat, mert *Havi* tudtára adta, hogy ha engemet ki nem fizet, ő tüstent föbelövi magát. Ez hatott s én a göröghöz szaladtam, hogy a váltómat visszakaphassam és széttéphessem.

A pénztáros eltűnése után a vendéglősök, a színházbérlő és minden másnemű hitelező megrohanták Havit. A sok perlekedésnek az lett a vége, hogy a kolozsvári színház díszruháit, a partitúrákat egy szálig lefoglalták. Szegény Havi a konzulságnál az adósok börtönébe került. Én küldöttem neki két hónapon át kosztot, ő pedig fordított nekem németből prédikációkat. Ezzel ölte búbánatát. — Midőn kiszabadult, segítettük, hogy haza vergődhessék. Meg sem állt Pestig; ott a nemzeti színháznál kapott könyörületből valami alantas állomást, s nemsokára el is halt.

Volt egy szép, okos kis fia; lehetett akkor 5 éves. Egy alkalommal Havi nálam volt kis fiával s nejével ozsonnán. Nőm a kis okos fiut nagyon megszerette s egy ártatlan tréfát követett el vele, a mi így történt: Tejes kávé helyett *brágát* (savanyított árpalevet) töltött a kis fiu findzsájába. A két ital színre egyforma lévén, a fiu nem is álmodta, hogy mi történik vele. Az apa és anya sem vették észre, hanem jóízűen iddogálták kávéjukat s biztatták a beszédes kis fiut, hogy egyék már ő is. Erre belemártotta piritott kenyerét a brágába s szájába vett egy falatot. Látni kellett volna azt a képet, melyet a kis fiu erre vágott. . . .

Hirtelen kikapta szájából a falatot s a csészébe le-
telve, rákiáltott apjára: »Édes apám! édes apám!«

»No, mi a bajod, kis fiam?« kérde apja megütközve.

»Hát tudja mi, édes apám? A fene egye meg ezt
az oláh kávé!«

Erre mi hangosan nevetni kezdtünk. Havi és neje
restelték a dolgot, mert ők jónak találták a kávé. Havi
felkapta a fiu findzsáját s ivott belőle, hogy a dolgot
jóvá tegye; ekkor meg ő kezdett savanyú képet vágni s
erre mi még hangosabban nevtünk. Az öreg Havi még
nagyobb zavarba jött, de nőm sietett megmagyarázni a
tréfát s a fiunak is az »oláh kávé« helyett magyar kávé
adott.

Ez a kis fiu édes anyjával még a pénztáros eltü-
nése előtt visszatért Erdélybe s a nő Havitól elválván, jó
szerencsét kapott.

A társaság többi tagjai egyenként és nagyobb csa-
patokban visszavergődtek Kolozsvárra és Budapestre. Hat
év múlva nagy hasznát vettem Kolozsvártt egyházam
érdekében annak, hogy a magyar színészeket Bukarestben
az ottani magyarság szíves vendégszeretettel fogadta volt.

Tagadhatatlan, hogy a magyar opera és színész-
társulat Bukarestbe tett kirándulása a pénztáros megszö-
kése következtében anyagilag balúl ütött ki. Ez azonban
a társulat érdeméből semmit sem vont le. A bukaresti
román lapok az előadásokról legtöbbsnyire nagy elismer-
éssel írtak; a közönség mindaddig, míg a pénztáros azt
a ballépést nem tette, tömegesen látogatta a színházat.

S hogy az anyagi bukás daczára a bukaresti mű-
velt román közönségnél jó emléket hagyott e magyar
társulat maga után, bizonyága volt az, hogy a következő
évre *Stöger Ferencz* és *Hollósy Kornélia* a bukaresti olasz
opera-társulathoz szegődtek s valóságos bálványai vol-
tak a művelt román közönségnek. Ők voltak azok, kik

Reményi Ede hegedűművész előtt az útat egyengették, ki, midőn 1867-ben *Plotényi Nándorral* Bukarestben megjelent, művészetének hatalmával elragadta a románokat és diadalra jutatta náluk a magyar név iránti tiszteletet.

Kétségtelen, hogy ha Bukarestben a »Hunnia« magyar olvasó-egyletet nem alapítottuk volna meg s annyi áldozattal és erőfeszítéssel nem igyekeztünk volna azt a jövő nemzedék számára fentartani: Havi és Reményi nem jöttek volna soha Bukarestbe.

11. Felolvasó-, ének-, zene- és szavalati estélyek.

A »Hunnia« tagjait azon időtől fogva, hogy a magyar színésszettel megismerkedtek, az egylet kebelében addig élvezett időtöltés többé már nem elégítette ki. Többre vágyott és e vágyának kielégítésére rendeztük a felolvasási estélyeket.

A »Hunnia« 1855-től 1861-ig, a bálokat leszámítva, csak a férfiak mulattatásáról és szellemi szükségleteik kielégítéséről gondoskodott. A nők csak közvetve, t. i. a jó magyar könyvek olvasása által élvezték annak jótéményeit. — A Havi opera- és népszínmű-társulatának Bukarestbe tett kirándulása után önkénytelenül fölébredt a bukaresti magyarság kebelében az a vágy, hogy önjaján is igyekezzék szellemi élvezeteket szerezni magának. Így jöttek létre a »Hunnia« által minden télen rendezett estélyek.

Kezdetben csak szoros értelemben vett felolvasásokat, szabad előadásokat rendeztünk a »Hunnia« nagytermében, melyre a nőket is meghívtuk, illetve magunkkal vittük. *Veress Sándor* emigráns derék hazánkfia épen akkor foglalkozott »A Magyar Emigratio a Keleten«*) című

---

*) Megjelent Budapesten 1879-ben az „Athenaeum“ kiadásában két vastag kötetben. Ára 3 frt. 50 kr.

jeles művének megírásával s ebből olvasott fel egyes érdekes részleteket. Ezen felolvasások alkalmával nyilvánult általános elismerés buzdította őt arra, hogy művét még életében igyekezzék kiadni, a mit aztán meg is tett. Én a magyar nemzet történetéből tartottam szabad előadásokat, s minthogy tárgyam hallgatóim legnagyobb része előtt ismeretlen volt, nagy érdekeltséggel hallgatták azokat és elismerésükkel jutalmaztak.

Ezen szerény kezdet később felölelte a magyar szavalást, magyar népdalokat és magyar zenét is. Ekkor már annyira megteltek a »Hunnia« termei, hogy gondot adott a közönség elhelyezése. A szavalást többnyire már iskolánkból kikerült csinos polgárleányok vették át. Még ma is híven emlékszem a korán elhalt *Kolumbán Máli* bukaresti serdülő magyar leányra, hogy mily tapsvihart idézett elő »A falusi kis leány Pesten« cz. költemény elszaválásával és egy iparos ifju, a kinek nevét elfeledtem, Petőfi »Csokonai«-jával.

Hasonló hatást idéztek elő a fiatalok által előadott magyar népdalok és zenedarabok. A magyar zenét leginkább a Bukarestbe kivándorolt magyar kereskedő segítők, kik ott akkor számosan voltak, gyakorolták. Ez időtől kezdve aztán biztosítva láttuk a »Hunnia« jövőjét, mert iránta érdekeltséget bírtunk teremteni a nőknél is.

Tagadhatlan, hogy a Havi társulatának köszönhetük ezt, de ha meg nem alapítottuk volna a »Hunniát«, nem nyílt volna alkalom Bukarestben a magyarságnak arra, a hol ezen szellemi szükségleteit kielégíthette és magát ezek által magyar szellemi irányban művelhette volna.

A történeti hűség érdekében megemlítem itt, hogy a magyar színügy fölébresztése céljából is tettem volt 1865-ben egy szerény kísérletet, a mi így történt: A *Réthy Lajos* által Kolozsvártt szerkesztett »Növendékek

Lapjában egy gyermekek számára írt kis színmű jelen-
vén meg, én ezt az iskolás gyermekek közül néhánynak
betanítottam és a nyári iskolai vizsgálat után tartatni
szokott majálison a nagy közönség előtt szabad ég alatt
előadattam. A kis magyar színészek élénk előadását a
közönség tapsal jutalmazta.

Ezt látva, a »Növendékek Lapja«-ban két arany ju-
talmat tűztem ki egy gyermekek számára irandó vigjá-
tékra, de ennek a pályázatnak nem lett kedvező ered-
ménye. A magyar színészet meggyökereztetése érdekében
közbejött sok irányú elfoglaltságom miatt ennél többet
nem tehettem; de az a magyar műkedvelő társulat, mely-
ről napjainkban a hírlapokban elismerő ismertetések
olvasunk, a Hunniának, vagy mint ma nevezik, »Bukuresti
Magyar Olvasó-egylet«-nek édes leánya. Éljen és virá-
gozzék örök időkön át bukuresti testvéreink körében, a
magyar nyelv és a magyar színművészet fejlesztésének
érdekében!

12. A bukuresti magyar iparos tanoncok oktatása.

Megkísérlettük az iparos tanoncok oktatását már
előbb is kisdud felekezetű iskolánk körében. Erre az in-
dított, hogy a hazánkból tömegesen hozzánk kivándorolt
székely fiukon, kiknek oktatása képzelhetetlenül el volt
hanyagolva, némileg segíthessünk. Leginkább a confirmatói
tanítás alkalmával kellett fájó szívvel észlelnem, hogy mily
végtelen csekély előismerettel lépnek azok pályájukra. —
Ezt tapasztaljuk még ma is itt Brassóban is, országos
népoktatási törvényünk huszadik évében, főleg a Csikvár-
megyéből ide jövő és iparos pályára lépő szegény sorsú
székely fiukon. Ha azt kérdezzük tőlük: »Jártál-e isko-
lába?« — a felelet ez: »Igen instálom, két-három télen,
de írni s olvasni nem tanultam meg.« Az ilyenek szá-
mára kell még ma is úgynevezett előkészítő osztályokat

állítanunk, még pedig hármat is, az állam elég jelentékeny áldozatával. Mit szóljunk aztán azon székely fiukról, kiknek az absolutismus korára esett iskolai életük!

Hamar átláttuk azt, hogy ha csak a felekezetünkön levő iparos ifjakat oktatjuk, igen keveset teszünk az iparos tanoncok érdekében. Ez indított minket arra, hogy a »Hunnia« termeiben nyissunk tanfolyamot felekezeti különbség nélkül a magyar iparos tanoncz fiuk számára. Kaszinónk akkor a Csizmedzsiu-népkert nyugati kijáráásával szemben volt — Skitu Mogurean — a Karácsoni Károly-féle házban s elég alkalmas arra, hogy abban egyszerre többen taníthassunk. A tan-időt vasárnapokon a d. u. órákra tűztük ki. Közel 100 tanítványunk jelentkezett, tanítók haton voltunk. Ezek között Nagy István, az én hű bajtársam, a ki onnan, a hol a bukuresti magyarság érdekében valamit tenni kellett, el nem maradott, sőt mindenütt elől járt, buzdított és lelkesített. Ilyen ő ma itt Brassóban is. A gondviselés ismét összehozott itt bennünket, hogy a mit Bukurestben félbenhagytunk, itt tovább folytassuk.

A bukuresti magyar iparos tanoncok oktatását egy évig kitűnő buzgalommal folytattuk, az év végén sikeres vizsgálatot adtunk. Még ma is van Bukurestben néhány jómódú magyar iparos, a ki abban az iskolában tanult meg írni, olvasni és számolni s a kik még ma is hálával emlékeznek vissza feledhetlen tanítóikra.

Milyen kár, hogy a közbejött egyházi viszályok következtében megszűnt a magyar iparos tanoncok oktatása Bukurestben s hogy annak feltámasztására azóta legkisebb mozgalmat sem észlelünk a lapokban! Pedig ha valami, úgy bizonyosan az iparostanoncz-iskola volna hivatva arra, hogy a Bukurestbe vándorló székely fiukat felekezeti különbség nélkül összegyűjtván, őket a leg-
elemibb ismeretekre való oktatás által hivatásuk betölté-

sére előkészítse és a tanulni vágyó s erre képes román iparos elemmel való versenyzésre képesekké tegye.

Románia megfeszíté minden erejét napjainkban arra nézve, hogy magának minden irányban ipart teremtsen. Ha ez egyszer sikerülni fog: akkor a magyar iparos osztálynak Románia mindenik városában letűnnek napjai. Ugy fognak járni, mint a brassói ipar, az idegen ajkú orvosok és gyógyszerészek jártak. Míg nem nélkülözhetette Románia a brassói iparcikkeket, addig mindenik városában ott láttuk a »brassován«-okat, brassói iparcikkével kereskedőket. Némelyik városban egész utcákat képeztek a brassóvánok, de ma már csak a tradícióban élnek.

Az idegen ajkú orvosok és gyógyszerészek is nagy becsben állottak ennekelőtte Romániában; de ma, miután a román egyetemen orvosi, gyógyszerészeti facultas is szerveztetett, rá sem hederítenek az idegenekre. Innen van, hogy dr. Szoboszlói, dr. Vásárhelyi Mózes Károly, dr. Lukács Farkas, dr. Hamar Lajos, dr. Borosnyai János hazánkfiainak helyébe többé nem magyarok, hanem románok léptek; dr. Fialla Lajos helyére sem fog többé magyar kineveztetni. Az erdélyi szász gyógyszerészeknek sem lesz többé Románia Eldorádójok. Egyedül még csak az iparos pálya az, melyen a magyarság Romániában még ideig-meddig versenyre kelhet. Ezt azonban Csik- és Háromszék vármegyékből kivándorló szegény székely fiukkal — ha ezek képesíttetéséről az ottani értelmes magyarság nem gondoskodik — nem fogja sokáig kibírni. A benszülött román az iparos pályán haladni fog, a magyarság napról-napra hátrál és így igen természetes, hogy el fognak esni s előbb-utóbb a magyar orvosok sorsára jutnak.

Vegye fel azért a »Bukuresti Magyar Társalgó-egylet« az iparos tanoncok oktatásának elejtett ügyét, mert ez-

zel szerez magának legmaradandóbb emléket, s ezzel tenni az ottani magyar iparos osztálynak a legfontosabb szolgálatot.

13. A bukuresti magyar iparos olvasó-egylet.

A »Hunnia« egyik további üdvös hatása a bukuresti első magyar iparos olvasó-egylet alapításában nyilvánult 1865-ben.

Ezen egylet megalapítását megelőzték azon nyílt leveleim, melyeket 1863-ban az »Arad« című politikai lapban az iparos ifjakhoz intéztem s melyeket saját költségemen külön is lenyomattam, hogy az ifjak között ingyen kioszthassam. Leveleim czíme ez volt: „*Őszinte szó a bukuresti magyar iparos ifjakhoz vagy mesterlegényekhez.*“ Irta Koós Ferencz, református lelkész. Arad, 1863. Réthy Lipót könyvnyomdájában.

Ezen levelekben nyilvánult őszinte szavaknak legelső következménye az lett, hogy midőn 1864-ben Szász-és Magyar-Régenben — 1855 óta most legelőször — ismerőseimet meglátogattam, ott azzal a hírrel leptek meg, hogy a szász-régeni kir. törvényszéknél be vagyok perelve a »Firfirik« gúnynévvel nevezett vendéglő bérlőjének nevében *Kern Ede* bukuresti magyar ügyvéd által becsületsértés és kár okozása miatt. Ez valóban meglepett, mert én erről Bukurestben semmit sem tudtam. A szász-régeni törvényszék azonban a perlekedőt panaszával bizonyítékok hiányában elutasította, a mint ezt később megtudtam. Én ezen »Őszinte szavak«-ban senkit meg nem neveztem és eszemágában sem volt az, hogy valakit becsületében megsértsek vagy vagyonában megkárosítsak.

Volt azonban ennél az én leveleimnek örvedetesebb következménye is. Találkoztak Bukurestben olyan derék iparos magyar legények, a kiknél őszinte szavaim

visszhangra találtak, a kik szintén megtudván azt, hogy e leveleim miatt épen magyar ügyvéd perelt be, 1864 november 4-én névnapomon nálam testületileg megjelenván, őszintén üdvözöltek, irántam teljes bizalmat nyilvánítottak *Virág Károly* szónokuk által és egy csinos nemzeti szalaggal diszitett koszorúval leptek meg. Egyuttal kinyilvánították, hogy ők hajlandók magyar iparos olvasó-egyletet alapítani, miután a »Hunniá«-ban az évi részvény olyan nagy — t. i. két arany, — hogy ők azt nem képesek fizetni s a betegek onnan segílyt amugy sem várhatnak. Megkértek tehát, hogy az egylet alapszabályainak készítésében legyenek segítségükre, a mit készséggel teljesítettem.

Az így szervezett egylet fennállott 1864–1867-ig s azon idő alatt tagjai kitünő szolgálatot tettek a magyar közművelődésnek szavalati és zenészeti estélyek rendezése által. Én pedig elértem azt a czélobat, hogy a bukaresti magyar iparos ifjakat a »Firfirik« és más ilyen utálatos csapszékek látogatásától megszabadítva, nemesebb és hazafiasabb időtöltésre szoktattam.

Kitünő szolgálatot tanusítottak az iparos ifjak közül ezen olvasó-egylet szervezése körül *Virág Károly*, *Horváth Sándor*, *Szabó Bandi*, *Dancs József* derék iparos ifjak, kik közül ma már csak m.-vásárhelyi Horváth Sándor él Bukarestben, a többiek visszatértek az édes hazába.

1867-ben ezen olvasó-egylet egyesült a Hunniával; az 1868-ban fenforgott zavarok miatt szeptember 28-án elszakadott ismét a Hunniától, de 1870-ben újra egyesült vele — hiszszük, hogy örökre.

Hazafiatlan dolgot cselekednék Bukarestben az, a ki külön magyar ifjusági egylet alapítását akarná mà megkísérleni s ez által a bukaresti magyarság között a meghasonlást akarná előidézni. Legyenek a bukaresti magya-

rok ma szépen virágzó magyar egyletükben, melylyel a temetkezési egylet is egyesült, felekezeti különbség nélkül egy test, egy lélek, mert csak így lesznek képesek egyletük által az édes anyanyelvet a soknyelvű román főváros tengerében megőrizni, magukat a magyar műveltség színvonalán idegen földön is fentartani és a feledhetlen magyar hazával, melynek kebeléről elszakadtak — folytonos összeköttetésben maradni. Ez volt az én czéлом is az itt elősorolt egyletek megalapításával, s ma örömmel látom, hogy nem hiában vezérelt engem az isteni gondviselés Románia fővárosába. Hazafias törekvéseim nem hiúsultak meg hazatérésem után. A pillanatnyi félreismerés, mely személyem ellen mesterségesen szittatott volt, teljesen megszűnt s helyét az elismerés érzelme váltotta fel ott lakó honfitársaim kebelében.

14. A »Hunnia« üdvös hatása a hazai ügyek iránt felébredt általános érdeklődésre és áldozatkészésre.

Miután a »Hunniá«-ban a hazai lapokat olvasgatni kezdtünk, nem merült fel többé olyan hazai esemény, mely iránt általános ne lett volna a legőszintébb érdeklődés a bukaresti magyarság között. Említettem a Kazinczy Ferencz százados ünnepélyét. 1860 április 24-én úgy a róm. kath., valamint a református templomban olyan nagyszerűen tartottuk meg a gr. Széchenyi István emlékűnnepet, valamint a ref. templomban általam 1861 május 26-án Széki gróf Teleki Lászlóért tartott istenitiszteletet, melyekhez hasonlót addig Bukarestben a magyarok sohasem láttak. Akkor már mindannyian magyar ruhát hordottunk, férfiak és nők egyaránt. Volt mit bámuljanak a románok, de dicséretükre mondhatom, hogy ők a magyar viselet ellen soha fel nem szólaltak s minket ennek hordásáért meg nem róttak.

Ha valaki ezen megjegyzésemet különösnek fogná

találni, kérem, vegye figyelembe, hogy nem Kolozsvártt vagy Budapesten, hanem Bukarestben, Románia fővárosában voltunk, a hol a román kormány az osztrák konzulságnál alkalmazásban lévő cs. és kir. őrmesterekkel már letétette az egyenruhát és oldalfegyvereket s a hol én minden ünnepélyes alkalommal rendeletet kaptam, hogy Kuza vajdáért tartsak isteniszteletet és világítsam ki lakásom ablakait, s midőn e végett Neumeister kollégámmal báró Eder osztrák konzultól bizalmas tanácsot kértem, ezt felelte: »Csak illumináljon a tiszteletes úr, mert ez nem kerül olyan sokba, mint ha a csőcselék beveri a papilak ablakait.«

Midőn a »Magyar Akadémia« palotájának építése céljából adakozásra kibocsátott felhívásokat a hazai lapok Bukarestbe is meghozták, rövid idő alatt 24 cs. kir. aranyat gyűjtött a Hunnia e célra. Milyen jól esett nekem, midőn 1862-ben Budapesten legelőbb jártam, a hol a Magyar Akadémia palotájának alapját épen akkor ásták, az a tudat, hogy a bukaresti magyarság is hozzájárult e palota építéséhez! Még inkább lelkesített 1866-ban ez a tudat, midőn a Kisfaludy-társaság közgyűlésén abban a palotában jelen lehettem.

Az 1863-iki magyarhoni szárazság-okozta nagy nyomor enyhítésére a bukaresti Hunnia szintén meghozta a maga áldozatát. Ugyanezt tette a moldvai csángókkal szemben is 1864-ben. Magam vittem el az összegyűjtött összeget Rosetti Kostához, a »Romanul« szerkesztőjéhez, a ki azt a legszívesebb köszönettel fogadta és nyugtázta lapjában.

Ezeken kívül, ha égett egyházak kerestek fel a kedves hazából, tőlünk a felhívási ív üresen soha sem tért vissza. Minden alkalmat megragadtam arra, hogy bukaresti magyar testvéreink figyelmét a magyar haza felé irányítsam, melytől bár elszakadtak, de a melyről meg-

feledkezniök soha sem szabad. Tettem pedig ezt azért, mert tapasztaltam azt, hogy azok, a kik már régebben hagyták oda hazájokat, valamint azok is, a kik már ott születtek, a magyar haza iránt legkevésbé sem érdeklődnek, annak örömeiben, bánatában osztozkodni nem tudnak, nem kívánnak. Ezt a jeget kellett megtörnöm a Hunniában évi elnöki megnyitó beszédeimmal, a templomban hazafias prédikációimmal és az iskolában a magyar nemzet történetének, Magyarország földrajzának s a magyar költemények taníttatásával.

Az oroszlánrész azonban a »Hunniá«-é volt, melyben felekezeti különbség nélkül egyesültünk, kiket sorunk Bukurestbe vezérelt. Ezért itt is ismétlem, hogy áldott legyen emléke n.-enyedi *Mester Ede* gyógyszerész hazánkfiának, ki engemet 1856-ban arra bízott, hogy Bukurestben alapítsunk ev. ref. népiskolai könyvtárt, és tartsa meg Isten még sokáig itt Brassóban csik-szentléleki *Nagy István* öreg barátomat, a ki engemet 1857-ben a végből látogatott legelősőr meg, hogy alapítsunk Bukurestben magyar olvasó-egyletet.

15. A »Hunniá« bujdosása 1857—1873-ig.

Miután szólottam már azon üdvös hatásokról, melyeket a »Bukuresti Magyar Olvasó-egylet« az ottani magyarság közművelődésére tett, leírom azt is, hogy mely irányban változtatta Bukurest különböző pontjain szállását 1857-től kezdve mindaddig, míg végre a kitartó hazafias munkásság odáig juttatta, hogy 16 év múlva a mostani állandó és tulajdon épületben állandó lakást biztosított számára.

A »Hunniá« legelső szállása, melyben az első magyar bálokat az 1858-iki farsangon tartottuk, a püspöki kert (Episcopia) baloldali szögletházában volt az emeleten, a Podu Mogoşoei-ra (ma Calea Victoriei-re) nyíló ab-

lakokkal. — 1858 kora tavaszán már más szállás után nézett a választmány. Meghatározott, hogy *Nagy István* hazánkfia háza három évre vétessék ki, u. m. 1858 szt.-Demeter-naptól 1861 szt.-Demeter-napig, évi 150 arany bérért. Ez azonban nem történt meg, mert *Tar Károly* alelnök egy másik szállást hozott javaslatba évi 180 aranyért, de ez sem találtatott czélszerűnek.

1858 május 4-én a »Hunnia« *Szócs Ferencz* új házába költözött át a Lipcse-utcza (Lipscania) szádával szemben az emeletre. Elköltöztető felügyelők voltak *Muzsa György* puskamíves alelnök-helyettes és *Kiss József* ref. kántortanító kaszinói könyvtáros. A *Szócs Ferencz* házában volt a »Hunnia« egyesület félévig, u. m. 1858 szt.-Demeterig. Ekkor *Nagy István* adott szállást a Gorgánban fekvő telkének hátsó részében s ott maradt az egyesületünk 1859 szt.-Demeterig. Ezen év alatt újabb tárgyalások folytak *Nagy István* háza iránt, de eredményre nem vezettek. Meghiúsult *Tar Károly* ajánlata is, a ki 100 aranyért egy másik szállásra alkudozott, de időközben ez is kiadatott.

1859. szt.-Demeter-napkor ismét az Episcopia (Gherasim-féle) ház földszinti részébe, az akkor még fennállott Episcopia-templommal szemben lévő szárnyába költözött két kis szobába, melynek évi bére csak 40 arany volt s ennek is felét az én jótállásom mellett *Málnási Lajos*, ma is élő kovácmester hazánkfia előlegezte. Ebben a szállásban folyt le 1859 nov. 27-én a *Kazinczy Ferencz* százados születésének évünnepélye, melyen én tartottam az emlékbeszédet, *Kiss József* pedig hatásos költeményt írt és szavalt. Ekkor ajándékozta *Kladek Antal* festőművész hazánkfia az egyesületnek *Kazinczy Ferencz* arczképét. *Kladek A.* személyesen is ismerte *Kazinczyt*. A jól talált arczkép ma is megvan. Ezen a szálláson az egyesület anyagi viszonyai rosszul állván, *Kiss József* a fel-

oszlatast hozta javaslatba, de 110 jelenvolt tag közül 25 tag egy szívvél kimondotta, hogy az egyletet mindenáron fenn fogja tartani.

1860 ápril hó 9-én előterjesztetett, hogy az úgynevezett Szlunka-féle házat a Gorgan városrészben kellene kibérelni, a mi határozatba is ment, és 1860 május 13-án már ebben a lakásban tartatott meg a közgyűlés. Ez a szállás két nagyobb s egy kisebb szobából állott. E ház a mostani rendőri épület háta mögött volt s máskép »Hotel Russie«-nek nevezték. Ebben a házban halt volt meg kovásznai *Gyalai Samu* segéd ref. kántor-tanító és a kaszinó gazdája. Itt maradt a »Hunnia« 1865 szt.-György-napig, a mikor is a Passage Roman-ba költözött át az egylet, hol egy félévre 30 arany házbért fizettünk; de itt a lakás szűknek bizonyulván, 1865 szt.-Demeter-napkor Nagy István házának emeletébe költöztünk.

1867 szt.-György napján a Nagy I. házából, miután ezen év ápril hó 1-én az iparos egylet a »Hunniával« egyesítettett, az így megerősödött egylet a *Karácsoni Károly* hazánkfia házába költözött a földszintre. Ez a ház a Csizmedzsiu-népkert déli kijáratával szemben fekszik s előbb a *Pákozdi Jánosé* volt. Karácsony K. szleniki sóbánya-mérnök hazánkfia később eladta kökösi Nagy József magyar férfisزابó hazánkfiának, kinek halála után néhány évvel Thury József építőmester magyar hazánkfia birtokába jutott s ma is ő bírja. Itt az évi házbér csak 40 arany volt. Karácsoni K. hazánkfia 1867 október 17-én 10 aranyat e házbérből könyvek vásárlására az egyletnek ajándékozott. 1868 ápril 27-én pedig én jelentettem a választmánynak, hogy a magyar Akadémia egyletünknek 65 kötet könyvet ajándékozott.

Ezen a szálláson szerveztük az iparos tanoncok számára a vasárnapi iskolát délután 3—6 óráig, melyben írás-, olvasás- és számtanra tanítottuk a magyar iparos

tanonczokat. Itt tartottam a magyar történelemből több szabad előadást, melyek által a hazaszeretet, az ahhoz való hű ragaszkodás érzelmeit igyekeztem ébreszteni és fejleszteni. Itt több igen jól sikerült estélyt rendeztünk s azokon magyar költeményeket szavaltunk, magyar népalokat énekeltünk. Itt tartottam életemben 1869-ben legelső zászlószentelési beszédemet, melyen a románok közül is sokan jelen voltak. Egy szóval itt kezdett sok küzdelem után felvirágozni az egyleti élet.

1868 szeptember hó 20-án lemondottam a »Hunnia« elnökségéről, melyet 12 évig annyi leírhatatlan küzdelmek között viseltem.

1869 szt.-György-napkor a Karácsoni-házból ismét a Nagy István házába költöztek az emeletbe s félévre 720 piasztért fizettek házbérben, de ezt sokalták s ezért ugyanazon ház hátsó udvari szobájába vonult az egylet, évi 30 arany bért fizetvén. Itt volt az egylet $1\frac{1}{2}$ évig, azaz 1873 márczius hóig, midőn 1500 cs. kir. és 13 Napoleon aranyért megvásárolta az egylet a mostani telket, a hova 1873 szt.-György-napkor be is vonult. E vásárlásban is nagy érdemet szerzett Nagy István hazánkfia, ki akkor még Bukurestben lakott.

Ha valakinek feltűnik, hogy magyar egyletünk 16 év alatt nyolczszor változtatott szállást, önként fogja ennek kérdezni okait is, a mit én itt röviden meg is írok.

A bukuresti magyarság zöme, az iparos osztály, akkor még nem bírt azzal a szellemi képzettséggel, hogy egy olvasó-egyletnek szükségét mélyen érezte volna. Nagyobb része gyermek- és ifjúkorában végtelen keveset tanult s annyit épen nem, hogy a hírlapokat és a könyveket szellemi haszonnal olvasni bírta volna. Az újdonságon kapva-kaptak, siettek beiratkozni az egylet tagjai közé, — de azután csakhamar ráuntak és kimaradoztak. Nagyon kevés azok száma, a kik végig és állandóan ki-

tartottak és kimondták, hogy az egyletet megbukni semmi esetre sem engedik. Hol állana ma a bukaresti magyar egylet, ha minden tagja oly kitartó lett volna, mint Nagy István, Hajdu József, Málnási Lajos, Ács Márton, Jurcsó Ferencz és még néhányan hozzájuk hasonlók!

Az iparosok képzettségéhez járult az iparosok nejeinek csekély képzettsége is. Ezeknek nagyobb része a hazánkból kivándorolt székely leány-cselédből lett iparosné s így képzelhetjük szellemi képzettségüket. Azonban mint a férfiak, úgy a nők között is voltak derék kivételek, főleg a hol növendék fiuk és leányok is voltak a háznál s a kik olvasgatni kezdték odahaza az egylet magyar könyveit édes anyjoknak. — Az említett férfiak nejein kívül emlékezem még Szöllösi József, Benke József, Lukács János, Jurcsó Ferencz s még néhányak nejeire, a kik lelkesültek a magyar egyletért s férjeiket annak pártolására buzdították.

Ily körülmények között ingadozó lévén a tagok száma, — a szállásoknak is azon arányban kellett ingadozni. Hogy mennyi gondot adott ez néhányunknak, kik egyletünket elbukni nem engedték, mindenki jól tudja, a ki valaha kaszinó alapításában és annak fentartásában fáradozott. Sokszor eszembe jutott dr. Lukács Farkas barátom aggodalma. . . .

* * *

Ma 31 év után, hála a magyarok Istenének, virágzó állapotban, saját helyiségében van a »Bukaresti Magyar Társulat«, mint erről 1887. és 1889-ik években személyesen is meggyőződni szerencsés voltam. A Csizmedzsiu keleti szélén emeletes épülettel bír; az emeleten van egy szép, nagy terem, melyet színi-előadásokra, felolvasásokra és bálókra használnak. Ott van elhelyezve a könyvtár is. Földszínt van az olvasó- és játszó-terem s az udva-

ron nyári színház és vendéglő. Egy szóval, az ottani magyarság igényeinek teljesen megfelel és hazafias törekvésének becsületére válik.

Mi brassói magyarok ebben a tekintetben elmaradtunk a bukuresti magyaroktól. Ugyanis két évvel később, t. i. 1859 ben alapította a brassói magyarság az itteni kaszinót, de saját háza még ma sincsen s lesz-e valaha? Ki tudná ezt megmondani! . . .

OSZK

IV. RÉSZ.

Ujabb adatok a romániai ref. missió történetéhez.

1. A romániai ev. ref. missió keletkezése.

A romániai magyarság egyházi és társadalmi életének fejlesztése érdekében ott Romániában és a hazai magyar lapokban kifejtett munkásságom, hazánk több kitűnő férfiával hozott ismeretségbe. Ezek között volt néhai *Révész Imre*, a debreczeni ev. ref. egyháznak kitűnő papja. Még 1856-ban történt, hogy egy debreczeni hallgatónak keresztleveléért írtam volt a debreczeni ev. ref. egyházhoz. A kért keresztlevelet megkaptam, de egyúttal Révész Imre magánlevelet is intézett hozzám, melyben bizonyos moldovai folyócskák régi nevei után tudakozódott. Levelét közöltem egy jeles román tanárral s így a kívánt felvilágosítást megadhattam, melyről »Atila udvara« című kisdéd művében elismerőleg nyilatkozott.

Levezésünk szünetelt 1858-ig, s talán jó is volt, hogy szünetet tarottunk, mert 1856-ban az új iskola építésével, 1857-ben harangok öntetésével, a »Hunnia« alapításával, tábori paposkodásommal, családi ügyeimmel, annyira el voltam foglalva, hogy lehetetlen lett volna a missiói ügyre kellő gondot fordítani.

1858 január hóban a »Protestáns Egyházi és Iskolai

Lapok« *dr. Ballagi Mór* szerkesztése alatt megindítottán, annak már 1-ső számában olyan tárczacikk jelent meg a Duna-fejedelemségekben lakó protestánsokról, a melyhez hozzá kellett szólnom. Az a cikk *B. Gy.* aláírással volt közölve s bizonyosan valamelyik külföldi német egyházi lap volt a forrása, mert csakis a Duna-fejedelemségekben lakó ág. ev. német egyházakat ismertette, de felölünk ev. ref. magyarokról egy szóval sem emlékezett meg. Ennek hatása alatt intéztem tehát 1858 január 18-án Bukurestből a »Prot. Egyh. és Isk. Lapok« szerkesztőjéhez egy levelet, mely a nevezett lap 4. számában látott napvilágot s melyben egyebek között ezt írtam: »A Duna-fejedelemségekben a magyar nyelv azon egyik rendületlen oszlop, melyen a protestáns egyház itten valaha megszilárdulhat.«

Ezen szerény figyelmeztetésemnek megvolt az a hatása, hogy a Pitesten és Plojesten tervbe vett ág. ev. német prot. fiókegyházak a templom, iskola és papi laképítésével nem siettek s mindkét városban hamarább jöttek létre az ev. ref. magyar iskolák, templomok és paptanitói lakok. Az ág. német protestánsok Galacz—Brailán szervezkedtek, építettek és hoztak maguknak porosz paptanitót, Plojestre és Pitestre pedig ezután is 1861-ig én, *Neumeister Rudolf* és *Brusz Márton* bukuresti ág. ev. németajkú paptársaim látogattunk el évenként két-két ízben.

Itt azonban nem állapodtam meg, hanem egy másik debreczeni keresztlevél kérése alkalmával Révész Imrével újabb összeköttetésbe jöve, 1858 márczius 22-én Révész I. felhívására megírtam a tőle kért felvilágosító levelet, melyet a szerkesztő a »Prot. Lapok« 1858-iki 18. számában közfigyelmet keltő bevezetéssel bocsátott közre.

Ezen levelem után még több levelet váltottam néhai

Révész Imre lelkész-társammal, kinek buzgó fáradozása következtében 1858 augusztus 6-án Bukurestből egy erdélyi ernyős szekéren elindultam *Moldvába*. Kedves nóm és szülei elkísértek a *Bányásza* erdőig, a hol tőlük búcsút véve, estére *Plojestre* érkeztem. Innen *Mizilen*, *Buzón*, *Rimnik-Szeráton* át *Foksányba* egy oláh szekere-
ressel mentem, mert erdélyi szekeresemet Plojesten az osztrák sztaroszta letartóztatta, minthogy szekerét és két lovát lopta volt valahol az atyafi. Foksányból *Szászkutra*, innen *Bákóba* siettem és néhány szomszéd csángó községbe, u. m. *Klészse*, *Forrófalva*, *Nagypatak* és *Barátfalvára* kirándulásokat tettem, hogy a csángó papokkal és a csángók állapotával megismerkedhessem.

Egyedül *Petrás János* klézsei róm. kath. lelkészben találtam meleg magyar szívű misszionáriusra, ki 30 évi papszkodása alatt oda vitte egyházát, hogy Klészében a nők csak magyarul beszéltek; templomában magyarul énekelt ifju és öreg, temetőjében minden sírfán magyar felirat volt. A többi csángó papnál ezt a meleg szívet — fájdalom — nem találtam; pedig jó magyar nevű lelkészek voltak, pl. *Tóth* és *Molnár*, de teljesen kétségbeesve a moldovai csángók jövője felől.

Megemlítem, hogy midőn a nagypataki róm. kath. magyar kántortól, kinél egy éjet is töltöttem azt kérdeztem, ha tart-e iskolát legalább télen, hogy a gyermekek bár olvasni, írni megtanuljanak, — a kántor ezt felelte: »Már 24 éve nem tartok iskolát. Midőn ezelőtt 26 évvel idejöttem, szorgalmasan tanítottam, s vizsgát is adtam. Azonban egy paraszt, kinek fia valóban jól olvasott, szemembe azt találta mondani, hogy a fia jobban olvas, mint a kántor úr. Erre én úgy megbosszankodtam, hogy soha többé nem tartottam iskolát.«

»Hát a papja mit szólott ehhez?« — kérdezém.

»A tisztelendő úr lengyel fiu volt, nagyon áldott jó

ember, Isten nyugtassa meg! mert múlt évben meghalt; soha egy szóval sem említette az iskolát.*

Ilyen viszonyok között találtam a csángók zömét. Akkor még jobbágyok voltak s keservesen panaszkodtak földesuraikra. Egyik csángó Klézsében meg is kérdezte egész bizalommal, »ha vajjon feljövend-e még a magyarok napja?« — mire én, ismerve kényes helyzetemet, kitérőleg feleltem.

Bákóból Jászvásárra, innen Galaczra, Gyurgyevóba s egy hónapi távollét után 1858 szeptember hó 5-én este Bukurestbe siettem, megsülve, megfeketedve annyira, hogy kedves nőm alig ismert reám.

2. Magyar könyvek küldése a moldva-oláhországi magyarok számára.

Moldva-Oláhországban egy hónap alatt végzett s itt fennebb röviden érintett körutazásomról 1858 szeptember 6-án előleges, majd október 6-án részletes jelentést tettem Révész Imréhez, a ki jelentésemet a legmelegebb bevezető sorokkal küldötte be dr. Ballagi Mórhoz, a »Prot. Egyh. és Isk. Lapok« szerkesztőjéhez és mindkét jelentésem megjelent a nevezett lap 1858-iki folyamában.

Ezen jelentésem után Debreczenből és Kolozsvárról megkereséseim következtében sok vallásos tartalmú magyar könyvet, sőt regényeket is kaptam a moldva-oláhországi magyarok számára, melyeket én nagy buzgalommal szétküldöztem. — A foksányi magyarok felekezeti különbség nélkül összeállottak és magyar olvasó-egyletet alapítottak, melyet midőn tőlem tanácsot kérdeztek, hogy minek nevezzenek, én azt feleltem, hogy Bukurestben van már »Hunnia«, — ők tehát nevezzék a foksányit „Árpádia“-nak.

Szétzüllött ez onnan már régen s azt hiszem, hogy ma már emlékezete is kiveszett a foksányi magyarok szívéből.

3. Márk Mózes szászkuti pap. A ref. missió.

Az 1858. év őszen az öreg *Márk Mózes* szászkuti ref. magyar pap azon szomorú hírrel lepett meg, hogy házát felgyújtották és mindene porrá égett. Ezt Révész Imrével tudatva, megható szép levelet írt a »Protestáns Lapok«-ba, melynek következtében ritka hónap volt, a melyben ne kaptam volna Márk Mózes számára azután Révész Imre útján 2—3, sőt több aranyat, melyet a fok-sányi osztrák postán juttattam hozzá. Így tartogattuk az öreg Márkot mindaddig, míg Czelder őt fölkereste.

A missió érdekében, mielőtt Czelder megérkezett volna, még 1859 deczember hó 21-én írtam Buzóba tett kirándulásom alkalmával újabb tudósítást, mely a »Prot. Egyh. és Isk. Lapok« 1860. évi 3. számában látott napvilágot.

A *ref. missió ügye* még ez év, t. i. 1859 szeptember hóban igen fontos lépést tett a megvalósulás felé.

Az általam szerkesztett »Bukuresti Közlöny« szept. 1-sei számában (mely már politikai tartalommal jelent meg) nagy-enyedi *Mester Ede* Kalaráson lakó gyógyszerész hazánkfia egy ref. misszionáriusnak Romániába küldetését indítványozta. »Nemzeti szempontból is kiszámíthatatlan szellemi haszon háramlanék egyesekre, mint az egészre, — így szólt az indítványozó. — Az időnkénti érintkezés megvédné Oláhországban lakó magyar hitsorosainkat az idegen nemzetiségbe való beolvadástól, vilálmütéskép hatván lelkére az Isten igéjét anyai nyelvén hallani.« Czikke végén pártfogásra hívta fel a magyar ref. egyházkerületeket s évenkénti segélyezést kér, mely az utazás költségeit s a pályadíjt fedezné; ő maga évenként 20 frtot ajánlott e célra.

Én mint szerkesztő és lelkész szintén hathatósan ajánlottam e vallásos erkölcsi és nemzetiségi szempontból oly fontos ügy felkarolását s indítványoztam, hogy ezen

missionárius papnak *Plojesten* kellene lakni, a honnan Buzó, Foksány, Galacz, Braila, Kalarás, Oltenicza, Gyurgyevó, Turn-Szeverin, Krajova, Rimnik-Vulcsa, Pitest, Tirgovist, Kimpina városokat évenként bár egyszer meglátogathatná.

Erre dr. Ballagi M. a »Prot. Egyh. és Isk. Lapok« szerkesztője így nyilatkozott: »Nekünk régi ohajtásunk, tisztelendő Révész Imre urnak pedig kedvencz eszméje egy ily missiónárius papnak a Moldva-Oláhországban elszórt reform. magyarok közé küldetése. Miután az eszme épen onnan pendített meg, komolyan ajánljuk a ft. egyházkerületek figyelmébe, mint olyan ügyet, mely megérdemli, hogy tanácskozási tárgyaink közé sorozzuk.«*)

Még ugyanazon év november hó 11-én dr. Ballagi »Moldva- és Oláhországi missió« czímen lelkesítő vezércikket írt a »Prot. Egyh. és Isk. Lapok« 45-ik számában, melyben mintegy prófétai ihletettséggel ezeket írta: »A ki ismeri azt a kölcsönviszonyt, a mely van a prot. vallás és nemzetiség között; a ki tudja, hogy a mely nyelven hirdettetik valakinek Isten ígéje, a mely nyelven imádkozik Istenéhez, azt és csak azt lehet anyanyelvének mondani: megérteni fog, ha azt mondjuk: mentsük meg moldva- és oláhországi testvéreinket egyházunknak és megmentettük őket nemzetünk számára is. Ugyanazon kötelességnél fogva, a melylyel érezni fogják magukat a magyar prot. egyházhoz kapcsolva lenni, érezni fogják magukat Magyarország fiainak is lenni.«

Ki hitte volna akkor, hogy hat év múlva ezzel szemben a romániai ev. ref. egyházak függetlensége fog proklamáltatni? . . .

Ezen vezérczikk irására alkalmat nyújtott *Czelder*

---

*) Lásd a »Prot. Egyh. és Isk. Lapok« 1860. évi szeptember 23. sz. 1223. lapján.

Márton losonczyi ref. segéd-papnak 1860 október 29-én Pesten írt nyilatkozata, melyben előadja, hogy ő kész Moldva-Oláhországba kimenni. E czélból már megfordult Sárospatakon főtiszt. *Zsarnai Lajos*, nt. *Hegedüs László* esperes és tks. *Erdélyi János*, továbbá Debreczenben nt. *Révész Imre* és *Bálint* lelkészeknél. Pesten főtiszt. *Török Pál* és dr. *Ballaginál* s mindenütt biztatást nyert, — Pestről Komáromba rándult főtiszt. *Nagy Mihály* superintendenshez, a ki hasonlólag megígérte hathatós támogatását.

Dr. Ballagi ezt a kedvező fordulatot még inkább meg akarván ragadni, közölte a »Bukuresti Magyar Közlöny« 20-ik számából cikkemet is, a melyet így vezetett be :

»Épen most veszem a »Bukuresti Magyar Közlöny« 20-ik számát, melyben tiszt. Koós Ferencz, bukuresti ref. lelkész úr ez ügyre vonatkozólag nagy mértékben figyelemreméltó cikket hoz, melyet ide iktatni czélszerűnek láttam.«

4. A Gusztáv Adolf-egylet és még valami.

Elődöm, néhai *Dimény József*, látván a bukuresti magyar ref. egyház ócska épületeit s ismervén ennek elszigetelt helyzetét, de nyelvünk és vallásunk megvédése érdekében való nagy fontosságát is: elborult lelke, — s valóban nem ok nélkül — ha arra gondolt, hogy ezen egyháznak ma-holnap új templomot s más szükséges épületeket kellend építtetni. E sötét jövőtől való aggodalmában, mint a feje fölött átviharzott oly sok viszontagság által lélekben és testben megtört, az emberekben annyiszor csalódott aggastyán, szeretett nyáját a végpusztulástól az által vélte biztosíthatni, ha kiviheti, hogy halála után a helybeli helvét és ág. hitű egyházak egyesüljenek. Ez lett volna nyelvünkre nézve az utolsó tördőfés, mint-

hogy egyházunk tagjai mind tiszta magyarok, emezéi pedig németek.

Szerencsére azonban ez nem történhetett meg, sőt t. Dimény J.-nek jobb szelleme azt súgta végre, hogy egyháza jövőjét biztosítandó, folyamodjék a »Gusztáv-Adolf-egylet«-hez. Ezen okos gondolatát az előljárással közölvén, rögtön meghatározott, hogy az egyház pénztárából küldjenek fel Lipcsébe évenként 8 cs. kir. aranyat — azon kérelemmel, hogy ha egyházunk előbbutóbb templomot építend, számot tarthasson a »Gusztáv-Adolf-egylet« némi segélyére.

T. Dimény J. 1854-ben felsőbb parancs folytán elfogatván, egyháza jövője miatt való fájdalját börtönéből a síron túl is átvitte. Azonban derék főgondnokunk, *dr. Borosnyói János* úr 1855 tavaszán az ügyet ismét fölevenítette és én átvittem a 8 cs. kir. aranyat a Gusztáv Adolf-egylet itteni buzgó apostolához, evang. lelkész t. *Neumeister Rudolf* úrhoz, kitől azonban e sovány választ nyertem: »A Gusztáv Adolf-egylet épített már Bukarestben egy protestáns templomot, nem lehet tehát várni, hogy mostanság még egy másodiknak építéséhez is segélyt nyújtson.« (Értsd: a reformátusok számára, a hol magyarul dicsérik az Ur Istent.)

E szerint tehát Bukarestben nincs szükség magyar ref. templomra, mert hiszen van ott már pompás evang. német templom. Csak ne kívánjuk, hogy magyarul is imádkozzanak és prédikáljanak benne, különben lehet bele bátran járni. Ez a feltétel. Köszönjük alázatosan. Sőt még a magyar gyermekek is szívesen befogadtatnak az evang. iskolába is; a feltétel itt is bagatell s csak ennyiből áll: »Nur ungarisch nicht sprechen.« A református és katolikus iskolákban tanulnak a növendékek magyarul, németül, románul: az evang. iskolában »nur ungarisch« *nem* szabad szólnia magyar szülék gyerme-

keihez Pedig azon gyermekek szülei mind ausztriai alattvalók és a mint tudjuk, a magas kormány 400 forint évi segélypénzt is ad az evang. iskolának, de kétségtelenül nem azért, hogy a magyar nyelv ki legyen tiltva az ev. iskolából.

De menjünk ki a fővárosból, amott a Kárpátok lábai alatt talán enyhébb a lég s tisztább talán a lélek is a nemzeti gyűlölségtől! . . . Csalódunk. Az emberi kebel nem oly könnyen tisztul salakjaitól, mint a természet kebele a bűzhödtt légyvegyületektől. Az előítélet köde sötétebben borúl s nehezebben oszlik szét sokak koponyájáról, mint őszi felhő a Bucsecs tar fejről. Plojesten, Pítesten, Krajovában, mind csak hasonló jelenségekkel és gyönyörű feltételekkel találkozunk és másképen nem alkuszunk; sőt Brailában és Galacson még a Duna roppant árja sem képes elmosni e boldogító feltételeket?

Mindenütt porosz pap és német nyelv s a magyar ember mégis oly buta, oly vallástalan, miszerint teljességgel nem megyen templomba. Pedig mily szépen lehetett volna ide Magyar- avagy Erdélyországból oly papokat küldeni, kik mind a két nyelvben egyaránt jártasok, de a Gusztáv Adolf-egyletnek csak porosz pap kell és porosz védelem. E feltétel mellett mi csak megmaradunk magyar reformátusoknak és ausztriai alattvaloknak.

»Tegyetek jót mindenkivel« mondja a Gusztáv Adolf-egylet. Miért ne követhetné tehát e magasztos ígét, miért törpülne germanizáló társulattá s földi hatalom uszályhordozójává? Itteni apostolainak pedig ajánlom eszményképül ama halhatatlan emlékü román nagyokat, a kik saját hazájok kebelén is — a nacionalismus és proselytismus dühétől menten — valódi krisztusi szellemben működtek akkor, midőn nem »románok«, hanem emberek számára alapíták áldott kórházaikat. Uraim, dagaszsa

önök kebelét is ily krisztusi szeretet, s akkor, de csakis akkor, Isten áldása lészen nemes és buzgó törekvéseiken. *)

Koós Ferencz <

Még ugyanezen év deczember hó 10-én dr. Ballagiⁱ következőleg mutatta be nov. 20-án Czelder Mártonhoz intézett levelemet:

»A moldva oláhországi missió ügye szépen halad. E napokban tiszt. Czelder Márton úr a lelkes bukaresti magyar ajkú ref. lelkésztől tiszt. Koós Ferencztől serkentő levelet vett, melynek tartalma megérdemli, hogy a t. olvasó közönséggel közöljem.

Kedves hivataltárs! Megvallom őszintén, hogy második levele helyett sokkal inkább szerettem volna, ha egyenesen ön toppant volna be szerény hajlékomba, — azonban a »Prot. Lapok«-ból és kedves leveléből megtudván eddigi fáradozásainak eredményét: ez is megörvendeztetett. Sietek tehát én is tudatni önnel, hogy Pitesten, Plojesten, Brailában stb hírül adtam ön jövetelét és mindenütt szívszakadva várják. Kérem azért, fogadja el tanácsomat és ha annyi pénze lesz, mivel idáig bejöhethet és ezenkívül 20—30 aranya, úgy ne késedelmezzék egy perczet sem, hanem repüljön minél előbb. Utlevéért nincs a török követre semmi szükség, azt a magyar cancellária egyenesen adhatja Moldva-Oláhországnak. De ha lejövök, pénz nélkül mit csinálók? kérdezhe'né. Megmondom: pár hétig kedves vendégem lesz. Ekkor kirepülünk Pitestre, hol az új iskola és új paplak már kész van s tavasszal építik a templomot, ha Isten segít; de ő már megsegített akkor, midőn önnek e magasztos eszmét sugalta, hogy segítségemre jöjjön az Úr eme buja, de míveletlen szőlőjébe. Ugy beszéltünk tehát a pitesti gond-

---

*) »Prot. Egyh. és Isk. Lapok« 1860. nov. 11. 45-ik szám. 1461—1463. lap.

nokkal, hogy mihelyt ön kijön, azonnal oda megyünk és fölszenteljük az új harangokat; én onnan hazajövök, ön pedig a derék pitesti gondnokkal megindul, fölkeresi a híveket s míg ön a lelkeket gyűjtögeti, addig a gondnok ezalatt bejárja alamizsnáért a bojárokat.

Midőn levelemet eddig leírom, betoppan hozzám a pitesti gondnok *Kovács Zsigmond* úr. Ő is azon van, a mit fennebb írek, sőt már azon is járt az esze, hogy táviratot küldjünk Pestre önnek Ballagi úrhoz; de a drót el lévén szakadva, csak azon állapotánk meg, hogy levelemet kiegészítve küldjem el mielőbb és kérjem meg önt, hogy a mint csak szerét teheti, rögtön induljon, mert veszteni való időnk nincs.

Miért siettetjük ön kijövetelét, azt ön is megmondá levelében. Ezenkívül én egyes-egyedül lévén, teljes lehetetlen annyifelé szakadnom; a pitesti ekklezsiát pedig meg kell szilárdítanunk, különben nagyot veszítenénk.

Még egyszer kérem azért önt, hogy jőjjön mielőbb; ha egyszer itt van, ezer- meg ezer mondanivalóm iesz, mit leírni baj is volna, sok is volna. Tájékozásul annyit mégis megemlítek, hogy egy pár német prédikációra is talán nem árt, ha el lesz készülve. Az oláh nyelvvel soká ne gyötörje magát, itt gyerekség lesz annyit megtanulnunk, a mennyire szükségünk van; aztán meg az erdélyi dialectus és orthographia nem is a legjobban talál az ittenivel.

Várva-várja szerető testvére az Urban.

Bukurest, 1860. november 20.

Koós Ferencz, ref. lelkész.*

5. A missió első éve. Czelder Márton megérkezése.

A miért azon időtől kezdve, hogy Bukurestbe kimentem, annyit küzdöttem fáradoztam, végre megértem, hogy megvalósulva láthattam. Soha nagyobb és tisztább

örömet nem éreztem egész papságom alatt, mint midőn Czelder Márton 1861 január hó közepén lakásomra megérkezett. Lélektanilag is könnyen megmagyarázható az előzményekből örömem — Hat évi munkálkodásomat láttam az ő megérkezésével megjutalmazva. A magyarság ügye 1861-ig odáig haladott egyházi és társadalmi életünkben, hogy annak további vezetésére egymagammat elégtelennek éreztem. »Isten hozta, kedves kolléga!« — így üdvözöltem, s megöleltem és megcsókoltam.

Január 19-én vasárnap prédikált Bukarestben és maga is elismerte a II-ik missiói levelében, hogy: »bukaresti atyafiai szívesen fogadták, *nem tekinthette ugyan meg az egész egyházi életet*, de annyit még is sejthetett, hogy rendben lesz ott minden s azt meg már épen írhatom, — veté utána — hogy Koós atyánkfia *lelkes ember*.«

Czelder Márton életkorára nézve lehetett 28 éves, nőtlen; termete magas, szikár s már kissé előgörbülő. A magyar nadrág sovány hosszú lábain lotyogósan állott. Hosszú barna arcza, egyenes magas orra tövében villogó macskaszemei és előhajló magas homloka, főleg midőn prédikált, eszes papot árultak el. Monoton hangja azonban többszöri hallás után kellemetlen benyomást tett hallgatóira. Szenteskedő modora azonban, a küléletben nem bírt a művelt osztálybeli egyének között barátokat, tisztelőket biztosítani számára a Romániában töltött nyolcz év alatt. — A műveletlen tömeget azonban mesterileg bírta felizgatni és céljaira felhasználni.

Január hó 24-éig volt vendégem, mely idő alatt olyan szívesen láttam, hogy ha édes testvérem lett volna, sem tehettem volna különben. Ekkor Kovács István és Benke József egyházi előjárókkal (kiket ő missiói II. levelében nem nevezett meg) elindultunk Pitestre, a hova 26-án este megérkezve, mind a négyen Kovács Zsigmond pitesti ref. egyházi gondnok vendégei voltunk.

Január 27-én, vasárnap délelőtt fölszenteltük a Kovács Zs. fáradságával szerzett két új harangot. Ekkor mondott alkalmi beszédemről ezt írta: »Koós úr mondott egy *feltalált* alkalmi beszédet.« Ma sem tudom, hogy milyen az a »feltalált« beszéd. Emlékezem, hogy Czelder nagy hatással beszélt, mire Kovács Zs. ezt jegyezte meg: »Ennek a papnak lesz kenyere Pitesten!« — Az istenitisztelet után Kovács Zsigmond nagy ebédet adott. Általában ott igen szíves fogadtatásban részesült; a paptanítói lakot elfoglalhatta volna, mert egész új és alkalmas volt. Később *Nagy József* papot épen abba szállásolta be, és mégis azt írta missiói levelében, hogy ő »többet gondolt, mint talált Pitesten, hogy lesz hova fejét lehajtsa, de csalatkozott.« — Midőn ezt olvasva, nem helyeseltem, azt felelte, hogy ha a tények állását őszintén megírja, nem fognak odahaza a missióra adakozni. Én ezen megbotránykoztam, de hallgattam az ügy érdekében. Bár ne hallgattam volna!

Feltűnt azonban nekünk már Pitesten, hogy míg az ebédnél kevés bort ivott, este nem győzte egymásután hajtogatni a poharakat, s hogy ilyenkor rendkívül sokat beszélt, de ellenvéleményt nem tűrt; mindent jobban akart tudni, mint bárki fia Kovács Zsigmonddal akkor bizalmasan meg is beszéltük, hogy nagy baj lehet még abból, ha a borivás erőt vesz rajta, mert Romániában akkor sok bor volt és olcsó; de másnak nem szólottunk. — Mi a pitesti és plojesti ref. egyházak számára kinevezett ref. papot Pitesten hagyva, visszatértünk Bukurestbe. Magunk fizettük menet és jövet a szekérbért.

Czelder Márton elkezdette működését. A templom-építéshez az anyag egy részét Kovács Zs. már beszerezte s így a lelkek összegyűjtésével, a bel- és kültemplom-építésével Czelder eléggé el volt foglalva. Február 20-án gróf Mikó Imrét főgondnoknak választotta. Egyidejűleg

azonban rögtön hadat üzent minden ceremonialenak, a mi által s egy róm. kath. fiunak megeconfirmálásával nyomban fölzuditotta maga ellen a közvéleményt, főleg miután missiói III-ik levelében *Pap Dani* kimpulungi szt.-Ferencz-rendi zárdafőnököt is megvágta, azt írván felőle, hogy *éjszakai mulatozás után* félhitűeknek, rongyos-hitűeknek nevezte a reformátusokat. Pap Dani előbb a bukuresti zárdában volt, én jól voltam vele, egymást tiszteltük s így nekem rosszul esett a támadás. Ezt Czelderrel közölve, ő így felelt nekem: »Már gyermekkoromban megtanultam leszúrni a szarkafészket!«

Március 17-én Czelder már Plojesten prédikált, előbb pár napig ismét szívesen látott vendégem volt, midőn dicsekedve beszélt el, hogy hogyan gunyolták ki az uton »Titu« község vendéglőjében Pap Dani kimpulungi barátot. »Kár volt. mondám, mert nem lesz annak jó vége.« Azt felelte, hogy igen circumspectus vagyok s ebben igaza volt, mert én soha sem bántottam készakarva senkit. Plojestről márczius hó 19-én IV-ik missiói levelében már tovább ment. Azt írta, hogy a ref. hitű *Cseh Samu* által vezetett iskola katolikus jellegű volt és hogy úgy én, mint az erdélyi ref. püspök rettenetesesen csalódunk. A történeti hűség és igazság érdekében meg kell mondanom, hogy Cseh Samu velem egy időben volt a maros-vásárhelyi ref. kollégiumban köztanító. Honnan jött volt oda, nem tudom, de tény, hogy rettenetes iszákossága miatt onnan elbocsátották s én el is feledkeztem róla. 1859- vagy 60-ban beállított hozzám Bukurestbe s én szívesen fogadtam. Biztatott, hogy szenvedélyéből kigyógyult. Én kaptam azon ígéletén, hogy Plojesten szeretne megtelepedni és ott iskolát nyitni. Meg is tette és én támogattam; de szerencsétlen szenvedélye ott 1861-ben a halálba kergette. Sok esze volt, több nyelvet beszélt, — de mindez nem használt. Egy reggel

a sárba fagyva találták, meghalva. Még ma is sajnálom a szerencsétlent.

A másik, mit legelőbb itt pendített meg Czelder: a *püspökség*. Azt írta már a IV-ik levelében hogy: »Az oláhok suttogták, hogy itt van a *magyar püspök!*« De kinek jutott volna akkor eszébe, hogy ő öt év múlva kísérli meg magát püspökké kiáltatni ki, épen a bukuresti ref. új templomban! Talán még ő sem vette akkor e szót komolyan, vagy czélzatosan lökte oda, hogy uszszék öt évig a levegőben. A szívek titkát egyedül Isten tudja.

Annyi tény, hogy a *magyar püspök* szót már ekkor leírta, állítván, hogy az oláhok *suttogták*; tehát ezt a suttogást ő meghallotta egy olyan nyelven, a melyből ő akkor, egy szó nem sok, még annyit sem tudott. Nem is akkor, hanem most 28 év múlva tűnik ez fel komolyan nekem. —

Március közepétől ápril elejéig Plojesten fáradozott a hívek összegyűjtésében, ápril 6-án *Buzóban* van, 8-án *R.-Szerátról* hívta fel az általam 1860-ban szerkesztett »Bukuresti Közlöny« előfizetőit, hogy a nálam lévő előfizetési összeget engedjék át egy *Plojesten* vásárlandó ref. egyházi telek számára; ennek következtében, miután én is felhívtam erre az előfizetőket, 466 frtot és 47 krt adtam át neki a jelölt czélra. Itt már így írta magát alá: »A Moldva-Oláhországban szétszórt magyarok lelkipásztora.« Addig így: reform lelkipásztor, de soha így: »Pitesti és Plojesti ref. lelki pásztor.« Ápril 18-án már *Galaczról* írja le *Rimnik-Szeráton* és *Foksányban* tartott istenitiszteleteit. — Nagyon melegen emlékezett meg dr. *Oroszhegyi Józsa* hazánkfiáról és kedves nejéről *Somogyi Mariról*.

Ez a baráti viszony azonban nem tartott közöttük sokáig, mert 1862-ben márczius 11-én következő levelet intéztem *Foksányba* dr. *Oroszhegyi Józsa* barátomhoz:

»A „Romanul“-ban Aradról ellened írt vádlevelét után tudtam, hogy téged el fognak a szolgálatból bocsátani. Abból pedig ne csinálj semmit, ha Czelder egy kicsit neheztel is, a mit nem hiszek. Ő ábrándosan szerelmes az ügybe s a ki azt úgy nem szereti, mint ő, arról azt hiszi, hogy az ügynek ellenvéleményével ártalmára lehet. Én okot nem adtam a haragra, csak annyit mondtam, hogy majd meg fog jelenni az „Alföld“-ben egy missiót rostáló czikk. Bár megjelent volna, így ő is olvassa való nézetedet; de így nincs ok, miért egymásra neheztelnétek. Ő jó szívű ember s gyűlölni téged nem is tudna. — Ha erre jössz, jer feléje és itt megrostáljuk még egyszer az egészet. Ő is bejő, mert pénze van nálam Erdélyből.«

Foksányi működéséről írva, kijelenti, hogy az ő működése egészen vallásos, de magyar „s *mind halálig magyar hazafi.*“ Akkor még talán ő sem hitte, hogy néhány év múlva galaczi román polgárnak fogja magát a hírlapokban nyilvánítani. . . .

Ápril 27-én Szilisztrían írta le Galaczon és Brailán tartott istenitiszteleit. »Egy nőt, — írja — kinek *semmi vallása sem volt* (?) vallást adván neki, konfirmáltam « Az ilyenekkel gyűjtötte a bajt magára. Galacz volt az a város akkor, a honnan elszállították Olaszországba a szabadságért harczolni menő magyar önkénteseket.

Május 24-én már Plojestről írja le, hogy miket mívelt Kalaráson, Bukarestben és Pitesten. Mester Edéről ezeket írta: »Mester Ede legjobban sürgeté a moldva-oláhországi missió létesítését « Ez nem felel meg a történeti igazságnak, mert Mester Ede egyetlen egy levelén kívül soha egy lépést sem tett a missióért, kivéve azt az egy esetet, hogy Czelder Márton arczképét ezen aláírással: Czelder Márton moldva-oláhországi első magyar missionárius«, 1863 ápril 9-én Pesten 500 példányban kőmetszetben saját költségén kiadatta. (Lásd a »Protestáns

Egyh. és Isk. Lapok 1863. évi 19. sz. 601—602. lapjain)
Az azonban tény, hogy Mester Ede még a püspökség ki-
kiáltása után is Czeldert mindvégig támogatta; de ő is
volt aztán egész Romániában az egyetlen művelt magyar,
a ki ezt tette.

Junius 12-én Kolozsvárról írja X-ik missiói levelét,
melyben már egy lépéssel közeledik a román miniszte-
riumhoz, kijelentvén a bukuresti osztrák konzul előtt,
hogy „ha a jövevények számára ajándékozott temető
ügyében nem intézkedik, úgy a föld az oláhoké lévén,
kénytelenek lesznek *az oláh miniszteriumhoz folyamodni.*“

»Kellemetlenebb volt az, hogy a konzulátusnál tud-
tomra adatott, hogy fel vagyok jelentve, mint politikai
agitátor. Én jól tudván, honnan fú a szél, kérdeztem:
ki? — Senki más, mint önmaga, mert ő maga hirdette,
hogy Galacson kiknek tartott isteniszteletet és osztott
úrvacsorát. Jól tette, de nem kellett volna hirdetni.

Jellemző, hogy nem csak a püspöki címet, de az
egyházak protectióját is már akkor forgatta elméjében:
»Még most várok, az idő majd megtanít s én az ő tanu-
ságát fogom követni.« Most azonban még jelen volt az
erdélyi méltóságos egyházfőtanács gyűlésén, hol örömmel
tapasztalta jeleseinknek az egyházi ügyek körüli tapinta-
tos buzgólkodását. A plojesti egyház főgondnokául *gróf*
*Kemény Sámuel*t nyerte meg, hogy ő öt év múlva mint
püspök megtagadja az engedelmességet.

Junius 21-én Sepszi-Szentgyörgyről írt XI-ik missiói
levelében elragadtatással szól a szíves fogadtatásról, mely-
ben a zsinat tagjai részesítették. Ezt is hamar elfeledte,
Julius 4-én nálam írta XII-ik levelét, melyben említette,
hogy a pitesti ref. új templom alapkövét junius hó 30-án
tették le. Az alapkőbe tett oklevélben az is benne van,
hogy a pitesti ref. *magyar templom a magyarországi re-
formátusok* segedelmével kezdetett építtetni.

Julius 24-én Plojesten írt XIII-ik levelében tudatja, hogy a pitesti görög kath. hitű román tanítót (a híres *Horzsa Jánost*) átvette a ref. hitre és Pitesten alkalmazta. Ezt az ifjut használta aztán fordítójának és közbenjárójának a román kormányznál, de nevét itt elhallgatta. Legfigyelemreméltoőbb pedig az, hogy: »a néhai becsületes *Seres Lajos* bukuresti ötvös által az oláh miniszteriumtól három évre szóló *salvus conductust*, azaz hogy *oláh utlevelet* szerzett magának, mert örökös figyelmébe vala a mindennemű és kiadásu titkos rendőrségnek.» Ignotis fallit . . . A püspöki czím oda vetése, a protectió és útlevél! Ki merné ma tagadni, hogy számítással készítette útját előre!

A ritka becsületes jellemű s honfitársaiért minden áldozatra kész *Seres Lajos* 1870 január hó 24-én Tirgovistról hozzám Maros-Vásárhelyre intézett levelében így írta meg a Czelder Márton *salvus conductus* megszerzésének történetét:

»Midőn Czelder Mártonnak egy évi missionáriuskodása után útlevele elévült, egy délután lélekszakadva jött be hozzám, úgy mint egy börtönből megszökött és zsan-dároktól üldözött szerencsétlen, ki úgy bújt szobám egyik ajtója mögé s engem magához kérve, mintha más út nem is lett volna a menekülésre. Pedig te legjobban tudod, hogy Bukurestben a magyar vendégszeretet és az ebből kifolyó szabadság-pártolás csak nálam volt legbiztosabban kereshető.

De lássuk, mi okozta a félelmet.

Czelder egy pár lelkes prédikációt tartott, missiionáriusi modorban. Ezek között volt a »Szétszórt cson-tok« is, de midőn kinyomtatta, néhány frázist abból kihagyott volt; azonban a kihagyott frázisokat egyesek emlékülben megtartották. A katolikus barát — Plojesten *Pater Felix* — bevádolta és hogy a vádnak nyomatéka

legyen, Gärtzer plojesti osztrák sztarosztával a román hatóságot is rázúditotta, mintha a román kormány ellen is lázított, prédikált volna s mintha még az oláhokat is a protestáns hitre akarta volna téríteni.« (Megjegyzem, hogy Czelder olá hul egy szót sem tudott s így az oláhokat meg nem téríthette; ezzel tehát ok nélkül vádoltatott.)

»Eljőve tehát hozzám — így folytatja Seres — az Urnak szolgálja és rimánkodik vala, hogy segítenék ő rajta és venném pártfogásomba, a mi meg is történt vala. És elmenék vala az Ur szolgáljával, Czelder Mártonnal a bukuresti prefektushoz (rendőrfőnökhöz) és ő érette kezességet vállalék vala három egész esztendőre. Mire neki *salvus conductus* adaték vala egész Moldva-Oláhországban. Ekkor még nem ismertem a kígyót, csak némi nálad történt találkozásból. Ő ismét szabad ember leve az osztrák agentia ellenére is és megkezdé a plojesti eklezsiát építeni.

Három év letelte alatt elkezdé Czelder intrigáit, kétszer jártam közben a kibékítésnél és azt hittem, hogy nem lehet ember, a ki ilyen szent fogadást meg ne tartson, minőt ő tett.

Másodszor is egy évre ismét felelősségemre *salvus conductust* adattam, de felette csalódtunk barátom mindketten, mert mihelyt biztosítva volt oláh útlevéllal, azonnal új marsot veretett sovány lábai alá s hitszegő, vagy inkább szószegő lelke új combinatiókat tervezett, de még csak a Szahara pusztájában s tervei kivitelére még akkor nem volt kilátása, ámbár már folyt a tollharcz a lapokban. (1864.)

Ekkor harmadszor folyamodott hozzám *salvus conductus*ért, mit én azonban megtagadtam. — Ennek okát előtted nem kell fejtegetnem.

Kénytelen volt tehát magát a legvégsőre elszánni, s a számítás szerencsésen sikerült. Czelder ismét osztrák

útlevelet kapott ; most kétkulacsos lőn és horrendum dictu, oly szerencsés lőn, hogy mind a két kulacsot kényelmesen szivogathatá és így nem is volt nehéz neki a műveletlen tömegnek egy részét ellened zúdítani. Vis et nequitia quid-quid oppugnant, ruit. Azonban örülök, hogy nem számkivetésbe, hanem haza jutottál.

A cselszövények ezen kimenetelét az ő előnyére, soha sem hittem volna . . .

Rám nézve a vihar után nem akar nap sütni. —

Igaz barátod *Seres Lajos.*•

Itt csak azt jegyzem meg, hogy Czelder M. az első román *salvus conductus* 1862—1864-re és a másodikat 1865-re kapta Seres útján. Midőn tehát 1865-ben püspöknek kiáltatta ki magát, akkor *román útlevele* volt, a magyar útlevéért 1866-ban ban folyamodott.

1861 augusztus hó 16-án Pitesten írt XIV-ik misziói levelében így ír:

»Bukurestben megvizsgáltam az iskolát, mely Kiss József vezetése alatt szépen virágzik s 75 tanítványt számlál. Az itteni iskolahelyiség kicsiny lévén, Koós Ferencz lelkész buzgó társam az egyházi előljárósággal azon igyekeznek, hogy nemsokára egy alkalmas iskolaépület építéséhez foghassanak s e célra maguk között aláírási ívet bocsátottak szét s már eddig 10.000 piaszt, azaz 300 aranyat írtak alá, mely három év alatt fizettetik be. Bukurestben a templom is néhány év mulva egy mással kell hogy fölcseréltessek. Egy *kőtemplom kell majd ide is*, milyen(?) most Pitesten épül. Ugy gondolkoztam, hogy ha Isten megengedi, hogy Pitesten és Plojesten templom épül, ide fordítandjuk pénzerőnket, buzgólkodásunkat, mely vajha most és akkor szégyenbe ne hagyatnék a magyar- és erdélyországi anyaszentegyházak által.«

Négy évvel később, u. m. 1864 november 11-én,

Márton napján így írt: »Elronták a fa-, de erős, ócska templomot, hogy Bukurest valahogy el ne maradjon.«*)

1861 szeptember 3-án Plojesten kelt XV-ik levelében arról panaszkodik, hogy a segély gyengén foly, hogy Erdélyből még semmi sem jött, hogy eddig összesen 216 aranyat kapott. »A bukuresti lelkész évi jövedelme is *tán* épen meg is üti(?) a 200 aranyat s mégis nem nagy bőségben él; pedig neki nincs nyakában az utazási költség, melyre egy éven át gyenge számítással 130 arany kell, ha csak az apostolok példája szerint — a mit ily nagy mértékben ők sem tettek — Pitestről Galaczra, Galaczról Odesszába, hova szintén el kell mennem s mely legalább 120 mértföldnyi út, gyalog menni nem akarunk. Ha valaki szeretné tudni, elégelje meg, hogy hetekig száraz kenyérrrel s egy pohár borral élek.«

Odesszába soha sem ment s erre szükség sem volt. A bukuresti pap havi rendes fizetése 1861-ben s azután is 1868-ig 11 arany volt, a stolából, perselyből havi 3 arany s így összesen évi 169 arany, vagyis 845 o. é. frt. Ebből nőm hozománya és a lapoktól kapott írói tiszteletdíj nélkül nagyon szegényesen élhattünk volna meg havi 70 frt. 41²/₃ kr.-ból. Első eset volt ez, midőn a misszionárius a bukuresti pap anyagi helyzetét a magáéval a nyilvánosság előtt összehasonlította. Megvillant-e akkor már agyában az, hogy az az állás jó volna neki is, — ezt egyedül ő és a szíveket vizsgáló Isten tudná megmondani.

Annyi tény, hogy sem Pitesten, sem Plojesten nem volt rászorulva arra, hogy *száraz kenyérrrel s egy pohár borral éljen*, mert mind a két városban éltek akkor olyan jómódú magyarok, kik ha nem is ingyen, de csekély díj-

*) „Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok“ 1864. évi folyam 48-ik szám.

ért neki tisztességes kosztot adtak volna. Épen ez a ciznikus élet vált vesztére, mert a *száraz kenyér mellett egy pohár bornál mégis több csúszott el*. Azonban tanácsot e tekintetben sem fogadott el senkitől. Lelkiismeretlenség volna el nem ismerni, hogy az ő helyzetében nagyon sokat kellett törődni, küzdeni; de tény az is, hogy nem volt akkor széles Romániában olyan művelt magyar ember, a ki őt a legszívesebben ne látta volna s asztalát vele meg ne osztotta volna. Nem volt arra kényszerítve, hogy csak *száraz kenyérrrel és borral éljen* s ezt inkább csak a hazai részvét fölkelte végezt írta.

Ily hangulat vonul keresztül 1861 szept. 16-án Pitesten írt XVI-ik levelében is.

Plojestről Pitestre és vissza mindig Bukuresten ment át s mindig az én vendégem volt; a legszívesebben fogadtuk. Október elején Pitestről vissza térve, nemcsak vendégem volt, de dr. Lukács Farkas barátommal ajánlottuk, hogy prédikáljon egyet nálunk s hívja fel adakozásra a pitesti templom számára a híveket. Megtette, s miután házaiknál is felkereste őket, így írt ő maga Fok-sányból október hó 18-án keltezett XVII-ik levelében:

»Dicséretes a bukurestiek áldozatkészsége s méltó, hogy tudva legyen minden atyánkfiai előtt.« Azt azonban nem írta meg, hogy mennyit gyűjtött, csak ennyit írt: »A bukuresti jótéteményt részint Pitestre küldve, részint a templomérti adósságba fizetve, hogy pénz nélkül el ne induljak, Koós emberelt meg 14 huszasig.« 72 aranyat gyűjtött, de azt elhallgatta.

Azon 14 ezüst huszassal indult el Bukurestből Moldovába, melylyel saját szavai szerint én embereltem meg. — 1861 október 20. és 28-án Tamásfalváról írta XVIII., XIX. és XX-ik missiói leveleit. Szászskuton a 14 ezüst huszából arra is jutott, hogy a templomot használható állapotba hozta, felszentelte. Tamásfalvi levelében elis-

meri, hogy én is többször küldöttem pénzt e templomra az öreg Márk Mózesnek, kiről így ír: »Sajnáljuk, sajnáljuk ezt az embert, de maga okozta sorsát.«

Mig Mo.dovában járt, ezalatt én 1861 november hó 5-én következő levelet intéztem a »Protestáns Lapok« szerkesztőjéhez :*)

»T. szerkesztőség! Fáradhatatlan buzgalmú t. Czelder Márton lelkész-társam ez időben Moldovában lévén, igen édes kötelességemnek ismerem tudatni a t. szerkesztőséggel és e lapok olvasóival, miszerint a mai postával főtiszteletű erdélyi ev. ref. püspök Bodola Sámuel úrtól a moldva-oláhországi ref. missió s közelebb a pitești templom építésére 65, azaz hatvanöt cs. kir. aranyat vettem. A nagyítiszteletű püspök úr hozzánk küldött tisztelt leveléből ide írom azon egyházmegyéket, melyekből az említett összeg begyűlt, u. m.: a deési ekklezsia 20 frt 20 kr, a kézdi-vásárhelyi 57 frt 80 kr, a görgényi egyházmegye 89 frt 60 kr, a kézdii egyházmegye 21 frt a kolozsvári ekklezsiából a tizedekből 86 frt 15 kr, Kolozsváron az úri rendből 126 frt, összesen 421 frt 95 kr o. ért. Ezen összeggel a nagyítiszteletű püspök úr váltott 64 cs. kir. aranyat, darabját 6 frt 58 kr., miért 421 frt és 12 kr kellett; kereskedő Korbuly Gergely úr ehhez adott még egy cs. kir. aranyat.

Isten áldja meg e jókedvű adakozókat, kik szent vallásunk és nemzetiségünk szétszórt tagjainak segedelmére épen akkor sietének, midőn a szükség, a pitești templom építése és a két plánta iskola felállítása folytán már a leguagyobb volt. — stb.

Bukurest, 1861 november 5.

Koós Ferencz, ref. lelkész. «

---

*) Lásd a »Prot. Egyh. és Isk. Lapok« 1861. évi 46-ik szám 1506. lapján.

XXI-ik levelét Czelder M. november 14-én Ruscsukról keletzte. Ebben működését vallási és nemzeti érdekünek nyilvánítja s részvétellel ír a moldovai róm. kath. csángók elhagyatott állapotáról, s mint később nekem mondá, írt ügyökben Bartakovics Béla egri érseknek. — 1861 november hó 17-én Viddinből írja XXII-ik levelét, melyben panaszolja, hogy a szászkuti templomot csak értékesebb holmijai eladásával(?) végezhetette be s egyúttal kijelenti, hogy ő idegen népek között *nem koldul*. Koldult volna Kovács Zsigmond pitesti gondnok, csak vitte volna magával; de ezt nem akarta, mert szenvedésben és dicsőségben mással megosztolni nem akart.

Szászkutról Bákón át Galaczra utazott s panaszolja, hogy ott az osztrák és porosz konzulok nehezen engedték meg azt, hogy az evang. német templomban prédikáljon, attól tartván, hogy politikai beszédet mond. Sok utánjárásra ez mégis sikerült. Jelen volt Berzenczey László is; 24 hívének osztott úrvacsorát. Tudnunk kell, hogy Galacz volt akkor az olaszországi magyar legióhoz siető magyar ifjak egyik megállási pontja s a két konzul ezekre való tekintetből tartott a politikai színezetű beszéd tartásától, mit Czelder a kapott figyelmeztetések után gondosan el is került.

November 23-án már Turnu-Szeverinből írja XXIII. levelét, melyben ismét elpanaszolja, hogy Moldovában szekere feldölt s ötöt összetörte, *holmijait ellopták*, holott előbb azt írta, hogy »a szászkuti templomot minden értékesebb holmim — mi kevés volt — eladásával végezhettem be.« . . . Viddin és Turnu-Szeverin között a hajón D'alten jezsuitával disputál, de nem bírták egymást megteríteni. Nem állítom, hogy nem tudott latinul, ámbár beszélni soha sem hallottam, de hogy francziául, németül, románul nem tudott, ezt bizonyosan tudom. De fogadjuk el, hogy még így is képes volt egy jezsuitával disputálni.

A XXIV-ik levelet 1861 november 21-én Krajovárról írja Besser ág. német lelkésznél, kiről elismeréssel emlékezik meg. Tudomására jött, hogy Krajován már 1828-ban volt protestáns egyesült eklézsia, de azt nem tudta meg, hogy ki alapította. Azt Sükei alapította, szervezte és látogatta haláláig. *Suum cuique!* Deczember 10-én már nálam keltezi XXV-ik levelét, melyben a Krisztust szidalmazó zsidó kocsis megjavítja, az oláh szekeresrel oláhul(?) beszél. Szlatinán összegyűjti híveit, prédikál s azután Pitestre érkezve panaszolja, hogy két Kovács be akarta adósságokért záratni, de a főispán nem engedte. Az egyik Kovács Zsigmond volt, ki sok helyen jótállott érte s hogy ő Czeldert be akarta volna záratni, nem volt igaz. Tény az, hogy missiói első évében már összezőrdült Kovács Zsigmonddal és soha többé meg nem békéltek. Tény, hogy Kovács Zs. engemet is szünetlenül figyelmeztetett, hogy óvakodjam Czeldertől, mert alattomban ellenem dolgozik, a bukaresti parochiára vágyik. Én azonban ma 28 év múlva is tiszta lelkiismerettel mondom, hogy nem adtam hitelt Kovácsnak és Czeldert legőszintebben támogattam.

Tőlem Pitestre sietett és onnan írta deczember hó 29-én XXVI-ik levelét, melyben felőlem így nyilatkozott: »Bukarestben mégis várt reám valami. Az erdélyi ref. püspök főtisztelendő Bodola Sámuel úr levele s az erdélyi testvéreknek ő általa küldött kegyes adománya, melylyel tiszt. Koós Ferencz lelkész úr, *kinék sok szíveségét tapasztalám, kinél fáradt tagjaimat olykor nyugalomra pihentetém*, örvendeztetett meg. Tiszt. Koós társam, kit távollétem alatt felkértem volt dolgaim intézésére, ki az Erdélyből küldött 65 aranyból kifizette a templom födeléért való még meglevő tartozást, melyért ő állott jót s kifogván a tartozást, melylyel a bukaresti egyháznak is tartoztam; jelentette volt a »Prot. Lapok«-ban azon

egyházmegyék s ekklezsiák neveit, melyekből a főt. Bodola Sámuel úr által küldött pénz gyűlt. Köszönet, mély köszönet mind az adakozóknak, mind Koós úrnak, mind a főtisztelendő úrnak.◀

Megköszöni Jánosy és Breznik uraknak a küldött bibliákat s magáról így szól: »Nekem nem kell semmi. Én nem kérek részemre külön adakozást. Nekem nincsenek külön erszényeim. Nem is kell. Minek? Én és az úgy egy vagyunk. Ha dolgaimat itt bevégeztem, és *hazamenni jónak látom*, ha tovább nem lesz eröm immár: hiszem, hogy lesz egy szegény ekklezsia, mely engem befogad. Az Ur engemet eltáplál. Pénz és más ilyen nem hozzám való; nekem nem kell. Minek is volna az nekem?◀ — Őszinték voltak-e e szavak? . . .

»Plojesten vettem hírt második pénzküldeményéről az ügyünk körül fáradhatatlan buzgalmú püspök főt. Bodola Sámuel úrnak. A kegyes főpásztor Bukurestbe Koós úrhoz — nem tudván, ha én megjöttem-e missiói utamból — nekem átadandó küldött 47 drb. aranyat, melyhez járultak: a nagy-enyedi ekklezsia 33 frt 80 kr, a marosi egyházmegye 31 ekklezsiából 61 frt, a küküllői egyházmegye 93 frt 20 kr, a görgényi egyházmegye már másodszor 56 frt 40 kr, a sepsi egyházmegye 67 frt 10 kr, tek. Simon Elek ügyvéd úr 1 arany. Köszönet, ezer köszönet nektek, kedves testvéreim!◀ Aranykönyvet akar szerkeszteni, hogy abba legyen följegyezve minden kegyes adakozó neve, ki a moldva-oláhországi magyar missióra elküldé szeretete áldozatát. Nem lett abból semmi. — Dr. Ballagitól is kapott 6 aranyat.

»Szegény vagyok, — így ír, — mindennapi kenyerem sincs.◀ A pitesti templom tornyával együtt befödve bádoggal. Került e templom 669 aranyba, adósság 240 arany. »Összesen sem kaptam annyi pénzt, mennyit kifizettem. Isten tudja a többit.◀ — »Mindent följegyezve

tartok, mint a melyekkel egykor nekem be kell számolnom. Akkor hittük, hogy mindezeket őszintén írta. . .
A vallásos és nemzeti élet jobb jövőjét hozza el az 1862. Borulj le sötét fátyol, tárulj fel szebb jövője a jobb sors megdönthetetlen hitének. — Plojest, 1861. december 30.

6. Bodola Sámuel püspök levelei a missió ügyében.

Ezek után lássuk néhai *Bodola Sámuel* erdélyi ev. ref. püspöknek a missió ügyében 1861-ben hozzám intézett leveleit.

I.

Szám 5. 1861.

Tiszteletes úr!

Én t. Czelder Márton urnak ezt írtam: misszionárius cím alatt ne kívánjon Oláhországba menni; mert ez a cím máskor is, de jelen korunkban épen nem használható és ezen misszionáriusi cím alatt nem fog engedélyt kapni az erdélyi főconsistoriumtól, hanem, mint pitești pap, úgy szabadon bemehet és apostolkodhatik. Kérem a tiszteletes urat, tudósítsen arról is, hogyan áll a pitești papság?

A beállott új év legyen Istentől megáldva a tiszteletes urra, hivatali munkásságára, hazánkra és nemzetünkre nézve!

Buzgó indulattal kívánom és vagyok

Kolozsvár, 1861. január 4.

szerető szolgálta:

Bodola Sámuel, ref. püspök.

II.

Szám nélkül.

Tiszteletes úr!

Ide zárok még egy pecsételetlen, Czelder M. urnak szóló levelet; kérem lepecsételve küldje el neki Plojestre

vagy Pítestre, a hol folytatja apostolkodását. Ő is azt írta nekem, hogy az ő levelét küldjem a tiszteletes úrhoz.

Boldog husvétii ünnepeket kíván

Kolozsvár, márczius 25-én 1861.

atyafi szolgatársa

Bodola Sámuel, m. p.

III.

Szám nélkül.

Tiszteletes úr!

Engedjen meg a tiszteletes úr, ha mint egykori kedves tanítványomhoz bizonyos tudakozódással fordulok. T. Czelder Márton apostol társunknak némi nyilatkozatából a közzsinaton, valami olyanformát sejtettem, mintha nem legszívélyesb barátság lenne kettőjük között. Igaz-e vagy csalódás ezen sejtelmem, nem tudom. Annyi igaz, hogy én ebben a missiónárius atyafiban bámulom az apostoli buzgalmat, példa nélküli áldozatkésztséget vallásunk és nemzetiségünk ügye előmozdításában, kihez hasonlót bajos lenne találni. Látom azt is, hogy van benne bizonyos rajongás vagy fanatismus, a minek lenni is kell az ilyen nagy vállalatu apostolban.

De ezek csak bizalmas fülek közt tett megjegyzéseim és már hasonló czélből kérem a tiszteletes urat, legyen szíves tudósítani engemet, egyenesen csak magam informatioja végett, hogy mi lábon állanak t. Czelder urral? Mekkora sikere van az ő missiói munkálkodásának? mert én lelkemből sajnálnám, ha ennek az atyafinak apostoli munkássága akár túlbuzgólkodás, akár ármány, akármi más okból hajótörést szenvedne.

Épen ebből az okból bizalmasan kérem a tiszteletes urat, mint a közjó barátját és vallásunk, nemzetiségünk egyik munkás apostolát, hogy ha valami személyes idegen-

Kedés keletkezett volna is kettőjük között: fogjanak kezét, értsenek egyet egymással a közjó érdekében.

Baráti üdvözlettel vagyok

Kolozsvártn, 1861. augusztus 6,

szerető szolgatársa

Bodola Sámuel.

U. I. Válaszát várom és kérem.

IV.

Szám 479.—1861.

Tiszteletes úr!

Szívesen köszönöm a tiszteletes úrnak a t. Czelder Márton úrrali viszonyáról tett kedvező tudósítását; úgy nézem ezt is, mint a tiszteletes úr műveltségének, közjó iránti buzgóságának bizonyosságát.

Szíves üdvözlettel vagyok tiszteletes úrnak

Kolozsvártn, augusztus 23-án 1861.

szerető szolgatársa

Bodola Sámuel, ref. püspök.

V.

Szám nélkül.

Kedves tiszteletes úr!

65 darab császári aranyat, oly szíves kéréssel küldök a t. úrhoz, hogy azt paptársa t. Czelder Márton úrnak kezébe szolgáltatni szíveskedjék. A pénz vételéről postafordultával nyugtasson meg.

Nem tudom, Pitesten vagy melyik részében van a diasporának t. Czelder úr. Én a neki írt levélben megírtam, hogy melyik ekklezsiából és egyházmegyéből jött be hozzám ez a collecta, kérvén ötet, hogy dr. Ballagi úrral is tudatván, a »Prot. Egyh. és Isk. Lap«-ba is írassa ki. Ha t. Czelder úr messze földre távozott volna, a t. urat kérem, hogy a neki szóló levelet felbontva, abból azt írja ki, hogy az erdélyi ref. püspök kiktől és mennyi

pénzt küldött a missió számára. Én az erdélyi lapokban kiíratom.

Nem tudom, Bukurestben a banknótával nem olcsóbban lehetne-e aranyat váltani; én itt 6 frt 58 kr.-ral váltottam darabját.

Bár rá lehetne venni t. Czelder urat, hogy mondjon le ama nagy tervéről, miszerint három év alatt Európát, Egyiptomot, Jeruzsálemet be akarja utazni; valamint arra is, hogy a reformokkal csak okosan és lassan lehet haladni. Jézus mondása szerint el kell hagyni, hogy a konkoly együtt növekedjék a tiszta búzával.

Zavaros időkkel megyünk szembe. Isten tudja, mi sors vár kicsiny Erdélyünkre. Nagy okunk van naponta imádkozni: »Adj békességet Ur Isten!«

Baráti üdvözlettel vagyok

Kolozsvártt, október 29-én 1861.

szerető szolgatársa

Bodola Sámuel, ref. püspök.

VI.

Szám 666.—1861.

Tiszteletes úr!

Október 30-án napolt levelét november 3-án vettem. Olvasom abból, hogy Czelder Márton atyánkfia elutazott Moldvába, a honnan későbbre nekem is írt levelet; valamint azt is olvasom, hogy a tiszteletes úr igen kedvesen venné, ha Erdélyből a Pitesten kölcsönvett pénzzel épült templom adóssága lefizetésére pénzt küldenék. — Én, a mi pénz eddig hozzám begyűlt, azt aranyra változtattam; 65 cs. aranyat október 29-én a posta-szeressel épen a tiszteletes úrnak küldöttem. Ennek a pénznek átvételéről mai napig sem kapván a tiszteletes úrtól semmi tudósítást, ezennel kérem, hogy levellem vétele után tudósítson haladék nélkül: vette-e a 65 aranyat?

mert ha nem vottte volna, úgy utána kell látnom, hova lett; de ezt nem szeretném.

Reményem van, hogy még gyűlni fog Erdélyből a missió számára segedelem, de öt vagy hatszáz aranyos templomot többet az erdélyi adakozás kontójára Czelder úr ne is kezdjen; mert magának Erdélynek is annyi rongyos temploma, iskolaháza van, hogy bár ezt győzze, nem építeni, hanem foltoztatni.

Mihelyt annyi pénz gyűl hozzám, hogy az elküldést megérdemelje, azt is elküldöm.

Baráti szíves üdvözléssel vagyok

Kolozsvár, november 10-én 1861.

atyafi szolgatársa

Bodola Sámuel, ref. püspök.

VII.

Szám 778. - 1861.

Tiszteletes úr!

Ujra módom és alkalmam van karácsonyi vagy új-évi ajándékba a tiszteletes úr kezébe 47 drb. cs. aranyat küldeni, oly szíves kéréssel, hogy ha t. Czelder Márton úr missiói útjából hazakerült: szolgáltassa azt neki kezéhez következő megjegyzésekkel:

1. A segedelem következő helyekről jött:

a) a nagy-enyedi ekklezsiából	33	frt	80	kr,
b) a maros-egyházmegyei 31 ekklezsiából	61	„	--	„
c) a küküllői egyházmegyéből	93	„	20	„
d) a görgényi e.-h.-megy., már másodszor	56	„	40	„
e) a sepsi egyházmegyéből	67	„	13	„

összesen 311 frt 53 kr.

Ebből váltottam 46 drb. cs. aranyat, darabját 6 frt 70 krral. A 47-ik aranyat Simon Elek ügyvéd úr ajándékozta.

Már két ízben 112 drb. aranyat küldöttem. Elég

szép bizonyysága református híveink missió iránt való buzgóságának.

2. A pénz vételével kérem a tiszteletes urat, a legelső postával tudósítson felőle; valamint t. Czelder urat is kérem, írja meg későbbre, hogy mind a két küldeményt a tiszteletes úrtól általvetle; mert addig még ha gyűl is, a harmadik küldeményt útnak nem indítom.

3. Irjon Czelder úr egy szép levelet gróf Csáky Györgynek, ki a kolosi tractus curatora. melyben köszönje meg, hogy ezer forintot ígért a missió számára és kérje meg bár az első száz forint befizetését; mert ha nem mozgatjuk a dolgot, félek, hogy szép szónak marad. A gróf levelét küldje hozzám és én kézbesítem.

4. Jó lesz, ha a »Protestáns Lapok« útján megismerteti, mire fordítja az adakozásokat; jelesen megemlíti, hogy a pitesti templom mennyire épült és minő állapotban van. Most a nyilvánosság idejét éljük, az emberek szeretnek mindent tudni és ez Czelder urra nézve is jó. Ennyit a küldött aranyokról.

Velem együtt sok más becsületes ember előtt kedves dolgot cselekedett a tiszteletes úr, midőn a hírlapban fölfedezte azt a székely atyafiakkal gyakorolt emberkereskedést. Isten áldja meg a tiszteletes urat ezért s más a közjó érdekében tett munkásságáért! Azok közé a tanítványaim közé számítom a tiszteletes urat, kikre büszke vagyok és a kiknek hosszas életet kívánok.

Isten vigye által a tiszteletes urat kedveseivel és paptársa Czelder Márton urral, kit szívesen üdvözlök, az új évre s áldja meg abban szükséges kegyelmével szent hivataluk folytatására, s emlékezzenek meg rólam is

Kolozsvártt, 1861. december 19-én.

szerető szolgatársukról

Bodola Sámuelről,
ref. püspök.

Mennyi szívjóság, őszinte elismerés ömlik el e főpásztori sorokon, melyeket a boldogult püspök ezelőtt 28 évvel intézett volt hozzám! Ki bírt volna még csak sejtelmével is annak, hogy a misszionáriusba helyezett szép reményei négy év múlva annyira meg fognak hiúsulni? Azonban nem előzőm meg az eseményeket. Hadd jöjjenek azok az évek folyamán egymás után, úgy a mint történtek. Midőn azonban a lelkes főpásztor már a missió első évében hangsúlyozta azt, hogy: »Most a nyilvánosság idejét éljük s az emberek szeretnek mindent tudni«, e szavai nyilván elárulják azt, hogy a misszionárius működését aggodalommal kísérte és tartott ama következményektől, melyeket a 70 éven felül levő s az embereket jól ismerő főpap már előre sejtett. Fájdalom, azon keserű csalódással kellett 1866-ban megválni az élettől, hogy a misszionáriusban nagyobb volt a hiúság, mint az ügynek szeretete.

* * *

Ezzel bezárom a missió történetének első évét.

Gondoljunk még egyszer arra, hogy Czelder 1861 augusztus hó 16-án elindult Pitestről Bukuresten át — hol én adtam neki 14 ezüst huszast — Plojestre, innen Buzón, Rimnik-Szeráton, Foksánon át Szászkuatra; ott a templomot használhatóvá teszi, s Galacson, Szilisztrián, Ruscsukon, Viddinen Turnu-Szeverinbe, innen Szlatinán, Pitesten, Bukuresten át 1861 december 30-án Plojestról írja ez évben utolsó levelét. E négy és fél hónapi utazása alatt összes pénze, mit magára költ, a tőlem kapott 14 huszas; ennél többet nem említ. Vegye kezébe bárki is Románia térképét s önkénytelenül bámulni fog e nagy csodán, hogy miután értékesb holmiját a szászkuati templomra fordította, az úton kirabolták, mégis képes volt ezt a rengeteg utat 14 huszassal megtenni.

Ma megfejttem ezt a csodát. Annyira szerettük mi

akkor az első magyar ref. misszionáriust, hogy mindent elhittünk neki, s a mit nem hittünk, hagytuk, hogy csak csinálja, mert nem akartuk az ügyet a személyért kockáztatni.

Annyi tény, hogy dr. Oroszhegyi Józsa és Kovács Zsigmond, a Veress testvérek és többen már ekkor más nézetben voltak, de én minden befolyásomat felhasználtam mindeniknél, hogy csak ne bántsák.

Tény az is, hogy nagyobb teher nem volt rá nézve, mint az, ha moldva-oláhországi ismerősei közül valakinek nyilvánosan meg kellett köszönni valamit. Akkor ezt még nem értettük; egyik így, a másik anúgy magyarázta, míg aztán az idő kiderítette. De nem nekem adott igazat, mert én minden körben Czelder védelmére keltem s tőlem telhetőleg igyekeztem megczáfolni az ellenvéleményt. Én Czeldert akkor rosszra képesnek nem tartottam s e meggyőződésemből nem akartam senki kedvéért kiábrándulni. Ma 1889-ben sem bánom, hogy úgy cselekedtem; az ügy megérdemelte, hogy az egyén gyengeségeit takargassam.

7. A missió második éve. 15 levél a missió ügyében.

Mielőtt Czelder Márton misszionárius 1862-ik évi működésének ismertetését folytatnám, itt közlöm néhány leveletem, melyeket részint hozzá, részint az ő ügyében másokhoz intéztem:

I. levél. Főtiszt. Bodola Sámuel ref. püspök úrhoz.

Bukurest, 1862. január 4.

Czelder barátom tegnap bejövén Plojestról, a 47 aranyról beszámoltam, nyugtáját ide zárom.

Ma indul Pitestre s az ünnepek után ismét visszajő Plojestre. Dolgainkat rendbe hoztuk és én ismét kölcsönöztem az ő számára 10 aranyat, hogy fedezhesse az

elkerülhetleneket. Valóban sokat szenved ő; most is irtózatossá hidegben indul el. Plojestről pedig, csak hogy pénzhez juthasson, gyalog jött be. Pitestre is úgy akart menni; de ebbe semmiképen sem egyeztem, hanem elmentünk és szekereset fogadtunk, minthogy még nem elég erős az oláh nyelvben.

A missió ügyét és hű apostolát továbbra is tapasztalt atyai gondjaiba ajánlva, mély tisztelettel maradok.

II. levél. Czelder barátomnak Pitestre.

Bukurest, 1861. január 10.

Itt küldök Pollák úrtól tíz lirát, vagy 620 lét. Ami kedves barátunk Buda adta ezt nekem néhány napra kamat nélkül. Kérlek, légy pontos, hogy pontosan visszaadhassam, mert sokáig ő sem nélkülözheti. Az Ambrosy-tól kölcsönvett 5 liráról is ezt írhatom. Ha pontosak leszünk, úgy máskor is lesz hitelünk.

III. levél. Czelderhez Plojestre.

Bukurest, 1862. február 18.

Kilencz napja, hogy e levelet megírtam; de azóta sokon mentem keresztül. Hétfőn éjjel fölverték házamat, s elvitték minden pénzemet, ékszerünket és a női magyar ruhákat. Károm több 80 aranyból, az egyházé 20—25 arany. Budának igen nagy szüksége van a pénzre; már többször sürgetett érte. Ambrosy sem akar várni, a míg Runczler megfizet; én pedig megraboltatásom után képtelen vagyok fizetni avagy Runczlerre beperelni, minthogy oda is taxákat kell fizetni. A reám bizottakban eljárók, csak egy pár napot váraokozz, mert most éjjel-nappal a rablókat üldözöm a komiszárral és a darabontokkal.

U. I. Kérlek, ne feledkezz meg Buda és Ambrosy sürgetéseiről.

IV. levél. Főtiszt. Bodola ref. püspök úrhoz.

B u k u r e s t, 1861. márczius 5.

Tisztelettel tudósítom, hogy a 47 aranyat tegnap átvettem és azonnal betettük az egyház ládájába; Czeldert pedig értesítettem, hogy rendelkezék felőle. A könyveket is megkaptam, a Czelderéit elküldöttem, épen tanítójától Horzsától, a ki e napokban itt volt és gyűjtött itt a plojesti iskolára 1100 lét (34 arany 12 lé). A bukuresti atyafiak igen nagy részvétellel vannak a missió iránt.

Czelder collega egy év alatt sokat tapasztalt és tanult. Az idő legjobb mester s ma már korántsem féltém úgy mint ezelőtt. Átlátta, hogy lassan, de biztosan lépve, tovább fog haladni s ennek nagyon örvendek és a miben csak lehet, szívesen szolgálok neki és az ügynek.

V. levél. Czelderhez Plojestre.

B u k u r e s t, 1861. márczius 12.

Ma vettem kedves leveledet az oláh postán. Irod, hogy én menjek el a pénzzel hozzátok, a mit magam is szívemből óhajtanék, de barátom: nulla calamitas sola! Nem elég hogy mindenemből kiraboltak, hogy Isten látja, milyen pénz szükében vagyok; nem elég, hogy Ambrosy az öt líráért zaklat, Runczlerrel pedig mostanság pénzt nem várhatok, — most már kedves nőm is tegnap óta veszélyes beteg, s tetézi lelki fájdalmamat, hogy miből fizessem az orvost, a gyógyszereket. Kedves barátom! Érzem, tudom, hogy közelebb nem teljesítettem néhány kérésedet, de hidd el, oka nem én vagyok. Nagyon megnehezedett a látogató keze rajtam, sokszor azt sem tudom, hogy hol vagyok.

Velesnyei keresztleveleért fizettem 3 huszast, a »Kincstár« elküldéseért 2 huszas kellene, a 47 aranyért 3 huszas postabért fizettem, s ha hozzád postán kellene küldenem, újból fizetni kell; de honnan vegyem? Egyhá-

házuinknak nincs egy para készpénze; kölcsönözni pedig csak annyit merek, a mit idővel fizetésemből megtéríthetek. Nyugtádat a rablók több másokkal a kasztenből szétszórták s még nem akadtam rá; de ez nem baj, mert minket úgy is nem az irka, hanem szentebb valami köt össze. Baj és viharos életem, de bízom Istenben, hogy nem hagy el.

Tudatom, hogy a »Kisfaludy-társaság« kiadványait Arany küldötte számodra gratis, valamint nekem is.*)

Tegnap viharos előljárási gyűlésünk volt. Hitközségünk mindenek előtt templomot akar építeni, s addig egyébről hallani sem akar. Azt mondják, hogy szegyen az, hogy pitesti és plojesti véreink túltesznek rajtunk; holott ez volna az anyaecklézsia.

Én azt tartom, hogy az idő és körülmények majd megmutatják, mit tehetünk. Addig is beleegyeztem, hogy a templom számára gyűjtsünk itt helyben.

Oroszhegyi el van bocsátva; meglehet, feléd fog jöni. Ugy sejtí, hogy te haragszol rá. Ezt ne tedd, mert ő jó gyerek, de neki is megvannak elvei. Az pedig nekem fájna leginkább, ha miattam hülnétek el egymástól. Hagyjuk öt nézeteiben és ha a végzet összehoz: megrostáljuk elveit.

Ha erre nem jöhetsz, legjobb lesz, ha a pénzért egy biztos embert küldesz. Válaszodat várja igaz barátod.

VI-ik levél. Főtisztelendő Bodola püspök urnak.

Bukurest, 1862 márczius 19.

E perczben vevém e hó 14-én kelt nagybecsű levelét és sietek megnyugtadni, hogy a 47 arany nálam van; szombaton küldöm Plojestre az oláh postával; így

---

*) Arany Jánosnak, a »Kisfaludy-társaság« akkori igazgatójának 1862 január 22-én írtam volt.

rendelkezett Czelder barátom. Márczius 5-én írtam azonnal a főtisztelendő urnak, s gondolom, hogy eddig oda jutott levelem. Megtörténhetett az is, hogy levelem eltévedett, azért kedves kötelességemnek ismerem most is tüstént válaszolni.

VII. levél. Czelderhez Plojestre.

Bukurest, 1862. márcz. 22.

Küldöm a 47 cs. kir. aranyat, kettő híján -- mint írad. A V. keresztlevelét nem kapjuk. Buda S. üdvözöl, szeretne veled beszélni. Ambrosyval meggyült a bajom. Sebaj, kölcsönzők máskor is Runczlernek! Kedves nóm ma kelt föl először. Ölel . . .

VIII. levél. Horzsa János tanító úrnak Plojesten.

Bukurest, 1862. ápril 22.

T. Czelder barátom megbízásából itt küldök a misziói beszédből 50 példányt, hogy azokat ott $\frac{1}{2}$ huszasával adja el és a pénzről számoljon neki be.

IX. levél. T. Kovács Áron lelkész úrnak M.-Vásárhelytt.

Bukurest, 1862. ápril 25.

Baráti jóságodat ujlag igénybe véve, itt küldök Balog asztalos úrtól Czelder legujabb beszédéből száz (100) darabot. Kérlek, légy szíves ezeket ott elárusíttatni s a pénzt hozzám küldeni. Molnár János tanár talán szíves leend a kollégiumban is néhányat eladatni. A cél-szent és tudom, hogy te örömet nyújtasz az ilyesmikhez segédkezet. Czelder is üdvözöl, általam téged már jól ismer. Kérlek, írd meg e beszédről véleményedet. Üdvözlöm Molnár tanár és Péterfy esperes urakat.

X. levél. Tek. Kovács Zsigmond úrnak Pitesten.

Bukurest, 1862. ápril 28.

Székely úrnak írja meg Brassóba, hogy forduljon egyenesen Czelder úrhoz, miután ön többé nem gondnok.

Legyen megnyugodva, hogy t. Czelder úr ki fogja fizetni tartozásait; ha koldulni járna, még sem kívánná sem önt, sem a többieket megkárosítani. Az igaz, hogy várunk kell, mert most a templom építését kell befejezni. Soraiból látom, hogy még nem fogtak békejobbot, a mit az ügy érdekében igen óhajtottam volna.

XI. levél. Tek. Osterlamm úrnak Pestre.

Bukurest, 1862. május 6.

Tiszt. Czelder barátom megbizásából bátor vagyok ezen hatszáz (600) darab egyházi beszédet uraságozhoz azon szíves kéréssel felküldeni, miszerint méltóztassék ezeket bizományba elfogadni s a költségek és százalék levonása után az eladandókból befoiyó jövedelmet annak idejében hozzám küldeni.

XII. levél. Czelderhez Plojestre.

Bukurest, 1862. május 11.

E perczben vettem kedves soraidat s minthogy mindjárt harangoznak, csak röviden írok. A prédikációkból küldöttem Pestre stb. Örömmel olvastuk a száz arany ajándékot. Isten megáldja hű fáradozásod. Erdélyben is ujabban foly az adakozás. A nyomda még nincs kifizetve. A könyvkötőnek fizettem 30 huszast. Itt küldök egy újabb Sárospataki Füzetet.

Isten tartsa meg kedves életedet!

XIII levél. Czelderhez Plojestre.

Bukurest, 1862. május 13.

Nálam marad 5 arany, melyből négyet adok a nyomdásznak, mert híz ki házamból; az ötödikből fedezem a folyó kiadásokat. Csak a német postára kevés híján 3 huszast fizettem. Enyedre, Udvarhelyre, dr. Ballagi és Antalfi urakhoz küldök 50—50 példányt. Több nem jut. Számítsd fel! — Buda egy szót sem szól arról, hogy te

mire kérted fel s én átallom tőle megkérdezni. Itt semmi újság. Balónak, Mesternek régen küldöttem, küldök Czákónak is.

XIV. levél. Főt. Bodola ref. püspök úrhoz Kolozsvárra.

Bukurest, 1862. május 20.

Folyó hó 9-én 499. szám alatt kelt nagybecsű levelét és a 47 cs. kir. aranyat 17-ikén megkaptam s az oláh postán azonnal elküldöttem Czelder M. barátomnak Plojestre 42 aranyat; a többivel itteni adósságait fedeztem s erről ötet értesítettem. Valóban erdélyi hitrokainak szépen bebizonyították a Duna-fejedelemségekben lakó testvéreik iránt való szeretetüket! Azonban, hogy az áldozatnak hovafordítása felől a közönség is tájékoztatva legyen, igen óhajtható volna, hogy Czelder collega a »Korunk«-ban és »Kolozsvári Közlöny«-ben nyilvánosan számot adjon az eddig kezéhez kapott összegekről. Én itt lakom, még sem tudom úgy, a mint tudnom nem ártana az összes bevétel hovafordítását. Én nem gyanúsítom őt, mert látom, hogy józan, mértékletes és a bámulásig nélkülözni képes; de mégis az adakozók megnyugtatósa úgy kívánná, hogy nyilván számoljon s hogy számadása a pitesti és plojesti presbyterek által is aláírva legyen. A főtisztelendő úr felhívására ezt ő, tudom, örömet megtenné.

Épen most vevém gróf Bethlen János ő méltóságának az erdélyi vasút ügyében hozzám intézett becses levelét. Munkás leszek, hogy a felhívásnak pontosan megfelelhessenek.*)

---

*) Gróf Bethlen János itt említett levelét 1877-ben Beszterczéről Papp Miklóshoz, a „Magyar Polgár“ szerkesztőjéhez küldöttem. A néhai gróf 100 röpiratot is küldött s felkért, hogy a román lapok által ismertessem a brassó-bukuresti vonal érdekében. Az akkori román lapok s főleg a „Romanul“ napilap ezt melegen támogatták.

XV. levél. T. Szász Domokosnak Kolozsvárra.

Bukurest, 1862 június 16.

Kaptad-e Czelder 100 darab prédikációját? kérlek tudósíts. — Ölel stb.

1862-ben még öt levelet írtam Czelderhez Plojestre u. m. július 22-én és 29-én, szeptember 15-én, midőn ismét 37 aranyat küldöttem neki; szeptember 24-én 40 darab Protestáns Naptárt az 1863. évre, és nov. 21-én.

8. Bodola Sámuel erdélyi ref. püspöknek a missió ügyében 1862-ben hozzám intézett levelei.

(Magánlevél.)

I.

Tiszteletes úr!

Az ide mellékelt Hittanból és Névkönyvből egy-egy példányt magának megtartva, a más kettőt szíves üdvözletem mellett juttassa t. Czelder Márton úr kezébe, ki talán Plojesten telel.

A héten, úgy hiszem, ismét útnak fogok 30 cs. aranyat indítani a missió számára és azt a T. úr kezébe fogom küldeni, kézbeszolgáltatás végett. De már a küldemény vége felé jár és még egy negyedik küldéssel az egész bevégződik.

Ha pedig azt találná Czelder úr hinni, hogy minden évben így fog menni, nagyon megcsalatkozik; mert Erdély e tekintetben úgy kiadózta magát a missió számára, hogy most egyhamar többet nem fog ajándékozhatni. A gr. Csákitól ígért 1000 frt. pedig, félek csak üres ígretnek marad. Erre sokat nem építhet Czelder úr. Szóval, abban a reményben, hogy erdélyi superintendentiánk tovább is segíteni fogja adakozásával, ne kezdjen semmi vállalatot. Ezt később megírom neki is.

Szíves üdvözlettel vagyok atyafi szolgatársa

Kolozsvártt, 1862. február 5-én

Bodola Sámuel.

(Magánlevél.)

II.

Tiszteletes úr!

Tegnap tett ígéretemet beváltom a mai postával és küldök 47 drb. cs. aranyat, kérvén a tiszt. urat *elsőbben* arra: mihelyt kezéhez veszi, legyen szíves annak vételéről engemet tudósítani. *Másodszor*: Czelder Márton atyafinak ide mellékelt levelemmel kezébe szolgáltatni, vagy az általa rendelt czélra fordítani. Remélem, későbbre ő is tudósít az aranyok vételéről. Már három ízben 159 drb. aranyat küldöttem. Elégséges áldozat Erdélyből. Szeretném 200 darabra kipótolni.

Szíves üdvözzellett vagyok atyafi szolgatársa

Kolozsvártt, 1862. február 26-án

Bodola Sámuel, m. k.

III.

Szám 499. 1862.

Tiszteletes úr!

Mai postával ismét 47 drb. cs. aranyat küldök a missió számára és így már 206 darab aranyat küldöttem a kicsiny Erdélyből. Kérem a tiszteletes urat, mihelyt a pénzt veszi, tudósítson róla és küldje el Czelder barátunknak oda, a hol tartózkodik. Mai postával őt is tudósítottam arról, hogy 47 aranyat küldöttem a tiszt. úr kezéhez a missió számára; de megírtam ez alkalommal azt is, hogy az erdélyi anyaszentegyház akkora áldozatkészséget tanúsított, hogy hasonlóra a jövőben nem számíthat. Ebben a reményben azért Plojesten templom építéséhez ne kezdjen, mert cserben marad; hanem ha más helyről remélt áldozatokat. Célja, az igaz, szent; de Erdélyben nagy és még növekedik a szegénység.

Sajnálva olvastam közelebbi leveléből mind kedves neje betegségét, mind azt, hogy rablók látogatták meg. Remélem és kívánom, hogy kedves neje eddig jobban lett legyen, mert a nő betegsége egy jó férjnek nagy ag-

godalom. Ebben én is sokszor részesedtem. A rablás is nagy kár, de ez mégis csak kilábalható. Mikor 1848-ban Enyeden minden vagyonomtól megfosztattam, ezt is próbáltam; de Isten munkám után kiségitett.

Szives indulatába ajánlott, baráti üdvözlettel vagyok atyafi szolgálja

Kolozsvártt, 1862. május hó 9-én

Bodola Sámuel, ref. püspök.

IV.

Szám 708. 1862.

Tiszteletes úr!

Nem lévén egészen bizonyos arról, hogy t. Czelder Márton úr hol folytatja missziáriusi kötelességét, 37 drb. cs. aranyat küldök a tiszteletes úr kezébe, oly kéréssel, hogy azt Plojestre vagy a hol Czelder úr lesz, küldje el. Egy pár sorral megnyugtatóván engemet a pénz vételéről. Ha az eddig küldött 206 drb. aranyhoz hozzáteszem a most küldött 37 darabot, 243 drb. arany elég szép segítség a kicsiny Erdélyből. De ezzel már be is végeztem küldésemet; mert ha gyűl is ezután valami, az a már küldötteknek csak aprója lesz.

Nagy lelkesedés volt a dévai zsinaton és a vallássság mellett nemzeti ünnep is volt az.

Baráti üdvözlettel vagyok atyafi szolgatársa
Kolozsvártt, 1862. augusztus 12-én

Bodola Sámuel, ref. püspök.

(Magánlevél.)

V.

Tiszteletes úr!

Folyó évi közzsinatunk jegyzőkönyvét egy példányban küldöm a tiszteletes urnak; a t. Czelder úr számára azért nem küldök, mivel, a mint nekem írta, ebben a hóban bejő Kolozsvárra és akkor neki átadom. Pénzt úgy sem tudok adni, mert már megszűnt a segélypénzek

küldése. Ereje feletti összeggel áldozott Erdély, de ezt ebben a mérvben nem folytathatja; elég bekötözni való sebek lennének itt is, csak volna, honnét írt kapni arra.

Nem tudom, kapott-e Czelder úr papot Pitestre. Csodálatos volt a kihirdetett concursus az egyházi lapban! Bár akadt volna vagy egy misszionáriusi buzgósággal eltölt pap oda.

Istentől minden áldást, azok között állandó jó egészséget kívánva, vagyok atyafi szolgatársa

Kolozsvártt 1862 október 11-én

Bodola Sámuel, ref. püspök.

(Magánlevél.)

VI.

Tiszteletes úr!

Czelder, mikor nem is véltem, október utolsó napja estéjén beáll Kolozsvárra hozzám. Én csak elbámultam rajta, hogy ilyen gyengén hogyan mert annak a nagy útnak indulni és félek, hogy elpusztúl szegény. Mint tudom, tegnap délben innen tovább ment. Az Isten vezérelje és hozza vissza egészségben ezt a valóban buzgó misszionáriust!

Baráti üdvözletem mellett vagyok

Kolozsvártt, 1862. november 4-én

szerető szolgatársa

Bodola Sámuel.

VII.

Szám 944.—1862.

Tiszteletes úr!

Mai postával egy levelem érkezett dr. Ballagi úrtól Pestről, melynek tartalmáról sietek a tiszteletes urat értesíteni.

A pitesti egyház gondnoka, Velesnyei Sándor, dr. Ballagi úrnak olyanforma tudósítást küldött, mintha a tiszt. úr a t. Czelder úr eltávozása után, Pitesten magát megfordulván, úgy nyilatkozott volna, hogy az ujonnan

épített templomot a t. Czelder úr visszatértéig fel akarná szentelni és az építésre tett adakozásokat számba véve, azokat ki akarná hírlapilag nyomatni. Dr. Ballagi úr ezen megütközve, attól tart, hogy ez által Czelder buzgóságát gátoló egyenetlenség nőne fel, mi által a missió ügye meggátolódna.

Én ugyan mind magától t. Czelder úrtól, mind a tiszteletes úrtól úgy tudom, hogy a tiszt. urak baráti viszonyban vannak és a közügy, a missió előmozdításában megegyeznek. Mindazáltal nem késtem arról a tiszt. urat tudósítani és megkérni, hogy ha célja lett volna is, hagyjon fel a pitești templom fölszentelésével, míg Czelder vissza megyen. Szóval ez a templom az ő gyermeke, annak megkeresztelését, ápolását bizza rá. Nem ártana dr. Ballagi urat is Pesten egy pár sorban megnyugtatni, hogy Czelder úrral baráti kezet fog ezután is a missió dolgában, a templomot pedig nem is kívánja fölszentelni. Én csak akkor fogok dr. Ballaginak írni, miután erre a tárgyra nézve a tiszt. úr levelét venni fogom, minek küldését kérem is.

Baráti üdvözlettel lévén atyafi szolgatársa
Kolozsvártt, 1862. november 22-én

Bodola Sámuel, ref. püspök.

1862 november hó 28-án 212. sz. a azonnal értesíttem Bodola püspök urat, hogy soha eszem ágában sem fordult meg Czelder távollétében a pitești templomot fölszentelni. Pitesten jártam ugyan s mint több hírlap tudósítója, levelem számára a templomépítésre vonatkozólag adatokat jegyeztem tárczámba. Ezzel az ügy be lett fejezve, de ha nem írnám is ide, mégis magától kitalálná e sorok olvasója, hogy engemet ez a gyanusítás mélyen érintett. Még csak gondolata is annak, hogy én, a ki a missiónáriusért és az ügyért minden lehetőt megtettem, én legyek az, kiről valaki felőlem föltételezze, hogy az

általára épített első templomot az ő kikerülésével, az ő távolléte alatt képes volnék fölszentelni. Az idő aztán szépen kiderítette, hogy nem volt e gyanúsításnak legkisebb alapja.

9. Czelder Márton missiói levelei.

Az előrebocsátottak után lássuk rövid kivonatban az 1862. évben írt 16 missiói levelet.

Plojesten 1862. évi újév hajnalán írt XXVII. levélben melegen emlékezik meg az ügy buzgó pártolóiáról, számot ad rövid vonásokban az első missiói évről s így végzi levelét: »A jövő talán még visszavisz. Öröm napja lesz az reám nézve. Valami sikert; de semmiképen nem viszek haza szomorúságot; mintsem azt vigyek, inkább bánatomban halok meg!«

Milyen szép lett volna, ha ezt a nyilvánosan tett ígéretét beváltotta volna.

Január hó 3-án Plojesten keltezett XXVIII-ik levélben az előrebocsátott, szokott áradozásai után így írt: »Itt is egy iskolaépületről és imaházról kell gondoskodni. E végre egy adakozó-könyvet készítettem, megerősítve *a világi hatóság által is*. Híveimnél kezdém meg a saját jólétükért az adakozást s az eredmény ajánlatban 35 arany lett.«

Hogy melyik világi hatóság volt az, melynél gyűjtő-könyvét megerősítette, ezt elhallgatta. Valószínű, hogy a plojesti rendőrségnél.

Részemről melegen támogattam tervét és ép ezért 1862 február 10-én következő nyilatkozatot küldöttem dr. Ballagihoz :

Nyilatkozat.

A »Bukuresti Magyar Közlöny« t. cz. előfizetőit kötelességemnek ismerem saját és »Hunniánk« nevében megnyugtani, hogy én a hozzám begyűlt előfizetési összeget,

összesen 466 frt. 47 krt. o. ért.-ben átadtam t. lelkész-társam és barátam Czelder Mártonnak, mely összeget ő egy telek megvásárlásába fektetett Plojest városában, a hova az idén iskolát és később templomot akar építeni.

Az előfizetők t. cz. névsorát is átadtam ugyancsak neki, hogy azt Pestre a »Prot. Egyh. és Isk. Lapok« t. szerkesztőségéhez felküldje, hogy úgy azok, kik pénzüket e nemzeti és vallásos ügy oltárának alapjául felajánlaní nem akarnák vagy nem tehetnék, dr. Ballagi úrtól azt visszakaphassák.

Midőn a körülmények lapunk megindításának kedvezendének, a ref. magyar missió lelkes apostola kötelezi magát, hogy a nála hagyott összeget lapunk számára visszaadandja.

Bukurest, 1862. február hó 10.

Koós Ferencz, ref. lelkész,
mint a »Humni« elnöke.

Én a jegyzéket vettem és kész vagyok a jelentkezőknek pénzüket a jegyzet szerint visszaszolgáltatni

Ballagi Mór.“

Czelder ezen ügy lebonyolítása céljából gyalog jött volt be hozzám egy Garibalditól visszatért s általa plojesti második ref. tanítónak felfogadott hazánkfiával, Ecsedi Antallal. Tőlem Plojestre, onnan Tirgovistre utaztak, s innen írta XXIX. levelét január hó 20-án, melyben hangsúlyozta, hogy nem szeretné, hogy a missió a Gusztáv Adolf-egyletnek lekötelezettjévé váljék, s ez igen helyes felfogás volt. Hibáztattam, hogy miért tesz ily nagy útat téli hideg időben gyalog, holott arra nincs kényszerítve; ő szegénységével mentegetődzött.

XXX. levelét ismét Plojestről írja február 17-én. Pitesten templomozott, az egyházi számadást ott bemutatta. Fördös Lajos kecskeméti ref. lelkésznek közli szép

levelét, melyben két romániai magyar fiu neveltetését helyezi kilátásba.

Itt megjegyzem, hogy plojesti Láng Lajos ennek következtében Kecskemétre küldetett s ott végezvén, 1880 körül plojesti pap volt; most Abauj megyében Szikszón lelész. Midőn Plojesten volt 1880-ban, itt Brassóban engem is meglátogatott, a mely alkalommal egy névtelenül maradni kívánó előkelő hazánkfia szívességéből számos magyar tankönyvet küldöttem a plojesti ref. iskolának.

Márczius 1-én Plojesten kelt XXXI-ik levelében egy missió-társulat alapítását penditette meg; ez azonban elhangzott. De milyen szépen végezte ezen levelét! »Engem, míg küldetésemnek meg nem feleltem, e missiótól semminemű fájdalom, levertség el nem szakíthat.«

Márczius 24-én ismét Plojestról keltezett XXXII-ik levele utóiratában hálás köszönetet nyilvánít főtiszt. Bodola Sámuel erdélyi ref. püspöknek a küldött 47 aranyért. Ápril 23-án már Pitesten tartja a husvétii ünnepet. Említi, hogy Plojesten márczius 16-án megtartotta az egyház születése évnapiját, helyesebben az ő ott megjelenésének napiját, mert a plojesti ref. egyházat még Sükei alapította volt. Említi, hogy Pitesten megjelent Veress Ferencz piatrai magyar gazdatiszt, ki a tanító számára évenként egy-egy élelemmel terhelt szekeret igért küldeni. Veress elvitte magával Piatrára, onnan Veress Ferencz és Veress Sándor emigráns barátunkkal Krajovába utazott, de előbb Szlatinán Barkó Pál mérnöknél templomozott.

Krajovára ápril 23-án ért s XXXIV. levelében a románokról így írt: »A román nemzet most van a magasb nemzeti eszmélet kezdetén mind művészete, mind irodalma, mind politikai iránya s általán egész előhaladására nézve.« — Tervszerű vagy önkéntelen volt-e e bók és a gör.-kel. papok türelmességéről tett nyilatkozata? . . .

Egy hónap múlva, t. i. május 22-én, megint Plojesten van s onnan küldi XXXV-ik levelét, melyben így ír: »Hunytán dicsérjük a napot.« Bizony úgy!

Ebben a levelében eddig nem észlelt őszinteséggel ír azokról, kik őt magyar vendégszeretettel fogadták és ingyen szállítják Pitestről Krajováig és vissza. Horváth Mária 100 arany adományáról Pitesten értesült. Jakó Ferencz pitesti híve, kit magával vitt volt, Szlatinán és Krajován 12 aranyat gyűjtött. Szóval jó napja volt. Csak az a baj, hogy egy hónap múlva már gyöngédtelen levelet írt Piatrára Veress Ferencznek, hogy miként merészelt ő engem hívni házához keresztelni és nem őtet. Ezzel a derék magyar családdal aztán ismét kevesebb lett tisztelőinek száma.

Hol és mikor írta XXXVI-ik levelét, nem jegyezte fel, de azt hiszem, Plojesten, miután Pitestről visszatérve ismét vendégem volt. Ebben már így tervezi az egyházak kormányzatát: »Négy kerületet csinálunk a mostaniból; a moldvaira ezután ügyel a szászokúti, a kis-oláhországira a pitesti, a nagy-oláhországira a plojesti és a bukaresti lelkészek.

Felőlem pedig így ír: »A plojesti parochiális hely végett a multkor Bukarestben lévén, megnéztem az ottani ref. temetőkertet, mely mintegy 16 holdnyi s egyik része temetkezésre, a nagyobb rész pedig szántóföldül használtatik. Ezen temetőhely rendbehozásának érdeme t. Koós atyámfiát illeti. Kissé távol lévén a várostól a temetőhely, egy temetőőr ügyel fel arra. A sírok mind virágokkal vannak beültetve, hogy kinek-kinek kedves halottja fölött a feltámadás példázatai viruljanak. E helyet tiszt. Koós társam eperfákkal szándékozik beültetni, hogy annak jövedelméből lelkész és tanítók később jobban dijaztassanak s az egyház alaptökeje is gyarapodjék. Isten segítse meg őt, hogy érje meg buzgó szándéka örömét.«

Magáról így: »Csak úgy jöjjön Pitestre egy lelkész, ha úgy bír tenni, mint én, kinek a mindennapi kenyéren és ruhán kívül semmi földi igényeim nincsenek és mégis ha Isten úgy akarja, futni fogok diadalomig. Én különben is mostanában testileg nagyon gyenge vagyok. Ki tudja, mikor dőlök ki? . . .«

Milyen jól járt volna, ha akkor, vagy legalább 1865 előtt dőlt volna ki! Nevét az apostoli buzgóság dícsfénye koszoruzná. Nem lett volna ideje, önkezevel tépni le fejéről a szerzett babérkoszorút. . . .

Julius 3-án Plojesten írt XXXVIII-ik levelében ismét Szászkútra készül; de előbb pünköst első napján Plojesten, másodikán Tirgovisten, harmadikán Pitesten prédikált. Augusztus 15-én XXXIX-ik levelében szintén Plojestról számol be a missióra vett fillérekről 830^{1/2} aranyról. A kiadás több 130 arannyal, de hogy azt ki előlegezte, nem jelzi. Magáról így ír: »Én éltem, a hogy tudtam.« — Szeptember 26-án már Szászkútról panasolja, hogy az oláh postakocsis miatt majdnem egy női ruhába öltözött rabló hatalmába jutott.

1862 október hóban Czelder betegeskedett. Nekem sürgönyözött, hogy menjek ki Plojestre és oszszak helyette úrvacsorát. Megtettem és október hó 22-ről keltezve írtam meg a »Protestáns Lapok«-nak a legmelegebb részvétellel Czelder állapotát és tevékenységét. Ezen levelem örökké szép emléke leendő iránta akkor tanúsított őszinte érzelmeimnek. — Betegségéből felgyógyulván, legelőbb is Erdélybe Kolozsvárra jött s Bodola püspökhöz sietett.

Kolozsvárról november hó 3-án elindulván, november 6-án Nagyváradon írta XLIII-ik missiói levelét, melyben nagy elismeréssel szólott Molnár János ma is élő és köztiszteletben álló brassói ev. ref. lelkészről. Szebenben is fölkereste a ref. papot. Kolozsvárt Szász Domokos

ref. pap kedves barátjához szállott. Akkor még ő sem sejtette, hogy hét év múlva ez a kedves barátja fogja megőrkíteni az ő Romániában folytatott működését. Meglátogatta Bodola S. református és Kriza unitárius püspököket, Salamon József volt kolozsvári bölcse és kegyes tanárt, Erdély Széchenyijét, gróf Mikó Imre és báró Kemény Ferencz urakat. »Hála Istennek — így ír — Erdély dicséretes lelkesedéssel karolta fel a szegény missiót.« Részt vett egy tanítói értekezleten. Hálával volt eltelve Biasini Domokos iránt, a ki Indali Péternek közbenjárására a Plojestről Kecskemétre magával vitt két fiút Kolozsvárról Nagyváradig ingyen szállította.

XLIV. levelében november hó végén hálával említi, Kecskeméten Fördös Lajost, Kun-Szentmiklóson Szász Károlyt, Dunavecshén Csiky Imre esperes és ngs. Bernáth György urakat, Budapesten dr. Ballagit, kinek ölelésére a legőszintebben sietett. — Kecskeméten arczképét olajba festetve, arany keretbe foglalva, a főiskola képtárába helyezték. Mekkora szeretettel ölelték őt körül ezen utazása alatt mindenütt, a hol csak megfordult! Meg is érdemelte akkor. Vajha mindig ilyen maradott volna!

XLVI. levelét november 21-én Ungvárról keltezi. Járt Debreczenben Révésznel; Sárospatakon Erdélyi Jánosról emlékezik meg nagy elismeréssel. Sátoralja-Ujhelyen t. Vályi Pál ref. pap halmozta el szívességével. Aztán Ungvárra sietett; útközben Lasztóczon Szemere Miklóst látogatta meg s Ungvárott Makkai Dániel barátját. — XLVII. levelét november 25-én már Kassáról írta, a melyben leírja Tarnóczon n. Bernáth Zsigmondnál és Pinkóczon Horváth Máriánál, a mai kor Lorándffy Zsuzsánnájánál tett látogatását.

XLVIII. levelét 1862. december 2-án már Pesten írta, melyben ismét hálával szól Zsarnay superintendensről, Kun Bertalan f. jegyzőről, Tisza Kálmán, dr. Ballagi,

Török Pál és Jókai Mórról; mindannyian a legmelegebben fogadták és ígérték a missió támogatását.

1862 december 15-én már Oláhország szélén írta XLIX. levelét, melyben elragadtatással ír az erdélyiek buzgóságáról. Főtiszt. Bodola Sámuel még egyszer szívesen látta őt asztalánál, a ki egyúttal a magával hozott Nagy József pitesti papnak ajánló-levelet s tanácsot adott.

10. A missió harmadik éve, 1863.

Czelder Márton 1863 február 2-án Plojestről írta L-ik missiói levelét, melyben tudatja, hogy 1862 decz. 20-án Pitestre érkezett az általa épített új templom fölszentelésére. A fölszentelési ünnepséget Pitestről december 28-án írta le (megjelent a »Protestáns Lapok« 1863. évi 5-ik számában), s ebben mások között nekem is köszönetet nyilvánított a nyújtott segélyért, de az ünnepélyre elfeledte meghívni a bukuresti ref. egyházat.

Milyen szép ennek a fölszentelési tudósításnak utolsó tétele! »És te magyar templom, légy menedéke a szét-szórt magyarságnak, Sionja az idegen földön a magyar nemzetiségnek, mindenha örködjék fölötted az oltalomnak szent Istene!«

Pitestről hozzám sietett, meg volt nyugtatva, hogy a pitesti templomot az ő távolléte alatt fölszentelni soha eszem ágában sem volt. Álljon itt ez ügy megvilágosítása érdekében főtisztelendő Bodola Sámuel püspöknek 1863 január hó 13-án 39. szám alatt hozzám intézett szép levele:

»Tiszteletes úr!

Múlt évi december havában hozzám küldött levelére késtem a válasz írásával. Jól is esett, mert abban — a tiszteletes úr styljével élve — a kevély farizeus nem volt kibékülve az alázatos publikánussal; de folyó évi első napjáról írt levelében örömmel tudósított t. Czelder

úr engem arról, hogy a tiszt. úrral kibékült és az agenczián is együtt voltak. Ismerve a tiszteletes úr természetét, hogy a magános megsértéseket elfeledi a közjóért, hitelt adok a Czelder úr jelentésének és csak azt kívánom, hogy a béke állandó legyen. Különben is azt olvasom, hogy a szerbek számára szállított fegyverek és más tárgyak is elég veszekedésre adnak alkalmat. Bár az egyházban legyen béke annak apostolai között. Kérem azonban erre nézve is a t. úr tudósítását, valamint arra nézve is, vajjon elhallgatott-e az agenczia a t. Czelder úr ellen hozzám kiküldött panaszszal?

Nem teljesíthetem a t. úr kérésének azt az óhaját, hogy dr. Ballagi úrnak küldjem el a pitesti ekklezsia tagjainak bizonyásgtételét. Nem tartom szükségesnek dr. Ballagi úr előtt igazolni a t. úr eljárását. Maga a tiszt. úr mint privatus ember megteheti, ha tetszik, de az ilyen igazolás püspök útján nem a maga rendjén menne a tanár úrhoz. — Az idő és a t. Czelder úr további magaviselete mindent legjobban fog megmutatni, igazolni.

A pitesti ekklezsia egy néhány panaszt adott be hozzám a t. Czelder úr eddigi eljárása ellen, melyeket megírtam neki, felvilágosítást kérve azokra. Bár a most bement ifjú pap ne viseltetnék olyan ellenszenvvel a lutheránusok ellen, mint viseltetett Czelder úr ellenök nemzetiség tekintetéből; mert így a közönségnek is többet használhatna, maga is csendesebben élhetne.

A folyamatba indult új évet Isten áldja meg a t. úrra hivatali munkássággal, hogy legyen ez öröme, megelégedésnek esztendeje!

Baráti szeretettel vagyok atyafi szolgatársa
Kolozsvártt, 1863. január 13-án

Bodola Sámuel, ref. püspök.

Czelder az imént említett L-ik levelében elhallgatta, hogy vele fölmentem az agencziára s igyekeztem a békét

helyre állítani. Megigérte idézett levelében azt is, hogy ő ezután állandóan Plojesten fog tartózkodni, — de nem lett ebből semmi. Már 1863 ápril 17-én Brailából a Duna partjáról mint örvendetes hírt írja a „Prot. Lapok” 17. számában, hogy ő Galacson ref. egyházat szervezett, oda tanítót állít. Brailában Czakó János és Csiki János hazánkiai támogatták. Galacson Horzsa Jánost alkalmazta tanítónak és vesződött Neumeister Ede luth. pappal a temetőért. Ápril és május hónapokban e két városban fáradozott, június 1-én Plojesten van, de június 24-én ismét Galacson. — Plojesti LVI-ik levelében panaszolja, hogy legfelsőbb helyről elmozdittatása kívántatott, de befelelt és megszabadult.

1863 július 7-én (LVIII. levél) ismét Galacson van s szervezi ott az egyházat Barna Mihály gondnokával s a temető ügyét rendbe hozta. E közben Plojesten is hozzáfogott az építéshez s azt az 1863. évi országos szárazság daczára 5 hónap alatt be is végezte annyira, hogy beleköltözhettek, bár az építés költségeinek kétharmadával adós volt s ezért 1863 december 5-én újabb esdő szózáttal fordult a hazai prot. közönséghez.

E három év alatt olyan lázas tevékenységet fejtett ki a misszionárius, hogy az egész magyar haza előtt általános elismerést, bámulatot vívott ki, s ezt valóban meg is érdemelte. Hanem szerzett is tapintatlan, erőszakos modorával annyi ellenséget is magának Romániában, hogy ugyancsak volt szüksége támogatásunkra, hogy el ne bukják. Támogattuk is minden irányban. Én részemről ma 26 év múlva is azt mondom, hogy semmi áron sem akartam elhíttetni magammal, mit annyian mondtak nekem, hogy vigyázzak magamra, mert Czelder rosszban törí a fejét s az ő végczélja az, hogy bukuresti pap lehessen.

Azt azonban az igazság érdekében szintén ki kell

mondanom, hogy még a legtüzesebb phantasia sem hatolt akkor még oly magasra, hogy Czeldert még püspökség keresésére is képesnek tartotta volna. Egy czélt azonban soha sem tévesztett szemei elől, t. i. azt, hogy paptársa hírnevét, mint a csörgőkigyó áldozatát, rágalmainak nyálával ne igyekezett volna bevonni. Az én hibám — s ezt ma is beismerem, sokan is szememre hányták — az volt, hogy nem adtam hitelt a felőlem terjesztett álhíreknek s a mennyiben elhittem is, az ügy érdekében irtóztam személyes térre vinni a missió ügyét. Jó lélekkel írhatom 26 év után is, hogy annyi önmegtagadással bírtam, a mennyyel csak valaha ember bírhatott, s hogy önmegtagadó voltam, eléggé igazolja ma is azon levelem, melyet 1863 deczember hó 28-án intéztem a plojesti ev. ref. magyar iskola és ideiglenes imaház fölszentelése alkalmából dr. Ballagihoz.*) Ezen áttérek a missió negyedik évének leírására.

II. A missió negyedik éve, 1864.

Vajjon hihettem volna, józan észszel gondolhattam volna-e arra azok után, miket 1858-tól fogva 1863 végéig a moldva-oláhországi ref. missió létrejöhetése és a misszionárius érdekében hat év leforgása alatt tettem, hogy immár nagyon közel van azon idő, midőn a kit én valóban hitbuzgó apostolnak tartottam és hirdettem, egyszerre elveti álarczát és megmutatja magát egész nagyra-vágyásának meztelenségében?

Pedig ez az idő már közel volt, sokkal közelebb, mint én hittem.

Az általa épített plojesti ref. paplak és imaház fölszentelése után 1864 újév reggelén Kalarásról írta LXII.

*) Lásd a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok“ 1864. évi 3-ik számát.

levelét. Említi, hogy a plojesti franciscanus barát egy »Észrevételek« című röpiratot írt és terjeszt ellene; s hogy ő erre: »Az evangéliumi protestáns egyház rövid védelme« című röpirattal felelt. Nagy lárma, zaj kerekedett ebből, mert azelőtt mi magyarok ott künn felekezeti különbség nélkül egymással békében éltünk.

Rólam még akkor így írt: »A plojesti ünnepélyről t. Koós társam írván, én e kötelességtől fel vagyok mentve s mindössze annyit kell megjegyeznem, hogy ő volt az ünnepély egyik dísze, szószólója, a ki lelkesen örült és prédikált, buzdítván kitartásra a híveket nemcsak az ünnepély napján, de én gyengélkedő lévén, másnap is.« Bukurestből Kalarásra vitt útunk. Az éjszaka 12 órakor Koós társam mondott hatályos beszédet. »Szilveszter estéjét és az újév napját, a kik jelen voltunk, soká nem feledjük.« . . .

Kalarásról Brailába, Galaczra s onnan Plojestre, s már január hó 30-án Bukuresten át Pitestre és onnan február 8-án Tirgovistre utazott. Pitesten megvizsgálta az egyház ügyeit, Kovács Zsigmonddal kibékült (?) s felöle és Nagy József új papról elismerőleg írt. Ettől fogva május hó 1-ig pihentette missiói tollát. 1864 márczius 15-én megtartotta az egyház egy éves fennállásának ünnepét s rendezgette az egyház ügyeit, hogy oda is, mint már Pitesten történt, új papot állítván, ő tovább menjen keserű pályáján, — dicsérve írta, hogy a plojesti uralkodó szokások, iszákosság korcsmai mértékletlenség gyérült. (LXVI. missiói levél.)

Ez évben (1864.) Plojesten írt hatodik, folyó szám szerint pedig LXVII. missiói levelében junius hó 17-én már megérkezettnek látta azt az időpontot, hogy *álarczát ledobva*, megindítsa nyilvánosan is a harczt; remélve, hogy czélt érend, Bukurestbe diadallal bevonul és engem Plojestre fog rukkoltatni. A nélkül, hogy legkisebb okot

szolgáltattam volna rá, mialatt én a Kolozsvártt tartott 3 százados Kálvin-ünnepélylyel összekötött zsinaton jártam s épülőfélben lévő templomunk számára adakozásokat gyűjtöttem, — Czelder így lépett ki a sikra idézett levelében: »A bukuresti egyházzról ennyit kölcsönösség elvénél fogva is el kellett mondanom, melyhez még csak annyit adok, hogy minden külföldi protestáns kormányhoz s a nem protestáns osztrák kormányhoz is küldött kérelem a templomot segélyző, szóval, hogy minden ajtó megzörgettetvén, remélni lehet, hogy sok lekötelező kegyel fog megnyílni.«

A mit tehát eddig csak suttogva hintegetett mindenfelé, valahol csak megfordult, hogy t. i. én az osztrák kormány kéme vagyok, itt már, bár csak elburkolva, mégis idejét látta vele kirukkolni. Hallottam én ezt már 1862 óta, midőn nőmmel Bécsbe, Budapestre utaztam volt, de bár irgalmatlanul fáj, főleg azért, mert paptársamtól eredett: mégis magamba fojtottam, nem akarván az ügyet koczkáztatni s érezvén e tekintetben ártatlanságomat. Sokszor eszembe jutott Zrinyi szép jelmondata: »Conscientia mens recti fama merdatia ridet« s ebben kerestem vigasztalást. Azonban itt már türelmem elhagyott, mert nem akarhattam azt, hogy hallgatólag a gyanúsítások nevéhez tapadjanak s megbélyegezve álljak a jelen és utókor előtt. Ki voltam híva és nyilatkoznom kellett.

Mielőtt azonban nyilatkozatomat említeném, megjegyzem, ez a LXVII. missiói levél az, mely Czelder M. életében, addig közelismeréssel folytatott pályáján fordulópontot képez. Eddig mindig emelkedett a közvélemény előtt; itt elérte a magaslat tetőpontját s ettől kezdve hanyatt-homlok esett lefelé. Ebben a levelében kezdi elárulni nagyravágyó terveit, midőn így írt: »Én jobbára tisztában vagyok dolgaimmal s ezen missió ügyével. Sze-

rintem ennek a mostanihoz hasonló működése addig tart, míg mindenütt, a hol kell, egyház alapult és rendeztetett. Eddig tart az én működésem is. Mikor már több egyház alapítására sem remény, sem szükség, mert a meglévők a vallás és nemzetiség megőrzésére mint végvárak a magyar nemzetiség és protestantizmusnak a titkos kelet felől elegendők: én akkor teljes tisztelettel teszem kezébe az ügyet egy addig talán *a magyarországi és erdélyi superintendentiákból alakuló bizottmánynak, ennek nem léteben a főtiszt. egyházkerületeknek, kik ezen missiót segélvén és pártfogolván, kormányzási jogához a későbbi időben is méltó igényt tarthatnak.* »Tájékozásul talán nem lesz fölösleges megemlítenem, hogy eddig a missióban négy rendes egyház, három rendes, egy segédlelkész s három tanító van. Ezen egyházakban s az elszórt helyeken a hívek száma, a mint összeszámíthattam, hat-ezer. Ide nincs számítva a bukuresti egyház, mely, mint régen alapult, *az erdélyi egyenes püspöki felügyelet alatt álló egyházak sorába tartozik*, egy lelkész, egy tanító, 47 tanuló, 2000 lélekkel csaknem.«

Ime a misszionárius állása magaslatán! A már még Sükei Imre bukuresti ref. pap által plántált vidéki ref. egyházakat, melyeknek tagadhatatlan, hogy Czelder építgetett Pitesten templomot, Plojesten pap-tanítólakot s imatermet, el akarja szakítani teljesen a bukuresti egyháztól és a mi a legfőbb és figyelemre méltóbb, az erdélyi ref. püspök felügyelete alól is.

Méltán kérdezheti a t. olvasó, hogy mi vitte őt e szédelő gondolatra?

A dolog nagyon egyszerű és világos. Az 1864. évi kolozsvári zsinaton, melyen én is jelen voltam, az határozottatott, hogy a válóperek első fokú elintézésére alkítsunk közösen az összes romániai ref. egyházak műveltebb elemeiből váló-széket. Ezt ő nagyon hamar megtudta.

Tudakozódott is Kolozsvártt felőlem, hogy vajjon nem azért mentem-e én oda, hogy ott esperessé üttesem fel magamat. Eszem ágában sem volt, de a zsinat határozatában megnyugodtam. Ez az ő ambíciójára nézve rettenetes csapás volt s így első és legsürgősebb kötelességének tartotta levetni azt az eddig velem szemben hordott álarczot. Így született meg agyában a LXVII-ik missiói levél, melyben előbb azt a bókot mondja, hogy a bukaresti új ref. templom a városnak dísze, az egyháznak és Koós társam buzgólkodásának maradandó emléke lészen; de aztán nyomban utána sietett tenni, hogy »az *osztrák kormányhoz is küldetett kérelem*, hogy remélni lehet, hogy sok lekötelező kegygyel fog megnyilni.«

Ne feledjük, hogy ő ezt a koronával való kibékülés előtt s a legutáltabb provisorium idejében írta felőlem, midőn még az emigránsok jöttek-mentek Románián keresztül s midőn ő már 1862 óta suttozta, hogy én ilyen meg olyan osztrák kém vagyok. Volt erre alkalma is épen Bukarestben, mert felkértem őt, hogy az ó-szerinti pünköst ünnepén engem helyettesítsen. Mihelyt haza érkeztem s ocsmány sugdosásairól most ujabban értesültem, tudtára adtam, hogy jövőben kiméljen meg látogatásaitól.

Nyugodt kedélyem azonban most sem hagyott el. A »Prot. Lapok« 1864. évi 44-ik számában egyházam előljáróságának megbízása következtében a legkiméletesb hangon igazítottam helyre a *lekötelező kegyre* való rosszakaratú czélzását. — No, csak épen ez kellett nekem. Drága nevenapján kényszerült(?) nyilatkozatot küldött Plojestről dr. Ballagihoz, melyben most már még inkább elvetette álarczát, írván ilyeneket:

»A lekötelező kegy értelme ez: midőn valaki előtt jó renoméban állunk s hozzá szükségben esdeklünk — mintha bizony magam számára folyamodtam volna — hibás-e egy harmadik, ki hinni, remélni merész, hogy

kérésünk meghallgattatván, segítettni fogunk? Én t. Koós társamat nem akartam(?) gyanusítani, ki, ha tisztának érzi magát, nagy kár, hogy mentegetődzéshez vagy mosakodáshoz fogott.

Bármit mondjon, írjon az én jó barátom és társam, t. Koós úr, szeretné, ha már a sok mindent megsokalva, az ügyet megunva, *Kecskemétre* vagy máshova professornak mennék, teljesen desperálva, megtörve.◀

Volt-e akkor már sejtelve, hogy ő még valaha ott Kecskeméten *híres* pap lesz? Nem tudom, de azt igen, hogy nekem csakugyan ilyesmi eszemben soha meg nem fordult.

E gúnyos és újabb sértő nyilatkozatára a bukaresti egyház egy általam most is a legkiméletesebb hangon fogalmazott nyilatkozatot küldött be dr. Ballagihoz! (Lásd »Prot. Lapok« 1864. 51. sz.), melyben felhívtam, hogy nézze át egyházunk számadását s ne gyanusítson; sőt kijelentettem, hogy sajnálom a közöttünk felmerülő vizsályt s tökéletes orvoslását az évenként váltogatva tartandó conferentiáktól várom és reménylem.

Czelder már túljárt a Feketetengeren s Konstantinápolyban is megfordulva, fölvette eddigi czifra czimeihez, melyeket ő maga adogatott magának, a *törökországi ref. misszionárius* címet is.

Hogyan történt, nem tudom, de Konstantinápolyból göggyéből kissé leahagyva tért vissza Romániába, a mint mindjárt látni fogjuk.

12. A missió ötödik éve, 1865.

Az 1864-ik ó-év estéjén Plojesten üdvözöltette magát Lukács nevű tanítója által a czímek után nem vágyódó(?), szerény(?) misszionárius. Az üdvözlő beszédet beküldötte dr. Ballagihoz, mely a »Protestáns Lapok« 1865. évi 5-ik számában megjelenvén, következő czímetek lá-

tunk benne: 1. lelkipásztorunk, 2. protestáns hittérítő, 3. a moldva-oláhországi elszórt ev. ref. magyar egyházak egybealkotó s felügyelő lelkipásztora, 4. nagytiszteletű esperes, 5. nagy fényes csillaga hazánknak, 6. lelki atya, 7. jó lelkipásztor, 8. Mózesünk, 9. A mi Mózesünket, nagytiszteletű esperesünket, Czelder Mártont, az úr Isten éltesse soká, éljen!

Sietett egyuttal 50 muszka huszast is küldeni a magasztaltató címzések után a bukuresti templomra s egyuttal sietett mielőbb Bukurestbe és ott Bartha Mihály kovács- és Kormos Ferencz timármestereket közbenjárókul véve, eljött hozzám és bocsánatot kért mindazokért, a miket felőlem írt. Teljes szívemből megbocsátottam neki, megcsókoltuk egymást s kértem, hogy legyen őszinte hozzám, mint én hozzá és szünjék meg szóval és írásban, oly gyalázatos híreket terjeszteni felőlem, melyek tiszta keblű hazafinak, volt honvédnek és paptársának méltán okoztak keserű pillanatokat. Szenteskedő képet vágott ehhez és ígérte, hogy ezután másképen fog lenni. Nyomban megírta a következő nyilatkozatot:

»Alólirottak egymással atyafiságosan megbékélvén, lapunk tisztelt közönsége előtt egész tisztelettel kijelentjük, hogy mindazon sértő szókat, kifejezéseket, melyeket egymás ellen e lapokban írtunk, ezennel ünnepélyesen visszavonjuk s értük a t. olvasó közönség elnézését s bocsánatát kérjük.

A békesség Istene legyen velünk!

Bukurest, 1865. január hó 18-án.

Czelder Márton.

Koós Ferencz.“

Én részemről ellene a »Protestáns Lapok«-ban sértő szókat, kifejezéseket nem írtam 1861—1865-ig soha és mégis aláírtam e nyilatkozatot, hogy hidat készíthessek neki a megtérésre. Az a két egyszerű bukuresti magyar polgár csakhogy ki nem ugrott bőréből, annyira örven-

dett azon, hogy mi szépen megbékéltünk. Czelder M. félévig ki volt utasítva házamból; most ismét vendégem lett s az maradott 1865 május hó 14-ig, a bukuresti ref. egyház félszázados ünnepéig. Magával hozta akkor Vincze Dániel plojesti lelkészt, a ki azelőtt csak 5—6 héttel érkezett Sárospatakról Plojestre a missió szolgálatába, eltelve a missiói levelek olvasása által szent leikese déssel s nemsokára a legkeserűbb csalódással. Czelder addig oly szeliden viselkedett, hogy 1865 február 15-én (»Prot. Lapok« 9. sz.) még az esperesi czím ellen is, melylyel Lukács plojesti tanító megtisztelte, komolyan tiltakozott, írván: »Ne hogy azt véljék a t. közönség, jóakaróim s barátaim, mintha én ezen czímet vettem volna föl s így eddig az égiéken (?) csüngő lelkemet a földi hiúság kezdené leverni.«

Nem veszi föl az esperesi czímet, de kijelenti, hogy az általa szerkesztett, alapított egyházak *felügyeleti jogát fentartja* s csak akkor engedi át másnak, midőn a főt. superintendentiák erről és az egész missióról intézkedni fognak.

E sorokat még mindig annak nyomása alatt írta, hogy a válóperek miatt mégis csak egyesíteni kell a romániai ref. egyházakat, s mi lesz akkor, ha ennek előbb-utóbb mégis meg kell történni?

Februártól májusig kifőzte ezt is. Kikiáltatja magát romániai ref. püspöknek s ezt épen Bukurestben fogja tenni. Megkínál pro forma előbb engemet, s ha — mint előre tudta — el nem fogadom, majd ő lesz a püspök Galacz székhelylyel, mivel ekkor Plojesten Vincze Dani volt a lelkész.

13. A püspökválasztás Bukurestben 1865 május 16-án.

Olyan püspökválasztást, milyent Czelder Márton a bukuresti ref. egyház félszázados ünnepélyének második

napján, 1865 május 16-án délelőtt az általam épített új templomban rendezett volt, a protestáns világ még soha nem látott. Tervét mély titokban tartotta előttem, holott vendégem volt Márk Mózes szászkuti, Vincze Dani plojesti és Nagy József pitesti papokkal együtt. A rövid istenisztelet után az egyházak ügyei érdekében egyet-mást megbeszélendők, »értekezlet« czímen, milyent a romániai luth. papok is tartani szoktak, az Urasztalnál helyet foglaltunk: Czelder, Vincze, Márk és én. A nép is benn maradt, hogy tanuja legyen értekezletünknek. Alig hogy elhelyezkedtünk, Czelder legelőbb néhány lepecsételt levelet akart felbontatni és felolvastatni, melyek az értekezlethez voltak czimezve. Nem tett ez ellen kifogást senki és így a leveleket Nagy József pitesti pappal felbontatta s felolvastatta. A plojesti, galaczi és szászkuti egyházak arra kérték a szent zsinatot (?), hogy nagytiszteletű Czelder Márton úr választassék meg moldvaoláhországi ref. püspöknek. Midőn erre figyelmeztettem, hogy nekünk van püspökünk s ilyen eszeveszettséghez én és egyházam nem járulhatunk, indítványozta, hogy engemet válaszszanak meg püspöknek. Ezt én komolyan visszautasítottam s híveimmel a templomból kimentem. Ő néhányad-magával még ott maradt s a püspökség decretálva lett, Vincze Dani pitesti pap tiltakozása ellenére. A második tiltakozás is nyomban megérkezett Pitestről Kovács Zsigmond gondnoktól s ezek miatt az új püspök az ebéd alatt nagyon levert volt. Nagy József Pitestről május 15-én délután érkezett Bukurestbe, hova Czelder sürgönyileg hívta be és a kivel egész este titkos értekezletet tartott az új templom mögött.

A püspök-választó gyűlés tagjai aggodalmas arccal távoztak el Bukurestből. Mindenki, de leginkább Czelder érezte, hogy nem lesz ennek jó vége. Ő tudta legjobban, hogy mi módon jöttek létre az illető egyházak

püspököt kérő kérvényei, mert — mint később napvilágra jött — azokat ő mondta tollba Plojesten, sőt a mi még végzetesebbé vált reá nézve: a szent zsinat jegyzőkönyvét is, melyet Nagy József jegyzőnek kellett volna fölvenni, Czelder maga írta.

Ezen időtől kezdve útunk teljesen elvált. Ő saját püspökségét védelmezte, én az eddigi helyzet fentartásáért szállottam síkra, t. i. hogy az erdélyi ref. püspökség felügyelete alatt maradjunk. Az erdélyi ref. főconsistorium a Czelder püspökségét megsemmisítette s a romániai ref. egyházak ügyei vezetésére bizottságot nevezett ki, melynek, ha Czelder letesz a püspökségről, ő is tagja leendett. A romániai ref. egyházak bizottsága így állított össze és neveztetett ki a főconsistorium által: *Bukarestből*: Koós Ferencz lelkész, dr. Borosnyói János gondnok és dr. Lukács Farkas; *Pitestről*: Nagy József lelkész, Kovács Zsigmond gondnok, Velesnyei József; *Plojestről*: Vincze Dániel lelkész, Varga János városi mérnök, Gál Károly.

Czelder Márton hallani sem akart a főconsistorium ezen intézkedéséről, hanem azzal felelt, hogy felmondotta az engedelmisséget s az egyházakat elnevezte *független egyházaknak*, azaz olyanoknak, a melyek csak tőle függenek. Erre meg Bodola Sámuel függesztette fel a miszionáriusi püspököt, a ki ezt megtudva, Plojestről 1866 január hóban Galaczra menekült és Kuza detronizáltatása után egyfelől a román veres-kormány pártfogását kereste Horzsa János útján, másfelől haza sietett és otthon a független egyházak eszméjének pártfogókat keresett s új útlevelet szerezvén, ismét Galaczra ment és ott pártfogóinak támogatása mellett imaházat épített.

Az építés azonban időt engedett neki arra is, hogy Horzsa János útján a főconsistorium által kinevezett bizottságot a román kormány előtt mint magyar propa-

gandát beárulja, 1866 nyarán a román országgyűlés előtt interpelláció tárgyává tegye és mint *veszélyes magyar propagandát felozzlattassa*.

Föl kell jegyezni a történeti igazság érdekében, hogy *Czelder Márton* a függetlenedésre a Tiszavidéki ref. superintendenczia egyes kiválóbb emberei által is kapott biztatást, de arra, hogy honfitársai ellen a román kormánynál árulóképen lépjen fel: soha senki sem biztatta. Erre önmagát lovagolta fel s épen ez lehetett az, a mi neki halála órájáig sok keserű szemrehányást, lelki furdalást okozhatott.

Hogy a tiszavidéki superintendencia köztisztelőtű kiválóbb férfiai nem pártolták *Czelder Márton* püspökségét, erre igen érdekes bizonyíték *Vay Miklós* bárónak 1866. szeptember 27-én Golopon (Tálya mellett) kelt, hozzám intézett nagybecsű levele, melyet ma is kegyelettel őrzök:

»Nagyüszteletű úr!

A »Protestáns Egyh. és Isk. Lapok«-ból nagy érdekléssel olvasom nagyüszteletű úr törekvéseit a missióügyében. Azt hiszem, jelenleg jobban lesznek már a magyarhoni némileg félrevezetett superintendenciák is a tárgyra nézve értesítve.

Itten folyó hó 29-én megyek ujonnan választott superintendensünk főtiszt. Kun Bertalan úr felavatására. Ezen alkalommal tartandó közgyűlésen a *Czelder Márton* úr ügye is elő fog megint fordulni. Reményelem, nem hátróznak abban semmit, miben az egyik vagy másik rész felakadhatna.

Megkülönböztetett tisztelettel maradok — stb.

Golopon, Tálya, 1866. szeptember 27.

Br. *Vay Miklós*.”

Nem lesz érdektelen, ha tudjuk azt is, hogy miként vélekedett néhai *Révész Imre* a *Czelder Márton* püspökségéről. Itt közlöm 1866 január 19-én Budapestre hozzám intézett s eredetiben ma is meglévő levelét:

I.

Kedves tisztelendő úr! Igen tisztelt barátom!

Vettem tegnapelőtt kelt becses sorait.

Én Czelderhez nem írok, mert őt arra méltónak nem tartom. Nevetséges, ostoba rajongásával csak a törvény, vagy pedig a bolondok orvosa s profosza beszélhet sikerrel.

Ballagihoz írtam s felemlítém neki, hogy írjon Czelderhez, noha tőle is igen nagy leereszkedés lesz ez és pedig siker nélkül.

Én Ballagit arra kéréim épen e perczben megírt levelemben, hogy az ügy feletti vitának többé helyet ne engedjen. Megvan az ügynek a maga természetes foruma: a kinevezett comité, az erdélyi ref. főhatóságok. Ezek átvették az ügyet s a Ballagi lapjának tiszte csak az, hogy ezeket az ügy erélyes elintézésére buzdítsa, hívja fel, stb.

Hiszem, hogy Ballagi önként meg fogja mutatni levelemet kedves tisztelendő úrnak. E levélben egy szót sem szólottam kegyedről. Ha Ballagi levelemet meg nem mutatja: az annak a jele, hogy ő Czeldernek s Czelder ostobaságainak barátja, a mit felőle nem szeretek föltenni.

Egyébiránt kétségtelen igazság az, mit a római mond: »*Vis consilii experts mole ruit sua.*« *Czelder is semmivé lesz.* Most már a kétségbeesés végpontján áll. Hagyni kell őt magára. Érett gyümölcs: le kell szakadnia.

Kedves tisztelendő úr ellene ne írjon semmit. Elvégzi az élet a maga igazságszolgáltatását. Hiszem, hogy kegyednek egy hajszála sem görbül meg Czelder miatt vagy Czelder által.

Még azon esetben is, ha egy-két perczre az oláh kormány engedni vagy ingadozni fogna: semmi esetre sem fog a dolog olyan fordulatot venni, hogy kegyedet szeretteihez haza ne bocsássák.

Azonban Vinczének meglehet, gyorsan menni kell Bukurestből, s kegyedért talán neje s barátai aggódnak; annál fogva nem lesz rossz. a dolgot Pesten mielőbb elvégezni s visszatérni Bukurestbe, nem mint Coriolan, hanem mint egy szerény és becsületes szolgája annak az Egyetlennek, ki a háborgó tenger fölött ezt mondá: »Mit féltetek, oh kicsinyhitűek!«

Ismétlem, szeretném hogy ha Ballagi megmutatná leveletem.

Ha Ballagi a haszontalan irka-firkáknak még ezen-től is helyt ad s Czelder atyánkfiának keserves húrjait a Rajtsányiakkal folyvást pengetteti: akkor én az ő lapjától elfordulok végképen, hanem írni fogok igenis valamelyik erdélyi lapban a Czelder tragicomediája felől, mert előttem különösen bosszantó az is, hogy ime az erdélyi püspök leereszkedik oda, hogy szól a »Protestáns Lap«-ban . . . és azt figyelembe sem veszik; holott pedig szó-lott okosan, higgadtan, úgy a mint kellett.

Őszintén sajnálom, hogy a dolgok ily pontra jutot-tak; de meg vagyok győződve felőle, hogy ingerültség nélküli komoly higgadság, önzéstelenség és erély, különösen a comité részéről a *bűzhödt* anyagot eltávo-líthatja.

Istentől minden áldást kívánok! A Gondviselés, mely soha el nem hagyja azokat, kik magukat el nem hagyják, vezérelje kegyedet szeretett hajléka s azon nyáj felé, melyet az Isten legeltetésére bízott. Felőlem pedig emlékezzék jó indulattal.

Tisztelő barátja

Révész Imre.“

*

Ezután még három levelet intézett hozzám Révész Imre 1866-ban Bukurestbe, melyeket mint közérdekűeket itt közlök:

II.

Debreczen, 1866. márcz. 22.

Kedves tisztelendő úr!

Itt küldöm a debreczeni kiházasító egyesület alapszabályait. Ez az egyesület itten virágzik és pedig már darab idő óta. Nem hallottam ellene semmi panaszt.

Tehát Czelder barátunk csakugyan elillantott! És pedig elillantott előbb, mintsem »szíve vérét a szurony hegyén kicsordulni látta volna«. Sic transit gloria mundi! Azonban az apostoloknak és vértanuknak is két lábat adott az Isten: némelyeknek, hogy rendületlenül megálljanak, másoknak, hogy elillanhassanak, mint pl. Czelder, ut figura docet. Ámde Czelder barátunk ügyes ember s még meg fogjuk érni, hogy a jobban értesülendő Balagi vértanui koszorúval fogja őt fölékesíteni s legalább pesti tanárrá teszi.

Addig is azonban én részemről tökéletesen helyeslem az erdélyi főconsistorium eljárását.

Most jelenleg minden ember feje politikától szédeleg. Vajha adna Isten minél előbb némi kis nyugalmat! Isten velünk!

Kedves tisztelendő úrnak őszinte barátja

Révész Imre.

U. I. A kis fiam Kálmán pedig, kit még csak most tanítok írni, de mindemellett is titkárom, nagyon tiszteli Koós bácsit. R. I.

III.

Debreczen, 1866. márcz. 29.

Kedves tisztelendő úr! Igen tisztelt barátom!

A »Protestáns Lapok« számára küldött becses közleményét végig néztem s némi kis igazítást tettem is azon, sőt meg nem állhattam, hogy egy kis pótlékot ne tegyek hozzá. Majd meg fogja kegyed látni.

A tárgyat mindenesetre igen érdekesnek tartom, s folytatását óhajtom. Igen szép és nemes dolog, védelmezni a magyarságot s tisztos őseink nemes emlékét az oláhság tömege ellenében, mely irodalmi s önálló történelmi pályát futni voltaképen csak most kezd, de érzi azt, hogy száma nagy s innen van elbizakodottsága. Majd meglátjuk, hogy ha kell, mily vitézséggel védi szabadságát!*)

De hát Czelder barátunk?! Ugy látom, hogy ma-holnap Magyarországon lesz püspökké. A napokban kaptam egy könyvesomagot (a Missiói Lapok néhány példányát) az ide zárt Aviso mellett, minden legkisebb levél nélkül. Mit jelent ez? Mondtam már, hogy Czelder barátunk ma-holnap Magyarhonban lesz püspökké, — ha egyebütt nem . . . hát . . . a názárénusoknál.

Várom új felvonását ezen tragicomédiának.

Isten velünk!

Szíves tisztelettel *Révész Imre.*

IV.

Debreczen, 1866. ápril 29.

Kedves tisztelendő úr! Igen tisztelt barátom!

Vettem a »Protestáns Lapok« számára küldött közelebbi becses cikkét is s haladék nélkül felküldém azt Ballagihoz. Nem találtam benne semmi igazítani valót.

Csudálom, hogy Czelder Galacson lehet. Egy kicsit tartok tőle, hogy ha a politikai szellők változnak s Czelderre nézve kedvező irányt venni találnak, ismét garázdálkodni fog ő. Azonban visszarettenni teljességgel nem kell. Teljes, tökéletes meggyőződésem nekem is, hogy ő többé Moldva-Oláhországban teljességgel nem alkalmazható. Véégképen azonban még sem kell eltapodni,

---

*) Itt említett dolgozatom címe: »A reformatió befolyása az oláh vagy román egyházi irodalom fölébresztésére«, három cikk. Megjelent a „Prot. Lapok“ 1866. évi 14., 19. és 52. számaiban.

ez keresztyéntelenség lenne. Egy ideig nevetségre, azután megvetésre, végre szánalomra tette ő magát méltóvá. Szánni lehet az olyan embert, ki fokként mindig lejobb-lejobb sülyedt s talán a jobb jövő egyik alapját, az önmaga iránti bizodalmat is elvesztette.

Soha se vártam még így a tavaszt. Lélekben, testben megtörve lévén, nemsokára kivonulok a városból. A Rákóczy-féle oláh biblia előszavát tessék Patakra küldeni.

Az Isten áldása legyen kedves tisztelendő úrral és szerelmeseivel!

Tisztelő barátja *Révész Imre.*

*

Még egyszer meglátogattam Révész Imrét Debreczenben 1873 decemberben, midőn M.-Szigetről nőmnek, ki Bukurestből jött haza, Debreczenig elébe mentem. Akkor is szívesen látott és nagyon örvendett, hallva tőlem, hogy új állással teljesen meg vagyok elégedve. Kért, hogy látogassam meg a debreczeni ref. tanítóképezdét is, a mit én azonnal meg is tettem. Nemcsak jó indulattal, de legmélyebb kegyelettel őrzöm drága emléket annak, a ki hazánkban 1858-ban legelőbb pendítette meg a moldva-oláhországi hitsorsosok elhagyott állapotát és volt annak leghívebb támasza mindaddig, míg Czelder arra érdemetlenné nem tette magát.

* * *

Czelder Márton működését Romániában főleg 1865-től 1869-ig részletesen megírták: 1. *Kovács Albert* a »Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok« 1869. évi 29—33. számaiban; 2. *Szász Domokos*, ma erdélyrészi ev. ref. püspök, e czímen: »Czelder Márton működése Romániában 1861—1869.« Emlékirat. Az erdélyi ev. ref. egyháztanács megbízásából. Hivatalos okmányok nyomán. Kolozsvárt, 1870.

Megjegyzem azonban, hogy Czelder Mártonnak főleg 1865—1869. évek alatt folytatott működését ma még teljesen megírni nem lehet, minthogy lehetetlen hozzáférni azon beadványaihoz, melyeket ezen évek alatt néhai *Rosetti Károly* akkori román cultus-, *Cogalniceano Mihály* belügyminiszterekhez ő maga és bukaresti hívei által a rendőrséghez ellenem és a missió-bizottság többi tagjai ellen koronként beadogatott. Nem is eszélyes azokat ma még a romániai egyházak érdekében is bolygatni. Én csak figyelmeztetni kívánom az utókort, hogy hol kereskedjék, ha valaha a Czelder Márton működését híven meg akarja írni.

Megemlítem még itt azt is, hogy a missió-bizottság leveleit híven megőriztem és 1887-ben beküldöttem Szász Domokos püspökhöz a püspöki levéltár számára. „Naplójegyzeteidet köszönettel vettem. Szolgálatteteleidre s érdemeidre szép világot vetnek. A püspöki levéltár megőrzi azokat az utókor számára.” Ezt írta hozzám a püspök úr 1888 január hó 9-ről.

13. Rosetti Costa román cultusminiszter 1866.

Nem tehetem azonban, hogy le ne írjam az utókor számára azt a jelenetet, mely 1866 júniusban a königgrätzi csata után Rosetti Costa Károly, az akkori román cultusminiszter és közöttem folyt le a Csizmedzsiu-kert mellett lévő cultusminiszteri épületben a miniszter szobájában. Ez az imposans épület a Ghyka Károly tulajdona volt.

Megidéztet Rosetti, hogy szóval is adjak számot a missiói bizottság Pitesten tartott gyűléséről. Azonnal el is mentünk, t. i. én és Vincze Dániel, még pedig palástosan és talpig magyar viseletben. Rosetti engem személyesen is ismert s illedelmesen fogadott. Vincze a plojesti zavargások miatt reggel fölkereste volt Rosettit a heresztrói nyári lakában s az egyházi ügyekről beszélgetve,

Rosetti azt mondá, hogy 11 óra után Koóssal együtt a miniszteri épületbe menjenek fel hozzá. Midőn az épületbe mindketten felmentünk, a lépcsőn már lefelé jött *Czelder Márton* mosolygó arczczal, *Kelemen* galaczi tanítójával, kit nevezetesebb ügyben mindig mint tolmácsot magával hordozott, mivel értekezni ő maga, a magyar nyelven kívül nem tudott a miniszterrel.

Én azonnal a pitesti gyűlésre tértem át s felkértem, hogy miután azon gyűlés jegyzőkönyvét román nyelvre fordítva már beadtam, s azon vádra, mintha politikai czélokra törekedtünk volna, megfeleltem: legyen kegyes pár sorral az ellenünk felizgatott román közönséget a »Monitor«-ban (hivatalos lap) megnyugtatni.

Megigérte (és teljesítette is), de ezt is hozzátette: »Uraságod, nem tagadom, jó magyar hazafi; de tudnia kellene, hogy nekünk ez nem áll érdekünkben.«

»De mit tettem én, mióta Bukurestben vagyok, a román érdekek ellen?« — kérdém én.

»Erről most ne beszéljünk, hanem hallgasson meg engemet, — szólott Rosetti. — A romániai ref. egyházak nem magyar egyházak, hanem román ref. egyházak és így a román cultusminiszter felügyelete alatt kell hogy álljanak, nem pedig az osztrák konzul védelme és az erdélyi ev. ref. püspök alatt. Imádják önök Istenöket templomaikban a hogy akarják, de annak küszöbén kívül mi parancsolunk.«

»Ezt ne velem tárgyalja s végezze el, — jegyzém meg én — mert én ennek elintézésére hivatva nem vagyok. A felügyelet érdekében méltóztassék az osztrák konzulhoz fordulni, a püspök . . .«

»Ejh! — vágott közbe Rosetti — nekem az osztrák konzulhoz semmi közöm s az erdélyi ref. püspökhöz még kevesebb; hanem teszek önnek egy ajánlatot.«

»Méltóztassék!«

›Ön lesz a romániai ref. egyházak főpapja; ezek számára nyitunk itt a miniszteriumban egy külön osztályt (sectio) és ennek ön lesz a vezetője (sefu) s ezért rendes évi fizetése fog járni. Szóljon, elfogadja-e ajánlatomat? mert ha nem fogadja el, úgy elfogadja Czelder úr s ő lesz bukuresti ref. pap és osztályfőnök.«

›Miniszter úr! — felelém erre, — bátorkodom ismételni, hogy én ilyen fontos kérdések elintézésére nem vagyok feljogosítva s így ismételten kérem, intézze el ezt az osztrák konzullal, az erdélyi ref. püspökkel és főconsistoriummal. Hogy Czelder mit fog tenni, ahhoz nekem semmi közöm.«

Ez a beszélgetés eddig csendesen, simán folyt s mindhárman ülve voltunk, ő egy divánon s mi vele szemben töltött karosszékekben. Utóbbi nyilatkozatom azonban kiragadta Rosettit nyugodtságából, hirtelen felugrott, mire mi is felállottunk.

›Tehát nem fogadja el ajánlatomat? — kiáltá egész dühvel. — No ha nem fogadja el: *akaszszon fel engem*, („se më spânzurati!“ s ekkor végig huzta jobb kezét a nyaka alatt) *de én is megmutatom, hogy ön nem lesz bukuresti ref. pap!*« . . .

Ma 23 év után is megvallom, hogy a cultusminiszter ezen akasztási mimikája és fenyegetése nekem kimondhatlanul fájt, de mégis bírtam uralkodni magamon s fel tudtam fogni helyzetemet. Csak ennyit szóltam: ›Bocsásson meg, miniszter úr, én nem értem a hóhértesterséget.«

Meghajtottuk magunkat s eltávoztunk.

Még azon napon elmentünk báró Éder osztrák konzulhoz és elbeszéltem a Rosetti és köztünk lefolyt jeletet. ›Ezek az urak — jegyzé meg a konzul — a königgrätzi csata után ugyancsak fenn hordják a fejüket!« Ő adta aztán azt a tanácsot, hogy adjunk be Vincze D.

plojesti ref. pappal mindenik nagyhatalom konzulához egy memorandumot s tiltakozzunk a Rosetti túlkapásai ellen.

Megtettük. A francia, angol, porosz és olasz konzul személyesen vették át tőlünk az emlékiratot; az orosz konzul is elfogadta titkára által, de minket nem fogadott, azt izente, hogy már tudja br. Edertől a dolgot s pártolni fogja.

Nem telt el nyolcz nap s Rosetti beadta lemondását; együttes jegyzéket — collective note — kapott a konzuloktól. Ez időtől fogva azonban én is tudtam, *hogy mi vára*kozik reám a román kormány részéről, a kinek Czelder — saját szavai szerint — híve lett már 1865-ben a Horzsához intézett levélben. Én készen voltam arra, hogy bármi mostoha sors várakozik is reám, soha sem fogom megbánni azt, a mit Rosettinek feleltem.

14. Az emlékirat.

A Rosettivel folytatott beszélgetés után tisztán láttuk Vinczével helyzetünket és ezen meggyőződésünket még inkább megérlelte bennünk az a szomorító tapasztalat, melyet 1868 nyarán tettünk, midőn Királyi Pál és Prágai Lajos esperes az erdélyi főconsistorium kikerülésével Romániába jöttek. Tetszett a függetlenkedés Prágai Lajos esperesnek, a mint ezt előttünk tett nyilatkozataiból szomoruan kellett hallanunk. Alig vonta ki lábait Prágai esperes Bukurestből, azonnal megindult ellenem a támadás, mint azelőtt Vincze ellen Plojesten. Tudtuk, hogy Czelder a román kormánynál támogatásra fog ellenünk találni, csak ürügyet találhasson. Napjaink meg voltak számlálva Romániában azon percztől kezdve, midőn Czelder Márton Bukurestben csak 5—6 ref. magyart fog találni olyant, a kik mindent aláírnak, a mit nekik mondani fog. Most már tehát nem magunkról, hanem a romániai ev. ref. egyházakról kellett gondoskodni.

Ebben az évben látogatták meg Romániát *Veszely, Imecs Jákó* és *Kovács Ferencz* erdélyi róm. kath. lelkészek, kiknek a román kormány kémei szünet nélkül nyomukban voltak. Így történt ez Bukarestben is, de én őket ott egy perczre sem hagytam magukra s ezt a rendőrség tőlem nemcsak zokon vette, hanem megerősödött a Czelder Márton által besúgott azon tévhitében, hogy én Romániában egy *veszélyes magyar propagandának* csakugyan feje vagyok.

Készítettünk tehát 1868 deczember hó 10-én négy ívre terjedő emlékiratot mind az öt ev. ref. superintendenshez, melyet három fejezetre osztva, az elsöben előadtuk a romániai ref. egyházak történeti fejlődését, Czelder viselt dolgait, a másodikban a romániai ref. egyházak kormányzásának alapvonalait raktuk le 8 pontban, melyek után emlékiratunkat így végeztük:

Főtisztelendő Superintendens úr!

Lelkészi s honfiui kötelmünknek tartottuk a Duna-fejedelemségekben lévő reformált egyházak állását, valamint a Czelder Márton úr szabadoskodását s az ebből származott közveszélyt, úgy azon módokat is, melyek szerint egyházaink még megtarthatók, ez emlékiratunkban a főtisztelendő superintendens úr előtt felmutatni. Tettük pedig ezt *nem magunkért, mert eszünk s karunk után Isten jóvoltából a hazában is meg fognánk szerezni annyit, a mennyivel magunkat fentarthatassuk és hátralévő napjainkat becsülettel leélhessük*, — hanem tettük az itt külföldön lévő magyar reformált egyházainkért, melyeket Czelder Márton törekvése, független szabadoskodása örvény szélére juttatott. Tettük, *mert nem akartuk lelkünkre nehezedeni a jelen s utókor azon méltó vádját, hogy mi, kik itt élünk és így legjobban ismertük a viszonyokat, szemet húnytunk s hallgatásunkkal siettettük a veszedelem közeledését.*

Adja a Mindenható, hogy szavaink ne hangozzanak el a pusztában!

Mi azonban ez esetben is megtettük kötelességünket és ennek tudatával, valamint a jelenkor, a protestantismus és szent hazánk közvéleménye elébe, úgy az Örökkévaló ítélőszéke elébe is minden órában nyílt homlokkal, papi és hazafiúi kötelességeink teljesítésének tiszta önérzetével járulandunk.

Melyek után azon alázatos kérelmünket fejezzük ki, miszerint méltóztassék ezen emlékiratunkat a főtisztelendő superintendens legközelebb tartandó közgyűlésén előterjeszteni, tisztelettel maradunk

a főtisztelendő Superintendens úrnak

Bukurest, 1868. december 10-én

alázatos szolgálói:

Koós Ferencz,
bukuresti ev. ref. lelkész.

Vincze Dániel,
plojesti ev. ref. lelkész.

Ezen emlékiratunkat egyik superintendens leküldötte Czelder Mártonhoz, a ki azt a román kormány kezeibe juttatta, miáltal aztán föltette a koronát az 1865-ben Horzsa Jánoshoz intézett levelében kifejtett terveinek. — Ezen híres levél megtalálható a Czelder Márton működése Romániában 1861—1869. czimű emlékirat 59. lapján, melyet egy ideig tagadott, hogy ő írt volna, sőt azt állította, hogy én írtam, utánozva az ő kézírását; de dr. Ballagi Mór sarokba szorította Budapesten és akkor elpirulva, egy szót sem szólott, hanem vette kalapját és eltávozott dr. Ballagitól.

Mihelyt tudomásomra jött, hogy emlékiratunk a román kormány kezeibe került, hozzájárulván ehhez még az is, hogy Czeldernek sikerült hallgatóim egy részét, kik között *honoratior egy sem volt*, ellenem felizgatni, — már csakis becsületem megvédése érdekében nem távoztam Bukurestből. Be kellett várnom, míg maga a román tör-

vényszék meghozta 14 évi lelkeszi munkásságom fölött részrehajlatlan ítéletét. Mihelyt ez és Cogalniceano nyilatkozata kezeim közé jutottak, megbocsátva félrevezett híveimnek, beadtam lemondásomat és ott hagytam örökre Romániát 1869 július 28-án.

Czelder Márton még ez évben tartott egy szt. zsinatot Bukarestben, esperest akarván választani a püspök mellé, de nem sikerült; e miatt elbúsulván magát, ő is hazajött s Feiső-Bányán lett pap, innen pedig Kecskemétre választatott meg. Vincze Dániel is hazajött 1870-ben és azóta Nagy-Enyeden tanárkodik.

Igaza van Bartalus János bukaresti ref. pap. és esperes barátomnak: hogy ha Czelder nem avatkozott volna a bukaresti egyház ügyeibe, a differenciák békés uton el lettek volna intézve.*) Én ehhez még csak azt teszem, hogy Czelder nélkül még differenciák sem támadtak volna köztem és híveim között, kikkel 13 évig a legszebb egyetértésben éltem és működtem. Igaza van abban is, hogy nem vált nagy dicsőségére ez a harcz a *krisztusi szeretetnek*; de meg kellett annak történni, azon elvekért, melyeknek életbeléptetésével ma virágzásba indultak a romániai ref. magyar egyházak. Én nyugodtan hajtom le fejemet a sír párnájára, mert öntudatom tiszta, hogy nem önérdemet, hanem romániai ref. egyházunk jogait védelmeztem a legvégsőig, az *Isten országa, a kivándorolt magyar ref. testvérek érdekében*.

14. Czelder Márton sorsa.

•Czelder Márton ref. lelkész ügye a református convent-bíróság előtt *Kun Bertalan* püspök és *Vályi János* főgondnok elnöklete alatt ma délután került tárgya-

*) Lásd a „Bukaresti Magyar Képes Naptár“ 1890. évre: A bukaresti ev. ref. egyház rövid története.

lásra. Az előadó tisztet *Tóth Sámuel* vitte, ki jelezte ama vádpontokat, melyek alapján Czelder Márton lelkész az egyházmegyei fegyelmi bíróság hivatalától való elmozdításra, az egyházkerület pedig egy évi állásától való fel-függesztésre ítélte. A lelkész ellen emelt vádak szerint Czelder Márton *nagy mértékben iszákos volt*, minek következtében képtelen volt a lelkészi functiók teljesítésére; azonkívül *visszaéléseket* követett el a stola-díjakkal, és *hanyagtságot*, sőt *tudatlanságot* tanúsított lelkészi teendőinek végzésében.

A convent-bíróság dr. Nagy Dezső véd- és Eötvös Károly vádbeszéde után *Czelder Mártont hivatalvesztésre ítélte.**)

15. A függöny legördül.

›Czelder Márton volt kecskeméti ref. lelkész, ki nem régiben hivatalától fegyelmi uton elmozdított, életének 55-ik évében Nagy-Bányán meghalt. Czelder Márton, kinek öreg napjaira ugyancsak bőven kijutott a szenvedésekből és megpróbáltatásokból, több éven át hasznos tevékenységet fejtett ki az egyház terén. A moldva-oláh-s *török(?)*országi első magyar protestáns missió egyik buzgó munkása volt. Több tudományos egyházi és iskolai folyóiratot szerkesztett. Előbb a felső-bányai ref. egyházközség papja volt, onnét ment Kecskemétre, hol a múlt években fölmerült *viszályok és egyenetlenkedések fűzödtek nevéhez*. Özvegye és öt árvája maradt.**)]

Aláírom, mit Czelder Márton felől Bartalus János mai bukuresti ref. pap és esperes a ›Bukuresi Magyar Képes Naptár‹ 1890. évi folyamában írt: ›Hibáiért megbűnhődött, — nyugodjék békével!‹

*) Lásd a „Pesti Napló“ 1889. évi márczius 26-iki, 84-ik számában.

**) Lásd a „Nemzet“ 1889. évi szept. 2-iki, 41-ik számát.

Ha a »püspök« czim el nem szédítette volna, ha az iszákosság szenvedélye rajta erőt nem vett volna; ha olyan önzetlen, önfeláldozó lett volna, milyennek magát missziói leveleiben mutogatta: példányképe fogott volna lenni a lelkes, hazafias prot. papoknak.

Ő nem kortársai hálátlanságának, hanem *saját szenvedélyeinek* esett áldozatul. E szenvedélyek csiréit magával hozta volt 1861-ben Romániába, hol azok fejlődésére tágas tér kínálkozott s ezt ő nagy mérvben ki is zsákmányolta. Szendvényei idehaza még inkább erőt vettek rajta. A felső-bányai kiseded ref. ekklezsiából a kecskeméti ref. nagy ekklezsiába vágyott s ott érte el végzete, hol arczképét egykor olajba festette a lelkes ifjuság. Szendvényei: a nagyravágyás és iszákosság kora sírjába juttatták — intő például az ifju nemzedéknek.

A történelem egykor, midőn a kútató előtt a román cultus- és belügyminiszterium levéltárai megnyílnak, mérlegének serpenyőjébe fogja vetni érdemeit és bűneit s a szerint fogja kimondani fölötte igazságos ítéletét,

V. RÉSZ.

A moldovai róm. kath. egyházak állapota 1858-ban.

1. A jászvásári kerület.

1. *Jászvásár* (Jassy) 2041 lélek. Az egyház nyelve német, lengyel, román, francia.

2. *Horlest* anyaegyház 388 lélek. Leányegyházak: Vojnest 103, Berlest 71, Domnest 17, Miroslav 9 lélek. Egy anya-, 4 leányegyház összesen 588 lélek. Ezen egyházak nyelve román.

3. *Huss* anyaegyház 1740 lélek. Leányegyházak: Redulan 477, Pojana 158 lélek. Egy anya-, 2 leányegyház, összesen 2375 lélek. Egyházi nyelv: román.

4. *Galacz* 552 lélek. Egyházi nyelvek: román, német, olasz.

5. *Botosan* anyaegyház 531 lélek. Leányegyházak: Folticsén 350, Szuléz 53, Hudest 41, Mihalén 38, Szvo-rest 37, Baja 31, Riden 29, Dorohoj 33, Dobroven 63, Tarnoka 27, Hancsest 19, Vakulest 19, Litén 17, Horod-nicsén 18, Herzsa 17, Broskovecz 14, Herleszén 13, Fla-monza 3 lélek. Egy anya-, 18 leányegyház, összesen 1353 lélek. Egyházi nyelvek: német, lengyel, román.

6. *Kotnár* anyaegyház 302 lélek. Leányegyházak: Berlest 77, Józseffalva 73, Hirlő 52, Tirgu frumos 3, Móra prefectului 27, Delén 4, Cseplén 7, Réten 5 lélek.

Egy anya-, 8 leányegyház, összesen 551 lélek. Egyházi nyelv: román.

Összegezés:

1. Jászvásár		2041 lélek,
2. Horlest anyaegyház	4 leányegyh.	588 „
3. Huss	2 „	2375 „
4. Galacz		552 „
5. Botosan	18 „	1353 „
6. Kotnár	8 „	551 „
	32 leányegyh.	7460 lélek.

2. A szerethi kerület.

1. *Halocsest* anyaegyház 1319 lélek. Leányegyházak: Zapód 393, Barticsest 463, Marcsest 139, Kozmest 73, Mogecsest 99, Muncsel 66 lélek. Egy anya-, 6 leányegyház, összesen 2552 lélek. Egyházi nyelvek: román és magyar.

2. *Szabófalva* anyaegyház 2025 lélek. Leányegyházak: Géres 869, Pildest 485, Korán 171, Zsugán 411, Teczkán 211, Románváros 176 lélek. Egy anya-, 6 leányegyház, összesen 4348 lélek. Egyházi nyelvek: román, magyar, német és lengyel.

3. *Rekecsén* anyaegyház 692 lélek. Leányegyházak: Zsudán 589, Farkasfalva 447, Szkézsza 310, Rotunda 289 lélek. Egy anya- és 4 leányegyház, összesen 2327 lélek. Egyházi nyelvek: román és magyar.

4. *Tamásfalva* anyaegyház 762 lélek. Leányegyházak: Burjánfalva 755, Szakna 466, Balacsest 209, Récse 119, Kiskurucz 46 lélek. Egy anya-, 5 leányegyház, összesen 2357 lélek. Egyházi nyelvek: román és magyar.

5. *Ozsa falva* anyaegyház 547 lélek. Leányegyházak: Miklósfalva 980, Bohonka 144, Péterfalva 135, Bóra 66, Bokics 66, Vescsa 55, Nescsuta 27, Balomir 19 lélek. Egy anya-, 8 leányegyház, összesen 2039 lélek. Egyházi nyelvek: román és magyar.

6. *Talpa* anyaegyház 142 lélek. Leányegyházak: Borgován 476, Bráza 65, Oncsén 27, Belcsest 25, Fejérpatak 97, Tupilata 49, Valén 54, Dávid 11, Bodest 4, Boldest 9. Egy anya-, 10 leányegyház, összesen 959 lélek. Egyházi nyelvek: román és magyar.

7. *Piátra város* anyaegyház 325 lélek. Nyámczváros leányegyház 253 lélek. Egy anya- és 1 leányegyház, összesen 578 lélek. Egyházi nyelvek: román, magyar, lengyel, olasz.

Összegezés:

1. Halocsest anyaegyház	6 leányegyh.	2552 lélek,
2. Szabófalva	6 „	4348 „
3. Rekecsén	4 „	2327 „
4. Tamásfalva	5 „	2357 „
5. Ozzafalva	8 „	2039 „
6. Talpa	10 „	959 „
7. Piátra város	1 „	578 „

40 leányegyh., 15160 lélek.

3. A besztercei kerület.

1. *Klézse* anyaegyház 1262 lélek. Leányegyházak: Somoska 537, Felső-Rekecsén 491, Dióskút 12, Csik 203, Berend 107, Kurmatura 91, Pokolpataka 109, Ujfalu 97, Kapota 63, Gropi 5, Paltinata 7, Orbén és az országút mellett 35, Szász-kút 217, Poncsest 21, Berest 3, Konczest 4, Szkurta 5, Mendriská 3 lélek. Egy anya-, 20 leányegyház, összesen 3337 lélek. Egyházi nyelvek: román és magyar.

2. *Bákó* anyaegyház 582 lélek. Leányegyházak: Lespez 344, Spinén 129, Szancsest 22, Izvor 70, Ghéres 50 lélek. Egy anya-, 5 leányegyház, összesen 1197 lélek. Egyházi nyelvek: román, magyar, német, lengyel.

3. *Kalugersfalva* anyaegyház 1081 lélek. Leányegyházak: Osebicz 290, Szeráta 288, Deátu nou 20, Barát-

falva 259, Marzsínén-Brotén 84, M -Muntén 179, Seccatura 194, Petrics 116, Gajdár 96, Komán 73 lélek. Egy anya-, 10 leányegyház, összesen 3031 lélek. Egyházi nyelvek: magyar és román.

4. *Szárazpatak* anyaegyház 1610 lélek. Leányegyházak: Trunk vagy Galben 311, Szarkucza 108 lélek. Egy anya-, 2 leányegyház, összesen 2029 lélek. Egyházi nyelvek: magyar és román.

5. *Forrófalva* anyaegyház 1285 lélek. Az országút mellett 7, összesen 1292 lélek. Egyházi nyelvek: magyar és román.

6. *Nagypatak* anyaegyház 1427 lélek. Az országút mellett 9, összesen 1436 lélek. Egyházi nyelvek: magyar és román.

7. *Válén* anyaegyház, 281 lélek. Leányegyházak: Zsószen 570, Gajcsán 536, Horgest 383, Vladnik 371, Ketres 306, Tamás 303, Varnicza 87, Fornikár 81, Galér 56, Reketó 47, Rakóva 37, Hungaren 45, Porcest 27, Bászga 27, Medelény 42 lélek. Egy anya-, 15 leányegyház, összesen 3203. Egyházi nyelvek: magyar és román.

8. *Prezest* anyaegyház, 1049 lélek. Leányegyházak: Miklósfalva 457, Polyán 325, Kalugecsény 299, Bohóc 189, Bogdánfalva 215, Ujfalu 142, Rusz Vladiki 43, Kimpény 19, Kostély 21, Horezon 14, Movila 13 lélek. Egy anya-, 11 leányegyház, összesen 2786 lélek. — Egyházi nyelv: román.

Összegezés:

1. Klézse	anyaegyház	20	leányegyh.	3377	lélek,
2. Bákó	„	5	„	1197	„
3. Kalugerfalva	„	10	„	3031	„
4. Szárazpatak	„	2	„	2029	„
5. Forrófalva	„			1292	„
6. Nagypatak	„			1436	„
7. Válén	„	15	„	3203	„
8. Prezest	„	11	„	2786	„

---

63 leányegyh. 18351 lélek.

4. A tatrosi kerület.

1. *Tatros* anyaegyház, 346 lélek. Leányegyházak: Diószeg 290, Oknaváros 229, Ojnest 306, Szlenik 492, Guranói 48, Bratila 27, Bersinest 58, Karakla 13, Bratest 16, Viisóra 12 lélek. Egy anyaegyház, 10 leányegyház, és összesen 1943 lélek. Az egyházi nyelvek: magyar és román.

2. *Górzafalva* anyaegyház, 1100 lélek. Leányegyházak: Bohana 156, Szitás 101, Ujfalu 195, Szőlőhegy 247, Buksun 93, Szárazpatak 136, Prála 157, Zsebrény 30, Borzfalva 66, Huta 69, Herzsa 50, Kászon 16 lélek. Egy anya-, 12 leányegyház, összesen 2416. Egyházi nyelvek: magyar és román.

3. *Pusztafalva* anyaegyház, 494 lélek. Leányegyházak: Formosa 362, Répa 95, Sós-kút 22, Sztugar 124, Rikilešt 50, Szerbek 119, Bosotén 112, Vidráska 132, Balanásza 115, Kis-Szalonta 161, Nagy-Szalonta 55, Roszpatak 36, Patakfalva 79 lélek. Egy anya-, 14 leányegyház, összesen 2187 lélek. Egyházi nyelvek: magyar és román.

4. *Dormánfalva* anyaegyház 353 lélek. Leányegyházak: Plobomba 26, Lárfa 9, Doftána 174, Bogáta 59, Polkurár 39, Otomanfalva 188, Glodur 85, Pretucs 36, Sipótin 11, Csobános 10, Aszód 9, Csüges 198, Bruzturasa 245, Szulcza 10, Mojnest 42, Sós-Tázló 80, Scheczi vállalkozók 59, Lukácsfalva 29, Mojnestpataka 21 lélek. Egy anya-, 15 leányegyház, összesen 1683 lélek. Egyházi nyelvek: magyar és román.

5. *Foksány* anyaegyház 208 lélek. Leányegyházak: Ploskoczen 463, Visontha 317, Berlád 72, Tekucs 21, Pulna 19, Pufest 19, Dumest 17, Maricsest 7, Cziganest 30 lélek. Egy anya-, 9 leányegyház, összesen 1173 lélek. Egyházi nyelvek: magyar, román, német, lengyel.

Összegezés:

1. Tatros	anyaegyház	10	leányegyh.	1943	lélek,
2. Górzafalva	„	12	„	2416	„
3. Pusztafalva	„	14	„	2187	„
4. Dormánfalva	„	15	„	1683	„
5. Foksány	„	9	„	1173	„
				60 leányegyh..	9402 lélek.

Összegezvén ezen adatokat, kitűnik, hogy a lélekszám 1859-ben ez volt:

1. A jászvásári kerületben	7460	lélek,
2. a szerethi	15160	„
3. a beszterczei	18351	„
4. a tatrosi	9402	„

összesen 50373 lélek.

Ezen kimutatásból kitűnik, hogy a jászvásári kerületben már 1859-ben a magyar nyelv teljesen mellőzve volt. A szerethi kerületben, mely 15,160 lélekkel tisztán magyar volt, az egyház nyelvül a magyar és a román említettik. A beszterczei kerületben is, hol a lelkek száma 18,351, túlnyomólag magyarok és az egyház nyelvül a magyar nyelv mellett a román is mindenütt említettik. Így van a tatrosi kerületben is. E szerint három kerületben 40 ezerre tehetjük a róm. kath. magyarok számát Moldovában. Méltán kérhető bárki, hogy miképen csúszott be a román nyelv a róm. kath. egyházakba?

Felelet: a nem magyar papok által, kik inkább megtanulták a román, mint híveik anyanyelvét. Miket kellene olvasni a magyar zsarnokságról, ha a hazánkban lévő gör.-keleti és gör.-kath. román egyházakban vegyesen kellene használni a magyar és román nyelvet, mint ez a moldovai róm. kath. csángóknál divatozik! . . .

A mi a moldovai róm. kath. papokat illeti, 1859-ben 26 anyaegyházban 26 lelkész volt, de ezen lelkészek kö-

zött *Ferenczy Bálint* Tamásfalván, *Petrás Innocenc* Klézsén és *Tóth Anasztáz* Forrófalván voltak magyarok, azaz 40 ezer magyar léleknek 3 lelkész és 10 ezer nem magyar léleknek 23 lelkésze. Petrással Klézsén és Tóthtal Forrófalván személyesen is megismerkedtem volt 1858-ban. Ők már akkor kétségbe voltak esve a moldovai róm. kath. csángó-magyarok nyelvének jövője felől, daczára, hogy főleg Petrás minden lehető megtett hívei között a magyar nyelv érdekében. Azóta 32 év repült el, s a lelkes Petrás, Ferenczy és Tóth magyar papok pihenni mentek. Vannak-e ma a moldovai r. kath. parochiákban magyar lelkészek, nem tudom; de igen azt, hogy vannak ott olyan őrei a magyar nyelvnek, a kiket sem idegen papokkal, sem román tannyelvű iskolákkal kipusztítani soha sem sikerülend. E hű *nyelvőrök* a moldovai csángó-magyar nők, kik családi körükben csakis magyarul beszélnek. Ők őrizték meg ott a magyar nyelvet és ők fogják megőrizni ennekutána is. A csángó férfiakra ráragadt a román nyelv, de a csángó nőkre nem. Ha nem volna ez így: a magyar nyelv már réges-régen kipusztult volna Moldovából. A világi és egyházi hatóságok intézkedhetnek a nyelv ügyében a templomokban és iskolákban, de a családi körig már nem ér el hatalmuk.

Tisztelet a moldovai csángó-magyar nőknek!

VI. RÉSZ.

Romániában született magyar fiuk magyar- honi kollégiumokban 1860—1869.

1. Folyamodásom az erdélyi ref. zsinathoz.

1856—1860-ig már elég alkalmam volt tapasztalni azt, hogy mi sors várakozik azon bukuresti jobb tehetségű magyar fiukra, a kiket oly sok gonddal és fáradsággal tanítottunk kiseded új, magyar tannyelvű iskolánkban, hogyha azok nem mehetnek továbbképzés végett magyar tannyelvű felsőbb hazai iskolákba. Belépnek valamelyik bukuresti román középiskolába, melyben elvesznek hazájok és nemzetök kárára. Ezen segíteni kellene, de hogyan? A legközelebbi erdélyi középiskola is elég messze van Bukuresttől s ezelőtt 29 évvel még ugyancsak messze voltak, nem lévén akkor még híre sem a vasútnak az erdélyi részekben és Romániában.

1860-ban az erdélyi ref. zsinathoz folyamodtam volt a romániai magyar gyermekek érdekében, hogy azok közül a lehető legtöbbet helyezzünk el az erdélyi ref. kollégiumokba s egyúttal Nagy Péter-féle kátékat kértem, hogy azokat jártamban-keltemben szétosztogathassam.

Ezekre nézve *Bodola* püspök 1860. július hó 4-én 447. szám alatt következőkben értesített:

• Tudatni kívánom a tiszteletes úrral a bonyhai közzsinat határozatai közül a következőket:

1. Kivánsága és kérése következtében ott a zsinaton jelenlévő világi és papi egyének adakozásából annyi pénz gyűlt össze, hogy ebből Nagy Péter 115 kisebb és 10 nagyobb káthéját — a könyveket a posta-szekéren Stein útján fogja a tiszteletes úr kapni. Kívánom, hogy ezeket is használhassa hallgatóinak lelki épületére.

2. Azon két ifjura nézve, kiket a tiszteletes úr kívánt a sepsi-szentgyörgyi iskolában neveltetni, gyűlt be ott helyben 35 frt 30 kr. Ezenkívül hét éven keresztül fizetnek néhányan jöltévők évenként összesen 32 frtot. A mi ezen felül ezen gyermekek fentartására szükségeltetnék, azt a háromszéki communitás remélhetőleg ki fogja eszközölni. Be lehet azért jövő szeptemberben S.-Szentgyörgyre a bukaresti fiukat küldeni. Hanem megint jó lesz, ha erre nézve a tiszteletes úr érintkezésbe teszi magát a jövő hónapban sepsi-szentgyörgyi pap és esperes *Gödrö Ferencz* úrral.

3. A közzsinatról hazaérkezésem után itt Kolozsvárt az enyedi iskolai előjáróságnak gyűlése tartatván, megállított itt is, hogy az enyedi iskolában is két ügyes fiu, ki testi és lelki épséggel bír, jövő iskolai évben az iskola költségén el fog láttatni kosztal, öltözetre szükséges beneficiummal. Hanem erre nézve is találja meg a tiszteletes úr előlegesen director *Vajna Antal* urat levelével, mielőtt szeptemberben a fiukat beküldhetnék.

Csak a pitești ekklezsia papi állása betöltéséről nem tudtam még gondoskodni; de van fenn egy pár akadémítánk s ha lejőnek, megkísértem azokat is. Izentem most a közzsinatról annak a dálnoki ifjú papnak is, ki most ekklezsia nélkül henyel.

Ezeket kívántam a tiszteletes úrral előlegesen tudatni, s kérem, tegye ezeket közönségessé valamely hír-

lap útján, hogy lássák azt, miszerint szíven fekszik közzsinatunknak oláhországi rokonaink sorsa, és hátha még akadnának kegyes jótevők más helyen is hazánkban!

Kolozsvártt, 1860. július 4.

Bodola Sámuel, h. püspök.“

2. A bonyhai zsinat intézkedései.

Az erdélyi, 1860-ban Bonyhán tartott közzsinat június hó 19-én 40. szám alatt a romániai magyar fiuk ügyében következő megkeresést intézte a mltgos egyházfőtanácshoz :

»Bukuresti lelkész Koós Ferencz atyánkfia megtanuló levelében azt kéri közzsinatunktól, hogy venné tanácskozás tárgyává, miként lehetne két oláhországi vagy moldovai tanulóknak, kik köteleznék magukat, hogy tanulásuk bevégzésével a nevezett országokban papi vagy tanítói hivatalt folytatandanak — folyó évi szeptember elsőjén kezdve a sepsi-szentgyörgyi gymnasiumban való tanulás végett elhelyezését eszközölni.

E kérését közzsinatunk Koós Ferencz atyánkfiának élénk részvéttel fogadva s habár a Rikán belöli egyházközönség küldöttei által örömmel is értesült arról, miszerint ottan már megkezdett a segélygyűjtés oly czéllal, hogy két bukuresti iskolai növendéknek a s.-szentgyörgyi algymnasiumban való tanulhatása eszközöltessék, melynek alapján teljes reménnyel lehet, hogy a nemes czél a Rikán belöli egyházközönség buzgósága által megvalósittatik; mindazonáltal :

Egyfelöl fölhívta közzsinatunk a Rikán-belöli egyházközönséget, hogy ezen két tanulónak azon intézetben való tanulhatását mielőbb teljesen biztossá tenni igyekezzék.

Másfelöl közzsinatunk is óhajtván a nemes czél iránti érdekeltségét tettekben is valósítani, aláírási ívet

bocsátott ki a közzsinat folyama alatt, mely által alkalom nyitassék nemzetiségünk és felekezetünk szent ügyeért buzgólkodóknak kegyes adakozásokat megtenni. Ezen aláírás útján gyűlt be a bukuresti két iskolai növendéknek a s.-szentgyörgyi algymnasiumban tanulhatása fölsegélésére egyszor mindenkorra 35 forint 30 krajczár o. értékben. Ezenfelül évenként hét éven át aláíratott és a f. évre be is fizettetett 32 frt, mely két rendbeli összeg és ajánlási ív felküldetett a sepsi-szentgyörgyi algymnasium előljáróságának a közzsinat nézete szerinti intézkedés végett.

Továbbá tudtván Koós Ferencz atyánkfia, hogy 1858-ban közzsinatunkról felküldött 100 confirmatiói káthé részint Bukurestben, részint utazása közben a szegény gyermekek között már mind kiosztatott, fölhívta közzsinatunk a maga tagjait a confirmatiói káté beszerzését illetőleg is segélyezésre, mely czélra aláírás útján 42 frt gyűlvén be, további intézkedés végett átadatott a főtiszteletű h. püspök atyánkfiának.

Végül atyafias tisztelettel tanálja meg közzsinatunk a méltóságos fő egyháztanácsot, hogy tegyen olyan intézkedést minden iskolánk előljáróságához, miszerint mindenikben egy-egy moldva-oláhországi tanuló fentartására stipendium eszközöltessék.

Lévén atyafiságos tisztelettel
a Méltóságos Főegyházi Tanácsnak atyafi szolgálai
a református közzsinat
és annak nevében

Fogarasi Sámuel, közfőjegyző.⁶

A fő egyházi tanács 1860. deczember 27-én 619. szám alatt következőkről értesített:

•Tiszteletes úr!

Az oláhországi és moldvai egyházaink jobb igyekezetű növendékeinek tanodáinkban időnkénti kiképeztetése

eszközlése iránt tiszteletességed által ez évi szent zsinatunkhoz intézett folyamodás folytán nem mulla'á el egyházfőtanácsunk négy főtanodáink előljáróságait a cél eszközlésére felhívni; minek folytán háromtól azok közül eddigelé a következő jelentéseket vett:

1. Kolozsvári tanodánk elvállalja egy növendék kiképzését s pénzügyi gyenge állása mellett is kész annak naponként egy pár czipót adni; e mellett kieszközli, hogy valamelyik gazdagabb szülő gyermeke mellett kosztot kapjon; s ha igyekezete *kitűnő* leend, az iskolai segélypénztárból is minden évben részesítendi.

2. N.-enyedi tanodánk már is felvett két növendéket, minden iskolai fizetések terhe alól teljesen mentte teszi és teljes ellátásáról aként gondoskodott, hogy személyenként minden nap egy pár czipót és évenként 20 o. é. frtot kapjanak, igazgató-tanár atyánkfia ügyelvén fel szükségekre, melyek ha az előbbi összegből nem lennének fedezhetők, az előljáróság további segedelemmel is járuland, és jöllehet ezen segélyezés nem állandósított odavaló hitsorsosaink számára, azonban kötelességének ismerendi az előljáróság, az onnan jövő növendékeket, bár hányan lennének, akként segélyezni, hogy tanulmányaikat ottan végezhessek.

3. Maros-vásárhelyi tanodánk is, nem tekintve pénzügyi állása gyengeségét, buzgóbb hitsorsosaink magán segélyezésére is számítva, kész egy növendéket felvenni és a szükségesekkel ellátni, kikötvén, hogy a küldendő növendék mind képességére, mind becsületességére a kitűzött célnak megfelelőjen.

4. Udvarhelyi tanodánk jelentését még nem vette meg, azonban rövid időn az is beérkezik.

Addig is a fennirtakról az illető egyházak értesítése és további intézkedés végett azonnal tudósítja Tiszteletességedet, ajánlván Tiszteletességednek továbbra is

egyházi főtanácsunk elismerésével találkozott buzgóságáról szent vallásunk és nevelésügyünk érdekében.

Atyafiságos indulattal lévén atyafi szolgája
Szacsvay Zsigmond,
Olasz Károly, titoknok.

3. Romániai magyar fiuk elhelyezése.

Midőn e nagybecsű tudósítást megkaptam, akkor már öt romániai magyar fiu el volt helyezve a hazai kollégiumokban, u. m. a sepsi-szentgyörgyi algymnasiumban két plojesti fiu, az egyiknek neve *Vida* volt, a másikkra nem emlékezem. Kettő el volt helyezve a n.-enyedi kollégiumban, u. m. *Homoky Ferencz*, a ki ma Orsován vasuti, járási és Duna-gőzhajótársasági orvos, nős és két gyermek atyja; a másik *Szilágyi György* volt, de a ki két évi tanulása után N.-Váradon rokonainál elhalt. Kár volt érette, mert kitűnő tanuló volt. Az ötödik fiu *Debreczy József* volt, kit a sárospataki ref. kollégiumba szereztem volt be Bernád Zsigmond kegyes pártfogása által.

Homoky, Szilágyi és Debreczi bukuresti iparosok fiai voltak és néhai Dimény József bukuresti ref. pap keresztelte őket. Debreczi J. néhány évig tanult Sárospatakon, s azután anyja elhalálózása miatt Bukurestbe hazajött és többé nem ment vissza. Ma derék magyar iparos Bukurestben s buzgó támogatója a magyar ref. egyháznak és olvasó-társaságnak.

1862-ben *Nagy István* csik-szentmihályi hazánkfiának hasonnevű fiát vittem fel Budapestre, a kiről utazásaimban bővebben irtam.

Tehát két rövid év alatt már hat romániai magyar fiu volt elhelyezve a hazai iskolákba. Mennyi szép reményt kötöttem én ezen fiuk életéhez! Ezek azonban egyedül *Homoky Ferencz*ben valósultak meg. Mennyit leveleztem érdekükben!

1866-ban szeptember 1-én újabb szép reményű bukuresti magyar fiu ment Homokyval a nagy-enyedi kollégiumba, ki 8 évig volt a kollégium kitűnő tanítványa, a mi méltó büszkeségünk és dicsekedésünk. Ez a fiu *Sándor József* volt, ki ma az E. M. K. E. érdemes főtitkára. — Ha egész bukuresti működésem alatt többet nem tettem volna a nevelés és tanügy érdekében, mint azt, hogy Sándor Józsefnek a bukuresti magyar ref. új iskolában a tanulhatás megkezdésére alkalmat nyújtottam: erre is büszke volnék síromig. Hálával ismeri el ezt ő még ma is. Rá nézve a hála nem teher s ez legszebb bizonyítéka nemes lelkének és jó szívének.

1867-ben ismét egyszerre hét bukuresti magyar fiuval indultam be Erdélybe. Ezek voltak: 1. *Ambrosy Árpád*, 2. *Málnási György*, 3. *Lukács Kornél*, 4. *Mogyorósi Arthur*, 5. *Kutasi János*, 6. *Csiszér Albert* és 7. *Kovács József*. Velem jöttek még Homoky Ferencz és Váró J. már enyedi tanulók. E szerint egy nagy hétfalusi szekéren összesen tizen indultunk el 1867 augusztus 26-án hétfőn a Bányásza erdőből, hova a gyermekek szülei, testvérei és sok ismerős kikisért volt Bukurestből.

Ez az utazásunk akkor Bukuresttől Brassón, Székely-Udvarhelyen, Székely-Kereszturon át épen egy hétig tartott. A székely papok Hidvégtől Maros-Vásárhelyig szívesen fogadták a karavánt, pedig ennyi gyermek ellátása mindenütt gondot adott.

Székely-Udvarhelyre augusztus 29-én érkeztünk s ott hagytuk a kis Mogyorósi Arthurt, és Kovácsot, kiknek azóta hírét sem hallottam. Dr. Homoky írja, hogy Mogyorósi ma állami képezdei tanár fogna lenni.

Itt az a tréfa történt velünk, hogy mialatt *Kovács János* ma brassói ügyvéd barátomnál ebédeltünk, az egyik fiu, a kis Csiszér Albert eltűnt. Nosza, volt e miatt riadalom és megdöbbenés! Tüvé tettük a várost, a Kis-

Küküllő partját, de sehol sem látott olyanforma gyermeket senki. Már egészen kétségbe voltunk esve, midőn egyszerre felhangzott a fiuk ajkairól az örömhír: »Itt van Csiszér!«

A szemes Lukács Kornél legjobban kitalálta, hogy merre kell keresni. Míg mi a városban és a folyó mellett bolyongtunk, ő felkapott szekeresünk egyik lovára és rohant vissza azon az úton, melyen Udvarhelyre bejöttünk. Az első falunál utólérte Csiszét s addig rimáncodott a makacs fiúnak, ki Bukurestig meg sem akart állani, míg végre szépen felültette a lóra s így ketten jöttek vissza a ló hátán, mindnyájunk örömére. — Csak később tudtam meg, hogy Lukács Kornél bántotta volt meg a kis Csiszért s így csak ő tudhatta, hogy hova lett el az ő kis barátja.

Sz.-Keresztúron túl (talán Andrásfalvának nevezik) a következő tréfás jelenet történt: Nagy meleg lévén, a fiuk erősen megszomjaztak. A szekeret megállítva, kértem egy középkorú, jó képű székely asszonyt, hogy hozzon a fiuk számára egy kis friss vizet. Az asszony felpattant ülőhelyéről a kapu mellől s pár percz alatt ott termelt egy kártyus vízzel és egy bádogkannával.

»Jaj, istáлом az urat, — mondá felém tekintve — hát ez a sok urfi mind az uraságé?«

»Az ám! — felelém röviden — adott az Isten eleget.«

Az asszony töltögette a kannát s adogatta egymásután fel a szekérre a fiuknak, a kiket, míg ittak, szorosán szemügyre vett, de egyuttal reám is vetett egy-egy pillantást. Mikor már mindnyájan ittunk s én megköszöntem a nő fáradságát, ez így szólott:

»Szívesen, istáлом. De mégis mondanék valamit, ha urasága meg nem haragudnék.«

»Csak rajta! — biztatám én. — Már miért ne mondaná, ha meggondolta «

»Jaj, istáalom, ne vegye rossz neven, de én megmondom az igazat: ezek közül az urfiak közül egyik sem hasonlít urasághoz.«

Erre a szekéren a sok pajkos gyermek olyan fül-siketítő nevetésben tört ki, hogy az asszony elpirult; de látva, hogy mindannyian nevetünk, mondá:

»Ugy-e, hogy nekem volt igazom?«

4. Fogadtatásunk Maros-Vásárhelytt.

Hétfőn indultunk el Bukurestből és hétfőn szept. 2-án érkeztünk M.-Vásárhelyre, a hol a lelkes tanári kar és hazafias érzésű polgárság a legmelegebben felkarolta az öt fiu ügyét.

Szeptember 3-án a tanári testület gyűlést tartott, melyre engemet is meghivott. A fiuk közül Ambrosy Árpád: néhai Jenei Albert gyógyszerészhez, Málnási György: n. Jenei Dénes bíróhoz, Lukács Kornél: Bihari Sándor tanárhoz, a kis Csiszér: Jeddi Sándorhoz, Kutasi János: talán Szöllősy Sámuelhez lettek elhelyezve.

Ezek elintézése két napot vett igénybe, ugymint szeptember 3—4-ikét; de nekem végtelen örömet szerzett annak tudata, hogy öt bukuresti magyar fiu fog abban a kollégiumban tanulni, amelyben én is tanultam s melyhez a legforróbb hála köt mai napig. Lelkesített annak sejtelve, hogy ezen fiukból egykor akár idehaza, akár odakünn derék magyarok fognak válni. . . .

Ezen tudattól lelkesítve, távoztam szept. 5-én csütörtökön Maros-Vásárhelyről a kis Váróval és Homokyval, a ki ekkor már VIII-ik osztályos lett. Délre M-Ludásra érkeztünk *Hancz Pál* barátomhoz, a ki most is igen szívesen fogadott. Enyeden *Incze János* pap barátomnál voltam szállva, de mint nőmhöz írt ma is meglévő levelemből látom, egyszer sem voltam ebéden nála, mert

mások, u. m. dr. Vajna Antal igazgató és Garda József theologiae tanár előre lefoglaltak.

Enyedről Kolozsvárra siettem *Nagy Péter* püspökhöz, a kivel a missió-ügyben volt megbeszélni valóm, de Kolozsvártt akkor csakis 24 óráig voltam.

Szeptember 12-én ismét M.-Ludason voltam Hancz Pálnál, a hol Deák Sándor segédszolgabírónak egy gyermekét kereszteltem meg. Palástomat nem vittem volt magammal és így Nagy Domokos kutyfalvi pap palástját hozatta át Hancz Pál, meghíván őtet is a keresztelési ünnepségre. Deák S. neje Tóásó leány volt, kinek bátyja Mózes egykor a m.-vásárhelyi kollégiumban tanítványom volt, s ki 1867-ben kovácslegény volt Bukurestben.

Érdekesnek tartom 1867. szept. 12-én nőmhez intézett levelemből idézni azon sorokat, melyeket Háromszéki körösi *Teleki Samu*, akkori bukuresti ref. kántor tanítóról irtam:

»Telekinek szíves üdvözet. Örömmel írhatom, hogy itt kedvesen emlékeznek a szelid, jámbor Telekire. Itt bezzeg meg voltak elégedve tanításával, nem úgy mint nálunk, a hol fájdalom, nem értenek a tanítás művészetéhez. Azt hiszem, hogy ő ennek örvideni fog. Ez valóban nagy elégtétel Telekinek. Kérlek, mondd meg neki, hogy lásson utána derekasan az iskolának, mert itt tölünk sokat, nagyon sokat várnak. Üdvözlöm szentegyházunk szent fiát: Szabó Albertet és családját.« . . .

Hihettem volna-e, hogy egy év múlva ebben a két hazánkfiában olyan keservesen fogok csalódní? . . .

»Ajánlom tovább — így irtam kedves nőmnek — ajánlom figyelmedbe a »Székely Közlöny« 24. számában az »Igazmondó« czikkét az utolsó lapon. Mutasd meg dr. Lukács barátomnak is. Soha enuél jobbat nem tethettünk, mint ezen fiuk kihozatalát.«

1867 szept. 21-én érkeztem vissza Bukurestbe,

azon tudattal, hogy a leghazafiasb munkát végeztem ez-
úttal is életemben. Híveim a legszívélyesebben fogadtak.
Egyetlen felhőscke nem volt még akkor látható munkás-
ságom egén, melyből a mesterséges viharra következtet-
hettem volna.

5. Az eredmény.

Mi lett ezen fiukból, kikért 1860—1868-ig oly vég-
telen sokat fáradoztam és áldoztam, támogatva az erdélyi
ref. egyházfőtanács, ref. püspök és a kollégiumok lelkes
tanárai és hazafias érzületű polgárai által?

1. *Homoky Ferencz* orvos lett; 2. *Sándor József*
az E. M. K. E. főtitkára; 3. *Szilágyi György* korán el-
halt; 4. *Debreczi József* ma bukuresti iparos; 5. *Nagy*
István, mint értesültem, Amerikában veszett el; 6. *Am-*
brosy Árpád jelenleg gépész Bukurestben; 7. *Lukács Kor-*
nél ugyanott bankhivatalnok; 8. *Kutasy János* ugyanott
derék iparos; 9. *Mogyorósi Arthur* állítólag képezdei ta-
nár; 10. *Málnásy György* Budapesten végzett műegyetem-
et, s mint ilyen halt meg, szülei és ismerősei végtelen
bánatára Bukurestben. A más négyről nem bírok tudomással.

Ezen fáradozásom tehát mégis meghozta gyümölcsét,
mert a mellett, hogy két igen derék hazafit nyertünk dr.
Homokyban és Sándor Józsefben, — azonkívül, hogy a
bukuresti magyarok is derék magyar testvéreket nyertek
Ambrosyban és a többiekben: felköltöttem a romániai ma-
gyarok között a figyelmet a hazai felsőbb magyar isko-
lák iránt. Innen van, hogy azóta ritka év volt olyan, a
melyikben egy-egy bukuresti magyar fiu ne tanult volna
a sepsi-szentgyörgyi, nagy-enyedi, brassói és hosszufalusi
felsőbb iskolákban. Innen van, hogy csik-szentmihályi
Nagy István, egykor bukuresti s 1877 óta brassói pol-
gár, 1882-ben 1000 forintos alapítványt tett a hosszufa-

lusi áll. felső nép- és faragóiskolánál, oly feltétel alatt, hogy ennek kamatját örök időn át egy bukuresti magyar fiu élvezze s képezze ki magát a faragászatban.

Nem vesz el az erkölcsi világban a jó mag, hanem kikel és jó gyümölcsöt terem. A romániai magyarság megmentésének egyik eszköze tehát ma is az, hogy a tehetségesebb fiugyermekeknek alkalom adassék a hazai felsőbb intézetekben való tanulhatásra. Ebben az esetben, ha az ilyen külföldi magyar fiuk idehaza maradhatnak, annál jobb; ha pedig visszatérnek Romániába, ott megannyi oszlopai lesznek az egyháznak, iskolának és közhasznú magyar egyleteknek.

Milyen áldott emléket állítanak maguknak nemzetünk szívében az olyan tehetős hazafiak és honleányok, a kik Nagy István példájára egy-egy alapítványt tennének pl. a Bukuresthez legközelebb eső brassói magyar állami középiskoláknál, róm. kath. gymnasiumnál!

Fognak-e ilyen lelkes hazafiak nálunk találkozni?

Erős a hitem, hogy igen!

Kapcsoljuk a romániai magyarságot ezen módon is minél szorosabban a kedves magyar hazához, és ezzel olyan hazafias munkát végzendünk, melynél hazafiasabbat velük szemben nem tehetünk.

Jelenleg a romániai ref missiói egyházakban olyan derék lelkészekkel bírnak, kikben teljes reményem van a felől, hogy a romániai magyarok és a magyar haza közötti összeköttetést teljes szívből igyekezendének előmozdítani, miután még magva is kiveszett ott a független egyházak szerencsétlen gondolatának.

VII. RÉSZ.

A székely kivándorlás.

I. Felszólalásom az emberkereskedés ellen.

A székely-kivándorlás egyik legfontosabb kérdés volt, melylyel Bukarestben töltött éveim alatt tüzetesen foglalkoztam. Mihelyt 1855-ben Bukarestből Pitestre, Plojestre több ízben kirándultam, 1858-ban pedig a romániai ref. missió előkészítése céljából Moldva-Oláhország nagy részét beutaztam: azonnal átláttam, hogy a kivándorlás nemcsak Bukarestre, hanem egész Romániára kiterjed. A kivándorlás ellen való felszólalásra első okot egy szomorú körülmény adott, melyre a 60-as évek elején *Buda Sándor* hazánkfia figyelmeztetett volt. Nyomára jött annak, hogy csiki székely szekeresek valódi emberkereskedést kezdettek volt folytatni a csiki leányokkal és 12—14 éves fiukkal. Felraktak egy szekérre 12—15 fiut és leányt s azokat hol útlevéllal, hol a nélkül a tömösi szoroson át lopva, siettek velük Romániába. A szekeresek jövedelme ezen emberkereskedésből különböző, de mindig jó haszonnal járt.

A leánycselédeket ők maguk szerezték el és ezeknek első havi bérét rakták zsebre a beszállításért, beszerzésért. A fiukat is ők hordozták iparosműhelyekről műhelyekre mindaddig, míg valahova beszegődtethették.

Ezeknek természetesen nem volt havi bérök, de a beszállítás árát, rendszeren $1-1\frac{1}{2}$ aranyat a mesternek kellett megfizetni. Ha a fiunak útlevele volt, ekkor a bér több volt. Útlevél nélkül 10—12 huszasért is oda adta akárkinek a szerencsétlen gyermeket.

Ez igen jól jövedelmezett a szekereseknek. Nemcsak Csikból, hanem Háromszékből is megindult a kereskedés. Különösen híres leány- és fiukereskedő volt Háromszékről a csernátoni *Cseh Józsiás*.

Megtörtént, hogy az így elszegődött tapasztalatlan székely fiuk, kiknek útlevelök nem volt, a durva bánásmódot ki nem állhatva, elszöktek és napokon, éjeken át bujkáltak a Csizmedzsiu népkert bokrai között, míg valamely rendőr rájuk talált és összefogdosta s a rendőrségre hajtotta őket. A román rendőrség összelánczoltatta s kikísértette őket a tömösi vámig.

Ilyen esetnek volt szemtanúja *Buda Sándor*, a mit nekem elbeszélvén, felszólaltam ezen gyalázatos emberkereskedés ellen; s nem is ok nélkül, mert ezután úgy Csikban, mint Háromszéken több figyelmet fordítottak az emberkereskedőkre.

A leányok sorsa még szánandóbb volt igen sok esetben, mert a szekeresnél a vitelbér megkapása volt a főczél és a ki ezt megadta, lett légyen akárki, a leányt annak adta át. Ebből aztán igen sok gyalázatoságnak jöttem nyomára.

Emlékezem, hogy *Cseh Józsiást* e miatt egy alkalommal az osztrák agenczián be is zárattam volt s azután eltiltatott idehaza a Romániába való kereskedéstől. Ezek által azonban nemcsak az emberkereskedők lettek halálos ellenségeim, kiket a zsiros jövedelemtől elütöttem, hanem igen sokan a bukuresti magyar iparosok közül is. Könnyű volt egy aranyért egy útlevél nélküli fiut felfogadni és azt addig szolgáltatni, még nekik épen jó-

nak tetszett. Könnyű volt az ilyenel elbánni, és midőn a katonaköteles kort elérte, ezt Damokles kardjaként az ifjú feje fölött lebegtetni.

Midőn tehát az ilyen tanoncz-szerzést a lapokban ostoroztam — pedig ezt egyenesen humanitási szempontból tettem, — ellenségeket szereztem önmagamnak. Való, hogy én ezzel nem sokat törődtem, mert meg voltam győződve, hogy emberies dolgot cselekszem; de tény, hogy a misszionárius még ezt is felhasználta fegyverül alattomban ellenem

Pedig a bukuresti kórházak tudnák csak megmondani, hogy hány szerencsétlen magyar legényt és leányt temettem el azokból, a kik életük virágjában estek irtóztató kóroknak áldozatul, átkozván azt a napot, melyen Romániába kibujdostak. Minden ilyen egyes haldokló látása újabb alkalmul szolgált nekem arra, hogy a Romániába való kivándorlást tehetségem szerint ostorozzam úgy a lapokban, valamint magán leveleimben, melyeket haza írtam.*)

2. Az önkéntes kivándorlás.

Azonban nemcsak a leányok és gyermekek kihordása volt akkor divatban, hanem a felnőttek is — csak úgy, mint ma — *Eldoradonak* tekintették Romániát, mint a hol még akkor arannyal, ezüsttel fizettek. Kora ta-

---

*) A kolozsvári, maros-vásárhelyi és aradi lapokban közölt tudósításaim idehaza élénk figyelmet keltvén, többek között egy magát megnevezni nem akaró székely hazánkfia az „Alföld“ 1863. évi folyamában „A székelyek és egy régi baj“ czímen írt közfigyelmet keltő cikksorozatot, mely „Tusnádi“ név alatt önálló füzetben is megjelent, a Bettelheim testvérek bizományában. Tiszta jövedelme a moldva-oláhországi magyar missió javára volt felajánlva. Még ma 27 év után is, minden sora nagybecsű igazságokat tartalmaz s azért nem nélkülözheti az, a ki a székely-csángó kivándorlás történetét akarja tanulmányozni.

vaszon megtelt Románia székely munkásokkal. Dolgoztak egy-egy bojárnál igazán és szorgalommal s megkapván érdemlett bérüket, télire haza huzódtak. Így tettek a Duna mentén s tesznek még ma is a bolgárok és szerbek is, kik Oláhországban szerezték meg a töröknek fizetendő adót és télire élelmüket.

Megtörtént azonban nagyon gyakran, hogy egy-egy gazlelkű gazdatiszt és haszonbérő hónapokig dolgoztatta a székely napszámosokat s akkor elkergette őket: le is út, fel is út! Behúzódtak a közel lévő városokba, ott pedig a rendőrség fogdosta őket össze és jól megnyaklánczolva küldötte ki a határszélre. Vége-hossza nem volt nyaranta az ilyen gázságoknak.

Egy alkalommal, a mint megkötözve hajtottak egy ilyen csapatot, a Prahova épen áradófélben lévén, behajtották őket s egy részök a vízbe fúlt. Ezt is megírtam a kolozsvári lapoknak. Erre egy reggel csak beállított hozzám az osztrák agencziáról *Buresch* szász albíró és tudakozódott, hogy honnan tudtam meg ezt a szerencsétlenséget. Megmondottam és eltávozott. Gondoltam, hogy csak felhívatnak az agencziára és kihallgatnak. Soha sem tettek.

Késő ősszel rendszeren hatalmas razziát szokott akkor tartani a bukuresti rendőrség. Egy módja volt az ilyen fogdosás elől megmenekülni, t. i. a pénz. A kiknek ez nem volt, azokat összeláncolták és csapatonként hajtották át a határon, gúnyjára s csúfjára a magyar nemzetnek. — Midőn az ilyeneket láttam vagy másoktól hallottam, mindannyiszor a legkínzóbb honfiui fájdalom fogta el szívemet, s fogadást tettem magamban, hogy a Románia felé való kiözönlést, míg karomat és eszemet bírom, ostorozni meg nem szűnöm.

Legtöbb keserőséget és költséget okoztak azonban az úgynevezett *elzüllött kibujdosók*, a kik idehaza tönkre

jutva, Romániában keresték Californiát. Volt ezek között olyan, a ki idehaza nem végzett 3—4 gymnasialis osztályt és kivergődve Romániába, csaknem követelőleg lépett fel, hogy szerezzem be valamely bojárhoz *instructornak* avagy *gazdatisztnak*. Az, hogy a magyar nyelven kívül más nyelvet egyáltalán nem beszélt, nála nem is számitott.

Alig volt olyan hét, melyen ne írtam volna ide is, oda is; most magánleveleket, majd hírlaptudósításokat, kérve, intve mindenkit, hogy ne jöjjenek ki Romániába, hogy inkább egyszer egyenek napjában, de otthon maradjanak. Nem használt semmit. Nem mondhatom, hogy minden fáradságom és munkám, melyet a székelykivándorlás ellen kifejtettem, kárba vezett volna. Nem mondhatom, hogy: »Oleum et operam perdidit« . . . és így nem is sajnálom ma sem ezen fáradozásomat, mert bár a Romániába való kiözönlés, kiszökés ma is tart, s különösen a vámháborútól kezdve sok magyar iparos költözött ki Romániába, mégis kérkedés nélkül elmondhatom, hogy hírlapi tudósításaimmal keltettem föl idehaza a székely-kivándorlás iránt a közfigyelmet. A Csíkban alakult egylet, a melynek czélja a kivándorlást lehetőleg akadályozni, a »Székely közművelődési egylet«, részben az általam felkeltett figyelem következtében jöttek létre.

1876-ban közel négyszáz levelet adtam át Budapesten a vallás- és közoktatási m. kir. miniszterium II-ik osztályában néhai *Buzogány Áron* osztálytanácsos barátomnak, mint a »Székely közművelődési egylet« volt titkárjának. Ezeket a leveleket mind a hazából kaptam volt és mind a kivándorolni akarók vagy már kivándorlottak ügyében intéztettek hozzám s a melyekre minden egyes alkalommal válaszoltam. Mi történt ezen levelekkel, nem tudom. Emlékei voltak azok is azon izgalmas éveimnek, melyben hazámfiait szolgálni legfőbb feladatombnak tartottam . . .

4. Leveleim a kivándorlás ügyében.

Alljon itt egy pár levellem azon sok közül, melyeket a 60-as években a kivándorolt székely leányok és fiuk érdekében Bukurestből a hazába küldöttem.

I.

Tiszteletes Benedek Ignác ref. lelkész úrnak — Uzonban.

Bukurest, 1862. február 5.

Az itt uralkodó nyavalyának, melyről a »Kolozsvári Közlöny«-ben említést tettem, egy újabb szerencsétlen áldozata azon uzoni leány, *Györbivó Julis*, a kinek halotti bizonyítványát itt küldöm. Január 29-én voltam nála a kórházban (Brankován-kórház, 17. szoba, 162. ágy) és úrvacsorával éltettem; de látva, hogy ezen gyógyíthatatlan nyavalyában meg kell halnia, elkészítettem a halál útjára, csendesítvén háborgó lelkiismeretét. Látva, érezve ő is, hogy milyen őszinte részvételt vagyok iránta, megkért, hogy temettesem el őt a magam költségén a mi szép új temetőkbe s ne engedjem, hogy a kórház temetőjébe vigyék ki minden halotti szertartás nélkül; mert — úgy mondá — van neki otthon vagyonkája a bátyja tutorsága alatt és én onnan meg fogom kapni költségeimet.

Én teljesítettem a boldogult utolsó kérését és most küldöm a kimutatást, kérvén a t. collega urat, hogy legyen a testvéreknél közbenjáróm, hogy pénzemet mielőbb kaphassam meg. Temetése egyszerű, de tisztességes volt; nagyobb költséget nem mertem tenni, nehogy a testvérek kifogásával találkozók. Ennél kevesebbet már nem is költhettem volna. A szükségeseket uzoni Szócs Barabás kovácslegény és Babán János harangozóm vásárolták be, a kik a temetésen is jelen voltak. Ezüst vagy aranypénz helyett elfogadom a papírpénzt is, minthogy itt is be lehet váltani. Egy forint tesz 5 lét. A költség 83 ezüst

huszas, mely piaszterbe számítva, 37 bankó forintot és 32 krajczárt tesz.

A boldogultnak még egyszer csendes nyugodalmat, a távollévő testvéreknek vigasztalást kívánva vagyok, stb.

II.

Tiszt. Bong István ref. lelkész urnak, — Bikfalvára.

Bukurest, 1862. február 10.

Van itt egy szerencsétlen bikfalvi nő, neve özvegy *Márton Mihályné*, a ki jele 1 leg a legnagyobb nyomorban él, Tölgyes Mihály temető-örünknél. A napokban künn jártam a temetőben, mikor e nővel beszédbe ereszkedve, elmondá nekem, hogy van neki odahaza egy kevés pénze és kért, hogy legyek közbenjárója, hogy megkaphassa. Én megígértem; ő a dolgot így beszélte el: Tartozik neki száz forinttal bikfalvi Olajos Sámuel. A fizetés ideje lejárt múlt év szt.-Mihály napján. Ennek a pénznek kötlevele özv. Zoltán Istvánnénál van, a láda kulcsa pedig Dániel József községi jegyző nejeénél. A kötlevel kivételekor legyen jelen a hűtösség részéről Zoltán Zsigmond úr. A többi levelek maradjanak aládában, a kulcs pedig ott, a hol eddig állott.

Megkért, hogy ezen pénzt szíveskedjék a jegyző úr postán mielőbb hozzám küldeni.

Tisztelettel kérem azért én is kartárs urat, szíveskedjék a pénz küldését siettetni, stb.

III.

Tiszt. Sebestyén István lelkész úrnak, Mező-Madarason.

Bukurest, 1862. ápril hó 7.

Mult hó (márcz. 20.) temettem itt el a Koltza-kórházból m.-madarasi *Manka Sámuel* szakácsot. Midőn úrvacsorával éltetem, halála előtt négy nappal, megkért, hogy ha meghal, tudósítsam haláláról m.-madarasi Manka Eleket,

Pált és Némethi Györgyöt. Kérem tehát a tiszt. urat, adja tudtára ezt az illetőknek. Halála titkát sirjába vitte; megkért, hogy erről hallgassak. Temetésén csak én, a kántor és két jó barátja voltunk jelen. Egyszerűen, de tisztességesen temették el. A költséget ezek fedezték, mivel neki szinte semmije sem volt. Szeretnék nejeinek is írni; de nem tudom, hol lakik. Ezt tehát a tiszteletes úrra bízom, kinek becses emlékét hiven megőriztem. Fogadja stb.

*

Ugyanezen hazámfiának elhunytát tudattam 1862. ápril hó 8-án, a boldogult kérése következtében Bonyhára *Benkő József* gazdatiszttal; M.-Vásárhelyre *Czakó György* és Killyénbe *Zsigmond Andrással*.

Ime parányi mutatvány azon számtalan leveleim közül, melyeket kivándorolt és elhunyt hazámfiái érdekében saját költségemen 14 év alatt folytattam. Szomorút és mégis jóleső emlékeim ezek is, mert olyan emberbaráti kötelességet teljesítettem, melyre még ma is megnyugvással emlékezem. . . .

5. A kivándorlás manapság.

És hogyan állunk ma is a székely- és csángó-kivándorlással? Ugy, hogy a mi véreink fejlesztik ott ma is Románia iparát és cserébe a bevándorlók utódai eloláhosodnak. Még magyar czeget sem szabad kitűzniök, ha ezért évenként 50 frank adót nem fizetnek. A jó munkásokat és jó cselédeket ma is a Székelyföldről és a Brassó vármegyei tiz csángó községből kapják. Mi ezek helyett jutalmúl kapjuk a haza hordott betegségeket, a melyek egy egész nemzedéket tönkrajuttatnak.

T. Balázs Antal csiki székely róm. kath. pap kedves barátom panaszolta nekem 1879-ben a tusnádi fürdön azt az erkölcsi és testi romlottságot, melyet a csiki

leányok Romániából a czifra köntösök alatt haza hordoznak.

A ki haza jő s a ki ott marad, egyaránt veszteség a nemzetre nézve. Az ott letelepedett, családot alkotó iparosok gyermekei ma még rohamosabban eloláhosodnak, mint ennekelőtte. Igen könnyű ezt megfejteni. Ma már főleg Bukarestben és más nagyobb városokban a népnevelésre s iskoláztatásra sokkal több gondot, figyelmet fordítanak, mint ezelőtt 25—30 esztendővel. Akkor még feljárt a magyar gyermek Bukarest legtávolabb eső pontjáról is hozzánk az iskolába, mert nem kapott közelebb iskolát. Ma kap minden külvárosban akárhányat. A magyar szülő is úgy gondolkodik, hogy ha már Romániában kell élni, tehát tanuljon meg románul; s így foly a beolvasztás ott napról-napra, évről-évre.

A szerényen dotált magyar papok megteszik a lehető, összegyűjtik a kiket feltalálhatnak, de több az, a kik elvesznek. Gyermekek, kiket én kereszteltem, ma már akárhányan valódi románok. A Bukaresten és más városokban letelepedett magyarság két generáció alatt teljesen kiveszne, ha innen a hazából nem kapna újabb kivándorlókat. Mégis akadnak még ma is, a kik a Romániába való kiözönlést nem tartják veszélyesnek. Azt mondják: csak dolgozni, szolgálni mennek ki és egy-két év múlva ismét haza térnek. Áll ez a munkás népről, s ezekről sem általában, de nem az iparosokról. Ezek ott maradnak s ezekben van veszteségünk, mert elsodorja a román áramlat.

Tudnunk kell, hogy Románia nem alkotott, mint mi, nemzetiségi törvényt. Ott írná csak akárki, mint nálunk teszik, azt, hogy Románia polyglott ország, dacára, hogy 5 millió lakosságának kétötöde nem román! Ott mindenki természetesen találja és meg is követeli, hogy a ki Romániában lakik, az tudjon románul. Ma

Románia valóságos túlzó nemzeti állam. Dobruksa vegyes ajkú lakóit csak úgy be fogja magába olvasztani, a mint beolvasztotta a moldovai csángó-magyarokat.

Románia nem ismer magyar templomot és iskolát; ott csak felekezetről lehet szó, de nemzetiségről nem. Tűri az idegen nyelvű tanítást, mert azok alig számítanak és tudja, hogy előbb-utóbb úgy is karjaiba esnek. Tudja, hogy Ökrösből: Ocreanu, Gyalayból: Ghelau lesz előbb-utóbb.

E hó 16-án (1889. május) délelőtt volt szerencsém házamnál *dr. Réthy László* derék hazánkfiához, a ki épen Romániába rándult át, s a ki ezelőtt pár évvel ott már megfordult volt. Ő beszélt el nekem az itt leírandó jelenetet: Krajovában történt egy magyar iparos házában, hogy az iskolába járó gyermekek, holott apa, anya magyar volt, már azt felelték, hogy: »Ők bizony nem magyarok, hanem románok, mert a magyarok gonosz emberek.« Ki oltotta ártatlan szíveikbe ezt a rút gyűlöletet a magyarok iránt? Ki más, mint a tanító, a ki az erdélyi kerületből vándorolt ki népboldogítani Krajovába.

6. Román kivándorlottak.

Tudvalévő dolog, hogy az erdélyi kerületből katonakötelezettség alól elbújdosó román ifjak hintik oda át ellenünk leginkább a gyűlölet sárkányfogait iskolákban s hírlapokban egyaránt. Ők alakították *Papiu Ilarianu*, azaz bodoni Pap Sándor 1848-beli tribuna izgatásai következtében a 60-as években a »Transylvania« együletet, melynek segítségével taníttatnak az erdélyrészi román ifjak a bukaresti és több külföldi egyetemeken. *Akárhol* — ez a jelszó, — csak Budapesten nem. Ők csinálták Bukarestben a »Dacia vechiă« és »Dacia moderna« térképeket, melyen Románia nyugati határát a Tisza képezi. Ők vitték be ezen térképeket a népiskolákba. Treboniu Lau-

rianu szintén 1848-beli tribun volt e térképek szerkesztője. Ők alkották napjainkban Romániában a »Kárpát-egylet«-et, melynek egyik feladata évenként megünnepelni az 1848. május 15-iki balázsfalvi revolútiót, midőn mindannyiszor nagyokat isznak a minden románok solidaritásaért.

Ezekhez járulnak a nálunk megjelenő román lapok, a »Gazeta Transilvaniei« Brassóban, a »Tribuna« Szebenben, a »Luminatoriul« Temesvárott. Ezek csaknem minden számaikban döntik a hazug frázisokat a magyarok zsarnokságáról, a román natio és román nyelv üldözéséről, s e hazugságokkal félrevezetik a romániai sajtót és tápot adnak odaát ellenünk a gyűlölet élesztésére, a »libera România« és a »sclava România« megkülönböztetésre.

Jelen voltam egy tudós felolvasáson egykor Bukarestben, midőn *Urechia*, a ki később cultusminiszteri államtitkár lett, Románia térképét egy fekete táblára felfüggesztve, tudós képpel magyarázgatta, hogy a háromszögnek hiányzik egyik oldala t. i. *Erdély*, és felkiáltott, mint valami eszelős dervis, mondván: »Ti román kőművesek, építsétek meg a harmadik oldalt is!« Lőn erre aztán olyan frenetikus éljenzés és tapsolás, hogy nem akart vége-hossza lenni . . .

Az »Irridenta Româna« eszelős hősei is erdélyi román ifjakkól teltek ki, kiket Bretiano kiűzött volt, de a kiket a Catargiu kormány ismét bebocsátott Romániába.

A romániai közvélemény, a tőlünk oda vándorolt románok s a nálunk megjelenő lapok útján az ottani lapok által annyira ellenünk van izgatva, miszerint ember legyen az, a ki Romániában mint magyar képes megélni és gyermekeit magyar hazafinak nevelni. Napjainkban tehát még inkább mint valaha, valóságos végpusztulásnak van főleg az intelligens magyar elem Romániában kitéve.

Feneketlen hordó azokra nézve Románia, melybe akár mennyit töltünk, szétfoly az és elvesz a romanismus tengerében.

Igy volt ez ennekelőtte is, így van sokszorozva ma is, midőn a román kultúra menthetlenül elsöpri mindazt, a mi elébe kerül. A vámháboru e tekintetben is nagy csapás reánk nézve, mert leginkább a magyar iparos elem bújdosott ki, és mialatt ő eloláhosodik, gyermekei menthetlenül odavesznek, — ő teremti meg a román ipart.

8. Kilátásaink a jövőre.

Nagyszerű conceptió volt Gyulafalva alapítása, a zernesti cellulose- és a botfalvi répaczukorgyár alapítása. Sok embert fognak ezek a kibujdosástól megmenteni, nyelvre való tekintet nélkül. Reánk nézve egyaránt kár, akár magyar, akár szász és román bújdosik ki innen Romániába. A ki itt keresetet fog találni, annak eszéágába sem fog jőni a szomszédba kimenni.

A csiki és háromszéki székely elég észszel bír arra, hogy nem viszi, nem küldi gyermekét Bukurestbe ipartanulásra, hogyha azt Brassóban jó helyre el tudja helyezni. A Brassó vármegyei csángó sem menne és nem küldené fiait, leányait Bukurestbe szolgálni, ha őket idehaza szolgálatra adhatná. Kényszer-helyzet ez és nem valami plátói szerelem Románia s ennek fővárosa iránt. Megyen, mert tudja előre, hogy ott tüstént helyet talál, mihelyt oda megérkezik. Adjunk csak idehaza alkalmat és módot a megélhetésre s bizonyosak lehetünk a felől, hogy nem fog Bukurestbe sietni.

Gyárak kellenek a Székelyföldre s mihelyt ezek létre fognak jönni, a kivándorlás le lesz ezek által csapolva. A csiki kivándorlás meggátlására gyűjtött alap a távol jövőre van tervezve; ennek a jelen nemzedék hasz-

nát nem veszi. A »Székely közművelődési egyesület« és maga az E. M. K. E. is szárnyaszegetten állanak a nagy probléma megoldása előtt. Cseppek a tengerben. Tesznek, a mennyi erejüktől kitelik, s ez is elodázhatatlan honfiúi kötelesség, de a valódi mentőszer a gyárak fognak lenni, melyek a székely vasút megépítése után okvetlenül keletkezni fognak.

A Romániába való kibújdosás, mely reánk nézve erkölcsileg úgy, mint nemzeti tekintetben, valóságos csapást, pusztulást rejt magában, — csak akkor fog teljesen megszűnni, midőn kenyérkereső népünk, iparosaink kenyéröket, legalább oly arányban, mint ma Romániában, idehaza is meg fogják találni.

Ritka az olyan szívtelen, a ki hazájából könnyelműen kibujdossék, hogy itt hagyja örökre őseinek szent földjét, szétszakítsa azon szent kötelékeket, melyek őt véreihez, hazájához csatolják. A kivándorlás, habár rövid időre is, mindig a kényszer-helyzet szüleménye. Ezer esetben talán egyszer történik könnyelműségből. Naponta látom, tapasztalom ezt itt a Brassó vármegyei csángómagyarok között. Fáj szívem, midőn látom azokat az életvidor, 13—15 éves csángó fiukat és leányokat, kik csak azért vannak még idehaza, hogy bevárják a confirmatiót. Mihelyt ezen átesnek, mihelyt elhangzott a lelkészek ajkairól az atyai áldás, a sok szép intés, hogy maradjanak hívek ott is hitükhez, nyelvökhez, — fölkerekednek és csapatonként sietnek Bukurestbe. E munkás, józan, mértékletes és kevés igényű magyar faj színe, virága Bukurestben kénytelen kenyérét, ruházatát megszerezni.

Ha még csak annyi volna a baj, hogy kenyérkeresni mennek át, ezt elnézhetnők; de ezek a szépreményű csángó leánygyermekék néhány év múlva szánandó állapotban térnek vissza a szülei házhoz, magukkal hozva bűnös életük fattyuhajtásait, s nem ritkán testet-lelket

összetörő veszélyes betegségeket. Jól látják ezt a csángómagyar lelkészek. Eleget intik, kérik őket, midőn a szülei háztól eltávoznak, hogy maradjanak meg az erény útján, ne hozzanak szegényt, gyalázatot szülőikre. Mind hasztalan. Képtelenek ellenállani a csábításoknak, kísértéseknek. Elég sajnós, de tényleg ma úgy van, hogy a csángómagyar második hazájának tekinti Romániát.

Ki házat akar közülök építeni, családot alapítani, Bukarestben kénytelen a ház árát szolgálatával megszerzeni. Akárhány meg is szerzi, haza jó; de elég van olyan is, ki ott marad végképen és elmerül a romanismus habjaiban . . .

Mit szóljak azokról a csángó családokról, kiket a nyomor úz ki községükből, szüleinek szerény hajlékából? Ki mondhatná azt, hogy ezek szívesen távoznak hazájukból, községükből idegen országba?

E sorok írása alatt veszem Csernátfaluból a tudósítást, hogy az ottani áll. elemi iskola gondnokságának két derék tagja: *Erdélyi János* és *Gyurka János* Romániába kivándoroltak családotól, gondoskodjam tehát más tagok kinevezéséről. Ha már ilyen módosabb csángók is kivándorolnak, mit tegyen a szegény csángó, kinek két karján kívül más vagyona, tőkéje nincs, de a ki ezt a tőkét idehaza nem tudja értékesíteni?

Reméljük, hogy másképen leszen tán, ha a székely vasut elkészül s a gyárak itt a határszéli vármegyékben szaporodni fognak. Addig is kövessenek el mindent a törvényhatóságok, hogy útlevelet Románia felé minél kevesebbet osztogathassanak és örködjenek a ma már gyérülő leánykereskedők fölött.

Csak gyérül — mondom — de sajnós, hogy maig sem pusztult ki hazánkból a leánykereskedők rút nemzedéke. Ma 1890 január hó 28-án is ezeket olvasom a »Székely Nemzet« 15-ik számában :

» *Magyar leányok sorsa Romániában.* Bukurest egyik közkórházában egy csinos, fiatal leány halt meg phosphormérgezés következtében. Egyike volt szegény azoknak a boldogtalanoknak, a kiket gazság és árulás sodor a bűnbe. Sok ilyen szerencsétlen magyar leány van Bukurestben, de nincs senki, bizony nincs, a ki ügyöket magáévá tenné, hogy megszabaduljanak a gyalázattól. Erdély volt a hazája s háromnegyed év előtt került a román fővárosba két leánypajtásával együtt. Fényes sorsot, jövedelmező állást ígértek nekik a lélekkufárok, a kik aljas haszonvágyból kelepczébe csalták s eladták őket egy rosszhírű ház tulajdonosának. Az egyik öngyilkosság által menekült a szégyen elől, a másik kettő a rendőrségtől kért oltalmat. A bukuresti rendőrség a följelentés nyomán egy szervezett leánykereskedő-bandának jött nyomára. A bünszövetkezet kiváltképen Erdélyből szedte áldozatait s e törekvésében kitűnő szolgája akadt egy *Prahoveanu* nevű erdélyi oláh ember személyében. Ez az ember „szállította“ az említett három leányt is, a kik a dig kifogástalan magaviseletű hajadonok voltak. Múlt tavasszal osont át velük a magyar-román határon s ez által kijátszotta a hatóságok ellenörködését. *Prahoveanu* ellen, mint Bukurestből írják, bírói vizsgálat folyik.«

Eddig e szomorú tudósítás, melyhez azt kell még csatolnom, hogy ez a leánykereskedés csaknem minden évben fölmerül a lapokban. Itt Brassóban is múlt évben elítélt egyet a közigazgatási bizottság. Az ítélet ellen felebbezett a belügyminiszterhez, ki aztán még súlyosbította a büntetést. Nincs is ennek más gyógyszere, mint a kérlelhetetlen szigor.

A székely-kivándorlás, bármi alakban történik, az erdélyrészi magyarságra nézve a legnagyobb veszteség. A kibújdosók helyére románok csúsznak be a havasok völgyeiből.

Ne szédítsen meg senkit az, hogy egy-egy hazánkfi Romániában vagyonna tévén szert, vénségére hazájó és itt értékesíti pénzét. Nagyon kevés az ilyen szerencsések száma, azon szerencsétlenek mellett, a kik Románia kór- és más házaiban pusztulnak el. Én legalább 34 év alatt csak négy hazámfiát ismertem olyant, a ki vagyonnal tért vissza hazájába. Ezek: Nagy István ma brassói, Szabó Albert ma budapesti, Ormosi Márton — Brassóban már elhalt és Kovács Zsigmond ma bikfalvi lakos hazánkfiái.

A 4 és 34 számok eléggé mutatják az arányt.

* * *

E sorok megírása után hozták lapjaink *Gróf Kun Kocsárd* nagyszerű alapítványáról az örvendetes tudósítást, mely alapítvány kizárólag székelyek kitelepítésére van hagyományozva. Ezen alapítvány páratlan e században Erdélyrészünk történetében; valódi fejedelmi alapítvány, mely az áldozó grófot, az erdélyi magyar aristocratia Nestorát, a halhatatlanság dicsfényével környezi. — Nem veszhet el az a nemzet, melynek ilyen főurai vannak. Erdély sorsa a székelység sorsával szorosan össze van kapcsolva, együtt állnak, vagy együtt vesznek el. De nem fog elveszni egyik sem. A székely kivándorlás szomorú korszaka is be fog egykor záródni és csak a krónikák fogják egykor emlegetni, hogy volt olyan gyászos idő, midőn a székely és csángó nép, e két derék magyar faj fiai és leányai idegen országba jártak mindennapi kenyerüket megszerezni, ifjuságuk üde virágait elhervasztani.

VIII. RÉSZ.

Utazásaim 1859—1867-ben.

1. Kirándulásom Ruscsukra 1856-ban.

1865 nyarán három családos hallgatóm Ruscsuk megtekintésére készülvén, engemet is meghívtak, hogy felejtsem magános életem kínjait.

Megalkudtunk két szekeressel s korán reggel elindulva Bukurestből, — *Kalugerénben*, Mihály vitéz híres csataterén pihenőt tartva s megebédelve, estére *Gyurgyevoba* érkeztünk.

A kalugeréni 1593-iki ütközetet történelmi dolgozaimban részletesen leírtam. Bárha fényes győzelem volt is az a magyarok segítségével, mégis az ütközet után a törösvári szoros torkáig, Rukérig kellett hátrálni és ott Báthori Zsigmondot Feketehalomból a székely és más segédszerepekkel bevárni. Tény, hogy Kalugerénél első nap a törökök, hely szűke miatt nem bírván kifejlődni, visszaverettek; de bár ebben is a Király Albert vezérlete alatt harczoló magyarok is jelentékeny szerepet vittek, — ezt a román újabb történelemcsinálók épen úgy elhallgatják, mint pl. a sellenbergi ütközetben 1599-ben a Mihály vajda táborában küzdő magyar csapatok vitézségét.

Gyurgyevóban kipihentük magunkat s másnap a régi vár romjai, a törökök által az alig lefolyt orosz-tö-

rök háboru idejében készített sánczokat megtekintve, útlevelünket a rendőrségnél láttamoztattuk és sajkás után néztünk, hogy *Ruscukba* átevezve, egy napot ott tölthessünk. Nagy örömünkre épen egy komáromi magyar sajkást találtunk. Híveim közül *Kovács István* puskamíves, *Benke József* czipész és *Lukács János* kovács iparosok voltak nejeikkel útítársaim s illetoleg én azoknak vendégük. A komáromi atyafi úgy felhajtott volt a garatra, hogy mi irtózva léptünk be a csolnakjába; ő azonban ugyancsak biztatott, hogy ne tartsunk semmitől, mert ő a Dunán nőtt fel, ismeri azt gyermekkora óta s még soha sem tette őt csúffá.

Válogatni nem lehetett s így elhelyezkedtünk csolnakjába. Az atyafi megindította vízijárművét s most már mint valami hajóparancsnok osztogatta meghagyásait, t. i. hogy senki se mozduljon meg elfoglalt helyéről, hogy az asszonyok neki ne sápitozzanak, a férfiak hallgassanak, mert itt ő az úr, most ő parancsol. Szót fogadtunk mindannyian, de midőn a nagy Dunára kiérkeztünk, s a hullámok dobálni kezdték a kis lélekvesztőt, az asszonyok a kiadott parancs daczára el kezdettek sivalkodni, mozgolódní és ez által még nagyobb himbálásba jutott a kis csónak, annyira, hogy az atyafi a szenteket kezdette torka-szakadtából segítségül hívni, azaz hogy elriasztani. Ez aztán megtette a nőkre a szükséges hatást, szépen meglapultak és az atyafi szerencsére parthoz vezette rozoga járművét, de mi is siettünk kifizetni a kialakodott vitelbért s rögtön visszaküldöttük az imádkozáshoz nem szokott atyafit.

A kikötőből siettünk fel a fensik párkányán elterülő városba, melyben akkor még a török volt az úr. Épen hetivásár napja lévén, siettünk szétnézni a török-bulgár nép vegyülékéből összezsűdült vásáron — természetesen hogy csakis férfi vásáron, mert a török és bulgár nők

csak az ablakok farostélyain kandikáltak ki az ide-oda mozgó néptengerre. Kovács István azt a bolondságot engedte meg magának, hogy egy ablak alatt, mely mögül két fekete szem kandikált a rostélyon át, megállván, egy gyűrűt újjáról lehúzva, felnyújtotta, mintha annak a fekete szemünek akarná adni. E pillanatban megszólítá őt egy bolgár és figyelmezteté, hogy ne bolondozzék, mert ha a a török, a kié az a ház és a nő, meg találja látni, úgy leszúrja, mint egy hitvány ebet. Az öreg Kovácsnak sem kellett egyéb: tüstént elkotródott az ablak alól s gyűrűjét visszahúzta újjára, a min mi jóízűen neveltünk.

Ez a jelenet azonban nem a piaczon, hanem egy csendes utczában történt, midőn az osztrák konzult kerestük, hogy útleveleinket láttamoztassuk. Ezen is át esve, vissza siettünk a piacra, hogy ott olyan tárgyakat vásároljunk, a melyek Bukarestben ritkaságok. A nők nekiestek a czifra török női papucsoknak, melyek czifrának elég czifrák voltak, de a lehető legkényelmetlenebb lábbelik. Alakjuk hasonlított a dunai kis csolnakokhoz: tehát hosszú, keskeny, sarok nélküli s hegyesen végződők, melyek keménységüknél fogva ugyancsak megtalálták a nő lábán a tyukszemeket.

A vásár egyik szélén török nőkre is bukkantunk, kik a szabadban tett sétájukból tipegtek hazafelé. Arcza mindeniknek annyira le volt takarva a fejüket fedő fehér kendővel, hogy csak orruk egy része állott szabadon, a légzés végett. Testüket fekete köpeny takarta válltól lábig, de e köpeny a legnagyobb ízléstelenséggel áll a testen, mintha villával hányták volna arra. A sarok nélküli, hosszú, keskeny papucs akadályozza a biztos és bátor lépést. Innen — s talán a sok üléstől is — van az, hogy a török nő járása tipegés-topogásból áll s inkább szánakozást kelt, mint kíváncsiságot. Nem szaladnak ott a járdakoptatók a nők után, mint Bukarestben.

A piacon járkálva, eszembe jutott, hogy *Mester Ede* barátom megkért, hogy vegyek számára néhány török pipát. Tüstént egy asztalhoz siettem, melyen egész halom törökpipa állott és mellette mint árus, egy fehér szakállú, tisztos török. Nem tudtam vele beszélni s így csak jelekkel folyt az alkudozás. Kiválasztottam négy darab szép pipát és zsebemből egy osztrák fél ezüst huszast kivéve, felmutattam az öregnek, a ki erre fejével jóváhagyólag intett, mialatt más vevőkkel is alkudott. Én a négy pipát zsebembe dugtam és a félhuszast az öreg elibe téve, eltávoztam, mint a ki jó vásárt csinált. Azonban alig távoztam 30—40 lépésnyire, midőn valaki jobb karomat megragadva, gyorsan visszafordít. Az öreg török volt, a ki folytonosan beszélt, mialatt vitt vissza asztalához. A vásáros népség azt hitte, hogy az öreg *tolvajt fogott*, gyülekezni kezdett az asztal körébe és annak rendje szerint röhögött, mialatt az öreg szünetlen kiabált, a mit én nem értettem. Azt hittem, hogy az ég reám szakad, úgy rösteltem a dolgot főleg híveimtől, a kik a lármára oda szaladva, kérdezték, hogy mi történt.

Végre egy férfiú megszólított románul és hallva, hogy tudok vele értekezni, beállott tolmácsunknak, mert törökül is jól beszélt. Kérdezte, hogy hány pipát vettem és mit fizettem. Tüstént kivettem a négy pipát s az asztalra letéve, mondám, hogy egy fél ezüst huszast tettem le az asztalra. A pénzdarab most is ott volt, a hova tettem és arra rámutatva, mondám, hogy azt én tettem oda. Az öreg török erre fölkapta az általam az asztalra letett négy pipát és még épen olyan négyet kiválogatva, mind a 8 darabot betette kaputom két zsebébe, mialatt folytonosan hangosan beszélt.

Most aztán a tolmács magyarázta meg nekem oláhul s a népnek törökül, hogy ez az úr nem lopott, hanem önmagát károsította meg, midőn félhuszasért csak

négy pipát vitt el, holott 8 darab illette ötöt és ezért hozta vissza a török, hogy vigyen el 8 pipát s hogy ne esalja meg magát, mert látszik, hogy idegen s nem tudja az itteni szokásokat. Most már jókedvre fordult a nevetés a nép ajkain s dicsérte az öreg törököt. Én pedig siettem otthagyni a vásárt, mert inkább adtam volna a négy pipáért egy aranyat, mintsem ilyen látványnak tegyem ki magamat.

A bolgár tolmácsot, a ki Bukurestben tanult volt meg románul, többé nem bocsátottam el, hanem vele néztem meg a Ruscsukban elhelyezett török ágyukat, melyek Gyurgyevóra voltak irányozva; de akkor már Sebastopolnál dörögtek az ágyuk, a ruscsuki ágyuk pedig, török szokásként, nem lévén rájuk szükség, teljesen el voltak hanyagolva s még csak őr sem volt mellettük.

Tolmácsommal bejártuk a város minden zege-zúgát, szűk, piszkos utcák, iszonyú rossz kövezettel. — Ilyen volt nem régen még Bukurest is.

»Ha pipát már vásároltam, veszek jó török dohányt is,« mondám tolmácsomnak, midőn a dohányáruló nyílt boltokhoz érkeztünk. A dohányáros török ott ült törökösen a bolt közepén, pipaszárák készítésével foglalkozva. Nem ugrik fel a vevők közeledésére, nem hajlong, nem kérdezi, kezét dörzsölgetve: »Mivel szolgálhatok, kérem alásan?« A vevő köszön, a török föltekint és viszonzozza. A vevő elmondja, hogy mire van szüksége, a török nyugodtan, de mindig ülve, feleli, hogy van-e, nincs-e a kért árú.

Nekünk három boltban is azt felelték, hogy *nincs*, pedig az egész bolt tele volt kis vászonzsákokba (bokcsa) rakott dohánynyal. A harmadiknál már nem állhattam ki tovább a tagadó elutasítást s mondám tolmácsomnak, hogy kérdezze meg, miért nem akar adni, hiszen én venni akarok legalább egy-két okát s jó pénzzel fizetem. Erre

a tolmács és török beszédbe ereszkedtek, melynek eredménye az lön, hogy nem ad, mert neki nincs jó török dohánya és nem akar tégedet megcsalni, mert látja, hogy idegen vagy . . .

Képzeltetni, hogy mennyire bámultam ezen a becsületességen és eszembe jutott az a bukuresti oláh kereskedő a Lipcse-utczában, a ki a múlt télen egy három huszasos sárpapucsot 12 huszasért adott volt el nekem, a miért ugyancsak eleget evődtek velem az asszonyok, hogy ennyire megcsalattam magamat. Hiában védekeztem előttük, hogy hiszen épen ennyit kért *Costachy* kereskedő, s olyan nyájas volt, hogy én szégyenlettem kevesebbet ígérni, hanem megadtam, a mit kért. Erre azzal vágtak vissza, hogy: »szemesé a vásár.« Nem is csaltak meg többé engemet, mert rábízтам mindennemű vásárlást a feleségemre, a ki jobban értett eibánni az oláh kereskedőkkel . . .

Ruscukból naphaladta felé a Duna-gőzhajózási társulat egyik hajóján tértünk vissza Gyurgyevóba s onnan másnap Bukurestbe. Nem is voltam azután soha Ruscukban; de a pipa- és dohányáruló két becsületes törököt maig sem felejttem el.

2. Kirándulás Kalarásra 1859-ben.

1859 máj. hóban kedves nőmet be akartam mutatni Kalaráson az előttem annyira felejthetlen *Mester* családnak. Valami ürügyet kellett keresnem a kirándulásra, melyen — Kalarásra érkeve — felvillanyozzam a társaságot. Azt a tréfát találtam ki, hogy keresztelni megyünk Mesterekhez s egyúttal a keresztszülők is mi leszünk, de Mesterné kikötötte, hogy a kereszteléshez semmit se vásároljunk.

Az utazás négylovas birzsával, gyönyörű szép időben, két napot vett igénybe, minthogy Kalarás Bukurest-

tól 12 mértföldnyire fekszik, a Dunának Borsza nevű ága mellett. Kedves nőm leánykorában soha sem járt Bukurest sorompóin kívül s így fogalma sem volt a vidéki életről, mezőről s arról a szép rónáról, mely Bukuresttől Kalarásig terjed. Utazásunk alatt nem fogyott ki a sok kérdésből: »Hát ez mi? — hát ez?»

Én alig győztem a magyarázattal, de olyan jól esett nekem ez a sok kérdés és felelet, látva ártatlan, tiszta lelkiületét s alkalmam lévén mindenről kellő magyarázatot adni, melyeket ő a legéberebb figyelemmel hallgatott. Még csak nem is sejtettük akkor, hogy mennyit fogunk mi még valaha ketten utazni, részint önkéntesen, részint az emberek rosszakarata miatt. Jól van az úgy elintézve az égben, hogy ne tudjuk, ne lássuk, mi sors várakozik reánk a bizonytalan jövőben

Kalaráson, a hol *Mester Ede* megyei gyógyszerész volt, kitűnő szívességgel fogadtak. Alig, hogy a viszontlátás örömein túlestünk, kedves nőm most az egyik, majd a másik szobába sietett, keresvén ágyon, bölcsőben a kereszteni való kisdedet, kit sehol sem találván, végre megkérdezte Mesternét, hogy hol van az apróság? Erre Mesterné kezdett még igazán bámolni s hol nőmre, ho reám tekinteni . . .

Ki kellett hogy rukkoljak a turpissággal, a mire aztán csaptunk falrengető nevetést s ebéd alatt éltettük az új honpolgárt, a ki Mesterékhez 1855 után többé nem s köszöntött be.

Eszembe jut itt kedves nőmnek még az a naivsága, hogy midőn a nyílt térre kiérkeztünk és a réten megpillantotta a komolyan sétálgató gólyát, melyet ő eddig sohasom látott: arra kért, hogy állíttassam meg a bérkocsit és fogjam meg neki azt a nagy, szép madarat. Hasztalan erősítettem, hogy nem áll az meg; nem nyugodott bele, s végre is megállíttattam a bérkocsit és a

gólya felé kezdettem menni. Nőm ujjongott örömében, hogy lám nem repül fel, lám mindjárt megfoghatom . . . de ekkor a gólya már megelégette a tréfát s engemet ott hagyott a faképnél, nőm nagy szomorúságára, a min én természetesen jóízűen nevettem. De nem csak a golyát akarta velem megfogatni, hanem minden madarat, valahányat látott, a miből azonban semmi sem lett . . . Fogalma sem volt arról, hogy a szárnyasok tojás által szaporodnak, kotolnak, költenek. Bezzeg megtanulta aztán 11 év múlva Déván . . .

A kenyérsütéssel is épen így volt. Soha sem látott szitalást, dagasztást, kemencze-hevítést szülei házában természetesen nálam sem. A kenyeret, zsemlyét, kiflit a sütőtől (brutar) vásároltuk Bukurestben. Ezt is megtanulta Déván s folytatta M-Szigeten, Beszterczén s folytatja tiz év óta itt Brassóban . . .

Kalarás akkor még nyomorult kis helység volt; egyetlen kőépület benne a megyei kórház volt, a melyben Mester is lakott. Itt táborozott 1853-ban Paskievics orosz tábornok, midőn Silistriát ostromolta. Ide hordták át Silistria alól az ostrom alatt elhulltakat és sebesülteket, kiknek száma sokkal felülmulta Kalarás lakóinak számát. Külön temetőbe temették ott az elhalt orosz katonákat, s erre csinálta *Csilibi Mojse*, egy élcelő zsidó Bukurestben ezt az élczet: »Kalaráson több a halott, mint az élő«, a mi igaz is volt s megneveltette a bukurestieket.

Másnap Mesterrel egy csónakon átmentünk *Silistria várába*, hogy lássam azt a híres erődöt, mely alól oly hősiezen visszaverték a törökök Paskievics rohamait s melyeket mi a maros-vásárhelyi kollégiumban olvasva, kimondhatatlanul örvendettünk, hogy megfizetnek a törökök a muszkának 1849-ért. Azt hittem, hogy valami rendkívüli erős várat fogok látni, de csalódtam. Silistria

a Duna melletti alsíkon feküdvén, erősnek nevezni nem lehet. Sánczai sem voltak nagyon mélyek. Falai, a török templomok tornyai erősen össze voltak rombolva az orosz golyók által. Azonban nem maga ez a vár, hanem a tőle nyugotra fekvő hegylánczra épített földvárakból (tabia) tették tönkre Paskievics ostromló seregét.

A török fatalismus meglátszott e várban és környékén még 1859-ben is. Semmit sem igazítottak ki, falak, tornyok azon módon voltak, a mint az ostrom után maradtak. A mezőn ott heverték a várból, erődökből kilőtt ágyúgolyók, bomba-darabok. *Allah jó, Allah* megsegítette őket s ezen megnyugodtak. Az 1877/78. évi orosz-török háborúban Szilisztriának már szerep sem jutott. — Azt hiszem, hogy jobban fogják értékesíteni a bolgárok. . .

3. Kirándulás Piátrára 1862-ben.

A topcsiderben 1868-ban meggyilkolt Obrenovics Milán szerb fejedelemnek Oláhországban sok szép birtoka volt, melyeket atyjától, az öreg Obrenovics Milos száműzött fejedelemtől örökölt volt. E birtokok igazgatója *dr. Paczek József* orvos hazánkfia volt, a ki Bukarestben a szerb konzuli épületben, a Podu Mogoşoein lakott. — *Veress Sándor* mérnök hazánkfia megismerkedvén *dr. Paczekkel*, ki a fejedelem birtokait Veressel mérette fel, ez felhasználta a kedvező ismeretséget arra, hogy testvérét, ki odahaza gazdatiszt volt, a szerb fejedelem egyik oláhországi birtokába szerezhesse be, hogy így a hontalanságot testvére és ennek családja körében némileg fedhesse. *Dr. Paczek* meleg ajánlása következtében *Veress Ferenczet* a fejedelem piátrai birtokába hívatta meg gazdatisztnek.

A melegen ajánlott magyar gazdatisztet a szerb fejedelem látni kívánta, mielőtt birtokába kiment volna. *Veress Ferencz* tehát előbb Belgrádba sietett, hogy a fe-

jedelemnél tiszteletét tegye. A fejedelem rendkívül megszerette az élte virágjában álló, közép termetű, eredeti magyar typusú gazdatisztet, ki teljes magyar öltözetben jelent meg a fejedelem előtt; nyílt, őszinte feleletei miatt megkedvelte őt s megígérte, hogy ha piátrai birtokát rendbe fogja hozni, nagyobb birtokra fogja áthelyeztetni s így fizetését is emelni fogja.

Ez 1861 végén történt s Veress Ferencz már 1862 telén elfoglalta új állomását. Románul egy szót sem tudott, de néhány hónap alatt már annyira vitte, hogy megélhetett a románok között.

Piátra az Olt mellett fekszik, közel Szlatina városhoz. A községet elrománosodott szerbek lakják, mintegy ezer lélek. Ezt a birtokot azelőtt egyes görög haszonbérlők bírták, kik a jobbágyokkal embertelenül bántak. Kezdetben irtóztak Veress Ferencztől is, mint magyar embertől, mert mint tudjuk, a romániai lapok nagy gondot fordítanak arra, hogy a románok a magyarokat gyűlöljék. Azonban nem telt el egy negyedév és Veress Ferencz az ő őszinte, keresetlen modorával a legkedveltebb ember és gazdatiszt lett nemcsak Piátrán, de a környéken is. Veress neje, békési *Birizda Constanzia* hasonlólag megnyerte a román úri- és pórnöket az ő csendes, nyugodt lelkületével.

Ily módon, midőn 1862 májusban engem keresztelni hittak, de egyúttal nőmmel együtt keresztkomának is, ők már teljesen otthon érezték magukat az új hazában.

Egy négylovas bukaresti birzsár két egész nap vitt Bukarestből Piátrára. Gyönyörű szép időnk volt s így úgyszólván toronyirányában haladtunk. Nőm annyi rabló-históriát olvasott ezen időben a »Romanul« ujdonságai között, hogy csak nagy nehezen vállalkozott e hosszú útra. Első éjszakán egy pusztai csárdában (hanu) háltunk meg. Nőmnek legelső gondja volt, mihelyt meg-

vacsoráltunk, a szoba ajtaját nemesak bezárni, hanem el is torlaszolni, a min én jóízüket nevettem Éjfélt után 2—3 óra között nóm élesen felsikoltott, mire én tüstént talpra ugrottam, gondolva, hogy csakugyan megtámadtak. Nem történt azonban nagyobb baj, csak az, hogy egy el-tévedett darázs megszúrta nóm jobb karját, mi elég volt arra, hogy többet ne aludjunk, hanem jó hajnalban útra keljünk.

Grécsi nevű vendéglőre emlékezem, a hol megál-lottunk s a hol nagy örömünkre *Vidacs József* hazánk-fiával találkoztunk, a kit Bukurestből ismertünk. Ő édes atyjánál járt Krajovában, hol az öreg Vidacs gyárat állított és csináltatta a boérok s haszonbélők számára a híres »Vidacs-ekéket«. Én is meglátogattam ez alkalom-mal Veress Ferencz barátommal az öreg urat, ki igen szívesen fogadott s melegen ajánlott fiának, Istvánnak, miután megtudta, hogy a nyáron Budapestre szándékozom felutazni.

Veress Ferencz barátomnak akkor már két kis le-ánya és egy fia volt, a megkeresztelendő negyedik apró-ság szintén fiu. Az akkor kis leányok közül a nagyobbik, *Ilona* később *Gyárfás Albert* bukuresti s ma bethleni ref. pap neje lett. A kisebbik, *Piroska*, *Köhlen Vilmos* hazánkfiának, *Stirbey Demeter* herczeg gazdatisztjének neje Romániában. A beteges, alig két éves fiu, *Sándor*, előbb Nagy-Ajtán, ma Gyergyó-Szentmiklóson járásorvos. A negyedik, *Károly*, kit akkor kereszteltem, ma Moldo-vában Baltaczeszten édes apja mellett gazdatiszt. Későbbi években Mavrodinban kereszteltem e kedves családnak két fiut, *Mihályt* és *Kálmánt*, de ezek 10—14 éves ko-rukban elhaltak.

Ez az első keresztelés tett minket elválhatatlan barátokká; de nevezetes rám nézve még azért is, miket itt leírandok.

Veress barátom néhány székely bérest szerzett magának Piátrára, a kiket ő és a kik őt nagyon szerették. Egy ebéd alatt rengeteg lármával rontott be egy képéből teljesen kikelt román atyafi, s rémülve kérte a domnu Veress, hogy siessen a község házához, mert ott a székelyek ölik az oláhokat. Mi ezt meg nem foghattuk, mert tudtuk, hogy csak négy székely béres van az udvarban s hogy ezek csak nem ölhetik meg egy egész falu népét. Veress azonban tüstént leszaladott a fensikon fekvő udvarból a község házához. Mi alig vártuk, hogy hozzon tudósítást. Néhány percz múlva már víg kedvvel közöttünk volt.

»Mi történt? Mi történt?« — ostromoltuk kérdéseinkkel.

Ő erre így beszélt el a történeteket. A község ifjúsága tánczot rendezett a koresházban; a négy székely legény is oda ment básmézkodni. Járták a ficsórok a fátákkal a »Hórárt«, hogy csakúgy rengett belé a ház. A négy székely legény csak nézte, nézte egy darabig s ezalatt iddögáltak is. Egyszer az egyik székely atyafinak valami megvillant az agyában, odasúgott a szomszédjának, ez a másiknak s ez meg a negyediknek. Összenéztek s egyszerre négy torokból hangzott a zenét is túlszárnyaló rettenetes szó: »Afară, afară!« a mit magyarul így adhatunk vissza: »Kitakarodjatok!« — Persze ehhez mimika és ököl-mutogatás is járult, még pedig olyan erélylyel, hogy pár percz alatt rajtok és a két szál czigányon kívül egy lélek sem volt a szobában. Betették az ajtót, leültek s ráriváltak a megrémült oláh-czigány muzsikuskokra, hogy húzzanak *csárdást*. Ennyiből állott a nagy öldöklés. Veress közibök lépett s megparancsolta, hogy tüstént haza takarodjanak; ezek szót fogadtak s a község román ifjúsága ismét elfoglalta a táncztermet, melyből oly gyöngédtelenül kizavartatott.

Ilyen a székely! Nem ijed meg az árnyékától, de meg tud ijeszteni tréfából másokat. . . . Képzelmű, hogy mennyit neveltünk mi nemcsak akkor, de még azután is sok ideig ezen a székely bravouron.

4. Verecs Ferencz jelleme.

Piátra határa 8 ezer hold (pogon) volt összesen, az Olt jobb partja fölött emelkedő gyönyörű fensíkon. A románna átgyúrt piátrái szerb jobbágyoknak mintegy kétszáz családnak belső telkeiken kívül állandó szántóföldjük, szénarétjük egyáltalán nem volt. Minden évben kaptak ugyan a jobbágyok szántót és kaszálót, de soha sem ugyanazon helyen, hanem ott jelölte ki a földesúr, illetőleg a gazdatiszt és legtöbbször a görög haszonbérelő, a hol ő éppen jónak találta. Ily módon a romániai jobbágyoknak a község határán egy talpalatnyi fekvő birtoka sem volt. A romániai földbirtokos osztály (boeri) gondoskodott arról minden évben, hogy a jobbágy kapjon művelni való földet, de igen arról is, hogy a megművelt földhez igényt egyáltalában ne tarthasson. Minden talpalatnyi föld a földbirtokosé volt és semmi a jobbágyé. Hogy ily viszonyok között a parasztság sem fordított gondot a részére kiosztott szántó megművelésére, hanem csak feltúrta azt, ez könnyen felfogható.

Midőn 1864-ben Kuza vóda a jobbágyság felszabadítását szuronyok segítségével kierőszakolta: egyszerűsmind intézkedni kellett arról is, hogy a parasztság most már állandó földbirtokot kapjon. A kormány intézkedett a méltányos földkiosztás iránt, de ennek daczára annyi igaztalanság történt, hogy ma 25 év múlva is megértük Romániában a parasztlázadást a földesurak és a haszonbérleők ellen.

Hogy milyen lelketlenek voltak e haszonbérleők, ezt Piátrán tanultam meg 1862-ben.

Veress Ferencz számadást tartott a parasztokkal. Egyszer csak azt hallám, hogy Veress mérgesen kiabál odakünn s erre egy hatalmas arczulesapás csattant el. Mi volt annak az oka? Bizony méltó, hogy az utókor számára följegyezsem.

»Hány napot dolgoztál?« kérdé Veress F. a paraszttól.

»Összesen e hónapban 8 napot«. lőn a válasz.

»Nem igaz! — mondá Veress, — mert 10 napot.«

A paraszt helyben hagyta. Igen ám, de minden egyes paraszt kevesebb napot adott fel, mint a hányat dolgozott s ez elvégre Veress gazdatisztet annyira kihozta sodrából, hogy egy parasztot arczulesapott és rárivalt, hogy miért hazudik? hiszen bizonyos, hogy több napot dolgozott, mint a mennyit feladott; mert Veressnél fel volt pontosan jegyezve minden egyes paraszt által teljesített napszám.

Erre a szegény paraszt térdre bukott és két kezét égre emelve, így szólott:

»Az Isten áldjon meg tégedet, uram! Látszik, hogy magyar vagy, mert *igazságos* vagy. Minket úgy szoktatott a görög, hogy mindig kevesebb napot adjunk fel, mint a hányat valóban dolgoztunk, mert a görög haszonbélő agyba-főbe vert, ha igazat mondtunk, állítván, hogy hazudunk. Hiába mentünk ellene panaszra, mert elfizette s még minket büntetett meg a zapcsiu (szolgabíró). Azt hittük, hogy veled is úgy leszünk, azért mondtunk neked is kevesebbet, mint a hányat dolgoztunk. Áldjon meg az Isten, mert látjuk, hogy a magyar igazságos.«

A jobbágyok felszabadítása megtörtént, de nyitva hagyatott a legtágasabb kapu, melyen a régi igaztalanságok visszatérhettek. Ez az úgynevezett szabad egyezkedés (*libera invoială*) volt, melyet napjainkban akarnak

odaát korlátok közé szorítani. A felszabadított parasztok csak szántóföldet kaptak, 4—15 holdat. A legelő, kaszáló s erdő a volt földesurúi maradtak. E szerint minden községben minden tavaszon egyezkedni kellene a parasztnak a birtokossal, hogy mennyiért ad arra az évre a község lakóinak kaszálót, közlegelőt s tűzifát. Ezt szabad egyezkedésnek nevezték. holott a földesúr önkényének dobták oda a községet, mert legtöbb helyen hajmeresztő föltételeket szabott a földesúr a parasztok elé. Válasza rendszeren ez volt: »Ha tetszik.«

Különösen a haszonbérlok csigázták fel ilyenkor követeléseiket, kik a község bírait lekenyerezték, ezek pedig a terhes föltételeket a községre erőszakolták.

Egy ilyen szabad alkudozásnál bámultam 1864-ben Veress lélekjelenlétét és egyéni bátorságát. Mavrodinban történt, én is künn voltam ott akkor. Folyt az egyezkedés Veress és a község között. Veress humánus feltételeket szabott, de az úgynevezett *faluszája* (gura satului) felizgatta a község lakóit, hogy ne fogadják el a feltételeket. Veress Ferencznek jelentették, hogy a község lakói össze vannak gyűlve a község házánál, de annyira ingerültek, hogy nem tanácsos most közibök menni. Mi is kértük, hogy ne menjen oda, hanem halassza el az egyezkedést máskorra. Veress Ferencz azonban minden fegyver nélkül, még vesszőt sem véve kezébe, egyenesen a község háza felé vette útját. Útközben megtudván, hogy kicsoda a *faluszája*, egy követ vett föl a földről és azt zsebébe csúsztatta. Midőn a parasztok felé közeledett, a »*faluszája*« kivált azok közül és egyenesen Veressnek tartott. De Veress sem volt rest, s abban a pillanatban, midőn a *faluszája* előtte termett, kikapta zsebéből az odarejtett követ s úgy ütötte mellbe az atyafit, hogy ez kimondhatatlan részére bukott. Veress ezt ott hagyva, a parasztokhoz sietett és rájok kiáltott: »Le a kalapokkal!«

A kalapok lehullottak, a parasztok röhögni kezdettek a *faluszája* positióján és a szabad egyezmény el volt fogadva.

Ekkor mondotta egyik paraszt ezt a példabeszédet, melyet maig sem feledtem el: »Jaj uram, a rumun paraszt és félénk.« (Rumunul e prost și fricos.) Ma azonban a pórlázadás nem azt bizonyítja, hogy a rumun paraszt olyan félénk volna, mint ezelőtt 25 évvel.

Veress Ferencz akkori személyes bátorságáról még ide jegyzek egy jelenetet.

Az 1865-ik évben Teleorman megyében felütötte volt fejét egy *Balanu* nevű híres zsvány. Az udvarházakat ennek hírére estétől reggelig fegyveres udvari cselédek és parasztok őrizték. Így volt ez Mavrodinban is. Egy sötét éjszaka felköltötték Veress Ferencz gazdatisztet és tudatták, hogy a híres rabló a község határán egy gunyhóba (bordeiu) vonult s ott alszik. Veress tüstént nyergeltetett s kétesövű puskáját hátára vetve, egyedül ment ki a megnevezett gunyhóhoz. Ott az ajtó előtt megállva, bekiáltott: »Balán, jer ki!«

Erre Balán álmosan kilépett s ott a kétesövű puska előtt találta magát. Nem volt mit tennie, meg kellett adni magát, s Veress előtt szépen besétált a mavrodeni curiába, a hol megkötözték s a törvény kezébe adták.

Ilyen magyarok szereztek akkor Romániában tiszteletet a magyar névnek. Büszkék is voltunk *Veress Ferire* s még ma is jólesik ezeket idejegyezgetni.

*

Obrenovics fejedelem tehát — mint már láttuk — megtartotta, mit Veressnek ígért, mert Mavrodinba, mely 35 ezer hold, tette gazdatisztnek. Most aztán én ütöttem a vasat dr. Paczeknél, így lett piátrai gazdatiszt Veress után nagy-enyedi *Barabás Károly*, a kit szintén én eskettem össze Piátrán ma is élő kedves nejével, egy brassói

szász leánynyal 1865-ben. Ekkor is nőmmel mentem oda s egy év múlva ismét ugyanoda keresztelésbe. Többször nem is mentem Piátrára.

Olyan kimondhatatlan jól esik annak tudata évek múlva is, ha valamely család boldogságához bármi kevéssel is hozzájárulhattunk . . .

5. Felutazás Bécsbe és Budapestre 1862. aug. havában.

Nagy István hazámfiának volt egyetlen hasonnevű fia, mintegy 10 éves, ki a mi kiseded magyar népiskolánkat elvégezvén, édes atyja Pestre akarta felküldeni a fő-reáliskolába. Ő maga föl nem mehetvén, kedvesen fogadta ajánlatomat, hogy fiát felviszem én. Abba ál'apodtunk meg, hogy Nagy Istvánnak neje is el fogja a fiut kíséreni.

»Ha már így van, — jegyzém meg — én is elviszem nőmet, hogy lásson nagyobb világot is, mint Románia, s a két asszonynak is jobban fog az idő telni.«

Kedvezményes jegyet kaptam az osztrák konzul ajánlatára a Duna-gőzhajózási társulattól magam és nőm számára Gyurgyevótól Bécsig és vissza.

Bukurestből Gyurgyevóba augusztus 10-én mentünk két bérkocsival s ott már azon nap este hajóra szállva, reggel *Viddin* körül jártunk, a hova megérkezvén, mint-hogy »Albrecht« gőzösünk rövid időre megállott, én fel-siettem a városba, hogy Gyurgyevó és Szilisztria után láthassam ezt a török várost is, mely az 1849. évi magyar emigráció történetében olyan gyászos hírnévre tett szert. Az idő rövidre lévén szabva s különben is kora reggel lévén, csak pár főbb utcáját járhattam be; de ezek is oly néptelenek voltak, mintha temetőben jártam volna, a hol rendesen bús sejtelen szállja meg szívünket. Kevés török-dohányt vásárolva, siettem vissza a hajóra.

Hajónkra ezalatt 4–5 török tiszt és ugyanannyi

török nő is beszállott. Nőm soha sem látott addig török nőket, azonnal sietett velük megismerkedni; de 24 óra sem telt el s már kiábrándult, mert e török nők a polgári osztályhoz tartozván, műveltségük alig volt több a semminél. A francia nyelv volt a közvetítő, melyen egyik török nő tudott valamit. Nőm azonban annyira megalégtelte az ismeretséget, hogy mielőbb szabadulni kívánt tőlük, — de ez csak Belgrád alatt történt, mert ott szállottak ki a török tisztok és nők. Több részvétet keltett egy fiatal örült török nő sorsa, a kit szintén Viddinből hoztak hajónkra, s mint megtudtuk, Belgrádba küldött szüleikhez hűtelen férje. E hűtlenség okozta örülségét. Lám, hogy a török nőnek is van szíve s ő is váiaszt magának eszményképet, kiben ha csalódik, a szíve megszakad . . .

Nekem kedvesebb emlékem maradt e török ismeretségből. Én és nőm talpig magyarba voltunk öltözve és így hamar feltűntünk az idegenek között. Az egyik fiatal török tiszt csakhamar meg is szólított törökül, mire én francziául feleltem, mondván, hogy törökül legnagyobb sajnálatomra nem beszélek. Tárgyunk azonnal volt elég, s miután a francia nyelvet túrhetőn beszélte, hamar megkötöttük az ismeretséget és folyt a beszélgetés, természetesen leginkább a magyar emigránsok felől. Tetstett neki, hogy én is honvéd voltam s hogy most mégis pap vagyok és hogy külföldön is magyar ruhát viselek.

Ez ismeretség után nem volt szükségem a viddini dohányra, volt neki jobb és több s mihelyt kis török csibukom kiégett, tüstént biztatott, hogy az övéből töltsek. Nagyon jól esett az is, hogy a magyar emigránsok felől igen jó véleménynyel volt, mert azért még inkább közeledtem feléje és őszintén politizálgattunk. A miket együtt beszélgettünk, elmondogatta bajtársainak is, azok mosolyogva helyeselték. Egy kis török-magyar-barátság

volt ez, mely később 1877-ben oly impozánsul vetett lobot . . .

Volt hajónkon többek között egy fiatal cseh zenész és ennek igen szép szőke neje. Ezek hallván, hogy mi németül is beszélgetünk, siettek velünk megismerkedni. Prágaiak voltak s most Galaczról igyekeztek hazájokba; természetesen a jó török dohányt is szerették volna odahaza megkóstolni. A krinolin-divat éppen akkor lévén legszebb virágjában, a fiatal cseh menyecske arra az ötletre bukkant, hogy ő török dohánynyal béleli ki krinolinját, s ha az orsovai vámon egyszer túl leszünk, ismét kiszedi és becsomagolja a csempész-portékát.

Nőmnek megsúgta, hogy ő miben mesterkedik, de nőm nem árulta el nekem e fontos státus-, azaz hogy női titkot. Az orsovai vámházat úgy megrohantuk, hogy a vámtisztek alig győzték a sok munkát. Utánunk a cseh pár következett, miután már tudták, hogy én és nőm kik vagyunk és hova megyünk. A cseh pár böröndjén hamar átestek, de midőn a nő megindult, egyik vámtiszt így szólt a másikhoz németül: »Du, diese Frau kommt mir verdächtig vor!« (Elöttem gyanús e nő.) Ők a nő arcát nem látták, de láttam én, hogy halálsápadt lett, hanem azért nem állott meg s én feleltem ennyit érdekében: »Das ist ja die jetzige Mode!« (Hiszen ez a mai divat.) Nevetett a két czerberus erre, de a nő megmenekült.

Később tudtam meg tőle, hogy alig volt nála egy pár oka dohány, de elég mégis arra, hogy ha megtalálják, a muzsika szerzeménye odaveszszzen.

Pesten szálltak ki, de addig volt ám hálálkodás, hogy megmentettem, és közbe-közbe jókat neveltünk azon, hogy a vámosokat véletlenül lefüleltem.

A Dunán való utazás Gyurgyevótól Orsováig a bolgár és szerb partok festői fekvésénél fogva kellemes, de

annál egyhangúbb a román vagy jobb part Gyurgyevótól Turnu-Szeverinig. A bolgár-szerb part a szerb-bolgár fensíknak a Dunára dülő festői képe. Az ezen fensík párkányára elhelyezkedett *Viddin*, *Nikápoly*, *Gyurgyevó* és a térségen fekvő *Szilisztria* a magyar történelemben is fontos szerepet játszottak. Ilyenek a Duna jobb partján a román fensíkon fekvő *Turnu-Szeverin* (Szórény-Tornya), a síkon fekvő Kalafát, Gyurgyevó, Braila és Galacz, mely utóbbinak egy része ismét fensíkra helyezkedett.

Turnu-Szeverint a nagy gr. Széchenyi István által létesített Duna-gőzhajózás emelte nyomorult viskókból álló faluból virágzó román kereskedelmi várossá. Itt kiszálltunk néhány órára s megtekintettük az új román várost és a Duna-gőzhajózási társulat gyárát. — E város közelében látszanak a *Traján hídjának* romjai. A középkorban e város lehetett az Orsováról kivonuló magyar hadseregek első megállási helye. Turnu-Szeverin szerencsés fekvésénél fogva a román kereskedésnek hazánkkal való érintkezésében egyik kiváló pontja. Az a Duna partján, a mi Plojest a Bucsecs lábainál s mindkettő gyorsan fejlődő román kereskedő-város; amaz a Dunának, ez a brassói vasútnak köszöni fejlődését.

Turnu-Szeverinből Orsova felé haladva, láttuk az elsülyedt török hadi-gőzöst, mely fegyvereket és lőszert volt szállítandó Belgrádba, de a hová soha sem érhetett. Malum omen volt ez a törökökre nézve, kik nemsokára a belgrádi várat vér nélkül átadták a szerbeknek, mint a közelebbi orosz-török háború után nekünk az Orsova közelében fekvő Adakalét.

Orsován legelső dolgunk volt elzarándokolni azon kápolnához, a hol az 1849-ben elásott magyar koronát Karger cs. kir. őrnagy megtalálta volt. Csinos, rövid út vezetett az országúttól a kápolnáig. Az ör készséggel bebocsátott a kápolnába. — A korona-kápolna felírata,

korona, kard és békejobb alatt ez: »Franciscus Josephus I. Austriae Imperator. Locum in quo Corona cum caeteris Insignibus Sti. Stephani inter seditionis Turbas Rapta. Per IV Annos Abscondita Et. die Natali Stae Mariae Patronae Hungariae MDCCCLIII. Detecta fuerat. Sacrum Esset. Volens Sacellum Exstruxit et Stae Mariae dedicavit. MDCCCLVI.«

Megtekintettük még az orsovai gör.-kel. és róm. kath. templomokat s üres iskolákat, minthogy a nyári szünidő derekán voltunk. Emlékezem, hogy a román pap többek között egy csontocskát is mutogatott, mely állítólag valamelyik szentnek földi része lett volna s azzal a csodatevő hatással bírt, hogy a kinek azzal az ereklyével homlokát a lelkész meghúzogatta, azt a hidegláz soha sem fogja bántani és ha már bántotta, biztosan el fogja hagyni. A szokott látogatási kegyadományt az oltárra tettük és távoztunk, de nekem eszembe jutott: »Boldogok, a kik hisznek.« . . .

Orsova akkor olyan német város volt, mint akármelyik erdélyi szász város. Vágytunk is onnan mielőbb szabadulni, a mi azonban csak másnap korán reggel történhetett s ez még szerencse volt reánk nézve, mert legalább teljes mérvben gyönyörködhettünk a Dunának e hatalmas remeklésében. -- Hány évezrednek kellett az idő kerekén letünni addig, míg a magyar Alföldet borító tenger ezen éig nyuló sziklahegyek között magának ily mély ágyat áshatott, melyen a Feketetengerbe lefolyhatott!

Belgrád, Pétervárad alatt elhaladva, vágyva-vágytunk valahára magyar várost láthatni s annyi idegen szó után valahára magyar szót is hallani és magyar utasokat üdvözölhetni. Ez a vágyunk *Mohácstól Pozsonyig* aztán teljesedett is. Gyönyörködtünk a magyar népviseletben, a magyar beszédben, melybe román szözagyva-

lékot nem vegyítettek, mint mi szoktunk Bukarestben. Azonban, fájdalom, találkoztunk egy olyan sallangos magyarral is, a kit én szerencsére hamar felismertem, hogy titkos osztrák ügynök s figyelmeztettem nőmet és Nagy Istvánnét, hogy ügyeljenek, mit beszélnek vele. Faggatott eleget Esztergomtól Komáromig, hogy milyen világ van odalent, mikor jő haza *Lajos bácsi*, van-e sok emigráns Bukarestben s én ismerek-e sokat közülök? Látva, hogy emberére talált, ott hagyott és a nőket kezdette — természetesen eredmény nélkül — ostromolni. Ismertem én már Bukarestben az ilyen legényeket, s lépre nem mentem.

Gyurgyevótól *Bécsig* hat nap tartott az utazás és ott a »Magyar koroná«-ba szálltunk Kevés pihenés után megtekintettük legelőbb a schönbrunni állatkertet, a Belvedere-t, az Ambrozi-gyűjteményt, az Arsenalt, a Naturalien-kabinetet, a könyvtárt, a császári sərboltot, a szent-István-templomot. Négy napig mindig útban voltunk; de meggyőződtem ott is, hogy ha nem sajnálja az ember a baksist, gyorsan megnyílnak mindenütt az ajtók és a magyarázó ajkak.

A hatodik napon már *Pesten* voltunk az »Arany sas«-ban, s rövid pihenés után siettünk ismeretségeket szerezni. Legelőbb *Török Pál* helv. hitv. superintendenst kerestük fel, a kivel Debreczi József bukaresti fiu érdekében, kit a sárospataki ref. tanodába szereztem volt el, múlt évben már leveleztem. Itt ismerkedtem meg ekkor *Gönczy Pállal*, a kinek finöveldéje volt Pesten. Egy programot is kértem tőle, hogy Bukarestben is megismeressem növeldejét. *Török Pál* azt kérdezé egyebek között, hogy hogyan tetszik nekünk Pest? Mire én és nőm azt feleltük, hogy tetszik, tetszik. de *Bukarestben* több magyar beszédet lehet hallani az utcákon, mint Pesten, a min *Török* és *Gönczy* csodálkoztak, de *Török* elkomo-

lyodva jegyzé meg: »Elhiszem, fájdalom, hogy így van!«
— Valóban úgy is volt az akkor, a magyarság száma rohamosan emelkedett Bukarestben.

Ezután legelső teendőm volt a moldva-oláhországi róm. kath. fiuk ügyében a szent-István-társaság figyelmét fölkelteni. E célból látogatást tettem *Lonovics* püspök-nél, ki a Dunasoron lakott s a ki kiváló szívélyességgel fogadott és miután megtudta felutazásom célját, pártfogását megígérte, sőt tudatta, hogy a társulat választmánya másnap estére rendes havi ülést fog tartani s felkért, hogy menjek el oda is és adjam elő szóval az ügyet. Mintegy órát töltöttem a nagytudományú püspök-nél, ki beszélgetésünk alatt bámulatba ejtett a világtörténelemben való jártasságával és egyes nemzetek rövid, velős jellemzésével. Távozásomkor figyelmeztetett, hogy látogassam meg Budán a Vérmező közelében *Danielik János* kanonokot is, a szt.-István-társulat elnökét.

Megtettem ezt is, ő is igen szívesen fogadott és elismerőleg nyilatkozott a felől, hogy én ref. lelkész létemre a róm. kath. hívek ügyéért is annyira fáradozom. Megemlítettem úgy *Lonovics* püspöknél, mint *Danielik*nél is, hogy 1858-ban meglátogattam a moldovai róm. kath. csángókat, s hogy ügyök érdekében írtam is *Bartakovics* egri püspökhöz, de olyanformán válaszolt, hogy a moldovai róm. kath. csángók a római propaganda-missió körébe tartozván, ők nem segíthetnek rajtok. Mind a ketten úgy nyilatkoztak, hogy fájdalom, magyar ajkú róm. kath. papok nem hajlandók Moldovába kimenni, s ha egy-egy kimegy is, abban nincs köszönet . . .

A szt.-István-társulat választmányi gyűlésén is, a melynek akkor *Tárkányi Béla* ismert jőnevű egyházi költő, sugár termetű, fiatal lelkész volt titkára, szívesen fogadtak. Nagy Istvánt egy *Göndöcs* nevű tanítóhoz rendelték szállásba és szeptemberben a reáliskolába adták,

melyben egy évig tanulván, atyja 1863. szeptemberben a Szőnyi Pál finöveldejébe adta, a hol még öt évig taníttatta, azután cs. kir. tüzér-kadétnak adta; itt egy évig volt s 1871-ben mint katonanövendék meglátogatta Bukarestben édes atyját; anyja már meghalt volt. Bukarestből kivándorolt Észak-Amerikába.

Első levelét *New-Yorkból* 1871. aug. 19-én írta, melyben ígérte, hogy tiz év múlva haza fog térni. »De holnap — így folytatta — két barátommal, kik velem szolgáltak, indulok Rio-Janeiroba, a brazíliai császárság fővárosába. Egyik barátomnak nagybátyjától ott földbirtoka maradt, ki ott meghalt ezelőtt 3 hónappal. Ezen barátommal a »Teutonia« tengeri gőzösön találkoztam. A két barátommal együtt 150 hold dohányföldünk van s egy hold megterem 10 mázsa dohányt.«

1871 augusztus 31-én *Mexikóból* így írt: »Itt nem szégyen dolgozni. Itt nem kérdezősködik senki, hogy honnan jöttél, hol voltál? hanem azt, hogy mit érsz most? A napi díj mintegy 2 frt o. ért.-ben. Minden jó lenne, csak hogy revolver nélkül nem jó elé s hátra járni. Nekem is van egy ilyen jó barátom 6 lövéssel és ez el nem hagy engemet, sőt védelmez.«

Szept. 13-án ismét *New-York* Hotel Jegel 47 Barclay Street-ből írta Bukarestbe *Mészáros Károly* nevű kedves barátjának: »Rosszúl megy dolgom; nem azért, hogy dolgoznom kell, de csak az búsítja szívemet, hogy miért halt meg anyám. Egy teszi előttem tőrhetetlenné az életet és ez szerelmem Zs . . . . iránt, s csak most érzem egész súlyát annak, hogy mit tesz vizontszerelem nélkül szeretni. Nem élek úgy sem sokáig. — Az újságból olvasom, hogy keresnek fiatal embereket, kik résztvegyenek egy száz napig tartó czethal-halászatban. Kimegyünk egészen az északi Jegestengerre, a hol csak megkönyörül a vihar s belefordít a tengerbe, vagy megeszen egy jeges-

medve és így megszabadulok minden nyomorúságtól. — Holnap megyek a vitorlás hajóra, holnap hagyom el a szárazföldet s talán örökre! . . . Azért írtam, kedves Károlyom, ezen leveletem magához, hogy búcsut vegyek. Maga azok egyike, kihez mindig szeretettel ragaszkodtam. — Harmadszor vagyok New-Yorkban, s ha a sors nem segít, soha sem térek többé ide vissza. Isten áldja meg, kedves Károlyom! Talán száz nap múlva, ha visszahoz a teremtő akarata, akkor haza is megyek « . . .

Sejtelme nem valósult; visszatért a czethalászatból épen, egészségesen. 1874 tavaszán írta édes atyjához utolsó levelét: »Sok szomorúságot okoztam atyámnak. Bejártam e földrészt, de nem találtam meg, a mit gondoltam.«

Ezzel megszakadt a levelezés; 26 év óta nem adott hirt magáról. »Nekem is van egy jó barátom 6 lövéssel . . .« Valószínű, hogy e jó barátja oltotta ki a csalódott szívű ifjú életét s fosztotta meg az édes apát egyetlen gyermekétől. Talán megtalálta azt, mit e földön hasztalan keresett — az örök nyugalmat. . . .

6. Tartózkodásunk Budapesten.

Pesten igyekeztem megismerkedni a magyar lapok szerkesztőivel is, kikkel némileg már összeköttetésben állottam, mint levelező. Legelőbb *Szokoly Viktort* kerestem föl, ki azon időtájtban nősülvén meg, fiatal, kedves neje kiváló szívélyességgel fogadta a bukuresti magyar pap magyar nejét. Azután *Pákh Alberthez*, a »Vasárnap Ujság« és »Politikai Ujdonságok« szerkesztőjéhez mentünk, s midőn tudattam vele, hogy szeretnénk *Jókai Mórnál* is tiszteletünket tenni, Pákh ezt mondá: »Nincs ennél könnyebb! Én elvezetem.« Alig mentünk a harmadik ajtóig, ő az ajtót kinyitván, bekiáltott: »Marczite! keresnek.«

Erre egy magas, szőke férfiú emelkedett föl az asztal mellől s megpillantván, hogy nő is van a látogatók között, a »Marczi« megszólításra elpirult, de rögtön felénk közeledett. Bemutatván minket Pákh, ő eltávozott, mi pedig az oláhországi viszonyokról beszélgettünk. — Ezen ismeretségnek volt azután következménye az, hogy én a »Hon«-nak éveken át levelezője lettem. Jókai mindig kiváló szívességgel viseltetett ez idő óta a bukaresti magyarság iránt, melynek olvasó-társaságát könyveivel és arczképével is megajándékozta. A »Marczi« tréfás megszólítás a Jókai által szerkesztett »Kakas Márton« című élezcslap után keletkezett.

Megismerkedtem még *Pompéry Jánossal*, a »Magyar Ország« szerkesztőjével s az ő lapjának is levelezője lettem; *Tóth Kálmánnal*, a »Fővárosi Lapok« és »Bolond Miska« szerkesztőjével; *Török Jánossal*, a »Hon« bécsi szerkesztőjével, kinek pár levelet írtam volt 1857/58-ban. A »Fővárosi Lapok«-ban egyetlen történelmi beszélyem jelent meg 1868-ban »La vișóra«, (A kis szőlőkert) cím alatt.

Szent-István napját Pesten töltöttük s így a processióval fölmentünk a várba a Mátyás király templomába, melyben magyar egyházi beszéd tartatott. A processióban részt vett Szabóky Adolf kath. pap vezetése alatt a katolikus legény-egylet is, többnyire magyar öltözetben, a mi igen jó hatást tett reánk, kik szintén magyar ruhában voltunk. Délután Pompéryvel és Tóth Kálmánnal kimentünk a városligetbe, a hol népünnep rendeztetett, melyben legkevesebb volt a magyar. Sokáig mászkáltak az iparos tanoncok a földbe ásott magas, sima gerendákon, hogy a tetőről leszedhessék a szép kendőket, fügekoszorúkat s más apróságokat. Alig bírtak felkúszni 2—3 ölnyre s azonnal visszahullottak, a min a közönség jóízűen nevetett, mulatott.

A sok sikertelen mászó után egyszer csak neki-rugaszkodott egy kis sváb fiu, a ki alig volt 11—12 éves. Mintha vadmacska kapaszkodott volna négy lábával a sima gerendába, olyan biztosan és csaknem repülő gyorsasággal haladott e kis fiu fölfelé, a közönség viharos »bravo«-kiáltása és tapsai kíséretében. Midőn a tetőhöz érkezett, legelső dolga volt mindent nyakába aggatni s azokkal villámgyorsan lesuhanni, mialatt a közönség szüntelen nevetett és bravózott. Az élelmes fiu e kedvező hangulatot megragadva, lekapta sipkáját s kéregetni kezvén: »I bitt um a Kreutzer!«

Ezen az ügyes ötleten a közönség aztán még jobb hangulatba jött s erre az élelmes fiunak sipkájába hullani kezdettek a félhuszasos bankók. Minket is fölkeresett s mi is megadtuk a köteles adót. A sapka már ekkor telve volt rézpénzzel és bankóval, de a nekibátorodott fiu a bankóba markolt, begyúrta nadrágja zsebeibe s tovább kéregetett. Tóth Kálmán ezt látva, felém fordult s így szólott: »No, tiszteletes barátom! megmondhatja odahaza, hogy nálunk most a csúszók és mászók számára áll a világ!« Nem kell mondanom, hogy ezen ötleten is jót neveltünk.

Meglátogattuk a budai nemzeti színházat, melyben akkor Molnár György volt az igazgató. Hazafiság emelte azt a nemzetiségnek.

A magyar Akadémia palotájának alapját ép akkor vetették meg. Megnéztük ott az épület tervrajzát, a miniatúr palotát, s nekem olyan jól esett az a tudat, hogy felhívásomra a bukuresti magyarság is 24 arannyal járult ezen palota építéséhez.

Akkor volt a nemzeti színház 25 éves jubileuma is, melyről el nem maradhattunk. A színház minden része tömve volt. *Jókainé* Laborfalvi Róza szavalta férje alkalmi költeményét. A gyönyörű költemény *Jókainé* ajkai-

ról hallva, roppant hatást tett a közönségre Szerzöt és szavalónöt több ízben kihitták és megtapsolták.

Urházy György, a »Magyar Posta« szerkesztője, ki nek szintén levelezője voltam s kivel együtt honvédkedtem, felvitt az úri kaszinóba is, hogy ott többeknek bemutatasson. Kevesen voltak a kaszinóban, de az a néhány ottlévő érdeklél tudakozódott az oláhországi állapotokról, kiknek kérdéseire természetesen magyarul felelgettem. Egy öreg úr egy karosszékéből szünet nélkül fixirozott s midőn a kérdésekre illedelmesen felelgettem, meg-megmozdult karosszékében és valamit ümmögött, de nem hallottam, hogy mit beszél. Végre türelmét veszítve, oda fordult *Urházyhoz* s így szólott hangosan, hogy én is hallhassam: »Fene egye meg ezt az *oláh pópát*, milyen tisztán beszél magyarul!«

Erre nevetni kezdettek mindannyian, én pedig siettem felvilágosítani a termetes öreg urat, hogy magyar és nem oláh pap vagyok én Bukarestben. Most aztán restelni kezdette a tett megjegyzést és vége-hossza alig volt kérdezősködéseinek, melyekből láttam, hogy hírét sem hallotta addig a moldva-oláhországi magyaroknak.

Vacsorázni a »Kömlóba« szoktunk járni, ott volt a »légyott«, a hol ismét sok ismeretséget kötöttem. Egy este, a mint vigan vacsoráztunk a jó magyar zene mellett, oda jött asztalunkhoz az öreg *Török János* és azt kérdező egyebek között, hogy még meddig maradunk Pesten? — Alig hogy eltávozott asztalunktól, felénk közeledett egy előttem teljesen ismeretlen úri ember és így szólott: »Én *Lauka Gusztáv* vagyok s arra figyelmeztetem a tiszteletes urat, hogy ne beszélgessen azzal az úrral, a ki imént itt volt. Mi mindnyájan szeretjük a tiszteletes urat, jó hírnévben áll előttünk, de mindennek vége lesz, ha azzal a . . . . még beszél.« — Nem beszéltem többé az öreg *Török Jánossal* sem azelőtt, sem

azután; de azt el nem hallgathatom, sőt ma is hálával jegyzem ide, hogy ő a bukuresti magyarság érdekében lapját Bécsben mindig nyitva tartotta.

Kiváló szívéllyességgel viseltetett azon alkalommal irántunk *Pinczkéry Ferencz*, egy népszerű gazdasági és kertészeti lap szerkesztője. A színházakba ő szerzett jegyeket, illetőleg saját páholyjegyeit bocsátotta rendelkezésünkre; elvitt dinnye-kóstolóba, meghívott magához ebédre. Mindezt csakis ezen első ismeretségünk után, mert előbb nem ismertük egymást. Szerkesztett naptárt is, melybe írtam volt egy rövid cikket arról, hogy kik jöjjenek és kik ne jöjjenek hazánkból Bukurestbe. — A nemzeti muzeumot is vele látogattuk meg, s minthogy ő ismeretes egyéniség volt, az ő révén mindenütt kiváló szívéllyességgel fogadtak.

Hat nap mulattunk ez alkalommal Budapesten s azután a Dunán siettünk vissza Gyurgyevóba és onnan Bukurestbe. Akkor még sejtelemmel sem bírtam arról, hogy négy év múlva mint mendikáns pap fogom Pestet újból meglátogatni. Ez a kirándulás azonban előkészítette az utat, — de másfelől is felette hasznos volt reám nézve, mert látkörömet szélesbítette; sok ismeretséget kötöttem a fővárosban, melynek aztán a bukuresti magyarság vette legtöbb hasznát a »Hunnia« és az »Iparos ifjak egylete« könyvtárainak gyarapításában, valamint az új templom építésében is.

7. Kirándulás Kalarásra és a „Krivecz“.

Mester Ede nagyobbik leányát, *Laurát*, megkérte maros-vásárhelyi *Orbán Samu* gépész fiatal hazánkfia. Mester barátom felkért engemet és nőmet az esküvőhöz tanuknak, *Czelder Mártont*, ki akkor többnyire Plojesten lakott, eskető papnak, és *Orbán Samu* is meghívta esküvőjére *Pollák Ignác*z bukuresti hazánkfiaát, a ki ügynök

volt a Trieszti biztosító-társaság bukuresti fiókjánál és velünk jó barátságban élt.

Együtt indultunk el Bukurestből öten, t. i. én és nőm, Orbán, Pollák és Czelder két birsán 1863. decz. 28-án. Az idő nagyon enyhe volt s két napi utazás után megérkeztünk a reánk várakozó kedves magyar családhoz, mely a kalarási tiszta román népség között egyetlen magyar oáz volt s olyan, a mely ily helyzetben is tisztán megtartotta magyar jellegét. Mester felkért volt arra is, hogy ó-év éjszakáján tartsak házi-isteniszteletet, s én azt elfogadtam. Midőn az óra éjféltől tizenkettőt ütött s így átléptünk az 1864-ik évbe. én palástot vettem magamra. Előbb rövid imát s ezután a XC-ik zsoltár 1. versét: »Te benned biztunk« alapigéül véve, megható beszédet tartottam, melyért mindenki sietett üdvözölni. Újév első napján délelőtt Czelder eskette össze az új párt s aztán ebéd után elindult egy román szekeresrel Galacz felé, mi pedig újév másodnapján délután két birsán, az ifjú nőt és ennek édes anyját is magunkkal hozva, Bukurest felé.

Az idő csendes és enyhe volt, kissé havazott is. Mi semmi rosszat sem sejtve, vigan voltunk az uton; tréfa tréfát követett s alig vettük észre, hogy már bees-teledett, midőn egy pusztai csárdához megérkezve, azon tanakodtunk, hogy megálljunk-e itt a puszta közepén, vagy még tovább hajtsunk. A görög korcsmáros azonban közbeszólt, állítva, hogy jobb hán-t, mint az övé, úgy sem érünk el egyhamar, maradjunk tehát nála. A hó ezalatt sűrűbben kezdett hullani és a birsárok erősítgetni kezdték, hogy az utat eltéveszthetjük a sötétben, jobb lesz tehát, ha itt hálunk meg és másnap korán indulva, estére Bukurestbe hajtanak. Az úttévesztés lehetősége mindnyájunkat lefegyverezett s elhatároztuk ott maradni.

A csárdának csak két szobája és egy pitvara volt. Egyik szoba a vendéglőse, a másik a vendégek számára. Ezen szoba bútorzata azonban egyetlen kopasz pricsből és pár szalmapárnából állott. Szerencsére az ifjú nő ágyneműjét magunkkal hoztuk s így ebben hiányt nem éreztünk. Ennivaló is volt még vacsorára hatunk számára bőven s a görögnek jó karczos bora. Vigan költötte a 3 férfi és nő a vacsorát s azután a nők ágyat vetettek hatunk számára a pricscen. 9 óráig elbeszélgettük az időt s akkor lefeküdtünk, jó éjt kívánva egymásnak.

Éjfél tájban azonban borzasztó zúgás, süvöltés vert fel álmunkból. Mi az, mi az? — kérdeztük, megrémülve, egymástól. Én gyertyát gyújtottam, de a szobában fagyos hideg volt. Mindnyájan gyorsan öltözködni kezdtünk, nem tudva, hogy mi történik odakünn. A mi beszélgetésünkre bejött a korcsmáros és sietett megmagyarázni, hogy kitört a »Krivecz« vagy székeleyesen a Nemere. No, lett erre aztán rémülés a nők között! Mi lesz már most velünk itt e puszta közepén, egy falat kenyér nélkül? A görög ravaszul mosolygott, hogy ne féljünk, nem halunk meg étlen-szomjan, mert van neki elég málélisztje, paszulya és bora, s a míg ezekben tart, a Krivecz kidühöngi magát. Tudtuk, hogy legkevesebb három napi házi árestomra leszünk ítelve a Krivecz által. Ez gyönyörű időtöltés volt aztán valóban épen három napig: puliszka, paszuly és savanyú karczos mellett. Ismertük már a Kriveczet odahaza is, de ilyen szíves vendégei csak most voltunk legelőbb.

Pollák Náczi barátunk, mint amolyan bátor magyaralföldi zsidó gyerek, felkiáltott: »Mit nekem az a Krivecz!« s nekiindult az ajtónak, hogy odakünn széllyel nézzen. Alig lépett azonban ki, a Krivecz földhöz csapta s négykézláb mászott vissza a pitvarba, mely hősiességén minden szomorkodásunk daczára hangos kaczajba törtünk.

ki. Erre Orbán Samu barátunkat szállotta meg a hősi bátorság, de ő is épen úgy járt. Én jó téli sapkámat Kalaráson odaadtam Czeldernek, minthogy ő fedetlen kocsival indult el a hosszú útra, és most láttam, hogy nekem is jó volna.

Többet aztán egész éjszaka nem bírtunk aludni. Kértük a koresmárost, hogy legalább rakjon a kívülről fülő kályhába jó tüzet. Rakta is hűségesen, mert a vágott tűzifa a pinczében volt, — de mind hasztalan; a Krivecz ugyanis kedvére süvöltött be a vékony sárfal hasadékain, annyira, hogy az északi fal megzuzmorásodott s három napig ki sem engedett. Magunkra öltöttük minden téli ruhánkat és bundákba burkolva töltöttük a keserves éjszakákat és napokat. A nőekkel, kik eféléhez szokva nem voltak, nagyon meggyűlt a bajunk. »Hátha a hó betakarja tetejéig ezt a viskót! Akkor itt fogunk meghalni s odahaza még azt sem fogják tudni, hogy hol keressék a halottakat.«

Az ilyenek után aztán pityergés, sopánkodás következett, melynek vége hossza nem akart lenni. Én minden tudományomat előszedtem, hogy vigasztalhassam őket. Töméntelen költeményt tudtam, komolyat és vigat, ezeket elszavaltam, de úgy, hogy jusson másnapra is. Valahol színházban láttam volt a tót legényt táncolni. Most az jutott eszembe, hogy ha én elkezdem itt járni a tót táncot, ez a három asszony halálra neveti magát s elfelejti a pityergést. Ugy is lett, nem volt többé sirás, de annál több nevetés. Mihelyt láttam, hogy bús képet vág valamelyik, rögtön rakni kezdtem a tót táncot s ez mindig használt.

Hát még a puliszka- és paszulyevés! Látva, hogy a nőknek nem ízlik, fakanalat hozattam be s azzal kezdettem gyúrni a román natio nemzeti eledelét oly jóízűn s oly mohón, hogy a nők is belekaptak s legalább any-

nyit mégis ettek, hogy éhenhalástól nem félhettem őket. Milyen három éj és két kerek nap volt az, melyeket mi abban a Krivecz-árestomban töltöttünk! A tót táncz, a puliszka- és paszulyevés csak akkor lesz elfelejtve, midőn a legutolsó is sírba kerül azok közül, a kik ott fogva voltunk . . .

A harmadik nap annyira mégis engedett a Krivecz, hogy a birzsárok befoghattak és még két napi keserves utazás után Bukurestbe megérkezhattünk.

Nem volt alaptalan aggodalom, hogy a Krivecz segedelmével a hó betakarhatja a mi kis koresmánkat, mert jövet sok pusztai házat láttunk olyat, melynek csak kéménye látszott ki a hó alól. Gyilkos ez a szél már magára is, mert rettentő hideg; nem ér az ellen a téli öltözet, a bunda sem sokat, esontig átfázik tőle az utas, főleg ha nincs zárt kocsija. — A Krivecz Romániában minden télen emberben és állatokban tetemes kárt okoz. Csak a napokban is (1889. január) a Bukurest—Kalarás között közlekedő vonat két egész nap szünetelt a Krivecz által okozott rengeteg hótorlatok miatt.

Egy alkalommal temetés közben lepett meg a Tabács nevű városrészben, s míg a temetőig kivergődtünk, csaknem fagyva voltunk. Én se tartottam hosszú búcsuztatót, pár szóval beszenteltem a koporsót s aztán a palástot levetve, kapát ragadtam és húztam a sírba a földet. Éreztem, hogy ott fagyok meg, ha nem mozgok.

8. Berándulás Erdélybe 1864-ben a Kálvin János háromszázados ünnepélyére.

Kilencz évi távollét után elhatároztam, hogy meglátogatom a felejtéhetetlen szülőföldet s ebben még élő rokonaimat, barátaimat. A honvágy annyira erőt vett rajtam, hogy gyalog is képes lettem volna elindulni. — Ürügy volt reá, t. i. a Kálvin János háromszázados ün-

nepélye«, melyet az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház Kolozsvártt tartott meg 1864 június havában.

Bukurestből május 21-én indultam el a Körner-féle gyorskocsin és 23-án délután 4 órakor érkeztem Brassóba, hol egyenesen Molnár János ref. pap. barátomhoz szálltam most is, mint azelőtt 9 évvel, midőn Bukurestbe kimentem.

A román kormány ez években rengeteg költséggel kitűnő országútat készíttetett Kimpinától Predeálig. Minő különbség a mostani hazautazás és azelőtt 9 évvel történt kiutazás között! Akkor a Prahova medrében vergődünk keresztül-kasul; most a hegyláncz oldalába vágott pompás országuton gördült vigan a gyorskocsi. Predeáltól Felső-Tömösig is már át volt adva a közlekedésnek a Gärtner Károly most nyugalmazott Brassó vármegyei kir. főmérnök által készített kitűnő serpentina.

Mihelyt a predeáli vámon átjöttünk s magyar földön gurult gyorskocsink: nekem úgy tetszett, mintha erdő, mező, minden szebb volna idehaza, mint Romániában. Huszonnégy év mulva ugyanezt a megjegyzést hallottam egy holtvényi román legénytől, ki a porlázadás elől menekült haza. Én vittem ki kocsimon Brassóból Holtvénybe s ekkor tette azt a megjegyzést, hogy: »idehaza mintha a mezők is mosolyognának!« Erre eszembe jutott, hogy ezelőtt 24 évvel én is épen így vélekedtem.

Brassóban május 23-án este magyar színházban voltam, ép mint azelőtt 9 évvel. Május 24-én délelőtt megtekintettem Molnár János kollégámmal a fekete templomot és a szász gymnasium könyvtárát. Ekkor láttam ott Luther és Melanchtonnak Honterushoz, Brassó és vidéke reformatorához sajátkezüleg írt leveleit keretben, üveg alatt.

Még azon nap kimentem Uzonba Benedek ottani ev. ref. pap társamhoz, a ki kiváló szívességgel fogadott.

Május 25-én szombaton estére megérkeztem *Kézdi-Vásárhelyre* Székely János ref. pap barátomhoz, kivel levélben végeztük volt el, hogy menjek egyenesen hozzá és vele saját kocsiján mehetünk Kolozsvárra.

Vasárnap, május 26-án kimentünk *Imecsfulvára* a kedves *Cserey* családhoz, hol a házi nő szíves vendégszeretete és magas műveltsége a szó teljes értelmében elragadott. Visszajövet mondám Székely barátomnak: »Ilyen nőt mutasson fel Oláhország!« Erre ő szokott komolyságával megjegyzé: »Csak az a baj, hogy mi sem bírunk ilyent sokat felmutatni!« — A székely muzeum alapítója volt ez a lelkes, művelt honleány.

Székely János barátomnál ismerkedtem meg *Zoltáni Elek* léczfalvi ref. pap társammal, kivel azóta állandó barátságban élek. Ő beszélt el nekem 1889. augusztus hó végén Brassó-Apácza között, midőn Kolozsvárra a ref. képviseleti közgyűlésre együtt utaztunk, azt, a mit itt leírok. Zoltáni is tanítványa volt Bodola Sámuel püspöknek Kolozsvártt az 50-es években. Egyszer azt a merészséget követte el, hogy Bodola püspök-tanárnak cursusában néhány hibásan írt szót kijavított. Megtudván az öreg úr, hogy kicsoda volt az a merész ifjú, így szólott: »Már édes Zoltáni uram, én ezzel az én ortografiámmal, a mint láthatja, püspök lettem; meglátom, mennyire fogja ön felvinni az ön czifra ortografiájával.« Felvitte az esperességig, de a nemes szívű Bodola Sámuel ezt nem érte meg.

Kézdi-Vásárhelyről május 26-án indultunk Csík felé. Első éjjel *Csík-Szeredában* háltunk, a hol másnap reggel siettem meglátogatni és személyesen megismerni Benkő Rafael ottani róm. kath. papot, a kivel pár levelet váltottam volt. Nem ismertem Benkőnél szabadelvűbb róm. kath. papot. Ez volt vele első és utolsó találkozásom, de előttem áll ma is szép, férfias alakja, nyílt szive, szó-

kimondó szája. Rettenetesen haragudott azokra, a kik a nagy-szebeni szkupcsinába bementek s azok között *Eranos* nevü róm. kath. esperesre. Ezt csakugyan szappan nélkül mosta.

Május 28-án a Nyergesen át délre *Oláhfaluba* és estvére *Székely-Udvarhelyre* érkeztünk és ott *Buczoni Ádám* pap társunkhoz szállottunk, ki akkor ott közkedveltségben álló pap és kitünő szónok volt!

Május 29-én délre *Sz.-Kereszturra*, estvére *Erdő-Szt.-Györgyre* érkeztünk; vendéglőbe szállottunk, de másnap reggel siettem felkeresni *László Gergely* ref. öreg pap társamat és kedves családját. Igen nagy szívességgel fogadtak. Május 30-án Erdő-Szent-Györgyről *Maros-Vásárhelyre*, onnan Ludason, Tordán át június hó 4-én érkeztünk *Kolozsvárra*, a hol dr. *Bojta* bácsinál a király-utczában voltam szálláson 10 napig, június 16-áig. Kiválóan kedves család volt a dr. *Bojta* bácsi családja, a melynek körében olyan jól éreztem magamat.

Legelső kötelességemnek tartottam tiszteletemet tenni *Bodola Sámuel* püspökünknel, az én jótevő főpásztoromnál és atyámnál. Siettem tehát a Farkas-utczába a szállására. A kertben találtam, hol éppen ünnepi prédikációját tanulta. Engem megpillantva, felém sietett és kezét nyujtva, melegen megszorította jobbomat, mondván: »Isten hozta, édes tiszteletes úr, Isten hozta! Ülünk le egy keveset s beszéljünk a bukuresti egyház ügyeiről.«

Leültünk. »Mindenekelőtt — így folytatá — fogadja elismerésemet közhasznú, egyházi és hazafias munkálkodásáért! Őszintén mondom, hogy büszke vagyok a tiszteletes úrra és ezt a főconsistoriumi gyűléseken is többször kifejeztem.« Ekkor ismét kezét nyujtotta. Igen jól esett főpásztoromnak ezen négy szem közt történt elismerő nyilatkozata s buzdításúl szolgált további munkálkodásomra.

A Kálvin János háromszázados ünnepén *Nagy Péter* egyházmegyei főjegyző, legkitünőbb egyházi szónokunk tartott alkalmi beszédet a farkas-utczai ev. ref. templomban, mely zsúfolásig megtelt válogatott közönséggel. Az ifjú papok kibocsátásának ünnepélyén Bodola S. püspök beszélt, polemizálva az akkor divatban volt Renan »Jézus élete« című műve ellen.

Ekkor ismerkedtem meg az erdélyi ev. ref. papság színe-javával, minthogy mint a kolozsvári ev. ref. egyház vendégei, főleg estéknél mindig együtt voltunk, együtt vacsoráztunk, a hol magyar szokás szerint végössza nem volt a pohárköszöntéseknek. Az ilyen együttétkezést valaki elnevezte »közlegelőnek« s ez a tréfás elnevezés annyira megtetszett, hogy azután éveken át divatban maradt. — Mint kitünő pohárköszöntőre emlékezem *Miklós Miklós* tordai ev. ref. pap társamra. Reám is köszöntött egy alkalommal s éltette a bukaresti oláh papot, mire én viszonzásul őt Nicolae Miklósnak kereszteltem el. Ritkán voltak szebb napjaim, mint azok, melyeket azon kedves körben élveztem, kik közül ma már alig van néhány életben.

Egy ilyen közvacsorán történt, hogy valaki figyelmeztetett, hogy gernyeszegi gróf *Teleki Domokos* óhajtana engem megismerni. Tüstént fölkeltem az asztaltól és siettem a gróf asztalához s bemutattam neki magamat. Rövid beszélgetés után mondá, hogy szeretne velem több ideig négy szem közt beszélni. Én kijelentettem, hogy bármikor parancsára állok.

»Mikor szokott tiszteletes úr fölkelni?« kérdé a gróf.

»Nyárban öt, télen hat órakor mindig« felelém.

Erre a gróf láthatólag megörvendett s mondá: »Tehát holnap reggel hat órakor szívesen látom tiszteletes urat szállásomon.«

Másnap reggel pontban 6 órakor már beküldöttem

névjegyemet a grófhoz, a ki tüstént előmbe jött és ezen szavakkal fogadott:

»Most már értem, honnan van az, hogy a tiszteletes úr olyan sokat bír dolgozni.«

»Honnan, gróf úr, ha szabad kérdenem?«

»Onnan, — válaszolá a gróf — mert látom, hogy nagyon, de nagyon pontos; mert e nélkül senki sem bír sokat dolgozni.«

Jól megjegyeztem ezt magamnak s a pontosságnak még nagyobb kedvelője lettem. Maig is szokásom a gyűléseken mindig pontosan megjelenni, s ha megigérem valakinek, hogy ekkor meg akkor ott leszek: meg is tartom.

Teleki gróf tölem leginkább az oláhországi jobbágyviszonyok és a felszabadulás felől tudakozódott. Én, mint akkor több magyar lap levelezője, az oláhországi zárdabirtokok és jobbágyviszonyok megismerésére időt fordítottam s most a gróf kérdéseire kellő felvilágosítással szolgálhattam. Láttam, hogy meg van feleleteimmel elégedve, mert egy órai beszélgetésünk után kérdé: »Hát Magyar-Régenbe ezúttal el fog-e menni? Ott is tartunk Kálvin-ünnepélyt. Jöjjön el s aztán látogasson meg engem Gernyeszegen.«

Megigérttem, hogy ha M.-Régenbe elmegyek, úgy Gernyeszegen tiszteletemet teendem, s ezzel eltávoztam.

Ezen alkalommal találkoztam 9 év múlva *Réthy Lajossal*, kit mint gyermeket hagytam volt M.-Vásárhelyt s most mint deli ifjút, végzett jogászt üdvözölhettem. Ő magántanító volt akkor br. Kemény György gyermekeinél; theológiát is végzett, de nem volt kedve a papszkodáshoz, a miért Bodola S. püspök kissé neheztelt is reá, mert Bodola mindenik kitűnő tanítványából papot szeretett volna csinálni. Ekkor ígértem meg Réthynek, hogy ha a »Növendékek Lapját« megindítja, én állandó dolgozótársa fogok lenni, és szavamat meg is tartottam.

A bukuresti ref. új templom építéséhez tartozik s ott részletesebben el is beszéltem, hogy mivel töltöttem az időt 10 napon át Kolozsvártt. Itt még csak azt említem meg, hogy a szebeni oláh-szász szkupcsina épen azon időben ülésezvén, az abba bemenni nem akaró magyarokat s közöttük Bodola püspököt is kancsal szemmel nézték a beamterek. Bár meg volt az ünnepély alatt a »Redout«-ban a nagy ebéd, melyre a katonatisztek, beamterek is hivatalosak voltak s el is jöttek, de azért a kolozsvári rendőrség még sem engedte meg, hogy a búcsuestély alkalmával Bodola püspöktől fáklyafénynél búcsuzunk el. Megtörtént azonban fáklyák nélkül is. pár ének danolása mellett junius 15-én — s azután lőn apostolok oszlása. . . .

9. Látogatásaim és utazásom hazafelé.

Én előbb Deézs felé akartam M.-Régenbe menni, de jó alkalmat találva M.-Vásárhely felé, junius 16-án elindultam s *Tordán* meghálva, jun. 17-én *Maros-Ludasra* mentem Hancz Pali postamester barátomhoz. Irtóztató jégverés volt ez alkalommal junius 18-án M.-Ludason és környékén délelőtt 11 óra körül. Látogatóban voltam Hancz Palival Nyerges Józsefnél s midőn tőle eljőve, hazafelé mendegéltünk, hirtelen koromsötét felhőoszlopok emelkedtek a nyugati láthatáron. Alig érkeztünk haza, kitört a vihar; dörgés, villámlás követte a vihart s hullani kezdett a jég nagy darabokban. A tehén- és sertés-csorda állatai rohantak a mezőről a községbe. Szerencsés volt az, a melyik földel alá menekülhetett. Az ablakból néztük, hogyan üti agyon egy-egy darab jég a rohanó sertést s több jégdarab magát a fiatal szarvasmarhát. Pár pillanat alatt már magunkról kellett gondoskodnunk, mert szobáinkon minden ablakot izre-porrá tört a jég s menekülnünk kellett előle. Hancz Pál egyetlen kis leánykája

kétségbeesve kezdett sikoltozni. Én felragadtam ölembe a gyermeket és egy ajtó mögé húzódtam vele, biztatva, hogy ne féljen, pedig én magam is megdöbbenve tartottam őt ölemben.

Alig tartott 20 percznél tovább e jégverés és ez alatt mindent tönkre vert. A szép paropli akáczfák, a gyümölcsfák csupaszon, össze-visszarongálva meredeztek ég felé. Az éréshez közel álló búza, a szép terméssel biztató törökbúza teljesen meg voltak semmisülve. Szobánkából a jeget lapáttal hányták ki. — Ilyen jégverést többet soha sem láttam.

Szomoruan váltam el tőlük és siettem *M. Vásárhelyre* és onnan *M.-Régenbe*, a hova június 22-én érkeztem meg és özv. *Éltető Józsefnéhez*, az én kedves jótömhez szállottam be, kinek fia, *Albert*, egykori tanítványom, már ifjú házas volt.

A Kálvin-ünnepély a görgényi esperesség részéről csakugyan *M.-Régenben* tartatott meg a ref. templomban. Alkalmi beszédet *Bod Sándor* vajda-szentiváni ref. pap tartott.

M.-Régenben ismét találkoztam gróf Teleki Domokossal és ő ujabban meghívott legalább bár 24 órára *Gernyeszegré*, a hova most már kötelességemnek tartottam elmenni. Június végén érkeztem *Gernyeszegré* délelőtt 10 óra körül. A nemes szívű gróf és grófné elhalmoztak szívességükkel. Midőn a számomra kijelölt szobát elfoglaltam, belépett a gróf és így szólott: »Lássa, tiszteletes úr, mennyire szeretem én önt: épen abba a szobába tettem, melyben nemrég báró Eötvös volt szállva s ugyanabban az ágyban fog hálni, melyben ő hált.« — Ennyi kegyességére én mélyen megindulva s magamat meghajtva, mondám: »Örök halára kötelez vele gróf úr!«

Gondoltam volna-e erre a 40-es években, midőn mint szegény kollégiumi szolgáló annyiszor mentem

el a pompás kastély mellett gyalog, mezitláb, hol Régenbe, hol M.-Vásárhelyre, hogy én még valaha odáig fogok jutni, hogy annak a kastély urának olyan kitüntett vendége fogok lenni! . . .

Ebéd után a nemes szívű gróf bekísért szobámba s mondá, hogy ha déli álmod szoktam alunni, itt érzem magamat ép úgy, mint odahaza . . . Én kijelentettem, hogy ebéd után nem szoktam alunni, hanem az ebédlőasztaltól egyenesen íróasztalomhoz ülök és dolgozom. — »Akkor tehát beszéljessünk,« mondá és helyet foglalt. Én e kedvező alkalmat megragadva, végezni akartam Papazoglu bukuresti nyugalmazott román őrnagy megbízása ügyében. Ezzel az őrnagygyal, ki görög létére fanatikus román volt, egyik bukuresti román lapszerkesztő irodájában ismerkedtem meg. Megtudta, hogy Erdélybe készülök átmenni, s így szólott: »A tiszteletes úr nagy szolgálatot tehetne a román nemzetnek, ha megtenné, a mire én kérem.«

»Szívesen, — viszonzám — ha megtehetem; kérem adja elő, miben lehetek őrnagy úrnak szolgálatára?«

Az őrnagy ezekben adta elő kérését: »Tudja a tiszteletes ur is, hogy Mihály vajdát, a román nemzet bálványát, a Torda mellett elterülő Traján-mezőn ölték vőlt meg. Basta gyilkoltatta meg 1601. augusztus hó 19-én. Talán tudja azt is, hogy Mihály vajda fejét egy hú emberre hazahozta volt, de teste ott maradt. Most azt halljuk, hogy Mihály vajda csontjai a maros-vásárhelyi Teleki-könyvtárban vannak egy ládába elhelyezve. Ha a tiszteletes úr szíves lesz ennek végére járni, a román nemzet drága pénzzel is visszaszerzi a hős vajda csontjait és hazahozván, olyan temetést fog csapni, a milyent még a világ nem látott.«

Én előre is tudtam, hogy ez mese, de nem akartam az őrnagy izlését s lelkesedését eirontani, megígértem

tehát, hogy M.-Vásárhelyre menve, végére fogok alaposan járni és hazaérkezve, azonnal tudósítom az őrnagy urat. — A mint a t. olvasó az eddigiekből láthatja, a körülmények nagyon kedvezők voltak arra, hogy a Mihály vajda csontjai után tudakozódjam. Előadtam tehát a nemes szívű grófnak, hogy mi hír van Bukarestben a Mihály vajda csontjairól elterjedve, de egyúttal siettem hozzátenni, hogy én nem hiszem ezt.

A gróf azonnal készen volt a felelettel, mondván: »Nem igaz s bizony bolond lehet az az őrnagy, ha azt képes elhinni, hogy a Teleky-család a Teleky-könyvtárba helyezte volna el egy olyan oláh vajda csontjait, a kiről tudva van, hogy az erdélyi magyarságot teljesen ki akarta irtani.« — Mondott még valamit, de megjegyezte, hogy azt csak nekem mondja s én azt olyan szentnek tartom, hogy ma sem írom le.

Mihelyt hazaérkeztem, azonnal megnyugtattam Papazoglu őrnagyot, hogy nincs mit keressen M.-Vásárhelyt a Tefeky-könyvtárban és így az a nagyszerű temetés is elmaradott s e helyett Mihály vitéz lovagszobrát állították fel Bukarestben az akadémia előtti kis térre s onnan mutogat a kis ember a nagy lóról Erdély felé . . .

A gróffal még tovább beszélgetve, mondtam, hogy milyen gyönyörű a kilátás innen Sárpatakra és az a fölött elvonuló erdőkoszorús hegylánczra. A gróf azt kérdezé, hogy ismerék-e valakit Sárpatakon?

»Ismerem — teelém — a ref. papot: Szalma Györgyöt, sőt az oláh papot is: Kornya Józsit, mert ez is velem tanult volt M.-Vásárhelytt, de 1848-ban tribun lett« . . .

A gróf erre mondá: »Ha át akar rándulni tiszteletes úr, azonnal befogatok.«

Csengetett és erre egy udvari legény belépvén a szobába, ennek meghagyta, hogy fogjanak be. Alig egy

negyedóra telt el, a hintó berobogott a kastély folyosójába. Pompás két fekete ló volt; egyenruhás kocsis és inas állott rendelkezésemre; de én az udvari legényt megköszöntem és csakis a kocsissal mentem át *Sárpatakra* egyenesen *Szalma György* ref. pap társamhoz, kinek édes atyja volt a m.-régeni elemi iskolai vizsgáláimon a vizsga vezetője 1838. és 1839-ben.

Sokat össze-visszabeszélgettünk itt a múlt időkről; terveztük még aztán azt is, hogy Szalma Gy. mint nagy kertész, oltványokat fog beküldeni hozzám Bukarestbe, de ez csak terv maradt. Említettem Kornya Józsit is, kérdezve, hogy milyen ember most; de Szalma úgy nyilatkozott felőle, hogy nem volt okom meglátogatni. Kornyának apja is ott volt pap, de 1848-ban ő is rossz fát tett a tűzre, minek következtében midőn a székely tábor Szász-Régen felé vonult, az öreg Kornyát elfogták és Tordára vitték, hol meg is halt a börtönben. Megjegyzem, hogy 1848-ig mind a két Kornya józan gondolkozású ember volt s én sokszor megfordultam az öreg Kornyánál és tőle tanultam ezt a dalt is:

„Mindennap, mindennap
Jó borral kell éni,
Annyira mennyire, annyira mennyire
Meg kell részegedni.“

Ezt aztán románul is, németül is megtanultam tőle. Szóval víg czimbora volt és jószívű ember.

Estére ismét Gernyeszegre tértem vissza a nemes szívű grófi család körébe. A grófnak két növendék gyermeke volt, u. m. Géza, a kinek Gálfy Sándor barátom volt akkor tanítója, és a ma is élő özv. gróf Bethlen Istvánné. Ma már apa és fiu jobb hazába költöztek, de a két özvegy grófné ma is védangyalai a magyar kulturának és a szenvedő emberiségnek.

Vacsora után feltűnt nekem, hogy daczára annak, hogy nyár derekán voltunk, theát is hoztak fel, melyet

azonban, mint a grófné megjegyzé, csak az én kedvemért készítettek, azt gondolva, hogy én Bukurestben hozzá vagyok szokva a thea-iváshoz. Nem ittam életemben soha nyárban theát s így itt is megköszönve a grófné kegyességét, még egy ideig beszélgettünk s aztán búcsut vettem a grófi családtól, minthogy reggel korán óhajtottam M.-Vásárhelyre bemenni, hogy onnan a gyorskocsival Nagy-Szebenbe utazhassam. A gróf azon töprenkedett, hogy mit adjon nekem emlékül. Én arczképét kértem s ő azonnal átadott egy kabinet-arczképet, melyet még ma is ereklyeként őrzök.

Másnap korán előállott a kocsi s alig egy óra alatt beröpített M.-Vásárhelyre, a hol egyenesen a postára hajtattam az öreg Vályi bácsihoz és jegyet váltva a szebeni gyorskocsira, ezzel már déltájt *Segesváron* voltam, a hol 1849 óta nem jártam.

Azon napokon nemesak Maros-Ludason volt nagy jégverés, de egész Erdélyben roppant sok kárt tett a sok vízáradás. Így történt a Nagy-Küküllő mentén is. E miatt nagy küzdelemmel vánszorgott a gyorskocsi Segesvártól Erzsébetvároson, Medgyesen át Szeben felé, a hova másnap délelőtt érkeztünk meg. Azonnal átöltöztem és siettem a szebeni híres Landtagba, mely akkor virágjában volt. Szászok és románok vitték benne a honatyai szerepet, Schmerling Gesamt-Monarchiájának támogatósára. Magyar alig volt ott kettő-három. Ott láttam Eranos esperest és Koronkát, a toroczkói unitárius papot. Másokra nem emlékezem, de igen arra hogy egy oláh honatya keservesen szónokolt a nagy, már-már tűrhetetlenné vált országos adók ellen — természetesen román nyelven. Kollégái ugyancsak helyeselték a szónok keserveit, de a szászok és az a pár magyar hallgattak Szerettem volna kidobadni onnan azt a pár gyászmagyarkát, hogy ne üljenek ott, mint a magyar alkotmány árulói.

Mihelyt megebédeltünk, jelentette a conductor, hogy a lovak be vannak fogva s indulunk Brassó felé. Midőn a gyorskocsihoz léptem, egy idegen öreg urat pillantottam meg, a ki szintén utazó volt. Sejtve, hogy román, kérdezém románul, hogy hova utazik. Az öreg úr erre egyszerre felvidult s örömmel kérdezé, hogy: »Hát ön hova utazik?»

»Bukurestbe!« — felelém.

»No, hála Istennek, hogy valahára találkoztam oly úri emberrel, a kivel románul beszélhetek, mert Páris-tól idáig ön az első, a kivel románul beszélhetek!« — mondá, láthatólag felvidulva.

Ezalatt elhelyezkedtünk a gyorskocsiban, örvendve, hogy csak ketten leszünk és így kényelmesen utazhatunk. Ez június 29-én történt. Én siettem megkérdezni, hogy kihez legyen szerencsém? Az öreg úr mosolyogva kínált meg szivarral s mondá:

»A Kuza vóda nagybátyja vagyok, édes apjának édes testvére. Párisban neveltetem két fiamat s azokat látogattam meg Brassóig együtt utazunk.«

Ki örvendett, ha nem én, ennek a nagy szerencsének! Az öreg úrnak nagyon tetszett, hogy annyira bírom a román nyelvet és pár órai beszélgetésünk után kijelentette, hogy vendége vagyok és leszek Brassóig. Volt szivarja, pompás szilvóriumja és száraz étele (mezelicu) elég s így vigan repültek az órák.

Julius 1-én délelőtt *Brassóba* érkeztünk s a »Zöld fához« szállottunk. Ott is vendége voltam, nem engedett, hogy valamit fizessek. Ebéd alatt, melyet a kertben végeztünk el, megígérte, hogy ha ősszel Bukurestbe jő Kuzához, engemet is meg fog látogatni. Megköszöntem s megkértem, hogy szerencséltesen. Mihelyt megebédeltünk, az öreg bojár Kézdi-Vásárhely felé indult, minthogy az ojtózi szoroson akart hazamenni.

Én is szekereset fogadtam és estére kihajtottam a predeáli román vámhoz. Ott azonban megtudtam, hogy szekérrel nem lehet tovább utazni, mert az árvizek a pompás új országútat és új köhidakat teljesen tönkretették. Reggel tehát szekeresemet kifizetve, visszabocsátottam és felfogadtam egy román parasztot három lóval. Egyikre felkötötte bőröndömet, a másik kettőt hátszlónak használtuk.

A sinaiai kolostorig nem volt nagy baj, hanem Sinaiatól Brázáig nem a ló vitt engemet, hanem én hurczoltam őt árkon, bokron, köveken át. Olyan kimerülten érkeztem késő estére *Brázára*, hogy a szó teljes értelmében odavoltam. Egész éjjel rázott a kimerülés miatt a hideg, egy gyékénynyel borított priesen.

Reggel alig bírtam felkelni a kopasz priesről. Ismét szekereset fogadtam és délre *Plojestre* érkeztem Czelderhez, az általa épített új ref. parochiára. Tüstént átadtam neki a számára küldött segélyt és aztán sürgönyöztem Bukurestbe nőmnek, hogy másnap, u. m. július 4-én este haza érkezem.

Máskép történt. Czeldernek volt akkor szekere és két lova. Ebéd után kedve kerekedett Bukurestbe rándulni és én ezt igen szívesen fogadtam. Ő maga hajtotta a csikókat, a mi abból állott, hogy — kissé be lévén kapva — szünetlen csépelte őket Plojettől Bukurestig. Így aztán este 11—12 óra között megérkeztünk, én hat heti távollét után, a bukuresti parochiára, kedves nőm végtelen örömére, vivén magammal az új templom építésére 100 aranyat, melyet ezen kirándulásom alatt Kolozsvárott, M.-Ludason és M.-Régenben gyűjtöttem volt, és azt az erős meggyőződést, hogy a nemzet lelkesedése segitni fog felépíthetni a bukuresti ev. ref. templomot, melyen a munka akkor javában folyt s melyhez a bukuresti »Schweiczi Egylet« is hazaérkezésem után 2000 piaszterrel járult július hó 14-én.

Azonban kedves nőm csakugyan nem köszönte meg azokat az apró, marós vendégeket, melyeket én a brázai kurtakorcsmából vittem haza, de a melyekről iszonyú kimerültségem miatt nem volt tudomásom, hogy velem utaztak Brázától Bukurestig . . .

Másnap déltájt hozták el a sürgönyt, melyet azelőtt 24 órával adtam fel Plojesten nőmhöz. — Nem is kapott az a kihordó tőlem baksist.

10. Kirándulás Turnu-Mogurelli közelébe, Putinéba 1865 november hó 14—20.

Az 1864-ik év hátralévő részét és az 1865-ik évet, késő ősziig a templom építtetésével töltöttem, s oly sikerrel, hogy ezt 1865 őszére földel alá hozhattuk. November hóban tehát elfogadhattam *Vrányi* hazánkfiának meghívását, a ki Turnu-Mogurelli közelében *Putiné* falucskában volt birtokos, hogy keresztelni hozzá menjek.

November hó 14-én indultam egyedül Mavrodinba, Veress Ferencz gazdatiszt barátomhoz, hová 16-án érkeztem meg és onnan 17-én az ő szekerevel dél felé Putinéba érkeztem. Kocsisom egy szerb fiu, 16—17 éves suhancz volt, a ki egy szót sem tudott románul. A *Vrányi*-család kiváló szívességgel fogadott és marasztott, hogy azon napon maradjak náluk s csak másnap induljak vissza. Én azonban siettem az indulással, mert november végén indulni szándékoztam Magyarországba templomunk számára kéregetni.

A keresztelés ebéd előtt megtörténvén, ebéd után 3 óraker vissza indultam, úgy számítva, hogy 7—8 óra között Mavrodinba érkezhetem. Országútról szó sem volt, mentünk tehát a kerékvágások után. Négy óraker már sűrű köd ereszkedett a láthatárra s öt óra körül besötétedett. Kocsisommal nem tudván beszélni, hagytam, hogy mendegéljenek lovaink ösztönük után. Mentek tehát csen-

des lépésben a koromsötétségben ; de házat a pusztán egyet sem értünk.

Addig mentünk, míg az én türelmem is elhagyott ; megállítottam a lovakat s egy meggyújtott gyufa világánál megnéztem zsebórámon, hogy hány óra lehet. Elbámultam, midőn megláttam, hogy 11 óra körül jár az idő és mi még sem érkeztünk Mavrodinba. Megindítottam a lovakat, hogy menjenek kedvükre, remélve, hogy valamikor rátalálunk egy csárdára avagy falura.

Ugy is történt, mert mintegy félóra múlva a távolban világosságot pillantottam meg és kutyaugatást hallottam, a minek nagyon megörvendettem. A falu végére érkezve, leszállottam és egy ház felé botorkáltam, a hol világosságot láttam. Kopogtattam, de arra benn a mécesest elfűjták s én a sötétben maradtam. Kocsisom is odajött a szekérrel, leszállott, megfogta kezemet és mutatott a falu felé, a hol egy ház ablakaiból egész illumináció mosolygott felénk.

Azonnal ama ház felé indultam, mit sem törődve a sötétséggel és az ebek ugatásával. Kocsisom is felült és lépésben hajtott utánam. A szerény ház előtt egyszerű tornácz vonult el, melyhez néhány puska volt támasztva, mint az ablakokon átható fénynél észrevettem. Tehát a község házához érkeztem. Őr azonban nem volt a folyosón, a fegyvereket könnyen el lehetett volna szedni, a nélkül, hogy benn észrevették volna.

Beléptem a szobába s jó estét kívántam annak a 3—4 falusi atyafinak, a kik ott egy asztal mellett fogyasztották a román nép kedvencz italát, az olcsó *czujkát*. Csak ekkor vették észre, hogy idegen érkezett a községbe. Köszöntésemre talpra ugrottak és fővegeiket levéve, viszonozták azt. Legelőbb a község neve után tudakozódtam s kérdeztem, hogy messze van-e ide Mavrodin. »Jaj uram, — mondák erre egyszerre — te elté-

vesztetted az útat.« . . . Beszélgetésünkben végre megtudtam, hogy mi egész éjjel a helyett, hogy Putinéból kiindulva egyenesen kelet felé haladtunk volna, északi irányban utaztunk és így természetesen messze voltunk Mavrodintól. Kérdeztem tőlük, hogy nem lenne-e szíves valamelyik velem jöni és a mavrodini útba elkalauzolni, a mit én megfizetnék az illetőnek. Erre mindnyájan elhallgattak, de arcaikról leolvashattam, hogy nincs kedvük. Kérdésemet ismételtem, de erre is csak azt a választ kaptam, hogy a jegyző úr tudta nélkül nem tehetnek semmit.

Az egyik kiment a szobából, hogy felköltse a falu jegyzőjét, a ki azon ház első szobájában lakott. Nagy későre belépván a jegyző, egy fiatal, értelmes arcú egyén, elmondottam neki is, hogy mi történt velem és kértem, hogy adjon jó pénzért egy kalauzt, a ki a mavrodini útba kivezessen. Ő is azonnal felhívta az atyafiakat, de egy sem volt hajlandó kérésemet teljesíteni. Én meg nem foghattam ennek okát és kértem a jegyzőt, hogy ő magyarázná meg azt.

A jegyző elkezdett velök suttogni s aztán így fejtette meg a nagy titkot: »Uram, nem mernek veled menni, pedig valóban eleget ígértél, t. i. egy török eku-sárt (5¹/₂ huszasos tallér), de azt mondják, hogy te idegen vagy és attól tartanak, hogy az úton lelövöd a kalauzt, szóval félnek, hogy megölöd azt, a ki veled elmegyen.«

Erre már csakugyan felbosszankodtam s így szoltam: »No igaza van a román példabeszédnek, a mely azt mondja, hogy az oláh paraszt és félénk. (Românu e prost și fricos.) Hát mivel löném meg kalauzomat? hiszen nekem minden fegyverem ebből a pálczából áll, melyben még tör sincsen. Aztán miért is öiném meg? pénzeért? Inkább én tarthatnék kalauzomtól, mint ő tőlem, a ki

ezen a vidéken teljesen ismeretlen vagyok. Ilyen gyáva-
ságot életemben soha sem hallottam. ◀

Ilyenformán lármáztam még tovább, de mind hasz-
talan. Látva, hogy így sem boldogulok, kértem a jegyzőt,
hogy adjon tehát reggelig szállást, majd reggel aztán to-
vább megyek kalauz nélkül is. A jegyző láthatólag za-
varba jött, hogy mit csináljon ő velem, hová tegyen el
reggelig. Zavarából egy öreg római atyafi segítette ki, a
ki eddig a földön feküdt s figyelembe sem vettem. Most
azonban felállott s előmbe jöve, így szólt: »Elmegyek én
veled uram, azért az ekusárért s tudom, hogy nem fogsz
megölni; öreg vagyok én már — nem félttem életemet
senkitől. ◀

Ez ajánlatot örömmel fogadtam s az ekusárt letet-
tem az asztalra. Ők is, én is örvendtettem, hogy egymás-
tól megszabadultunk.

Az öreg a kocsis mellé ült, s mintegy másfél órai
utazás után több tűzvilághoz érkeztünk. Szekeresek étet-
tek és rakták tengeri-kóréból a tüzeket, mely mellett be-
szélgettek. Alexandria felé utaztak. Ezek aztán útba iga-
zítottak. Az öregnek még két ezüst huszast adtam, melyért
mondott egy sereg áldást (alduiasca-të D-đeu).

Én azonban mégis csak reggel 5 órakor érkeztem
Mavrodinba, a hol Veressék elbámultak azon, hogy én
ilyen időben utazom. Siettem azonnal lepihenni. Alig
hogy melegedni kezdettem ágyamban, rémítő kiabálás vert
fel szendergésemből: »Arde! arde! ◀ (Égés van! tűz van!)
Épen annak a szobának kéménye gyúlt ki, melyben szá-
momra egyik cseléd jól befütött volt. Pár percz alatt
mind az udvaron voltunk. A kőkémény hatalmasan hányta
magából a lángot, de egyéb baj nem történt. Kiégett a
kémény és ismét lefeküdtünk s én csak 10 órakor hagy-
tam oda a jól megérdemlett ágyat.

Ez 1865 november hó 18-án történt, s 20-án ismét Bukurestben voltam. Tanulság belőle az, hogy ismeretlen vidéken, a hol országútnak híre sincs, éjszaka útra ne indulj. . . .

11. Kirándulás Konstantinápolyba 1866. szeptember hó 18-tól október hó 4-éig.

Az öreg *Czakó Zsigmonddal*, — mint ezen irataim 1-ső kötetében már említettem, — Deésen ismerkedtem meg 1848-ban *Incze Ferencz* fiscalis ügyvéd házá-
nál. A gondviselés úgy akarta, hogy évek múlva fiával: Jánossal kössek szoros barátságot külföldön, Bukurestben. Legelőbb 1856-ban találkoztunk lakásomon s azon percztől fogva, 1868 végeig szoros baráti viszonyban éltünk.

Czakó János, mint a fumei kereskedelmi iskola végzett növendéke, 1856-ban Brailában lakott s gabona-kereskedéssel foglalkozott. Első találkozásunk alkalmával megajándékoztam Medgyes Lajos deési ref. pap halotti imakönyvével, a melyben az apja fölött tartott szép halotti ima is megvan. Ez a figyelem és annak tudata, hogy édes atyjával is ismeretségben voltam 1848-ban, Czakónak annyira jólesett, hogy valahányszor csak Bukurestbe rándult, ha csak néhány perczre is, mindig fölkeresett. 1860-ban a »Bukuresti Magyar Közlöny«-nek egyik legbuzgóbb támogatója volt. A bizalmasabb magyar önkénteseket, kik Olaszországba a magyar legióhoz igyekeztek, hozzá ajánlottam s nem volt eset reá, hogy csak egyet is hidegen fogadott volna.

A 60-as évek elején élt Bukurestben egy jómódú hallgatóm, illyefalvi *Tokos Sámuel* asztalosmester, kinek egyetlen csinos leánygyermeké, Máli, már azon időben serdülő korban volt. Tokos Sámuel egy építkezésnél adósságba keveredvén, szép vagyonát néhány év alatt elveszítette. A szülők kérésére én és nőm beleegyeztünk,

hogy Tokos egyetlen leánya, Máli, egy ideig hozzánk jöjjön, nálunk lakjék, hogy ne legyen szemtanúja azon változásnak, mely szülei házánál történt. Mi úgy tartottuk e szegény leányt, mintha miénk lett volna és azon igyekeztünk, hogy férjhez is adjuk, ha szerencséje akadand. — A szerencse onnan jött, a honnan nem is sejtettük. 1862. év tavaszán Czakó János Brailából Bukurestbe rándulván, a csinos leányt első látásra úgy megszerette, hogy bizalmasan megmondotta nekem, miszerint azonnal kész elvenni, ha szerelme viszonztatik. A rövid ismeretségből hamar házasság lett. Az esküvő még a régi fatemplomban történt, a lakodalmi vendégség és táncz kivilágos virradtig az új iskolában. Mindnyájan örvendettünk, hogy ezt a szegény bukuresti magyar leányt ilyen jól férjhez adhattuk.

Czakó Brailába vitte kedves nejét, de onnan 1863-ban Konstantinápolyba költözött Pérába, s ott átvette anyai nagybátyjának, tordai Velics Károlynak üzletét, a mely a gyógyszerárak számára nagyban szerezte be a gyógyszereket. Ezen üzlet fényesen sikerült. 1866-ban született Czakóéknak első fiugyermekök és mindketten azon óhajtásukat fejezték ki, hogy első gyermeköket én kereszteljem meg s egyúttal én és nőm, továbbá csikszeredai *Szabó Albert* bukuresti fiatal lakatosmester és ennek neje, Czakónénak gyermek- és leánykori barátnöje, *Sárosy Anna*, legyünk keresztszülői.

1866. szeptember hó 18-án indultunk el Bukurestből Brailába, az oláhországi pusztán (Baragán) utazva két egész napon át két födeles fiakkerrel, jó négy-négy lóval, melyek oroszosan egymás mellé voltak fogva. Enni és innivalót vittünk magunkkal bőven, jól tudva, hogy azon a vonalon csak így lehet utazni. Szeptember 19-én délután 6 órakor már *Brailában* voltunk, a »Tibisco« Lloyd tengeri gőzösön, melynek kapitánya: *Lázárics* igen

szívélyesen fogadott, minthogy Czakóval Konstantinápolyban jó barátságban élt és általa fel volt kérve, hogy az ő hajóján menjünk Konstantinápolyba.

A »Tibisco« tengeri gőzös még azon nap estére Galaczra érkezett. Utközben kérdeztem Lázárics kapitányt, hogy másnap, u. m. szeptember 20-án hány órákor indulunk Galaczról? Ő azt felelte, hogy reggel 9 órákor. — Az éjszakát a gőzősön töltöttük elég nyugtalanul a sok dörömbözés miatt, minthogy egész éjjel folyt a ki- és berakodás a hajón. Én és Szabó Albert korán fölkeltünk s kimentünk Galaczra, hogy ott kissé szétnézzünk. Eltávozásunkat nem tudták az asszonyok és Lázárics, mert még aludtak.

Mi a rövid kirándulásból már 8 órára a Dunaparton voltunk, a hol a Tibiscoból kiléptünk, de ott a mi gőzősünknek se híre, se hamva. . . . Tudakozódásunkra hamar megtudtuk, hogy a »Tibisco« a reggel pontban 7 órákor elindult Szulina felé. Képzelteti e sorok olvasója, hogy mennyire megdöbbsentünk e hírre, egyfelől a nőkért, kiket a tengeri betegségtől úgy is féltettünk, ha velük leszünk, másfelől önmagunkért, kiknek összes ruhája, fehérnéműje és útipénze a Tibiscon volt, s mi Galaczon egy krajczár nélkül úgy maradtunk, hogy ott egy lelket sem ismertünk.

Meglepetésünkből magunkhoz térve, első gondunk az volt, hogy valahonnan pénzt szerezve, a legelső tengeri gőzőssel Galaczról elindulhassunk. Hamar ráakadtam az »Első magyar biztosító társaság« galaczi ügynökségének cégédtáblájára s tüstént benyitottam oda, magyarul köszöntvén az ügynököt, a ki legelőbb is így felelt: »Sprechen Sie nicht deutsch?«

Most aztán németül mondtam el, hogy kik vagyunk, hogyan jártunk és mi a kérésünk.

»Ez mind úgy lehet, — felelé a circumspectus ügy-

nők — de én nem ismerem az urakat s így kérésüket nem teljesíthetem.◀

◊Igaz van, — mondám — de kérdezze meg táviratilag a társaság bukuresti ügynökétől, ha vajjon adhat-e hitelt nekünk és teljesítheti-e kérésünket.◀

Erre aztán szívesen vállalkozott és délután 3 órára kért magához. Tudtuk, hogy a válasz kedvező lesz, tehát azonnal egyik vendéglőben a Dunaparton szobát nyitattunk s magunkat kissé rendbe szedve, ismét kimentünk a kikötőbe és ott a ◊Messagéries Impérials◊ francia gőzhajózási társulat ügynökségének feliratát megpillantva, beléptünk és tudakozódtunk, hogy mikor indul valamely gőzösük Konstantinápolyba.

Az ügynök egy sürgőnyt elővéve, neveinket kérdezte s midőn megmondottam, mosolyogva mondá: ◊Innen gőzös csak harmad nap múlva indul; de önök addig az én vendégeim lesznek, a gőzös is ki van fizetve Konstantinápolyig. Addig tehát legyenek nyugodtak s a nőkért se aggódjanak, mert sorsukkal már azok is megbékéltek s mikor önök innen elindulnak, ők akkor már Czakónáj lesznek Pérán. Tehát találják magukat jól Galaczon.◀

A jól találról szó sem lehetett, de sorsunkba nolens volens belenyugodtunk. Ez d. e. 11 órakor történt. Délben a vendéglőben megebédeltünk s tudattuk, hogy három napig itt leszünk és egyszerre fogunk fizetni — Megjártuk volna, ha az ebéd árát megkérték volna, mert egy krajczárunk sem volt. . . .

Délután siettünk az ◊Első magyar bizt. társaság◊ ügynökéhez, a ki most kiváló szívességgel fogadott s pár sor nyugtámra átadott 15 aranyat. Innen a ◊Messageries◊ ügynökéhez mentünk, tudatva vele, hogy szívességét csak majd a hajón fogjuk igénybe venni, mert addig már van pénzünk. Ezután első dolgunk volt pár változót vásárolni, mert mint fennebb is megjegyeztem, a ◊Tibisco◊ minde-nünket elvitte volt.

Hát a szegény nőkkel mi történt? Ők csak délelőtt 10 óra körül jöttek fel a födélzetre kabinjeikből és ott Lázárics kapitánytól utánunk tudakozódva, végre is ki-sült, hogy a messieurs nos maris (férjem uramék) Galaczon maradtak. Lett aztán erre sirás, pityergés! Lázárics — mint később megtudtuk — alig bírta őket vigasztalni s *Tulcsá*hoz érve, sietett a »Messageries« ügynökségének érettünk sürgönyözni, kitől választ kapván, a nők is kénytelenek voltak sorsukba belenyugodni.

Mi Galaczon az időt hírlapok olvasásával és kószálással igyekeztünk rövidíteni. Ily járkálás közben kérdeztem egy román nőtől, hogy hogyan hívják ezt a külvárost, melyben most vagyunk? Fenn volt a fensíkon. Galacznak egy része a Dunaparton terül el, a nagyobb része azonban fensíkon fekszik. A román nő egész közönynyel felelt: »Vadungur.«

Az *ungur* szóra kíváncsi lettem s újabban kérdeztem, meg akarván győződni, hogy jól hallottam-e. A nő ismét azt felelte: »Vadungur«, a mi nem lehet más, mint »vadu ungur«, azaz „*Magyar rév*“. — Tudjuk a történelemből, hogy őseink Etelközben laktak, midőn Leo görög császár felhívására Simon bolgár fejedelmet Szilisztriában ostrom alá fogták s a várat be is vették. Tehát itt e fensíkon gyűltek össze 884-ben ősapáink, innen ereszkedtek le a Dunához és úsztattak át azon s vonultak fel a Duna jobb partján Szilisztria alá. Ezt örökithette meg a »Vadu ungur« név Galaczon. — Gyönyörű is onnan a kilátás a Dunára, a Barátos tóra s észak felé a végtelen román rónaságra

A kínos három nap után végre szeptember 23-án reggel mi is hajón voltunk. A Dunának Szulina nevű ágán értünk ki a sík tengerre naphaladat felé. Az idő csendes volt s így hajónk alig ingott valamivel jobban mint a Dunán. Annyira megszerettem a tengert, hogy

késő estig a fődélzeten maradtam Szabó Alberttel, kinek egyebek között, emlékezem, hogy ezt is mondtam: »Ugy megszerettem a tengeri utazást, hogy ha fiaim volnának, mind tengerész-iskolába adnám őket.«

Csak éjfél felé mentünk le kabinjainkba.

Másnap, szept. 24-én d. e. 10 óra körül *Várna* alatt vetett hajónk horgonyt, jó távol a parttól, minthogy a sekély víz miatt közelebb nem mehetett a kikötőhöz. A várnai kikötőből azonnal egész sereg csónak vágatott hajónk felé és azt körülözönlötte. Megkezdődött a ki- és be-, helyesebben felszállás, az áruk ki- és felrakása, a min mi, kik addig ilyent nem láttunk, nem kevésbé gyönyörködtünk.

Egyszer e zsibaj közül magyar hangok ütöttek meg egyik csolnokról füleimet: »Kérem alásan, nincs-e itt Koós Ferencz, a bukuresti magyar pap?« — így szólott egy európaiasan öltözött barna férfiú.

»Én vagyok!« — kiáltám le a fődélzetről.

»Kérem, ne tessék aggódni, mert neje és az a másik nő egészségesen érkeztek ide és eddig már Konstantinápolyban sétálnak. Én N. N. orvos vagyok.« (Kár, hogy nevét e kedves hirnöknek elfelejtettem)

Még néhány szót váltottunk, mert a hajóra nem jött fel s aztán visszavonult *Várna* felé.

Én azzal töltöttem az időt, hogy a várnai ütközet minden jelenetét visszaidéztem emlékezetembe, kitekintve azon mély völgybe, melyben azon ütközet 1444 november hó 10-én reánk nézve oly végzetszerűleg folyt le, elgondolva, hogy mi lett volna hazánk sorsa azon ütközet után, ha Hunyady János is Ulászló király sorsára jutott volna. Bizonyos, hogy a várnai és mohácsi ütközetek között nem állott volna 82 esztendő, nem nyögte volna ezalatt Mátyás hadát Bécsnek büszke vára. . . .

A gondviselésnek vannak kiválasztott egyénei, kik

által valamely nemzet a dicsőség legmagasb fokára emelkedik, vagy mélységes örvénybe bukik. Ezt igazolják Mátyás az igazságos 32 évi uralkodása és a cseh vérből származott Dobzse László és fia II. Lajos szerencsétlen korszaka. Mátyás tiszteletet szerez a magyar nemzetnek s Bécsben üti fel trónját, — a szerencsétlen II. Lajos Mohácshoz vezette s ezzel négy százados szenvedésünknek lett gyászos emlékköve. . . .

Elmélkedésemből a »Messageries« még eddig nem tapasztalt rángása zavart fel, mely a lebocsátott horgonyok daczára nem kezdé helyét lelui a köteleken, hanem mintha menekülni akart volna a nyílt tengerre, erősen kezdett a támadott szél hatása alatt nyugtalankodni és ezzel a villásreggelit tönkretette. Ez ideig a tengeri betegséget nem éreztem, hanem most már úgy tetszett, hogy nem fogom kikerülni. Lesiettem a fődélzetről kabinomba és ágyamra döltem. Aggódva vártam a kellemetlen pillanatot . . . de nem következett be.

Elaludtam s egyszer csak arra ébredtem föl, hogy a hajón az asztalt ebédre terítik délután 5—6 óra között. Én tehát azt sem tudtam, hogy hány órakor indultunk el Várna alól. Hajónk most már keményebben hánykolódott a nyílt tengeren, mint Szulina és Várna között, de viharról szó sem volt. Ki először jár tengeren, annak ez a hánykolódás is — mely alatt a hajó most az egyik, majd a másik oldalára dül, most mintha fölemelkednék elejével, majd alábukik — elég arra, hogy a tengeri betegséget előidézze. Én azonban most is meg lettem kimélve s nihelyt a levest behozták, asztalhoz ültem s jóízűen ettem. Igaz, hogy többen voltak olyanok, kik ágyaikban maradtak s egész a Boszporusig nem bírtak fölkelni.

Este 10 óra körül a theát is megittam és aztán pihenni mentem. Éjfél után 1—2 óra között arra riadtam

fel, hogy valami apró lábú állatka nyargal végig ingem alatt. Addig kapdostam utána, míg egyszer megcsíptem; egy kis egér volt, melyet agyonszorítottam s ledobtam. Ilyen kellemetlen érzést, mit ez a kis egér okozott apró lábaival, életemben soha sem éreztem.

Szeptember 25-én korán reggel a *burgaszi* kikötőben állott meg hajónk kevés időre, s onnan elindulva, 10 óra körül a *Boszporuszba* érkeztünk. Itt aztán minden utas talpra állott és sietett a födélzetre, hogy gyönyörködjek a természet szépségében. Körülbelől másfél óra telt el, a míg *Galata* alá érkeztünk, midőn már útközben útleveleinkkel is rendbe jöttünk volt. Közel állottunk ahhoz is, hogy 10 napig a Boszporus közepén vesztegeljünk.

Kréta szigetén ép akkor folyt javában a forradalom. A görög ifjak mindenfelől siettek Krétába véreik segedelmére. Egy kis cholera is volt azon időben s ez a két körülmény elég volt arra, hogy a török hatóság szigorúbban őrködjék a Feketetengerről érkező hajók fölött. — Emlékezem, hogy a Tibiscon is jött velünk néhány görög fiatal, kikről megtudtuk, hogy Kréta szigetére akartak evezni. Lázárics, a mi kapitányunk, elég ügyes volt minden akadályt elhárítani s így déltájt már Galata alatt vetett horgonyt a Tibisco.

Az apró csolnakok csakhamar körülrajongták hajónkat s egy ilyen csónakon épen a mi kedveseink jöttek előnkbe. A viszontlátás örömét leírni nem kísértem meg. — A magyar emigránsok közül *Szilágyi Dani* és *Kun Albert* jöttek előnkbe, mint Czakó János kebelbarátai, minthogy Czakó gyöngéledő lévén, nem jöhetett előnkbe.

Czakó J. fenn lakott *Perán*, a hol egy kétemeletes faháznak volt bérlője. — A földszinten a vendégfogadóterem volt, első emeleten ő lakott, a felső emeleten vendégeit szállásolta el s így mi is oda kerültünk, mit nem

bántunk meg, mert onnan legközelebb volt a ház lapos födele, melyről nappal és este pompás kilátás nyílt a Boszporusra, Sztambulra s a kis-ázsiai partokra. A látcsőnek ugyancsak volt becsülete, tájékozni óhajtván magunkat, mielőtt kirándulásokhoz kezdenénk.

Szept. 25-én odahaza maradtunk a boldog családi körben, mert Czakó és neje valóban boldogoknak érezték magukat, hogy fiugyermekök született és hogy ezt épen az a pap kereszteli meg, a ki őket összeeskette volt. Vacsora alatt hozzáláttunk a ciprusi veres bornak. Czakó azonban figyelmeztetett, hogy csak csínyján bánjunk vele, mert erősebb ám, mint a dragosáni és megárthat a víg ficzkóknak. Mi azzal vágtunk vissza, hogy: »Lám, vendégeket hozat magának Bukurestből saját költségén és a bort sajnálja tőlük.«

Czakó erre hatalmasan felkaczagott s engedte, hogy a kellemetlen tengeri rákra öntsük tetszésünkre a ciprusit, tudva, hogy neki lesz igaza.

Másnap, szept. 26-án korán reggel szobánkba jött, a hol mi bár ébren, de még ágyban voltunk.

»Te Feri, — így szólt hozzám Czakó — nem néznél a tükörbe?«

A kíváncsiság rávett, hogy ágyamból kiugorva, egy nagy tükör elébe siessek, de midőn abban arczomat megpillantottam, nem ismertem magamra: olyan volt arczom a ciprusi bortól, mint a sült rák. Czakó látta, hogy megdöbbsentem önmagamtól és szokása szerint felkaczagott. Ilyen vörös volt a Szabó Albert arca is, csakhogy ő barna lévén, nem volt olyan kirívó, mint az én szöke képem.

Miután Czakó jóízűen kikaczagta magát rajtunk, limonade gaseuset hozatott s azzal hűsítette vérünket; de azon nap délelőtt mégis otthon kellett maradnunk. — Olyan meleg éghajlat alatt szokni kell az idegenek

a cziprusi borhoz. Mi azonban nem akartunk a történetek után hozzászokni, hanem gyengébb bort használtunk s ezt is kíméletesen. Hanem Czakó, hogy velünk ingerkedjék, a cziprusit mégis mindig felrakatta az asztalra.

12. Tartózkodásunk Konstantinápolyban.

Azt a hat napot, melyet Konstantinápolyban töltöttünk, igyekeztünk minél jobban felhasználni. Szilágyi Dani és Kun Albert emigráns hazánkiai mindig velünk voltak s ez igen nagy előnyünkre szolgált, mert ők tudtak törökül s tudták, hogy miket kell ilyen rövid idő alatt meglátogatnunk.

Legelőbb a Campo fölötti magaslaton fekvő, idegenek új temetőjébe mentünk, melyben a »Hongrie« osztály érdekelt minket, hova az emigránsok is temetkeztek. Vezetőink beszélték, hogy sok küzdelmök volt az osztrák nagykövetség miatt a »Hongrie« elnevezésért; mi igen természetes, mert azon években Magyarország az osztrák centralisták szótárából ki volt törölve s még egy temetőkertet sem engedtek -- bár külföldön — Hongriának nevezhetni.

A szegény emigránsok azonban mégis kivívták, hogy a temetőkert kökerítésén a »Hongrie« felirat meghagyatott Európa többi országainak névsorában. Ma már különösnek tűnik fel, hogy volt idő, midőn még ilyenér is küzdeni kellett, s a magyar emigránsoknak dicséretére szolgáló, hogy a küzdelmet elhagyatott állapotukban is felvenni merészelték. Az egész új temető igen csinosan volt berendezve, s minden nemzet fiai sok gondot fordítottak annak szépítésére.

A »Hongrie« osztály sírkövein mindenütt magyar feliratok állottak s a melyeket sorban kegyelettel olvassunk. Nem képzelem a t. olvasó, hogy milyen megható az utazóra nézve, ha külföldi temetőben magyar felíra-

tokat olvashatunk. Kétszeresen megható ez ott a konstantinápolyi »Hongrie«-ban, a hol azon bujdosó magyarok pihennek, kiket hazájok lángoló szeretete emésztett meg, és kiknek azon keserű tudattal kellett megválni a földi élettől, hogy a magyarnak Európában nincs többé hazája s ez a szó: »Hongrie«, csak egy külföldi temető-kertet jelent.

Meglátogattuk Galatán az ottani lazaristák templomában II. Rákóczy F. és édes anyja: Zrinyi Ilona sírhelyét is; mert nincs, nem lehet olyan magyar utazó, a ki Konstantinápolyba érkezve, ezt legelső kötelességének ne tartaná. A »Hic requiescit« gyönyörű felírat akkor is olvasható állapotban volt. Soha sem bírtam elhittetni magammal, hogy a magyar nemzet szabadságát a rodostói, galatai temetőkbe behantolhatták volna. Akkor is eszembe jutott a galatai templomban az angyal szava: »Mit keresitek az élőt a halottak között? nincsen itt, mert feltámadott« — Midőn Szilágyi Danival ezen mondatot közöltem, ő egy keserű mosolylyal válaszolt, melyből én eleget értettem.

A mint a templomból kiléptünk, egy fiatal török tiszt állított meg és magyarul szólott hozzám: »Alázatos szolgálja, tiszteletes úr! hogyan méltóztatik lenni? . . . Ismer-e engemet?«

Elbámultam ezen bizalmas és szívélyes üdvözleten, mert a megszólítót egyáltalán nem ismertem. Ő is átlátta, hogy nem ismertem rá, ezért így folytatta: »Hol van a tiszteletes úr szállva? Én délután oda megyek és megismertetem magamat.«

Valóban, délután el is jött Czakóhoz, a hol őt már ismerték. Czipóit künn hagyta az előszobában és csak tiszta harisnyákkal lépett be a társaságba. Czakóné azonban rögtön kiküldötte, hogy czipóit húzza fel és úgy jöj-
jön be magyar társaságba. A tiszt engedelmeskedett. Itt

beszélte el aztán, hogy ő csiki székely fiu, *Kolumbán János*; hogy ő asztalosinas volt Bukurestben Kolumbán József asztalosmesternél, s hogy 1856/57-ben hozzánk járt volt iskolába, ott tanult meg írni, olvasni. Egy alkalommal Omer basához, ki azon időben Bukurestben a Dealu Spiri városrészben lakott, valami apró székecskét vitt mesterétől. Omer basának, a ki magyarul jól beszélt, az eleven székely fiu megtetszett, magához vette s Konstantinápolyban török katonanöveldébe adta, melyet sikerrel elvégezvén, 1866-ban már török főhadnagy volt az egykori asztalos tanonc. A magyar nyelvet már gyengén beszélte, de mégis ki tudta magát azon fejezni. Vér vízzé nem vált nála, mert mint Czakóné mondá, őket gyakran meglátogatta és örömet mulatott a magyarok társaságában.

Meglátogattuk Perán a tűzoltók magas tornyát, a melyről pompás kilátás nyílik Sztambulra és a Boszporusra. Csak Konstantinápolyban megfordulva, érthetjük meg, hogy hogyan lehetséges az, hogy egy-egy tüzeset alkalmával annyi tenger ház lehet a tűzvész áldozatává. Azok a keskeny, emeletes faházak olyan tömötten vannak egymás mellé építve, hogy ha a tűz kiüt, egész utcasoroknak kell leégni, mielőtt oltásról szó is lehetne. A pérai főút ma már kivételt képez, mert ott az idegenek kőházakkal bírnak, melyek között a kiütő tüzet ma már mégis lokalizálni képesek.

Egy alkalommal Galatáról az »Aranyszarv« hajóhídján Sztambulba igyekeztünk átmenni. A mint a hídról letértünk, Kun Albert barátunk egész hazafiui lelkesedéssel szólított meg, egy nagy kőkapura mutatva: »Tiszteletes úr! inne ez azon híres kapú, melyet Botond vezér egykor ércz buzogányával bevert volt; ezt a kaput még ma is kún kapunak nevezik a törökök.

Ezt hallván Szilágyi Dani, elmosolyodott s így szó-

lalt meg: »Megengedem hogy úgy volt, de nem azért nevezik ezt kún kapunak, mintha Botond emlékét akarnák megörökíteni. Kún kapu = fővénykőből készített kapu.« Ezzel aztán vége volt az illúsióknak, a mi Kun Albertnek zokon esett.

Sztambulban megtekintettük a Szófia-templomot, a szultánok sírjait, a bazárt és a galamb-etetést; gyönyörködtünk az ifjadni kezdő Sztambulon, látva, hogy a török is igyekszik kibontakozni a szűk, piszkos utczákból és pompás utcákat kezd nyitni Sztambulban, az európai városok példájára.

Egy ilyen szép új utcán haladva, Tokos Sámuel hallgatóm, Czakóné édes apja így szólított meg: »Tiszteletes úr! mibe fogadjunk, hogy én attól az öreg turkustól magyarul fogok tüzet kérni.«

Ezalatt a velünk szembe jövő török, ki keményen csibukozott, minket észrevéve, a járdáról le akart lépni, hogy minket ne zavarjon; de Tokos hirtelen elébe rugtatott s egy kezében tartott papírszivart felmútatva, így szólította meg magyarul az öreg törököt: »Bátyám uram, adjon kérem, egy kis tüzet!«

A török látva Tokos kezében a szivart, oda tartotta égő csibukját s Tokos meggyújtván szivarját, megköszönte ismét magyarul a tüzet, kérkedve diadalával, hogy ő magyarul megtanítja a sztambuli törököket, a min mi jóízűen neveltünk. A fogadást én így csakugyan elvesztettem volna.

Egy péntek napra virradva, korán reggel megállapítottuk, hogy ma a *Boszporus* partjára megyünk le, meglátandók Abdul Azisz szultánt, a mint a templomba fog palotájából kiindulva, csolnakon evezni. Figyelmeztettek, hogy menjünk valamivel jobbkor, mert másképen nem fogunk a nagy népcsődület miatt olyan helyet kapni, ahonnan a szultánt megláthassuk.

Bérkocsit rendeltünk, hogy annál hamarább leérkezessünk a Bosporus partjára, a kijelölt templom vagy mecset közelébe. Az én nőm és Szabó Albertné a bérkocsiban hátul ültek, én és Szabó az első ülésben velük szemben, a mint ez Bukurestben közönségesen szokás. Azonban alig hogy megindult a bérkocsi Peráról, most az egyik, majd a másik boltból ugrott elő egy-egy sühancz s utánunk tekintve, ránk öltögette nyelvét. Nem értettük, hogy mivel érdemeltük meg ezt a kitüntetést, de bérkocsisunk megmagyarázta, hogy ez azért van, mert a nők födetlen arczczal ülnek európaiasan a kocsiban, a mi itt szokatlan.

Ezt megértve, mosolyogtunk a megtiszteltetésen, de azért tovább, addig hajtattunk, míg a néptolongás miatt kocsival tovább nem mehetve, leszálltunk és gyalog fúrakodtunk közelebb-közelebb ahhoz a mecsethez, melynél a szultán ki fog szállani csolnakából.

Sok küzdelem után elértük a Boszporus partját, a hol egy század török katona volt felállítva. Minthogy mi mind a négyen magyar ruhában voltunk, főleg a nők díszmagyar öltözete nagyon feltűnt a nagy közönség előtt. Igy történt aztán, hogy a török század századosa is megpillantott minket és hozzánk közeledve, kérdezé francziául: »Ugy-e, önök magyarok? Honnan jöttek?«

Én megmondottam, hogy valóban magyarok vagyunk s hogy Bukurestből jöttünk. A török százados erre örömét fejezvé ki, hogy magyarokat láthat, pompás helyet jelölt ki számunkra, a honnan a közeledő szultánt aztán kényelmesen szemügyre vehettük.

Húsz-huszonnégy fehérbe öltözött evező legény hajtotta villámgyorsan a szultán csolnakát, melyben a szultán mennyezet alatt ült. Abdul Azisz szultán akkor java-korában lévő, izmos férfi volt, de szakállában s hajában az ősz szálak már mutatkoztak. Mihelyt a mecsethez

érkezett s abba bement, én a százados szíveségét megköszöntem, mire ő azt felelte, hogy 1848/49-ben ő is a magyarokkal harczolt Dembinczky alatt. Most aztán értettük szíveségét.

Innen aztán siettünk bérkocsinkhoz, melyet sok küzdelem után megtalálva, egy dervis-mecsethez hajtottunk, a hol Kun Albert és Szilágyi Dani várakoztak reánk s az ő közbenjárásukkal a dervis-mecset karzatába bejuthattunk. Önként értetik, hogy csakis baksis segítségével, mert ez ott elmaradhatatlan. Lábainkra guttapercha kalucsnit húztak s ezért külön díjt kellett fizetnünk.

A dervisek istenitisztelete imákból és tánczból állott, de a tánczon nem kell valami csárdás-féle tánczot érteni, hanem körbenforgást. Minden egyes dervis föl emelte magasra két karját, fejét felkapta jó magasra, szeméit behunyta és úgy forgott körben a lehető leggyorsabban a sima, fehér márvány padozaton. Ezen gyors forgás alatt azonban egymást soha meg nem lökték, egymásba nem ütköztek és ez az, a mi nagyon feltűnő az egész körforgásban. — Az imát, melyet egy öreg dervis mondott leülve, Szilágyi Dani megmagyarázta nekünk. Olyan szép, eszmegazdag ima volt az, hogy akármelyik templomba beillett volna.

A dervis-mecset köralakú, köröskörűl széles karzattal, melyben mi is voltunk. — Szilágyi Dani egészen otthon érezte magát közöttük; néhányat franczia nyelvre tanított s innen volt az ismeretség és meglátszott, hogy nagy tiszteletben állott közöttük.

Ezzel aztán be is fejeztük kirándulásainkat s a keresztelést is elvégezve, a hazatérésről kezdettünk tanácskozni. Ismét a »Tibisco« gőzös volt az, a melyen visszatérendők voltunk Galaczra.

A szép őszi estéket rendszeren Czakó lakásának tején töltöttük. Ha szép és meglepő nappal az a nyüzs-

gés-mozgás, melynek Konstantinápolyban tanui voltunk, de százszorosan felülmúlja azt az [estéli kép, mely az idegen szemei előtt a Boszforuson feltáruul és emlékeztünkben enyészhetetlen nyomokat hagy.

Az a tengernyi sok apró csolnak, mely esténként — mindenik egy-egy égő lámpával ellátva — a Boszporuson minden irányban úszkál, olyan gyönyörű jelenetet tüntet fel, mintha a tiszta kék égről a ragyogó csillagok a tengerre költöztek volna. A sötét éjben csak a ragyogó lámpákat látjuk, melyek úgy tűnnek fel, mintha a vízen úsznának. Csendesen libegnek, suhannak el egymás mellett ezen lámpák, gondosan ügyelve arra, hogy egymásba ne ütközzenek.

Most egy fűlsiketítő füttyölés hallatszik a távolból, a csolnakok e füttyre gyorsabb mozgásba kezdenek jönni. A tengersizorokon csakhamar egy sötét vonalat pillantunk meg, melyen büszke méltósággal vágtat egy nagy gőzös, valamely kikötő felé. A csolnakok útat nyitottak a gőzösnek; a fütty nekik szólott, hogy álljanak félre a gőzös útjából. A gőzös elhalad és a tűztenger ismét összefolyik mögötte. De ismét süvölt valamely gőzös és a kép ismétlődik szemeink előtt, mely azután csak éjjél körül kezd oszladozni.

Elvonulnak a gőzösök, a csolnakok a kikötőkbe. A Boszporuson az addigi pompás illuminációt koromsötétség váltja fel. A zaj, zszibongás helyet ad a néma csendnek; csak az éji örök vasgömbben végződő botjai, melyeket koronként a kövezethez vernek, szakítja meg az alvók csendes álmait. . . .

Kié lesz valaha e roppant világváros? Az orosz hatalom fogja-e hatalma körébe ragadni, vagy szabad kikötőnek fog Európa hatalmai által nyilváníttatni, vagy a görög császárság fog romjain újra felépülni? . . . ki tudná ezt megjósolni! Annyi bizonyos, hogy így vagy

úgy lesz is, de Konstaninápolynak, mint Európa egyik legelsőrendű kikötőjének szerepe alásúlyedni földrajzi fekvésénél fogva soha sem fog. Konstantinápoly soha sem fog Velence sorsára jutni. Mint a múltban, úgy jövőben is a nagyhatalmak versenyezni fognak érte s a ki a török elbukása után hatalmába fogja keríteni, annak lesz a világtörténelemben Európa déli részében legdícsőbb missiója.

1866. október hó 1-én delután vettünk végbúcsut a kedves Czakó családtól, Szilágyi Danitól, Kun Alberttől a »Tibisco« földézetén, hogy ez életben többé soha se láthassuk egymást.

A kis Czakó János 2 éves korában elhalt, — a »Hongrie«-ban szép emlékkő örzi emlékét. Az öreg Czakó János 1888-ban húnyt el ugyancsak ott Konstantinápolyban, de mint a lapok hozták volt, nagy szegénységben, — ép úgy, mint Czapkay San-Franciscoban. Mindkettő tiszta keblű hazafi volt s mindketten idegen hantok alatt pihennek, miután mindketten annyira érezték a szerencse változandóságát.

A »Tibisco« alig hogy kiért a Boszporusból a Feketetengerre, nőm és Szabó Albertné 10 percz alatt megkapták a tengeri betegséget s Szulináig nem hagyták el az ágyat. Daczára, hogy októberben voltunk, a tenger türhetően viselte magát s így október 2-án reggel Várnára és este Szulinára legkisebb baj nélkül eljutottunk. A Várna előtt töltött pár órát arra használtam fel, hogy negyed magammal egy csolnakon bementem a városba és sürgönyöztem Bukurestbe, tudatva, hogy október 4-én névnapomra haza érkezünk.

Várna még akkor csak olyan ronda város volt, mint akármelyik Duna-melléki török város.

Várnáról Szulináig nappal utazva, volt alkalmunk gyönyörködni a földézetén a tenger végtelen sikságán,

melyen a vitorlás hajók megszámlálhatatlan sokaságban tüntek fel és le a látóhatáron, kézzelfoghatóvá tevén azt az igazságot, hogy sik tengeren előbb csak tetejét láthatjuk a tárgyaknak.

A nap hanyatlófélben volt, midőn Szulinára érkeztünk s ezzel megszűnt a tengeri betegség mindenkinél. Az eddig félhalt nők, gyermekek azonnal talpra állottak és magukat rendbe szedve, úgy sétáltak a fődélzeten, mintha semmi sem történt volna velük. Csak arcuk halványsága árulta el, hogy részük volt a tengeri betegségben. Én e betegséget egyáltalán nem éreztem.

Szulinától Galaczig sötét éjben utaztunk. Az a nádtenger, mely a Duna deltáját borítja, azon időben már száraz állapotban lévén, több helyen hatalmas lángok csapdosták e nádtengerből a látóhatárt. Néha úgy tetszett, mintha tüztengerben utaztunk volna. Rémes látvány volt ez a koromsötét éjszakában. Némelykor irtóztató lárma, szóváltás riasztott fel ágyunkból. A hajóskapitányok és tengerészek szidták egymást, a mint a Dunán összetalálkoztak, hogy hajóik össze ne ütközzenek.

Nem is történt Galaczig legkisebb bajunk; hanem Lázárics, a »Tibisco« kapitánya annyira ki volt merülve, hogy alig bírt lábain állani.

Október 3-án ismét karuczákon folytattuk útunkat Bukurest felé. Okt. 4-én délután 4 órakor érkezünk a Pantileimon-kórház közelébe, a hol bukuresti barátaink terített asztallal vártak. Épen hús-szüret volt, milyent mi idehaza soha sem látunk. Százával vágják le naponta a szarvasmarhákat. A húst rúdakra terítik, megszáritják s megsajtolják. Ez az úgynevezett *pásztrámá*. A zsirt, fagygyut, csontokat nagy üstökben összeolvasztják és a leölt marhák bevarrt bőrébe töltik. Ez a *csirviz*. Nagy kereskedést űznek a csirvizzel Török- és Görögország felé. A »Tibiscoval« is szállítottak volt Galaczról egy rakást.

Ilyenkör Bukurest húskedvelő népe kimegy a hús-szüretre (zalhana) és ott kedve szerint válogat a pecsenyékben, melyeket rostélyon megsütnek, jól megpaprikáznak s így aztán jó dragosáni borral lenyomtatnak. Az oláh-czigány zenészek (lautari) természetesen mindig ott ólálkodnak, hogy a jókedvű szüretelőknek egyet húzhassanak.

Ilyen vacsorával vártak Pantileimonnál minket is. Alig kezdtük a rostélyost (fleka) fogyasztani, valami 10—12 czigány ott termett s ugyancsak kért a primás, hogy engedjem meg, hogy bár egy nótát húzhassanak. Mikor éhesek vagyunk, nem zene, hanem étel után vágyunk. Azért párszor el is utasítottam őket, mondván, hogy jöjjenek később. A czigány elménczkedés erre itt is kitüntette magát. »Ne kérd, — így szólott egyik hegedüs a primáshoz, — ne kérd többet, hát nem látod, hogy még nem részegek!«

Ezt oly hangosan mondotta, hogy én is halhassam. Tüstént kivettem zsebemből egy török tallért (ekusár) s oda nyújtva a primásnak, mondom: »Nesze, húzd addig, a míg józan vagyok.«

Némelyek zokon vették ezt a czigány élczet, de én igen jónak találtam. Húzták is azután egész 10 óráig, zsebre rakosgatva az ekusárokat; szerettek volna még Bukurestig is bekisélni, de már ebből a szívességből nem kértünk, mert négy napi utazás után ránk fért a nyugalom.

Czakótól hoztam volt el a konstantinápolyi volt magyar-egylet néhány irományát, melyeket 1873. nyarán Máramaros-Szigeten *Szilágyi István* ev. ref. lyceumi igazgatónak adtam át, hogy helyezze el az utókor számára a lyceum könyvtárába.

* * *

Az itt leírt kirándulások alatt, melyeket tizenegy év alatt Bukurestből tettem, soha sem tévesztettem el

szemeim elől azt a czélt, hogy szerzett ismeretségeimet és tapasztalataimat a romániai magyarság előnyére kamatoztassam. Ezek nélkül nem végeztük volna be olyan rövid idő alatt új templomunk építését. Ezekkel vált lehetségessé a romániai magyar fiuknak a hazai középiskolákba történt elhelyezése. Ezek által gyarapodtak a »Hunnia» és »Bukuresti iparos ifjak egyleté«-nek könyvtárai.

Szélesbedett azonban az én látköröm is, tehát egyénileg is hasznát vettem. Nem ajánlhatom azért eléggé ifjú hazámfiainak a belföldi kirándulásokat és külföldre való utazásokat. Itt van pl. a szomszéd Románia. Minden nyáron számos honfitársaink jönnek messze földről Brassó gyönyörű vidékére, de mindnyájan oly számítás-sal, hogy innen okvetetlen kirándulnak *Sinaiába*. Miért nem bennebb, Bukurestig, Galaczig?

Bukurest ma már nem az 1855. évi kéreg-város. Humánus intézményei, kórházai, iskolái, gyűjteményei megérdemlik a fáradságot. Látunk egy szabad nemzetet, mely a politikai pártoskodások daczára az unió (1859.) óta mintegy újjászületett; királyságot alapított, iskoláit a kor színvonalára emelte, katonaságát úgy szervezte, hogy ma a szomszéd hatalmak keresik barátságát. Látunk hiányokat is, de épen ezeknek ismerését fordíthatnók előnyünkre. Meglátogatnók Romániában élő honfitársainkat, a kiknek oly végtelen jólesik, midőn a feledhetetlen hazában élő honfitársaikat körükben üdvözölhetik s lelkesítőleg hat reájok, hogy küzdjenek végórájokig a legszen-tebbért: édes anyanyelvünkért.

IX. RÉSZ.

Régi és új emigránsok Bukarestben 1848/49. és 1859/60-ban.

1. Az önkéntes magyar emigránsok. 1855—1865.

1. Udvarhelyi Karácsoni Károly.

Midőn 1852-ben I. Ferencz József ő Felsége körútjában Szebent is érintette, Stirbey oláhországi vóda is tiszteletét tette ő Felségénél s ezen alkalommal kért egy szakférfiut az oláhországi sóbányák rendezésére. A kitüntetés *Karácsoni Károly* hazánkfiát érte, ki akkor a deésaknai sóbányánál szolgált. Karácsoni K. hazánkfia kitűnő szolgálatot tett a szlatinai és telegai román sóbányáknál új hazájának, a mely azonban nem méltányolta úgy e szolgálatot, mint azt Karácsoni megérdemelte volna. Húsz évi szolgálat után nem részesítette nyugdíjban Románia, ezért állásáról lemondott és hazájába visszatért Deés-Aknára, honnan párszor még írt nekem 1874-ben Máramaros-Szigetre. — Karácsoni K. genialis szaktudós volt s e mellett teljes életében víg bajtárs, nekem mindig hű barátom. Él-e még, nem tudom. Életrajzát és arczképét közöltem 1866-ban a »Hazánk és a Külföld« című lapban.

Hazánkból 1850 után az önkény-uralom nyomása elől folytonos volt Romániába az önkéntes emigrálás.

Én itt csakis azon kiválóbb hazánkfiairól emlékezem meg, a kikkel 1855-től 1869-ig Bukurestben megismerkedtem, s a kik odamenetelem után emigráltak Romániába és a 60-as években Románián át Olaszországba a magyar legióhoz mentek, vagy végleg letelepedtek Romániában.

2. Bajai dr. Fiala Lajos.

Bajai dr. Fiala Lajos, ma is kedves barátommal nyítom meg az önkénytes magyar emigránsok hosszú sorát. Dr. Fiala Lajos 1857-ben jött Bukurestbe; tüstént fölkeresett szerény parochiámon és azóta elválhatatlan barátok lettünk. Életrajzát, melyhez arczképét is csatoltam, a »Hazánk és Külföld« 1865. évi 49-ik számában írtam volt meg; újabban a »Bukuresti Magyar Képes Naptár«-ban írt róla egy Romániában lakó derék hazánkfia. Nem ismétlem itt azokat, csak azt említem meg, hogy ő új hazájában úgy is mint orvos, úgy is mint író, kitűnő szolgálatot tett a román nemzetnek és az emberiségnek. — Nem tehetem azonban, hogy ifjúkorából, midőn ő is a honvédek sorában küzdött, egy pár jelenetet meg ne említsék.

»Nekem historikus jogom volt — így ír hozzám dr. Fiala barátom f. 1890. évi február 26-áról Bukurestből — Andrassy Gyula gróf temetésén lélekben részt venni; mert midőn 1851-ben az »Újépület« háta mögött in contumaciam felakasztották, én annak szemtanuja voltam. Ott állottam 10 lépésnyire s láttam azt a katona auditort, a ki felolvasta az ítéletet; láttam a hóhért, a ki felszegezte a bitófára Andrassy Gyula, Batthyáni Kázmér grófok, Kussuth Lajos és több mások neveit. Én akkor az új épülettel szemben laktam; hiában dugtam vánkossaimat és dunyhámat ablakomba: mégis minden reggel hallám elvonulni a katonai kíséretet az elítéltekkel.

Nagyszerű lesz az a Budapest! Az aczél jellemű

hazafiak mind vasba öntve fognak ott állani s közöttük Andrassy Gyula gróf is. Kezet fogtam 1848-ban Pesten Petőfivel, Eötvös József báróval és 1847-ben Széchenyi István gróffal, s ime ma mind a hárman ott állanak, s valahányszor Budapesten megfordulok és látom szobraikat: meghatva állok meg előttük. Ott éltem át 1848-ban ama dicső napokat, midőn a szabadság megszületett. Azután Hegyes, Szeghegy, Kisbér, Urnapján Ujvidék alatt, Camenicz alatt a nagy csatákban résztvettem. Zentánál a szegedi löporgyár felrobbanását veled láttam. A szöregi ütközetben veled küzdöttem. Soborsinon estem a muszkák kezeibe s tőlük az osztrákokéba Aradon. — És te mindezekről, míg Bukarestben együtt éltünk, soha egy szót sem szólottál! Most még nagyobbra becsülöm magamat, hogy lelkemből tudtam veled testvéresülni, összebárátkozni.« . . . A miket itt le nem írhatok, azokat a jövő nyáron Sinájban nálam, vagy Brassóban nálatok elbeszélem.»

3. Seres Lajos.

Seres Lajos, a kiről a legmelegebb és legigazabb hangon emlékezett meg Veress Sándor emigráns hazánkfia többször idézett jeles művében. Én még csak azt említem meg, hogy egyházamnak éveken át legbuzgóbb algondnoka volt és hogy én általa tehettem legtöbbet az önkéntes magyar emigránsokért, miről a t. olvasó e rész átolvasása után meggyőződést szerezend.

4. Dunyov István, 5. Krivácsi József.

A solferinói és magentai ütközetek (1859) után egyszerre szabadabb légáramlat indult meg nemcsak idehaza, de még Romániában is reánk ottlakó magyarokra nézve. Szabadabbaknak kezdtük érezni magunkat; felvettük mi is a magyar öltözetet, férfiak s nők egyaránt. Legszébb magyar öltözetet készített kőkösi Nagy József férfi-

szabó hazánkfia. Legkitűnőbb magyar csizmát kökösi Benke József csizmadia. A női csinos öltözeteket egy Spangel József nevű hazánkfia készítette, a ki a zsinórozásban páratlan volt egész Bukurestben.

1859. őszén történt, hogy midőn épen egy temetésre voltam indulandó, belépett hozzám két ismeretlen arcú hazánkfia s bemutaták magukat, mondván, hogy ők Olaszországba akarnak menni; hárman indultak el, de a harmadik a vulkányi szorosban a sok gyaloglásban annyira kimerült, hogy Krajovában betegen fekszik s nem tudják, mikor fog utánok érkezni. Látva ők is, hogy a palást hátamon van s a bérkocsi a kapuban várakozik reám, csakhamar abban egyeztünk meg, hogy temetés után fölkeresem őket a Hotel Londonban, mert oda szállottak volt. Ez a vendéglő a Tirgu d'afare nagy utcán volt s akkor igen jó hírben állott. Türr Istvánt is abban fogatta volt el 1856-ban Coronini.

Én temetés után azonnal odahajtottam s a megjelölt szoba ajtaján kopogtattam. Csakhamar ott termett egy pinczér, ki magyarul is jól beszélt s ki engemet látásból ismerhetett, mert komoly, titkolódzó képet vágva, így szólott hozzám suttogva: »Tiszteletes úr, kérem, Kossuth és Klapka urak nincsenek idehaza, de azt hagyták hátra, hogy egy óra múlva visszatérnek.«

»Elment magának az esze?« — mondtam neki.

»Nem ment, kérem szépen, mert én tudom, hogy az egyik úr maga Kossuth, a másik pedig Klapka tábornok«, — felelé fontoskodva.

»Ostoba!« — mondtam vissza, mialatt mérgesen végigmértem s ott hagytam a faképnél.

Már akkor jól tudtam, hogy úgy a román rendőrség, mint az osztr. konzulság onnan szerezték titkos ügynökeiket, a honnan kapták. Ez a fráter nem tudta, hogy kik azok a magyar urak, hanem tőlem akarta neveiket

megtudni, azért nevezte őket Kossuthnak, Klapkának. Azonnal átláttam a szitán s nem mondtam meg. A vendégek könyvébe idegen nevek alatt voltak beírva.

Többé oda nem is mentem vissza, hanem egyenesen a Gorgán városrészbe hajtottam a »Hunniába«. Jól sejtettem, hogy oda mennek. Ott találtam már őket egy pohár bor mellett — Seres Lajos, Pernel József, Karácsoni Károly s több más bukuresti magyar társaságában. Én is helyet foglaltam közöttük s ott addig beszélgettünk, míg egyszer arra riadtam fel, hogy éjfél után 2—3 óra között állott az idő.

Azonnal siettem haza, de alig távoztam a »Hunniá«-ból valami száz lépésre, midőn egy nőcselédet pillantottam meg, ki kezében lámpást hozott velem szembe s utána egy beburkolt női alak. Ez utóbbi, midőn összetalálkoztunk, a cseléd mellől előmbe lépett s fejtakaróját hirtelen hátra csapva, így szólított meg remegő hangon: »Te vagy Feri? Ugyan hol voltál az este? 10 órától fogva mindenfelé kerestelek.«

E nő az én kedves, akkor még csak kétéves fiatal nőm volt. Nem szoktam ilyen sokáig kimaradni, megígértem volt, hogy a »Hotel London«-ból vacsorára haza megyek. Nőm várt esti 10 óráig s akkor türelmét veszítve, keresésemre indult. Legelőbb a »Hotel London«-ba ment, onnan apósomhoz, onnan az ismerősökhöz s csak legutoljára a Hunniá felé. Ezt a sok járást-kelest mind gyalog tette meg; ki is volt merülve igazában.

Nem használt a biztatás, bátorítás, hogy ne tartson semmitől. Fejébe vette, hogy egyszer elcsalnak valahova s ott megölnek. . . .

Ez időtől fogva igyekeztem a »Hunniá«-ból este 10—11 között mindig haza menni.

Az a fent említett két hazánkfia *Dunyov István* és *Krivácsi József* voltak, kik josefstadti fogságukból ki-

szabadulva, siettek ki Olaszországba; Seres Lajos szerzett nekik olasz útlevelet. A harmadik társ *Buda Sándor* volt, a ki felgyógyulván, Bukurestbe s onnan bajtársai után sietett. A két elsőt többé soha sem láttam, de még ma is emlékezem, hogy mennyire sajnáltuk Dunyov Istvánt, midőn megtudtuk, hogy már az első ütközetben elvesztette egyik lábát.*)

6. Buda Sándor.

Buda Sándor sok szép fényes reménnyel tért vissza Bukurestbe. Missziója volt a románokat ügyünknek megnyerni. E végre adott is ki egy magyar-román röpiratot, írt néhányszor a magyar és román lapokba. Az eredmény az lett, hogy Papiu Ilarian, azaz hogy erdélyi bodoni Pap Sándor a »Romanul«-ban keményen, csúful megtámadta Buda Sándort, a ki e támadást épen nálam olvasta volt el; haragra lobbanva, segédek után nézett, a kik Papiut párbajra hívják. Segédei Seres Lajos és Dunka cs. kir. katonatiszt voltak, kik tőlem indultak el a komikussá vált végzetes útra s hozzám hozták meg üzenetét.

Papiu akkor jogtanár volt a román egyetemen; udvariasan fogadta Buda segédeit, de miután jövetelök célját megértette, ezt a feleletet adta: »Uraim! Én mint jogtanár mindig azt tanítom tanítványaimnak, hogy nincs a világon nagyobb ostobaság, mint a párbaj jogállamban. A jó lövő és jó vívó, de hitvány ember leszúrja, agyonlövi a legártatlanabb, a legbecsületesebb embert. Én nem

---

*) Dunyov Istvánról a „Nép Zászlója“ 1888 decz. 13-iki 50. számában következő rövid életrajzot olvastam: „Egyike a legvitézesebb honvédeknek, hat évig volt börtönben Josefstadtban. Sebekkel telve vándorolt a külföldre. Olasz szolgálatba lépett, hol ezredes lett. Csatában kapott sebei miatt levágták egyik lábát, azóta visszavonultan él Pistojában.“

állok ki Buda úr elibe sem kardra, sem pisztolyra. Gyermekkoromban, mikor apám jubait őriztem a bodoni határon, megtanultam volt a ficsóroktól birkózni. Ha Buda úrnak tetszik, birkozzunk meg, de tőlem egyéb elégtételt ne várjon. «

Buda Sándor ezen üzenetre roppant méregbe, mondhatnám dűhbe jött s megesküdött minden szentekre, hogy Papiut a hol találja, megkorbácsolja. Papiu pedig, hogy ezt elkerülhesse, sietett Buda Sándort a »Romanul«-ban a közönség és rendőrség előtt denunciálni.

Mihelyt Papiu jogász-tanítványai ezt megtudták, siettek Buda Sándorhoz, a ki a Salár-utczában a »Hôtel Fieszki«-ben lakott, és tudára adták, hogy ők készek kedves tanárukért Budával megvívni. Buda ajánlkozott, hogy ő, ha százan kihívják, mindaddig előáll, míg valaki őt le nem puffantja. A jogászok ezt olyan nagy zajjal tárgyalták a Salár-utczában, hogy a rendőrség közbelépett s a párbajozást szigoruan eltiltotta, Budának pedig tudára adta, hogy ha mégis párbajozna avagy Papiut bántalmazná: azonnal kiutasítják örökre Bukurestből, sőt egész Romániából.

E nagy hű-hónak az lett következménye, hogy Buda Sándor lehetlenné tette magát arra nézve, hogy a románoknál csak egy hajszalnyit is tehessen ügyünk érdekében. Nem is tett. Othagyta a politikát és azután szerelmi kalandokkal, selyembogár-tenyésztéssel töltötte idejét, ez utóbbi vállalatával érzékenyen megkárosítva kökösi Nagy József derék hazánkiát.

Ez már 1864 körül történt s én is ezeket látva és hallva, elhidegültem irányában; de ő 1865-ben hazament s országos képviselőjelöltként lépett fel a Szilágyságban. Nem választották meg ekkor, de három év múlva sikerült. 1866 januárban Budapesten találkoztam vele, — 1871-ben Déván ő látogatott meg s örvendeztünk a vi-

szontlátás fölött. Akkor már megrendült volt egészsége s barna, sápadt arczán látszott, hogy nem sokáig fog már élni.

Midőn elhalt, az országgyűlés jegyzőkönyvileg fejezte ki részvétét s ezt meg is érdemelte, mert ügyünket híven szolgálta. 1848-ban Kővár vidékén kormánybiztos volt, mely alkalommal Urbán cs. k. ezredes 10 ezer forint jutalmat tűzött fejére, de azt nem rakta senki zsebre. A szabadságharcz után azonban fogságba került, honnan 1857-ben kiszabadulván, ismét ügyünkhöz állott, a melyet haláláig híven szolgált.

Dunyov, Krivácsi és utánok Buda Sándor csak az első fecskék voltak, kik Románián át Olaszországba siettek, főleg 1860-ban, midőn én a »Bukuresti Magyar Közlönyt« szerkesztettem. Mindenik új emigráns azzal a hittel sietett Bukurestbe, hogy ott van az emigratio telt pénztára, melyet egy három tagu végrehajtó bizottság kezel az én elnökletem alatt. Így hitték ezt az osztrák konzulságnál és a román rendőrségnél is, a miből azonban egy szó sem volt igaz. Ez a tévhit nekem igen sok kellemetlenséget szerzett.

Mihelyt egy-egy fiatal hazánkfia, néha pedig egy-egy 6—10 egyénből álló csapat sok küzdelem és fáradtság után megérkezett Bukurestbe, első dolga volt az, hogy engemet fölkeresett abban a boldog hitben, hogy most már lesz útiköltség, lesz útlevél és minden egyéb szükséges dolog. Mekkora volt ezeknek csalódásuk, midőn megtudták, hogy nincs pénz, hogy én útlevelet sem szerezhetek, legfennebb ajánlhatom oly egyénhez, a ki a román rendőrfőnöknél ismeretes s így remélhetőleg szerezni fog számukra útlevelet. Helyzetem annál válságosabb volt, mert br. Éder osztrák konzulnak, ki akkor a Podu Mogoşoiei főutczán a Jordachi Filipescu-féle palotában lakott, nem kellett egyebet tenni, csak ablakához

ülni és egész nap láthatta, hogy kik jönnek hozzám talpig magyar öltözetben, a szegény ref. papilakba.

Ezt tudva, igen óvatos voltam, s bár honfitársaim közül soha egyetlen-egyet is hidegen el nem utasítottam, de ki kellett gyógyítanom abból a tévhitből, mintha nálam avagy Bukarestben bárkinél az ő számukra pénz általa rendelkezésre. Annál inkább fájt ez nekem, mert akárhány volt olyan ifjú honfitársam, a kinek arczáról leolvashattam, hogy nem ad hitelt szavaimnak s így elkeseredve távozott tőlem, rendesen Seres Lajos barátomhoz, a kihez névjegyemet küldöttem, kérve, hogy szerezzen számukra útlevelet. Szerzett is ő Margiloman bukaresti rendőrfőnök és Strambio olasz konzul útján mindeniknek s mihelyt elintézte, sietett hozzám s jelentette, hogy minden rendben van s hogy már útban vannak az illetők. Azonban alig telt el pár nap s ismét új kis csapat érkezett és ismét újra kellett kezdeni a munkát.

7. Zuber Gyula.

Híven emlékezem még most is, hogy mennyire meggyült volt bajom 1860 nyarán egy *Zuber Gyula* nevű Fejér vármegyei csinos fiatal hazánkfiával. Öltözetén, modorán meglátszott, hogy jó családból való volt, de míg Székes-Fehérvárról Bukurestig érkezett, teljesen kifogyott pénzéből. Tíz aranyat kért tőlem kölcsön, biztatva, hogy írjak csak Boros Mihálynak, a ki neki sógora és ő nekem tüstént meg fogja téríteni. Egyúttal kereken kijelentette, hogy ha nem adok, kénytelen lesz magát főbelőni. Láttam, hogy nem csalóval van dolgom s megígértem, hogy bár nekem nincs pénzem, de kölcsön veszek az ő számára. Azonnal siettem Szöllősy József gazdag hallgatómhoz és pár óra alatt Zubernek átadtam a 10 aranyat. Ekkor Oroszhegyi Józsa is betoppant hozzám és én őket egymásnak bemutatva, örvendő láttam, hogy Oroszhegyi

ismeri a Zuber családot s hogy nincs veszélyben a tíz arany. Nem is volt, mert azonnal írtam Boros Mihálynak, ki akkor jó hirben álló, népszerű magyar író volt és ő néhány nap múlva már visszatérítette az előleget. Azóta soha hírét se hallottam a kis Zuber Gyulának, de ma is jólesik annak tudata, hogy kétségbeesett helyzetében rajta segíthettem.

8. Rákóczi Salamon és társai.

A kisebb csapatokban érkezett új emigránsok, garibaldianusok közül emlékezem azon Fejér vármegyei derék fiukra, *Rákóczi Salamon* s társaira, kiket néhai Veress Sándor »A magyar emigráció Keleten« című munkájának II. kötete 401—402 lapjain említ, kiket valóban azonnal Seres Lajos barátomhoz küldöttem névjeggyemmel. Alig hogy eltávoztak tőlem, betoppant hozzám dr. Borosnyói Lukács János főgondnokunk s le sem ülve, kérdezé: »Kik voltak ezek a magyar fiuk, honnan jöttek, hova mennek?«

»Hogy kik, — feleltem én — nem tudom; neveiket megmondották, de már elfeledtem; hogy hova mennek, ezt a doktor úr is tudja.« . . .

»Jó, jó, — felelé a nemes szívű öreg úr, — de az Istenre kérem a tiszteletes urat, ne elegendjék az eféle dolgokba. Jusson eszébe elődjének Dimény Józsefnek története s gondolja meg, hogy br. Eder osztr. konzul ablakából épen ide lát.«

Több eféle tanácsot osztogatott, de bármennyire ígértem, hogy óvatos leszek, hogy nem avatkozom a politikába, helyzetem olyan volt, tennem kellett, a mit tehettem.

9. Horváth László, 10. Horváth Gyula és társaik.

A másik kisebb csapat története ez: Egy vasárnap d. e. a templomból kijöve, kiket látok az ajtóban? *Hor-*

váth Lászlót, a mai kis- és nagy-küküllőmegyei tanfelügyelőt, Horváth Gyulát ennek testvérét, a ma oly szép hírnevű képviselőt; Maros-Torda vármegye tompai Bothos Gábort, magyar-régeni Hegyessy Ferenczet . . . Kölcsonös üdvözlések után felmentünk lakásomba, ott együtt ebédeltünk. Hányan voltak, ma nem emlékszem, de arra igen, hogy estére Tokos Sámuel hallgatómhoz mentünk, a hol nagy leány volt — a kit később Czakó János vett nőül — és a hol táncz, ének és poharazás között igen jól mulattunk. A román színházba is elmentünk másnap este, midőn az az emlékezetes intermezzo történt, hogy az udvari páholyból Cuza vóda megpillantotta a szép magyar öltözetű s csinos képű Horváth László barátomat, ki a földszinten vett helyet. Hozzá küldötte segédtszjtjét s tudtára adta, hogy másnap reggel pont 6 órakor legyen a vóda palotájában. Az én Laczi barátom csak tíz perczet késett s már nem részesült abban a szerencsében, hogy Kuza vódával szemben lehetett volna. . . .

Pár napi mulatozás után Olaszország felé vették útjokat mindannyian. Laczi barátom megírta emigrationalis élményeit a »Hon« 1866-iki évfolyamában. Azért én itt csak Hegyessy Ferencz bukuresti kalandjait írom le röviden.

11. Magyar-régeni Hegyessy Ferencz.

1856-ban, midőn az osztrák és török foglaló sereg Bukurestben volt, betoppant hozzám *Hegyessy Ferencz* kit azonnal megismertem s ő is engemet. Gyorsan s mintegy ijedezve arra kért, hogy rejtsem el valahova, mert felöltöje proclamatiókkal van béllelve s ha Coronini elfogatja, felakasztatja. A dolognak az lett vége, hogy 21 huszast adtam neki kölcson és ezzel eltávozott. Török basibozuk akart lenni, de nem vették be. Ott barangolt

még egy ideig, éjjelenként sokszor Kiss József kántor-tanítónknál hált, de ez is félt, hogy bajba keveredik miatta, azért a szállást felmondotta. Ezután a Csizmedzsiu-kertben hált egy-egy padon az a gavallér, a ki a 40-es évek elején egyike volt Erdélyben a jobb módu, előkelő földbirtokosoknak. . . .

1860-ban Horváthékkal ő is Garibaldihoz készült s örömmel értesültem felőle, hogy most nem iszik, nem korhelykedik, sőt a legszolidabb ember vált belőle. Valóban nagyon szolidul viselkedett úgy nálam, mint másutt tartott összejövedeleinken. Horváthék eltávozása után azonban pár nap múlva feljött hozzám Ambrosy Sámuel bukuresti vendéglős és mintegy képéből kikelve beszélte, hogy Hegyessy a Dudesco városrészben egy oláh kocsmakapuja alatt didereg mezitláb és egy ingben, — számalom ránézni.

Én ezen megdöbbenve, siettem Seres Lajoshoz, a ki Hegyessyt tüstént fölkereste s tőle megtudván, hogy az oláh korcsmáros vette el minden ruháját, sietett Margiloman rendőrfőnökhöz panaszra. Azonban ott kisült, hogy Hegyessy az oláh korcsmában többed magával nagy dáridót csapott — s midőn fizetni kellett, az is kisült, hogy neki egy krajczárja sem volt. Ilyen legény volt szegény Hegyessy! . . .

Margiloman maga kifizette a Hegyessy számláját s még egy pár aranyat is adott neki, azzal az utasítással, hogy tüstént hagyja el Bukurestet. El is hagyta s én többet ez életben nem láttam őt. Ugy emlékszem, hogy hazakerült a magyar legióból és Kolozsvártt halt el a köz-kórházban.

12. Dr. Oroszhegyi Józsa.

Dr. Oroszhegyi Józsa az 1848/49-ik évi szabadságharcban guerilla-csapattiszt volt s ezért több évre

elítéltetett, de 1857-ben kegyelmet kapott. Kiszabadulása után Nagy-Váradon nősült; neje Somogyi Mária volt. Kevés ideig Abrudbányán volt orvos, innen írt hozzám, hogy szeretne Bukarestbe kijőni; de mielőtt válaszat megkapta volna, már ott termett nejével és szomszédságomban szereztem számukra szállást bútor nélkül. — Eredeti volt, hogy nekik nem is kellett bútor. A szobapadozatára telepedtek le törökösen, ott ettek, ott háltak s ott fogadták a vendégeket is négy álló hétig 1860 nyarán.

Ezalatt dr. Lukács Farkas bukaresti orvos barátom egyengette az utat, hogy dr. Oroszhegyi letehesse az orvosi vizsgát, mert akkor már ki volt hirdetve, hogy a külföldön nyert oklevél csak úgy érvényes, ha az illető Bukarestben is elméleti és gyakorlati vizsgát tesz le. Dr. Oroszhegyi ezt is dicséretesen kiállotta s előbb Rimnik-Szeráton, majd Foksányban kapott a román kormánytól alkalmazást. Azonban hamar kitűnt, hogy nem az ő szókimondó, nyílt jellemének való ország Románia.

Egyike volt a legmunkásabb embereknek, a kiket valaha ismertem. Az erdélyrészi és pesti lapokba csak úgy öntötte az érdekes út- és néprajzi leírásokat, mintha két-három kézzel írt volna. Ezeken kívül egy nagyobb regény írásához még Bukarestben hozzáfogott, de hogy mi lett belőle, nem tudom.

Középtermetű, szőke arcza erősen himlőhelyes; magas homloka, értelmes nagy kék szemei és kellemes beszédmodora azonnal elárulták a széles ismerettel bíró férfit. Erősen hitt a delejezésben, írt is erről egy kis könyvet, de megjárta Bukarestben ezen tudományával. Egykor egy egész kis társaságot el akart altatni delejezésével, de egyetlen-egygyel sem boldogult, — a miért aztán hallott is eleget a nőktől. . . . Ritka szép jellemű magyar volt.

13. Várady Ádám és családja.

Váradi Ádám még dr. Oroszhegyi J. előtt, tehát 1859. őszén jött volt Pestről Bukarestbe nejével, egy leány- és két fiugyermekével. — Nem találta fel, a mit Bukarestben keresett; Svájcba költözött.

14. Szentkúty fényképész és neje.

Szentkúty fényképész szintén a 60-as években jött le Budapestről Bukarestbe nejével; de nem boldogulhatván üzletével, alig félév múlva visszatért hazánk fővárosába.

15. Kera Ede ügyvéd és családja.

Kern Ede Brassói ügyvéd és neje, Prohászka Matild, 1861-ben jöttek ki Bukarestbe. Kern Brassóban egy »Színes Album«-ot, »Háromszék« cz. naptárt s egy »Színes könyvet« adott volt ki és fordította »Az utolsó Czapporog« orosz regényt. Így tehát ismeretes volt neve odakünn is; naptárjából is 100 darabot rendeltem és adtam volt el. — Mint ügyvéd, az osztrák konzulságnál hamar kapott hírnévre és én is ajánlottam minden ismerősömnek. Erre fényes, nyílt házat kezdett tartani; kocsit, lovakat szerzett, melyhez livrés kocsis és inas kellett. Ennek a túlfeszülésnek aztán az lett a vége, hogy Kern Ede 1868-ban Bukarestből eltűnt s meg sem állott Észak-Amerikáig. Ott él ma is Makk Ede név alatt mint német lapszerkesztő. Hűtlenül elhagyott ifjú neje utána ment s ott tőle elválván, ma 1890-ben Brassóban él mint angol és francia nyelvtanító.

16. Kolozsvári Dániel.

Kolozsvári Dani Szászvárosról jött volt át Filipescu Jordachi nagybirtokoshoz gazdatisztnak. Nagyon sokszor fordult meg házáznál, sőt egy ízben két hónapig volt vendégem. Szelid, emberséges gazdatiszt. Nem maradt Bukarestben.

17. Fejér és 18. Kese.

Alvinczi Fejér I., szintén gazdatiszt, szerencsepróbára jött ki ő is. Minden áron az Olt folyót akarta Szlatinától a Dunáig hajókázhatóvá tenni; tett is némi kísérletet, de pártfogás hiányában abba hagyta s visszatért hazánkba.

Kese szászvárosi volt ügyvéd, egy rakás új csizmát hozott volt ki Bukurestbe; innen Galaczra akart menni, de Foksány és Braila között kirabolták és meggyilkolták.

19. Moni György.

Móni György, szintén erdélyrészi férfiú, szintén fényes tervekkel jött ki Romániába s végre is nyelv- és szépírás-tanítással tengette életét. Nem ment Garibaldihoz.

20. Utczás Farkas.

Szőkefalvi Utczás Farkas, egykori iskolástársam, művelt, lelkes magyar fiú, egyenesen Garibaldihoz sietett. Később hazajött s már elhalt.

* * *

Az így hozzánk érkezett új emigránsoktól tanultuk el mi is a Garibaldi, Türr stb. nótákat és néhány nap alatt még széltiben is danolták a magyar iparos ifjak:

„Kerek ez a zsemlye,
Nem fér a zsebembe:
Ketté kéne vágni, —
Éljen Garibaldi!”

továbbá :

„Jaj de fáj, fáj a szívem, érted fáj“ — stb

Ha mi érettük áldoztunk, fáradtunk: ők minket az új nemzeti dalokkal föllelkesítettek, hogy a jó tettekben ne lankadjunk. Eleget szenvedtek ők is, míg a Kárpátokon útlefél nélkül Bukurestig vergődhettek. Ott aztán jól találták magukat, s ezalatt Seres Lajos gondoskodott Marghiloman útján útlefélről Olaszországig. Természetes, hogy Marghiloman felsőbb megbízás következtében

osztogatta az útleveleket, valamint Strambio olasz konzul is így láttamozta azokat.

A magyar ifjuság részéről tettekkel be volt igazolva az olasz szabadság iránt érzett szeretet, de nem így a romániai művelt ifjáknál, mert hiszen szó csak ezekről lehet. Nem gondoltak azok arra, hogy oda zarándokoljanak, a hol olasz testvéreikért még meg is lehetne halni. Sokszor beszélgettünk mi ezen kérdés fölött egymás között. »Mégis csak más a magyar ifjuság!« — ez volt beszélgetésünk eredménye, de ebben annyi vigasztaló és lelkesítő is volt! . . .

Hogy hányan fordultak meg az 1860., 61., 62. évben házamnál ezen új emigránsok közül, erről természetesen naplót nem vezettem; de tény, hogy az, a ki Bukurest felé vette útját, az engemet el nem került és házamtól legalább közvetítő szolgálatom nélkül el nem távozott. Tudták ezt úgy az osztrák konzulságnál, valamint a román rendőrségnél, de adattal nem bírtak. Megpróbálták tehát adatot is szerezni mind a ketten. Lássuk, hogyan jártak el.

II. A törvetők.

1. Zellner osztrák kanczler Bukurestben.

1860 nyarán, midőn a postát még a bécsi kormány közvetítette Romániában, a levélhordó legény *Filimon* több más levél között, egy gyönyörű kézírással hozzám címzett levelet hagyott asztalomon. Azonnal feltűnt a ritka szép írás és az, hogy bár a levél Belgrádból volt keltezve, egy *Bodó* nevű 48-as honvédszázados által aláírva: levél- és postabélyeg egyáltalán nem volt a boritékon. A levél szép magyarsággal volt írva, melyben mindenekelőtt hazafiságomra volt hivatkozás, azután meg utasítást kért, hogy hogyan mehetne ő el Garibaldihoz és hány forint segélyt adhatna neki a bukuresti magyar comité . . .

Én a levéllel tüstént Seres Lajos barátomhoz siettem, de midőn a levelet neki felmutattam, ő is hasonló levelet vont elő zsebéből. Jót neveltünk ezen az ügyetlen fogáson s mindketten *Tar Károly* 48-as emigránshoz siettünk a »Passagé Román«-ból, a hol Seres lakott, Ghyika Károly herczeg palotájába, mely a Podu Mogoşœein fekszik, a színháztól nem messze s melynek földszintjén lakott Tar, az öreg emigráns, mint a Ghyika K. herczeg lovásza. Mutattuk Károly bácsinak a leveleket, de erre már ő is nagy komolyan oldalzsebébe nyúlt és kihúzta onnan a harmadik szép magyar levelet. Ismét nagyot neveltünk ezen az ügyetlen fogáson s haditanácsot tartva, a következő haditervet állapítottuk meg: A pap holnap templomozás után tüstént menjen fel az osztrák cs. kirkanczlerhez *Zellnerhez* és a levelet neki átadva, jelentse ki, hogy ő politikával, emigránsokkal nem foglalkozik s minthogy a levélen nincs postabélyeg, vonassa felelősségre Filimont, hogy ki adta neki kézbesítés végett azt a levelet.

Ugy is történt. Zellner kanczler igen szívesen fogadott s én átadtam neki a levelet, melyet legnagyobb bámulatomra folyékonyan olvasott, holott addig 1855-től kezdve soha egy magyar szót nem hallottam tőle. Kérésemre a levélhordó legényt is behívatta s kérdőre vonta. Ez azt felelte, hogy a Lipcse-utczában adta neki átadás végett egy *ismeretlen úr*. Zellner lehordotta, hogy eféle leveletet ne fogadjon el ezután. A levélhordó, midőn Zellner egyszer elfordult, olyan képet vágott felém, hogy nem kellett több magyarázat.

Én biztosítottam a kanczleret, hogy politikával nem foglalkozom s a levelet is ott hagytam. Zellner meg adta a szentet, hogy szavamnak teljes hitelt ad. Ezzel a hálósztét volt tépve.

Tar Károly, az öreg Nádor-huszár, felvitte a hozzá intézett levelet hg. Ghyika Károlyhoz, a ki azon palota

emeletén lakott, melynek földszinti osztályában mi a hadi-tervet kifőztük s megkérte a herczeget (beizade, romános kiejtéssel bizidea), miszerint legyen olyan kegyes és vigye fel a Tar által kapott levelet báró Eder osztrák konzulhoz és mondja meg szóval, is hogy az ő udvari lovásza politikával egyáltalán nem foglalkozik és egyúttal báró Eder vonja kérdőre a levélhordót, hogy kitől kapta azt a levelet.

A konzul, ki valószínűleg nem is tudott erről a machinatióról, teljesen hitelt adott a herczeg nyilatkozatának, a levélkihordót tüstént felhívatta s kérdőre vonta. Ez most is azt felelte, hogy ő a Lipcse-utczában kapta azt a levelet egy idegen úrtól; de nem mondotta meg, hogy három levelet kapott. A háló tehát itt is kilyukadt.

Seres Lajos azonnal hazament és asztalához ülve, írt egy hosszú levelet *Belgrádba* Bodó volt honvédszázadosnak, melyben széltében-hosszában elpanaszolta, hogy ő ilyen meg olyan szegény iparos, hogy alig bír egyik napról a másikra éledgélni, hogy nem érkezik politizálni s nem is ért ő az eféléhez; hogy Bukarestben nincs, nem is volt magyar komité, tehát ne is vegye útját Bukarest felé, mert keservesen fogna csalódni.

Ezt a levelet Seres maga vitte fel az osztrák postára. Hogy mi történt ezzel a levéllel, ezt mi soha sem tudtuk meg.

Igy téptük szét az ellenünk kivetett hálót, melyre okot annyiban nem is adtunk, hogy komitét csakugyan nem is alakítottunk soha, pénz rendelkezésünkre saját zsebünkön kívül nem is állott, hanem segítettük az új emigránsokat, a mennyire tőlünk telt, hogy Bukarestből minél előbb tovább mehessenek.

A cselvetésnek azonban ezzel még nem lett vége. Alig telt el négy-öt hét s már beállott ismét hozzám egy horvát nemzetiségű osztrák káplár s keservesen lamén-

tált, hogy hallgassam ki őt, mert ő ilyen, meg olyan üldözött teremtés; hogy szeretne Garibaldihoz menni, de nincs pénze. Ő azonban úgy hallotta, hogy a Garibaldihoz menni szándékozók számára nálam van letéve pénz; az Istenre kért, hogy higgyek neki, mert ő becsületes magyar hazafi, ő nem fog engem elárulni, csak segítsek rajta, hogy minél előbb elindulhasson Olaszországba. Neki csak útlevel és néhány arany kellene s azonnal elindulna.

Természetes, hogy üres zsebbel ment vissza tőlem ahhoz, a ki hozzám küldötte; de Seresnek és Tarnak azonnal megmondottam, hogy vigyázzanak, mert nemsokára újabb vendéget fognak kapni. El is ment a káplár úr mind a kettőhöz. Seres szépen elbánt vele, de Tar huszárosan kiutasította.

2. Szabó János kudarcza.

Még ezzel sem volt vége a kisértéseknek. 1861 őszén egy reggel beállott hozzám egy középtermetű, jó húsban lévő magyar atyafi, talpig pompás magyar öltözetben, melyet gyönyörű magyar szűr tett feltűnővé. Egyik kezében pompás csákány, másikban egy szaláminagyságú szivarszipka.

›Jó reggelt, tiszteletes uram!‹ — így kezdette hatalmas dörgő hangon, s ezzel levágta magát egy támlás székbe, mintha Isten tudja mióta lettünk volna ismerősök. ›Hát az Isten áldja meg a lelkét, tiszteletes uram, — így folytatta — mondja meg csak nekem, miért lakik ebben a tolvaj-országban, miért nem jó haza abba a dicső magyar hazába? Mióta van itt, meddig akar még itt vesződni? . . .‹

Én és nóm csak bámultuk e nagyszájú atyafit, hogy talán elment az esze, hogy ilyen lármát csap csendes hajlékunkban, s engedték, hogy kiabáljon, míg aztán én is szóhoz fogok jutni.

Miután megkérdezte, hogy ismerem-e a derék lengyelt Dobjeczkyt, Buda Sándort, Veress Sándort, Tar Károlyt, Seres Lajost s több másokat, én tüstént tisztában voltam a nagy hazafival, a ki végre kisütötte, hogy ő is szeretne Garibaldihoz menni s adnék neki tanácsot, hogy kihez menne Brailában, Várnán és Konstantinápolyban. Mihelyt szóhoz jutottam, nevét kérdeztem, hogy tudjam meg, kihez legyen szerencsém. Névjegyét azonnal átadta, melyen csak ennyi állott: Szabó János, birtokos.

Kérdezte, hogy hol lakik Dobjeczky, Seres és a többi.

»Szerte-szét laknak ezek, uram, — felelém — ebben a nagy városban nagyon nehéz őket vezető nélkül megtalálni.«

»Adjon tehát tiszteletes uram, nekem egy jó vezetőt, — mondá — mert szeretném e derék hazámfiait még ma fölkeresni.«

»Nem szolgálhatok, — felelém — mert csak egy leánycselédem van s erre szükségünk van a konyhában.«

»No, sebjaj! — kiáltá, mialatt felugrott ülőhelyéről. — Majd kapok a vendéglőben; én a Neuwirth vendéglőjében vagyok szállva. Még fölkeresem a tiszteletes urat; addig is ajánlom, hogy menjen haza minél előbb ebből a tolvaj-országból.« . . .

Ezzel nagy lármával, dörömböléssel eltávozott szobából s az utczán rá várakozó bérkocsira ülve, elhajtattott. Czifra magyar öltözetét minden járókelő megbámulta.

Nekem sem kellett egyéb, csak hogy megszabaduljak tőle; tüstént siettem Sereshez, kinek az új ismeretséget elbeszélve, ő kapta kalapját és futott Tarhoz, Dobjeczkyhez és a többihez.

Dobjeczky Sándor volt honvéd-őrnagy tudta azonnal, hogy kivel van dolgunk. Kihagyott mindnyájunkat a mulatságból, hanem maga mellé vett még egy lengyelt

volt honvédet s még egy revolvért és este fölment Szabó János szállására. Ott alig telt el tíz percz és Szabó már térdre esett, mert Dobjeczky a Szabó uram homlokára szegezte a revolvért és megigértette vele, hogy másnap korán reggel örökre elhagyja Bukurestet.

El is hagyta és haza sietett, a hol első dolga volt a »Hon«-ban nyilatkozatot adni ki, hogy Bukurestben az előkelőbb magyarok a reactió (sic!) szolgálatában állanak, a mire mi, miután senkit sem nevezett meg, nem is feleltünk. — Ilyenképen maradtam én még kilencz évig a Szabó János tolvaj-országában.

3. Marghiloman bukuresti rendőrfőnök hálója.

Még mielőtt Szabó János uram látogatásához szerencsém lett volna, egy sürgönyt kaptam Belgrádból *Carlo Alberto* aláírással. A sürgönyre rá volt vezetve, hogy a vonal elszakadása miatt késett, még pedig épen három napot. Carlo Alberto tudatta velem, hogy Klapka és Türr Bukurestbe érkeznek s hogy látogassam meg őket (nem emlékszem, melyik vendéglőben). — Azonnal átlátam a szitán; mert ha Klapka és Türr Bukurestbe készültek volna és velem találkozni akartak volna, ezt nem bízták volna egy oly sürgönyre, mely szokás szerint több kézen szokott megfordulni, mielőtt az illető címzett átvehetné.

Én a sürgönnnyel azonnal Sereshez szaladtam, hogy mittevők legyünk ilyen helyzetben. Seres, ki bizalmas lábon állott Marghiloman prefekttel, azt ajánlotta, hogy adjam át neki a sürgönyt s ő elviszi azonnal Marghilomanhoz és tudatni fogja vele, hogy én politikával nem foglalkozom, hogy én Carlo Albertot egyáltalán nem ismerem.

Alig telt el pár óra s már hozzám jött Seres az eredménynyel.

Mihelyt Seres barátom megmutatta Marghiloman prefektnek a hozzám intézett sürgönyt, ez így szólott Sereshez: »Ismerem e sürgönyt; én írtam és küldöttem a paphoz, remélve, hogy törbe csalhatom. De úgy látom, hogy annak a papnak vagy sok esze van s tud magára vigyázni, vagy pedig . . . .« Itt olyant mondott, a mit nem írhatok ide.

Elég annyi, hogy Marghiloman terve csütörtököt mondott s ő több sürgönyt nem küldött hozzám. Én pedig ügyeltem magamra még jobban, mint valaha, mert átláttam, hogy elől víz, hátul tűz között állok. Mindez azonban nem riasztott el engem attól, hogy az új emigránsokon, a hol csak lehetett, ne igyekeztem volna mindig segíteni.

4. Béldi, az álgróf.

Nem tehetem, hogy meg ne emlékezzem erről az álgróf Béldiről is, a ki szintén 1860-ban keresett volt fel még Szabó János és Marghiloman sürgönye előtt. Csinos, ürge, barna férfi volt az istenadta, valódi gavallér. Emlékezem, hogy egy délelőtt állított be tanulószobámba s bemutatta magát mint gróf Béldi. Keresztnevére nem emlékezem. Én igen szívesen fogadtam s a konyhába kísietve, mondám nőmnek: »No, feleség! csapd fel a konyhát, mert magyar gróf vendégünk lesz s te ilyent még soha sem láttál Bukurestben.«

Megegyeztünk, hogy dr. Oroszhegyiék is meghívjuk ebédre. Tanulószobámba visszatérve, ebédre hívtam a gróf urat, a ki ezen megörvendve, arra kért, hogy hozatnám el táskáját Sinka fogadóstól a Podu Mogoşoeiról. Én Sinka Mihály csángó fogadóst jól ismertem, azonnal egy névjegyemet küldöttem hozzá s ő a táskát aztán el is küldötte.

Míg az ebéd elkészült és Oroszhegyiék is eljöttek

volna, a gróf nagy titokban elbeszélte, hogy ő bizony szökevény, hogy a csendőrök körülfogták anyja udvarát, s ő csak hű szolgája segítségével szaladhatott el minden pénz nélkül. Azonban nincs baj, — így folytatá — mert ő írt a mamájának Plojestról s a mama el is küldötte levélben a börönd kulcsát, s a böröndöt is a hegyeken át nemsokára ide fogja küldeni. Addig arra kér, hogy rejtsem őt el valahova, mert ha megkapják, haza viszik és tudja bizonyosan, hogy felakasztják, mint Váradyt és Horváth Káro'y kedves barátját.

No, — gondolám magamban — egy csalóval megint több! . . .

E közben átjöttek Oroszhegyiek is, aszfalhoz ültünk. Oroszhegyi ismerte a gróf Béli családot és kezdette sarokba szorítani a gavallért; de ez olyan ügyesen kisíklott a kérdések közül, hogy csakis Oroszhegyi és én vettük észre, hogy kalandorralvan dolgunk; az asszonyok szentül hitték, hogy erdélyi gróffal ebédelnek.

Ebéd után félre szólított Oroszhegyi és figyelmeztett, hogy vigyázzak magamra, mert ravasz kalandorral van dolgunk. Láttam ezt én is, de most már csak az volt a kérdés, hogy miként rázzam le nyakamról. Kitálaltam ezt is. Délután 4 órakor bérkocsit hozattam s kivittem a gróf urat Duestre, báró Sina jószágára, hol a prefektus Leitner és a gazdatiszt Komáromi magyarok voltak. Miután ott bemutatam a gróf urat, érettem szívesen elfogadták.

»De ismeri-e papom — kérdé Komáromi — ezt a grófit Erdélyből, vagy csak ő mondja, hogy gróf?«

»Nem ismerem, — viszonzám — csak tőle hallom, hogy gróf.«

»Jól van, — mondá Komáromi — mi itt tartjuk, ha már itt van, de szemmel is fogjuk tartani.«

Ott hagytam a gróf urat, a bérkocsisnak fizettem hét ezüst huszast.

Pár nap múlva Komáromi behozta magával a grófot, a ki égett tudni, hogy nem érkezett-e meg mamájától a bőrönd, melynek kulcsát nálam hagyta volt. Persze hogy nem érkezett. Alig 8 nap múlva Komáromi ismét bejött és tudatta, hogy a grófot megugratta, gyalog szaladott el a kerten hátra s eddig már messze jár.

A következő cselt gondolta ki Leitnerrel együtt: Magához hívatott egy oláh dorobáncz káplárt s megbeszélte vele, hogy holnap délelőtt néhány darabonttal vegye körül az udvart, de úgy, hogy a kert felől szabad legyen az út. A darabont nem értette a dolgot, de miután biztosítva lett, hogy e miatt neki semmi baja sem lesz, megígérte s meg is tette. Másnap Komáromi ijedt képpel rohant a gróf szobájába, felkiáltva: »Gróf úr, az Istenre kérem, meneküljön a kert felé, mert ime jönnek a darabontok!«

A gróf rémülve ugrott fel s miután látta, hogy a darabontok kellő vigyázattal közelednek az udvar felé, pár pillanat alatt összeszedte magát és a kertbe s onnan a mezőre szaladott.

A darabontokat Komáromi megpálinkáztatta, de ezek nem bírták felfogni, hogy mirevaló volt ez a manőver. A derék Leitner és Komáromi család halálra nevelték magukat, hogy a grófot ilyen ügyesen megugratták.

Pár nap múlva Czakó Jánostól kaptam Brailából bizalmas levelet, melyben írta, hogy gróf Béli az ő vendége, hogy engemet melegen üdvözl s várja a bőröndöt. Míg levelem Czakóhoz érkezett azalatt már ötöt is lefőzte a gróf és tovább állott. Sinka M. csángó vendég-lős pedig elhozta hozzám a gróf számláját, mert ő, mint mondá, a kézitáskát csakis az én névjegyemre adta ki.

A többi az én gondom volt. Fizettem a grófért Sinkának 24 ezüst huszast.

A kaland vége pedig az lett, hogy 1860 december hóban a gróf úr kegyeskedett Bécsből tudósítani minket, hogy ő jobbnak látta kibékülni az osztrák kormánylyal; hazajött tehát anyyi szenvedés után és köszöni mindnyájunknak, kik vele jót tettünk, szívességét. A bőrönd kulcsát azonban nálam felejtette mind a mai napig, mert a mama soha sem küldötte el a bőröndöt.

Kicsiszolt csaló volt az ördögadta!

* * *

A t. olvasó nem fog csodálkozni, ha ezeket olvasva, hozzáteszem, hogy az ilyen legények miatt kellett nekünk szüntelen eszünkben tartani ama latin közmondást: »Fide, sed cui vide«, azaz: Higyj, de nézd meg, kinek.

Önként értetik, hogy én úgy a régi, mint az új emigránsok közül csakis a nevezetesebbeket említettem itt fel. Ezeken kívül nem volt száma azon régibb és újabb emigránsoknak, kik úgyszólván naponta megkerestek tanácsért, útbaigazításért és lehető segítségért. Nem elégeltem meg azt, a mit szűkös havi 60 frt. fizetésem-ből számukra elszakíthattam; ezenkívül bizalmasabb híveimet is meg-megkerestem érdekükben. Ma is becsületére szolgál a bukuresti magyarságnak azon áldozatkészsége, melyet a bújdosók iránt tanusított.

Ambrósy Sámuel és *Zsigmond Áron* bukuresti magyar vendéglősök voltak azok, a kikhez szállásra, kosztra a szegény bújdosókat elhelyeztem és az azokért járó díjakat részint a magaméból fedeztem, részint másoktól gyűjtöttem. Zajtalanul igyekeztem segíteni rajtuk s ma is megnyugtató annak tudata, hogy valóban jót tettem a bújdosó testvérekkel.

A ki Dimény József elődöm és az én helyzetemet nem képes felfogni, az olyan elítélhet minket; de a ki

meggondolja, hogy olyan válságos években, milyeneket mi átéltünk Bukurestben, — a ref. magyar pap hívatása nem szorítkozhatott csakis a templom belsejébe, hanem első sorban érző szívvel bíró hazafinak kellett lenni a leigázott haza ügye s annak mostoha sorsra jutott bűdosó fiai iránt: lehetetlen, hogy minket elítéljen.

III. Régi emigránsok 1848 előtt.

Azon hazánkiai közül, kik 1848 előtt önként emigráltak Munténia fővárosába, csak azokat említem itt meg, kik műveltségük és szakképzettségük által jelentékeny állásokat foglaltak el új hazájukban és nemzetünknek ott is díszére, becsületére váltak. Ezek közül első sorban említendő meg

1. P. Szathmáry Károly.

Kolozsvári *P. Szathmáry Károly* festő és fényképész hazánkfia, 1840-ben a borszéki fürdőn ismerkedett meg Bibesco vódával s ennek rábeszélésére vándorolt ki Bukurestbe és ott köztisztelőben élt a 80-as évekig. Az 1853/55-iki keleti hadjárat alatt az az ötlete támadt, hogy az angol, francia, olasz és török csapatokról pompás fényképeket vett fel és azokkal európai körútra ment, bemutatván képeit a török szultánnak, az angol, olasz és francia uralkodóknak, kik mindannyian nagy kitüntetéssel fogadták és jutalmazták.

A Duna-fejedelemségek uniója után Kuza vóda Szathmáry hazánkfiát »udvari festész és fényképész« czímmel tisztelte meg, a mi még inkább emelte a románok előtt szép hírnevét. A 70-es években hazánk több városában is bemutatta remek festményeit, melyek mindenütt nagy feltűnést keltettek.

Szathmáry három ízben nősült, de gyermekei nem maradtak. — Életrajzát és arczképét közöltem volt 1860-

ban a »Hazánk és a Külföld« czimű, Szokoly Viktor által Pesten szerkesztett szépirodalmi lapban. A bukuresti ág. ev. temetőben áluszsza a boldogok álmát.

2. Dr. Lukács Farkas.

Dr. Lukács Farkas szilágymegyei hazánkfia szintén 1848 előtt vándorolt ki. Előbb a plojesti megyei kórháznál szolgált, az 50-es években Bukurestben a Pantileimon gazdasági intézetben mint tanár volt alkalmazva; ma is él mint nyugalmazott tanár Bukurestben, túl lévén már a 80 éven. Jó keresztyén és meleg keblű magyar volt s nekem mindvégig hű, igaz barátom. — Életrajzát és arczképét szintén közöltem 1866-ban a »Hazánk s a Külföld«-ben. Népes családja volt, de gyermekei már nem magyarok.

3. Dr. Mózes Károly.

Kézdi-vásárhelyi *dr. Mózes Károly* Plojesten szolgált mint megyei orvos; a 60-as években nyugalmaztatván, Bukurestbe költözött s ott pihen az ev. ref. külső temetőben. Két ízben nősült volt; első nejétől két igen szép leánya volt: az egyik, Kleopátra, Lahováry nevű román ügyvédhez ment férjhez, a másik, Constancza, hajadon korában halt el, én temettem el a külső temetőben. Életemben ritkán láttam szebb leányt, de épen ritka szépségének lett áldozata.

4. Dr. Hamar Lajos.

Dr. Hamar — a románok Homoriu-t csináltak belőle — a keleti háború alatt mindkét szeme világát elveszítette és így élt még kilencz évet. Háromszéki székelly fiú volt, a kit én csak halála előtt néhány nappal ismertem meg ily szánandó állapotban. Román neje volt; gyermeke csak egy fiu maradt, de a ki egy szót sem tudott magyarul. A szerencsétlen orvost a külső temetőbe temettem.

IV. Régi magyar emigránsok 1849 után.

Örök igazság marad, hogy sorsát senki sem kerülheti el. Ez történt velem is Bukarestben. Teljes lehetetlenség volt az helyzetemben, hogy a magyar emigránsok elől elzárkózzam. Elöttem állott, igaz, Dimény József pap-elődöm tragikus példája és rajta kívül annyi más lelkes honfi és honleány lesújtó története, a kikről »Történeti Dolgozataim» 174—196. lapjain megemlékeztem. Nem feledtem el szeretett püspököm, néhai Bodola Sámuel atyai szívből jött bölcs utasításait. Ismertem tapasztalásból a börtön kínjait, életölő bűzhödtt levegőjét — és mindezek daczára azt súgta valami onnan belül, hogy ne zárkózzam el emigráns hazámiai elől.

Néhai Veress Sándor mérnök barátom »A Magyar Emigráció Keleten» című kitünő munkájának II-ik kötete 402. lapján ezt mondja: »A Garibaldi-expeditió idejében legelőbb 5 előkelő magyar úri ember jött, névszerint Horváth, Fehér, Rákóczy, Salamon és még egy más ismeretlen; ezek egyenesen Koós Ferencz bukaresti ev. ref. lelkészt keresték fel, de ő nem mervén s állásánál fogva nem is avatkozhatván ilyen dolgokba, Sereshez igazította őket.»

Tökéletesen így történt, azzal a hozzáadással, hogy ez közöttem és *Seres Lajos* barátom között előlegesen történt megállapodás következménye volt. Mielőtt azonban megírnám azt, hogy mi indított minket erre az előleges megegyezésre, szólok itt általában a magyar emigránsokról.

Az 1849-beli emigránsokkal aránylag kevés ismeretségem, érintkezésem volt.

Az 1852—56. években Bukarestből Nagy-Szebenbe, Gyula-Fehérvárra a magyar emigrációval való összekötetés miatt kihurczolt bukaresti magyarok szomorú példája arra indította a magyar emigránsok művelt osztályát

is, hogy Bukurestben egy ideig ne mutatkozzanak. Belátták, hogy Stirbey vóda és az utána következett Ghyka Sándor kajmakám (1850—1857.) nemcsak elnézik a bukuresti magyarok és magyar emigránsok összefogdosását, sőt rendőri segítséggel is támogatták az osztrák konzul megkereséseit. Ilyen viszonyok között a legszebb hazafiságot tanusították a magyar emigránsok az által, hogy 1857—1859-ig Bukurestben nem mutatkoztak.

A »Hunnia« megalapítása — mint fennebb láttuk — épen ezen időre esett s fennállhatását épen az tette lehetségessé, hogy a magyar emigránsokkal való összekötetéssel ezen évek alatt sem az osztrák konzulság, sem a román kormány minket nem vádolhattak. Ezen időre esett moldovai utazásom is, melyet minden akadály nélkül járhattam meg.

1. Berzenczey László.

Az 1849-iki magyar emigránsok közül legelőbb *Berzenczey László*val jöttem volt 1858 őszén érintkezésbe, de ekkor csak levelezés útján s csak később személyesen.

1858 október hóban, miután Moldovából haza érkeztem, belépett hozzám egy félig őszbeborult galaczi román kereskedő s látva, hogy tanulószobámban egyedül vagyok, egész bizalommal így szólt hozzám minden bevezetés nélkül: »Uram! tudom, hogy ön jó magyar hazafi; mondja meg, kérem, ismeri-e ön Berzenczey Lászlót?«

Én, nem tudva, hogy kivel van dolgom, komolyan szemei közé néztem s ezt feleltem: »Igen, híreből, de személyesen nem.« — Itt bevallom, hogy nem mondtam neki igazat, mert én Berzenczey Lászlót még tanulókoromban megismertem volt Maros-Vásárhelytt.

Erre az én románom kivett oldalzsebéből egy le-

velet s azt nekem átnyújtván, mondá: »Tessék elolvasni e levelet s aztán parancsoljon velem.«

A levél hozzám volt címezve s így gyorsan felbontva, Berzenczey László nevét pillantottam meg azon. Hamar átfutva a levél tartalmát, így szóltam annak átadójához: »Átveszem; tessék személyesen elhozni, de senkinek se mutassa s meg ne mondja, hogy nekem adta át.«

Ezzel tőlem búcsut véve, ígérte, hogy holnap ilyenkor elhozza, de addig írok pár sort Berzenczeynek az átvételről.

Berzenczey László a levélben tudósított, hogy ő beutazta Kelet-Indiát keresztül-kasul, hogy neki sikerült a magyarok eredetét felkutatni s ezt részletesen megírta; két kötet lesz valaha belőle. Nincs reménye, hogy valaha visszatérhessen hazájába; arra kér tehát, hogy vegyem át munkáját s őrizzem meg a nemzet számára, és ha valaha jobb napok derülnek a hazára, küldjem fel munkáját a magyar Akadémiának.

Megvallom, hogy ezt igen nagy megtiszteltetésnek tartottam s elhatároztam magamban, hogy Berzenczey L. levelét végrendeletnek fogom tekinteni és híven teljesíteni. Az is nagyon jólesett nekem, hogy ezt a kitűnő művet én fogom legelőbb olvashatni és én fogom a nemzet számára megőrizni.

A galaczi kereskedő másnap pontosan elhozta Berzenczey L. művét s én átadtam neki az átvételi elismervényt. — Hozzáfogtam még azon nap estéjén az olvasáshoz s olvastam igazi odaadással valami három hétig, de mindig éjszaka. Nem mertem azt nappal olvasni, attól tartva, hogy valaki meg talál lepni s így titkom el lesz árulva. Elhatároztam, hogy ha elolvasom, a leggondosabban el fogom rejteni s mindaddig magamnál tartani, míg eljövend azon idő, hogy e kincset személyesen föl-

vihetem Budapestre. Azonban az én hűséges olvasásomnak az lett a vége, hogy rettenetesen beleuntam s aztán betettem íróasztalom fiókjába, — nem igen gondolva többé vele.

A villafrancai békekötés után *Veress Sándor* magyar legióbeli százados és mérnök 1859 november 11-én Bukarestbe érkezvén, hamar ismeretséget, szoros barátságot kötöttünk és házamnál mindennapi kedves vendégünk volt. Egy alkalommal eszembe jutott Berzenczey nálam lévő munkája s egész bizalommal megkérdeztem Veress barátomat, hogy tud-e valamit Berzenczeynek azon művéről, melyben a régi magyarok eredetének feltalálását bizonyítgatja.

»Már hogyan ne tudnék! — válaszolá. — Eleget zaklatott Konstantinápolyban minket is vele.«

Meggyóntam neki, hogy nálam van s miért van nálam e munka, és hogy én nagy részét el is olvastam.

»No barátom, — felelé erre — akkor gratulálok a türelmedhez!«

Idézett emigrációi munkájában különben szól is róla, mint kuriózumról.

Mikor s ki által juttattam vissza Berzenczeynek ezen művét, erre ma már nem emlékszem, de az tény, hogy visszaküldöttem.

1860-ban december havában történt, hogy egy este feljött lakásomba Babán János harangozóm s jelentette, hogy nála van *Berzenczey László* úr és szeretne velem találkozni, ha nincs ellenemre, hogy engem meglátogasson. Csak egyedül voltam lakásomon és tüstént fogadtam őt s egy pár pohár bor mellett sokáig elbeszélgettünk a múlt viharos időkről. Ekkor mutatta meg azon sebhelyet jobb karján, melyet egy 1846-ban Kolozsvártt vívott párbaj emlékeül hordozott.

Galaczról jött volt Bukarestbe, mert Galaczon már

számosan összegyűltek volt az új magyar emigránsok oly célból, hogy onnan Olaszországba Garibaldihoz mehesse-
senek. Üdvözlétét hozta Galaczról Péterfi Ferencznek, a
mai vécsi ref. papnak, a ki otthagyván a kézdi-vásárhelyi
ev. ref. segédpapságot, felcsapott Garibaldi-önkéntesnek.
Ilyenekben nyilvánult akkor a valódi honszeretet. Sze-
gény jó fiu! . . . mennyit szenvedett, míg hazájába ismét
visszatérhetett s a vécsi papi állomást elfoglalhatta!

Mielőtt Berzenczey László Galaczon önként lemondott a sanyarú emigráns-életéről és önként felment Bécsbe s onnan hazájába, még egyszer megfordult Bukurestben s találokztam vele a »Concordia« vendéglőben. Ekkor már teljesen elégedetlen volt a magyar legió állapotával. Hazatérése után is megfordult még egyszer Konstantinápolyban s onnan visszatértében 1866-ban ismét találkoztunk Bukurestben a »Hôtel Caracas«-ban. Ekkor elkeseredve panaszkolta, hogy őt kétnejséggel vádolják, de ez nem igaz.

1869-ben én is hazajövén Bukurestből, Maros-Vásárhelytt szemtanuja voltam még egyszer a Berzenczey L. szónoklatának, a midőn baloldali képviselővé választatott. A városház erkélyéről beszélt választóíhoz; de ekkor már csak romja volt ő a régi Berzenczeynek. — Több ízben találkoztam akkor vele Kovács Áron ref. pap barátomnál; biztatott, hogy lépjek fel baloldali képviselőjelöltnek, mert ő teljes erejéből támogatni fog. Ezt ígérték Kovács Áron és Lázár Ádám is. Nekem azonban eszemágában sem fordult meg az, hogy képviselőségre aspiráljak. — Meghallgatta párszor a várbeli református templomban tartott prédikációimat is s szónoklatommal meg volt elégedve, csak szerette volna, hogy hangosabban beszéljek.

Mindezeket csak azért soroltam elő, hogy kitűnjék az, miszerint én Berzenczey Lászlóval azután, hogy vissza-

küldött munkáját tőlem megkapta, több ízben találkoztam; de azt soha egy szóval sem említette. Én is hallgattam felőle, mert feszélyezett volna őszintén szólanom. Mi történt munkájával, nem tudom.

Az erdélyi ellenzék 1846—1848. években úgy a megyei-, mint az országgyűléseken egyik legnépszerűbb, tüzes szónoka, az 1849-beli erdélyi kormánybiztos s az agyagfalvi székely ős nemzeti gyűlés megteremtője, annyi hanyattatás után szellemi tehetségeiben megzavarodva, végezte be viszontagságos életét. Legalább a hazai föld adhatott porainak csendes nyugalmat.

Cogalniceanu romániai volt miniszter már több ízben említette országgyűlési beszédeiben, mint képviselő, azon jószívűségét, melylyel ő, mint Kuza vóda belügy-minisztere, Berzenczey és több más magyar menekült iránt viseltetett. Nincs okom kétségbevonni a Berzenczey és társai iránt tanúsított vendégszeretetét, de tudom jól azt, hogy drága ára lett volna annak, ha viszonozni kellett volna azt. Egy országot egy útlevelért! — A román politikusok mindig azzal ábrándoztak abban az időben, hogy viszontszolgálat fejében Erdélyt fogják nekik a magyar emigránsok — ha hazatérnek — felajánlani, a miből természetesen semmi sem lett és soha sem is lesz.

Erdély a magyar koronának olyan gyöngye, melynek nincsen ára; a ki el akarja ezt a magyar birodalomtól hódítani, annak előbb az egész magyar nemzetet kellene megsemmisíteni. Ilyen fegyvereket azonban ma még Bukarestben nem gyártanak. Ha az oroszszal fogának még egyszer e célból kezét: akkor is úgy járnának, mint a közelebbi orosz-török háboruban jártak. Ezt mondaná nekik az orosz czár egy győzelmes hadjárat után: »Ego primam tolo!« s megköszönhetnék, ha a kózákok nem a Dimboviczában itatnák lovaikat. . . .

2. Tar Károly.

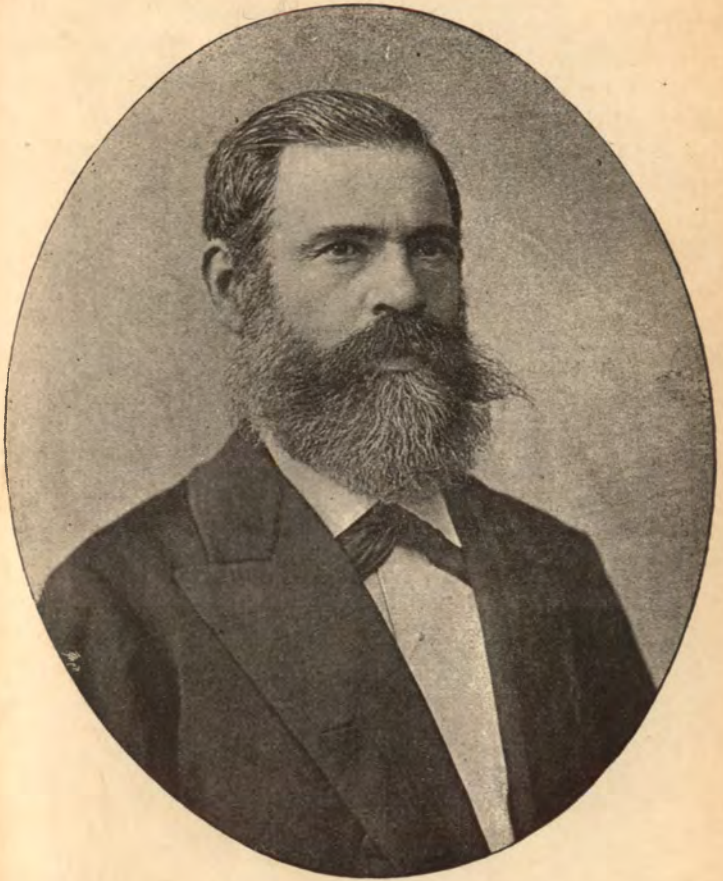
Székesfehérvári *Tar Károly* Nádor-huszárhadnagy, Bukarestben Ghyka Károly hercegnél lakott a Podu Mogoşoein a Steege gyógyszerára mellett lévő hercegi egyemeletes lakás pár földszinti szobájában. Idejét a herceg lovainak idomításával és olvasással töltötte. A hercegnek ugyanazon udvar hátsó részében igen czélszerű lovardája volt.

Tar Károly 1857-ben 40 éves lehetett; természetes, kissé már hizásnak indult, kevés beszédű s igen csendes kedélyű férfiú. Politikával nem igen foglalkozott s csak legbizalmasabb barátai között merte nézeteit nyilvánítani. A hercegnek szavát adta, hogy nem elegendik semmibe s ezt igyekezett is megtartani.

Azonban midőn a »Hunniát« megalapítottuk, a társulat alakuló gyűlésén egyhangulag őt választottuk meg alelnöknek s ebben a minőségben több éven át hűséges támaszom s őszinte barátom volt. — Rendületlenül hitt a Morisson-pilulák egyetemes gyógyhatásában s ezekkel nemcsak ő maga élt, hanem másokra is rádisputálta. Én is rá engedtem egyszer magamat beszéltetni s csak kevésbe mult, hogy úgy én, mint kedves nőm nem lettünk az ő kedvencz gyógyszerének áldozatai.

1860-ban kilépett a herceg szolgálatából és előbb Bukarestben egy erdélyi román nővel eczetgyárt állított, ebből kis tőkét szerezvén, a gyárt eladta kökösi Nagy József hazánkfiának, ő pedig előbb Pitestre s onnan Turnu-Szeverinbe költözött, a hol a 70-es években, mint értesültem, nagy nyomorban halt meg.

A bukaresti »Hunniát« első alelnökének, e ritka becsületes és jellemes öreg magyar emigránsnak porai a turnu-szeverini róm. kath. temetőben találtak sok hányattatás és csalódás után örök nyugalmat.

VERESS SÁNDOR.

3910

3. Visszaemlékezések Veress Sándorra.*)

(Arczképpel.)

Veress Sándor emigráns, mérnök, született 1828-ban december hó 3-án Sarkadon, Biharmegyében. Fia az ott közel 30 éven át, különösen a népnevelés terén buzgón működött, tudományosságáról széles körökben ismert, néhai Veress Ferencz ref. lelkésznek. Gyermekkori tanulmányait otthon és Békésen, latin és magasabb iskoláit Debreczenben végezte, még pedig kitűnően, különösen a szám- és mértanban.

Az 1848-iki zavarokkal bezáratván a főiskola, ő a Kraszna-vármegyei főispán Kabós két fiával mint joghallgató Szilágy-Somlyóra ment és onnan, mint Dobozy-huszár Erdélybe Urbán ellen. Részt vett a kolozsvári futásban és a csucsai ütközetben, majd önkéntesen áttért a bihari 27-ik zászlóaljba rendes honvédek, hol végig szolgálta a fáradalmas téli hadjáratot Bem alatt. Később, 1849 májusában ez a sereg vágta el a Temesvár fölmentésére Oláhországból újra betörő Puchner útját és szorította vissza a hátrálásairól híres osztrák vezért Oláhországba. Ettől fogva zászlóalja Orsován és vidékén maradt, míg az 1849. évi augusztus 23-án történt csata után zászlóaljával, mint főhadnagy a haza határain átnyomulva, letették a fegyvert a törököknek Verceseróvánál. Innen Veress aztán Viddinbe, majd Sumlára ment emigráns társaival.

De Kossuth és híveinek Sumláról Kiutahiába történt internálása után az európai török birodalomban magukra maradt magyar emigránsoknak életmód után kellett te-

---

*) Megjelent először Veress Endre „Bukaresti Magyar Képes Naptár“-a 1890-iki, első évfolyamában és „Emigrációi emlékek“ című mutatvánnyal V. S. kiadatlan naplójából — ugyanakkor különnyomatban is.

kinteni. Veress S. ekkor Várnára ment s ott a leg-tisztességesebb életmódot — az iparos pályát választotta. Férfiszabó-inas, majd segéd lett a debreczeni kitűnő diák-és vitéz honvédhadnagyból. A varrótű biztos kenyérszerző lesz kezében s könnyű podgyász, melylyel nem nehéz Konstantinápolyba jutnia s ott is megkeresnie becsülettel — már mint szabómester — napi szükségéit, sőt házat is vásárolt magának. E közben több nyelvet megtanulván, a keleti háború folyama alatt Krimben mint tolmács szerepel az angol táborban, majd a szövetségeselek közt jövedelmező boltja, vendéglője van. A hadjárat végén visszatér Konstantinápolyba, tanuja Brussza veszedelmének, a félévig tartó földrengésnek; azután Dobrudzsában vesz földbirtokot, hol gazdálkodni kezd, de ebben sokat veszítvén, ismét Sztambulba megy s ott bútorkereskedést nyit, de sikertelenül. Elkedvetlenedve, 1858-ban Párisba indult, hogy teljesítve régi vágyát, ott a mérnöki szakmára kiképezze magát; de itt legyőzhetetlen akadályokra talál s e miatt Londonba ment s ott kezdte meg tanulmányait. Itt gyakran érintkezik az emigráció ott élő előkelő tagjaival — míg az 1859-iki olasz-osztrák háború őt is az olaszországi magyar légióba sodorja, melyben kapitányi ranggal vesz részt; de, hogy azután végkép visszatérjen Keletre és végül letelepedjék Bukarestben.

Romániába 1859. november hó 6-án szállt ki Olaszországból jöve *Szulindán*, Bukarestbe pedig öt nappal később nov. 11-én, péntek d. u. érkezett. Ez időtől kezdve 1869. július 28-ig elválhatatlan barátok lettünk. Számtalanszor ismételte nősüléseig, hogy legboldogabb napjait nálam tölti, mióta a hazából eltávozott. Az 1859/60-iki telet Bukarestben tanulással és kardvívással töltötte a Koleza-utczai szállásán. Egyike volt a legkitűnőbb kardvívóknak, a lövésben pedig csaknem páratlan. Már 1860 tavaszán Obrenovics szerb herczeg »Heresti« nevű bir-

tokát mérte, s azután állandóan mint az Obrenovics, Stirbey hercegek és a dús Lahováry s más családok mérnöke volt. Sőt maga I. Károly román király ő fensége is Veress Sándorral mérette fel színáji uradalmait. Gyönyörű térképeiből sok litografáltatott is és kevés felbeszakítással egy negyed századig, Romániában pártkülönség nélkül elismert, a legkitünőbbnek tartott mérnök volt, ki meghonosította a háromszögelési és tagosítási rendszer szerint való felmérést s a 70-es évek elején, mint vasuti mérnök is működött. Midőn kérdeztem egyszer tőle: miként jött arra a gondolatra, hogy szabómesterből *mérnök* legyen? így szólott: »Barátom, a szabóságra a szükség kényszerített és nyomoruságos napjaimban sokszor eszembe jutott, hogy én a debreczeni kollégiumban Kerekes professzorunknak egyik kitűnő tanítványa voltam a mathezisben. Ez kivezérelt engem Konstantinápolyból Párisba és onnan Londonba; Romániába pedig azért telepedtem, hogy szükség esetén én is közel legyek hazánk felszabadítására . . .«

Több ízben bíztattam, hogy nősüljön meg, de erről sok ideig hallani sem akart. »Elég baj nekem saját életem, — mondá ilyenkor — s ha Isten gyermekekkel áldana meg, úgy sem érném meg azt, hogy őket fölneveljem, s mit tennék családommal, ha egyszer elhívna a halál?« Bizony nyomós megokolás volt az, de én mindig azzal vágtam vissza, hogy a *szerelem* nem okoskodik. De mind hiábavaló lett volna biztatásom, ha egy kedvező körülmény segítségemre nem jött volna. 1861-ben ugyanis piátrai gazdatisztté lett az én Sándor barátomnak testvéröcscse — Veress Ferencz, kit azután Piátráról (az Olt mellől) Mavrodinba, egy sokkal nagyobb Obrenovics-féle birtokba léptettek elő jószágigazgatónak. Mavrodin közelebb fekszik Bukuresthez, mint Piátra, s így Sándor barátomnak több alkalmá nyílt megismerkedni öcscse

boldog családi életével. Megjegyzem, hogy a két Veress testvér határtalanul szerette egymást. Később, 1865-ben Mavrodinba érkezett Ferencz nejének, békési Birizdó Konstanczának szép nővére *Lujza*, csak úgy látogatóba. Sándor ekkor gyakrabban megfordulván Mavrodinban, 1866 febr. végén nagy titokban megsúgta nekem, hogy kit óhajtana nőül venni, de — ne szóljak senkinek! Én aztán a titkot úgy tartottam meg, hogy felkaptam a zongoráról fekete báránybőr-sapkámat (melylyel az elmúlt télen Budapesten a bukuresti templom számára kéregettem) s örömemben úgy csaptam a falhoz, hogy a szomszéd szobában csevegő nők rémülve szaladtak be s kérdezték, hogy az Istenért, mi történt?

»Semmi baj, — mondám — sőt a legkedvesebb ujság. Hallják meg tehát: Veress Sanyi barátom házasodik!«

No, lett is erre öröm a háznál; a nők elhalmozták üdvkivánataikkal, Sanyi pedig irulva-pirulva tekintett reám, hogy szíve titkával ilyen hamar kirukkoltam. Hogy is ne tettem volna, hiszen hét évi biztatásomnak volt ez, az eredménye!

Az esketést 1866. augusztus 2-án ejtettem meg Mavrodinban, midőn egyúttal Veress Ferencznek is egy csecsemőjét kereszteltem. Pap, tanu és koma lettem a két családnál egy személyben s így még szorosabbra fűztük azt a barátságot, melyet csak a sír fog megszüntetni.

Veress Sándor a legboldogabb férj és apa lett. Négy fiu- és három leánygyermekkel áldotta meg Isten, kik közül egy fiu atyja életében, egy fiu és egy leánygyermek atyjuk után elhaltak; de két fiu és két leánygyermek: Endre, Ferencz, Irma és Etelka ma is élnek s boldoggá teszik korán özvegységre jutott édes anyjuknak nemes magaviseletükkal az özvegység bánatos napjait. Mert a családja boldogításaért élő, a kenyérkereső apa — fájdá-

lom — már ezelőtt öt évvel, 1884 október hó 27-én elhalt Bukarestben 56 éves korában, s ott olyan ünnepélyes szertartással és oly nagy részvét mellett temettetett el az általam rendezett ev. ref. új temetőbe, melyben magyar ember Romániában még soha sem részesült.

Utoljára 1881. szeptember hóban találkoztam vele Bukarestben apósom házában. Megdöbbsentett, hogy mennyire megvénült azon 12 év alatt, mióta utoljára láttuk volt egymást. S ime 1884 október 27-én sürgönyileg tudósítottak haláláról, melynél lesújtóbb értesítést amaz évek alatt, mióta Bukarestből hazajöttem, egyetlen egyet sem kaptam.

Meg kell itt emlitenem, hogy halálakor hazai lapjaink nagy része szép nekrológokban emlékezett meg élete- és érdemeiről. Hálás szülővárosa, Sarkad pedig azzal a megható tettevel nyilvánítá nagy fia iránti mély részvétét, hogy az elhunyt emlékezetének megörökítésére az ottani ev. ref. egyháztanács 1884. decz. 28-án d. e. 11 órakor fényes gyász-isteniszteletet tartott, melyen a sarkadi férfi- és női dalkör is közreműködött. És érdekes tudni, hogy ez az ünnepély abban a zsufolásig megtelt templomban folyt le, melyben Veress S. megkereszteltet, továbbá néhai atyja annyi éven át lelkészkedett és végül, melyet jelenlegi szépségében az emigránsnak most is élő öcsese — Károly épített újra fel.

Nemsokára, 1887 október hóban fölkerestem a leg-hívebb barát sírját s még egyszer forró könnyüimmal szenteltem meg feledhetetlen, drága emlékét. A hű özvegy pedig 1885 karácsony harmadnapján ünnepélyes szertartások közt szép fehér márvány, hegyes gúla-alaku oszloppal és vasrácsal diszítette fel a legjobb férj és apa sírhelyét. Az oszlop 3 $\frac{1}{2}$ méter magas és rajta a következő sírirat van, melyet eredeti megszakitásaival híven lejegyeztem:

Itt nyugszik

VERESS SÁNDOR,

volt honvéd százados,

a londoni egyetemtől hitelt mérnök,

a bukaresti ev. ref. egyház felejt-
hetetlen főgondnoka,

a bukaresti magyar társulat fárad-
hatlan tiszteletbeli elnöke,

a bukaresti osztrák-magyar egy-
let alelnöke

és közkedveltségü író.

Született *Sarkadon* Decz. 3-án 1828

és

miután mint emigráns is mindig

hazája boldogságáért munkálva,

35 évet élt külföldön, meghalt

Bukarestben 1884. október 27-én,

Síratva gyászos családjától, test-
vérei, rokonai és tisztelőitől.

Béke lengjen porai felett!

* * *

Veress Sándor az emigrációban töltött 35 évből huszonöt évig élt Romániában s ebből a 25-ből tíz évet együtt éltünk ott át Bukarestben. Csak 14 nappal voltam idősebb, mint ő; 1848-ban én is a bölcsészeti osztályból csaptam fel honvédhuszárnak — szóval kortársak voltunk s egymást hamar megszerettük.

Testileg közepesnél nagyobb, karcsú termetű, délczeg járású, egyenes tartású volt, s kissé hosszukás, komoly barna arcát tömött körszakáll és vastag fekete bajusz egészítette ki. Sötét fekete szemei beszéd közben csaknem lángoltak. Vérmérséklete inkább búskomolyságra hajló s ezt helyzete, viszontagságos élete eléggé megfejtí. Beszéde csendes, nyugodt — de mindig s bármely nyelven fejezte ki gondolatait, oly tiszta, világos és vonzó volt előadása, hogy hallgatóit tüstént lekötelezte s megnyerte maga iránt. Társalgás alatt minden szavára gon-

dosan ügyelt, hogy meg ne sértsen valakit. Ha valakiről jót nem mondhatott s mégis vélemény-nyilatkozatra kényszerítették, vette kalapját, illemesen elbúcsuzott és távozott. Modora igen megnyerő, rokonszenves és mint barát, *hű a végsőig*. Azonban valamint ő nem sértett meg senkit, épúgy nem tűrte, ha személyét bántották; drágábbnak tartván a becsületet és emigráns hírnevét magánál az életnél is. A körében töltött tíz évet életem legszebb éveit közé számítom. S mindig igen nagyra becsültem páratlan, tiszta magyar jelleme- és egyeneslelkűségeért, alapos, széles műveltségeért!

Nyelvismerete, mit mind az emigráció ideje alatt sajátított el önszorgalmán, bámulatra méltó volt. Anyanyelvén kívül jól beszélt s írt törökül, francziául, németül, olaszul, angolul és románul. S ákarmelyiken szólt, öröm volt hallgatni nyugodt, világos beszédét. De ennyi nyelv elsajátítása és a mindennapi kenyér megszerzésének ezer gondjai daczára, még kitűnő vívó és karambolista, páratlan vadász, jó hegedűs és énekes volt. Kiválóan szerette dalolni és hegedűvel kíséreni Petőfi zenésített költeményeit. *Petőfit* jól ismerte Debreczenből és sokszor elhúztattuk vele s utána daloltuk a bukaresti ref. paróchián az »A virágnak megtiltani nem lehet« s a »Te vagy, te vagy barna kis lány« dalait.

Családi életéről egyik tisztelője így írt temetése alkalmával: »Azt a családi kört, a milyent én a Veress Sándor házában láttam, azt lehetetlen szavakba foglalni, azt látni kellett! Látni kellett, midőn Veress Sándor ült dolgozóasztala előtt és számolta azokat a borzasztó nehézmérnöki számadásokat és midőn legjobban törte fejét a számításokon, bejött valamelyik kisdede és kérdezte a szerető apát, hogy miért fut a nap a felhőkön keresztül? Veress Sándor letette a tollat kezéből és megmagyarázta 4—5 éves gyermekének, hogy nem a nap, ha-

nem a felhők repülnek. Hogyha beteg volt valamelyik gyermeke, nincs az a szerető édes anyja, ki gyöngédebb tudott volna lenni beteg magzatjához, mint Veress Sándor volt. És a milyen a családban volt, olyan volt ő a családon kívül is: jóságos, nyájas, előzékeny mindenki iránt. Nem tudta, hogy milyen fán terem a kevélység és pöfeszkedés. Barátságos volt mindenki irányában, de azért mindenki érezte az ő felsőbbségét. És Veress Sándor, a nélkül, hogy akarta volna — sőt merem mondani: hogy tudta volna — a bukuresti magyarok vezére lett.*

S ugyanez a szemtanú írja tovább: Megható volt a 80 éves Lahováry Emánuel főúr látogatása, ki így szólott Veress Sándor ravatala mellett, ennek özvegyéhez: »Asszonyom! Eljöttem, hogy önt vigasztaljam, de érzem erőtlenségemet, mert nekem is vigasztalás kellene, én is sokat vesztettem boldogult férjében. De egygyel, asszonyom — mégis vigasztalom önt: én bejártam az egész művelt világot, *de becsületesebb embert, mint Veress Sándor volt, soha nem láttam, soha nem ismertem! Asszonyom, kinek ilyen férje volt, annak egy igen kedves emléke maradt!*« — S ezt, jegyezzük meg jól, egy idegen mondta róla!

Hanem Veress Sándor a létért való emigráczióális viharos küzdelemben ráért még Viddintől Szebasztopolig, innen Londonig és vissza Bukurestig pontos naplót vezetni s ezek alapján »A magyar emigráczió a Keleten« című, két kötetre terjedő kitűnő emlékiratát is megírni, mely 1878-ban előbb a »Pesti Napló« reggeli tárczájában X. Y. betűk, de azután nemsokára saját neve alatt önállólag is napvilágot látva, nagy figyelmet keltett és általános elismerést aratott. Szakmája tárgyain kívül a történeti, természettani és filozófiai tudományokban is ritka jártassággal bírt s hogy hazája irodalmát és történetét mily jól ismerte, nyelvét mily szépen kezelte, arról bizonyosságot tehetnek nyomtatásban közkézen forgó művei. De

ezezen kívül haláláig a »Vasárnapi Ujság« közszeretében álló dolgozótársa volt s ebbe leginkább e jegy alatt ∞ írt.

Ennyi munka azonban csak egy része kéziratban hátrahagyott becses műveinek (ezek: Emigrációi naplója és levelei, továbbá Románia rendszeres történelme és annak ismertető leírása), melyeknek sajtó alá rendezésén írói hajlamokkal bíró elsőszületett derék fia — Veress Endre fáradozik. Legyen szabad tehát róla csak annyit megemlítenem, hogy a kolozsvári kereskedelmi akadémiát sikeresen végezte s hogy boldogult atyja nyomdokain haladva, folyton tanul, ír és romániai útleírásaival, ethnológiai, természettudományi s más közhasznú ismertető czikkeivel — kivált a »Vasárnapi Ujság« és egyéb folyóiratainkban — fiatal kora daczára már is magára vonta a hazai olvasó közönség figyelmét.

De Veress barátom Romániában töltött idejét arra is szentelte (és számos ilyenmű közleményének ez volt a foglalatja), hogy a magyar és román nemzet közötti jó viszonyt, egyetértést táplálja. E törekvéseért kapta I. Károly király ő fenségétől ennek koronázása alkalmával 1881-ben a »román korona« érdemjelét. Mint író, Rudolf feledhetlen emlékű trónörökösünk ő felsége pedig levélben kérte fel az »Osztrák-magyar monarchia írásban és képben« cz. korszakalkotó munkában való közreműködésre. De e megtiszteltetésnek, fájdalom, korai halála folytán — nem tehetett eleget.

Veress mindazon kitüntetésekben bőven részesült Bukarestben is, melyek az önfeláldozó, hű hazafit s munkás, művelt embert érhetik. Tiszteletbeli elnöke volt a »Bukuresti magyar társulat«-nak, a rövid életű »Magyar olvasó- és segélyegylet«-nek, alelnöke az »Osztrák-magyar egylet«-nek és végül gondnoka az ottani ev. ref. egyháznak.

Rövidbe foglalva a leírtakat, elmondhatom, hogy Veress Sándor *egész ember* volt a szó szoros értelmében és olyan emigráns, ki nemcsak szép hírt, nevet szerzett, a hol csak megfordult, a magyar emigrácziónak és hazának, de egyúttal érdekes, szép emlékirataival annak maradandó emlékoszlopot is állított.

Magyar művelt honfitársaim, kik a mostani könnyű közlekedés következtében Románia fővárosát meglátogatjátok, ne mulasztátok el fölkeresni a tirgovesti (ma Gri-
vicza)-utcza végén fekvő ev. ref. temetőben *Veress Sándor* mérnök, a magyar emigránsok egyik legkiválóbb volt tagjának sírhelyét.

Helyesen írta felőle Törs Kálmán a »Vasárnapi Ujság« 1879. évfolyam 18 számában, melyben arczképe is megjelent, e jellemző szavakat: »Élete buzdító példa lehet minden fiatal emberre, a ki súlyosan érzi vállaira nehezedni az élet terhét. Viszontagságokban, küzdelmekben kevés embernek jutott ki akkora rész, mint ő neki; de őt az élet súlyos gondjai nem törték meg, csak megédzették, a mint az aczél megedződik a kalapács alatt. Kétségbeesést nem ismerő csüggedetlensége, bátorsága szembeszállni az étellel, keresztülsegítette a legnagyobb nehézségeken s megtanítá kiképezni és érvényesíteni tehetségait.«

Isten veled, hű és igaz barátom! Könyüimmal öntözöm e sorokat. Nem feledhetem el síromig azt a rendületlen, önfeláldozó barátságot, melyet az 1868—69-iki években ellenem méltatlanul és legembertelenebbül támasztott viharban irántam tanusítottál!

Légy áldva ezért szépreményű gyermekeidben, kiket — előttem szent emlékedért — oly igazán szeretek.

Áldott legyen örökre emlékezeted!

4. Czapkay József.

A negyedik régi emigráns ismerősöm Bukarestben *Czapkay József*, Észak-Amerika konzula volt. Legszebb férfikorban lévő, szép termetű, magas, szőke férfi s e mellett még dúsgazdag.

Mihelyt 1865-ben Bukarestbe érkezett, pompásan berendezte magát, s mert Konstantinápolyból Czako János barátom által voltam neki ajánlva, csakhamar fölkeresett s azóta három évig állandó jó viszonyban éltünk. Én mentem el vele, minthogy románul és francziául nem tudott, több nagy bojárhoz, kikhez ajánlva volt s mindenütt kitűnő szívességgel fogadták és örömüket fejezték ki a fölött, hogy magyar emigráns létére ilyen szép carriért csinált. Az egyik *Cretzulescu* jól beszélt angolul s ott aztán kitűnőleg érezte magát.

Czapkay neje egy elzászi német leány volt, művelt, szende teremtés.

Együtt látogattuk meg 1867-ben június 8-án, királyunk ő felsége megkoronáztatása nagy napján, a *Balamuk* nevű tébolydát, a *Csernika* és *Puszera* nevű férfi- és női zárdát. Két bérkocsival összesen öten rándultunk ki, t. i. Czapkay, nejével és titkárával, én és nőm. Akkor láttam életemben legelőbb egy rakáson olyan sok szerencsétlen örültet. Részvéteimet még fokozta a szerencsétlenek iránt az az embertelen bánásmód, melynek szemtanui voltunk. Az örök, kik kiszolgált katonák voltak, kezökben kemény mogyorófa-pálczát tartottak s ezekkel a legkisebb kihágást is kegyetlenül torolták meg. Soha sem kívántam meglátni többé őket, pedig nagyon sokszor hajtattam el a merkuczai Balamuk mellett a Pantileimon nevű kórházba betegeim látogatására.

A *Csernika* férfi-zárdában két jelenetnek voltam tanuja, melyek megérdemlik a följegyzést.

Az első ez volt: Egyik czellába a mint beléptünk,

mintegy 24 éves, szép barna szakállú, igen értelmes arczú kaluger (jó öreg) üdvözölt, kezében egy új könyvet tartván. Czapkay kérésére kérdezém tőle, hogy mit olvas. »Észak-Amerika történetét« — lőn a szívélyes válasz. »Hogyan tetszik?« — kérdezém ismét Czapkay kérésére. »Nagyon szép s annyira megszerettem Észak-Amerikát, hogy ha nem volnék Románia polgára, szeretném Amerika polgára lenni!« — volt ismét az önérzetes válasz. Czapkay ezt a választ aztán egy aranynyal jutalmazta. — Megjegyzem, hogy 1867-ben a zárdák birtokait az állam kezelte; a kalugerek szükös kosztra voltak szorítva, s így az aranyat hálálkodva fogadta a romániai büszke honpolgár.

A másik jelenet: Feltűnt mindnyájunknak, hogy pár öreg kaluger a templom körül lévő temetőben egy gyékényen emberi csontokat szárítgatott. Tudakozódásunkra megmagyarázták, hogy a gazdag bojárók, kereskedők hulláit a temetés után hét év elteltével a sírból kiemelik, megmossák, megszáritják a napon és egy faládba rakva, beviszik a templomba, ott új istenitisztelet tartanak fölötte s azután elhelyezik a templom alatt lévő sírboltba. — Épen akkor is ilyen istenitisztelet tartatott a templomban, a hova bementünk, s egy ideig hallgattuk az előttünk elég szokatlan, elferdített torokhangú gyászdalokat, melyeket a románok a görögöktől eléggé elsajátítottak.

Valamivel csak foglalkoztatni kellett azokat a százakra menő kalugereket. Egy része földet mivelt, kaszált, kapált, szóval minden mezei munkát teljesített. Ezek a néposztályból kerültek volt oda s ha a dolog elől akartak megszökni, ugyancsak megjárták. Jutott belőlük, mert elegen voltak, a sírok felásására és az istenitisztelet tartására is. A zárdafőnök (igumenü) nagy úr volt, hintóban járt pompás lovakkal.

Mindennek azonban Kuza véget vetett, de a kalugerek sem maradtak neki adósai. . . .

A Csernika férfi-zárdából a *Paszera* női-zárdába hajtattunk ebédre. A zárdafőnöknő (staricza) látva, hogy női vendégek is érkeztek, nagy előzékenységgel fogadott, csinos szobát nyitattott s bár ennivalót eleget vittünk, ő is sült hallal és fekete kávéval kedveskedett. Czapkay e szívésségeért fényesen megjutalmazta.

Délután megtekintettünk több apácza-lakot. A görkeleti román zárdák nem valami óriási nagy épületek, örökösen bezárt kapuval, a hova csak nehezen, pártfogás, ajánlás után lehetne bejutni. A román apáczák a templom körül rövid utcákat képező apró faházakban laktak. Ezen faházakat, melyek rendszeren két szobából állottak, az apáczává lett leány szülei építtették. Ha valakit Isten több leánygyermekkel áldott meg, jutott ezekből apáczának való is, hogy annál több nő-hozomány juthasson a többieknek. A *sesztra* abban az időben Romániában igen fontos szerepet játszott s ennek hiánya kényszerített sok leányt az apáczai életre. Az egyik szoba a dolgozó-, a másik a hálószoba, legtöbbször az apácza által készített kézimunkákkal csinosan, ízléssel voltak ékesítve. A vendégeket lekötelező szívélyességgel fogadták s beszédesekek voltak a kifogyhatatlanságig. Régibb időkben a vendégek ott is háltak e célra berendezett vendégszobákban s három napig ott maradhattak. Innen kerekedhetett az apáczákról keringő sok rossz hír.

A női kézimunkában, varrás-, kötésben remek dolgokat produkáltak. Nevelés-, tanítással nem foglalkozván, — a mihez nem is értettek volna — valamivel csak foglalkozniok kellett. Öltözetük hasonlított a török nőkéhez, a mennyiben egész testüket elfedő fekete bő köpenyt, fejükön az erdélyi szász leányokéhoz hasonló fekete kalpagot s lábaikon nagy bőrpapucsot hordtak. Mozgásuk

is olyan lomha, tipegő volt, mint a török nőké. Arcukat azonban nem takarták le; szemei közé néztek az idegennek. A szegényebb osztályból került apácák is folytattak mezei munkát. Egész gazdaságuk volt, ép úgy, mint a kalugereknek, — de Kuza vóda véget vetett az apáczai gyöngyéletnek is, ha annak nevezhetjük. Ma nem léphet ifjú hajadon az apácák közé s az állam által nyújtott szükös élet sem vonz többé senkit az apácza-életre.

Mi délután lementünk a templom alatt lévő tágas sírboltba, gondolva, hogy ott számtalan koporsót fogunk látni. Egyet sem láttunk. A falak körül egymás fölött több sor polcz s ezeken megszámlálhatlan koponya, melyeknek homlokára alkalmazott papirdarabról a volt tulajdonos nevét olvashattuk. A koponya alatt kis vászon-tarisznyában a tulajdonos csontjai voltak összegyűjtve. A sírbolt egyik szögletében mély, száraz kút tátongott; ebbe dobták le a legrégebb koponyákat és csontokat, hogy az újabbaknak helyet szorítsanak. A ki a koponyát tanulmányozni óhajtja, az ott, azt hiszem, még ma is elég koponyát találhat. A szelid lelkű Czapkayné ez alvilág látására — eszébe jutván egyetlen elhalt kis leánya — zokogásban tört ki, s e miatt sietve el kellett hagynunk Plutónak e vakablakát.

Tettünk még Czapkaiékkal kirándulásokat más irányban is, péld. egy alkalommal *Mogurellibe*, *Otteteleseanu* nagy bojár nyári kéjlakába, páratlan szép angolos kertjébe és a *Bányásza* erdőbe.

Czapkay egy alkalommal azt is megmutatta, hogy miként kell a rumunnal angolosan elbánni. Fürödni mentünk ketten a Dimbovizára. Minden fürdőszoba el volt foglalva s így várnunk kellett. Egy szobára szemet vetett. Azonban még fel sem öltöztek a benlevők, két fiatal csokj már rájuk nyitott s vetközni kezdett. Czapkay kért,

mondanám meg, hogy mi régebben várakozunk és oda mi akarunk bemenni. Én megtettem a mire kért, de a két suhancz már ingre vetkőzve, nagyot nevetett. Én elpirultam. Czapkaynak sem kellett több. Mint egy tigris, beugrott a szobába s felkapta az urfik összes ruháját s kidobta a szabadba. Az öltönyök után az urfiakra került a sor. Gyorsabban, mint most itt leírom, künn voltak azok is. Vetkőzni kezdett s felhívott, hogy tegyem azt én is. Élve a gyanuperrel, mert többen kezdettek az urfiak lármájára odacsődülni, kissé várakozó állásban maradtam. Egy román kereskedő hoztam jöve, kérdezte, hogy kicsoda az a haragos úr? »Észak-Amerika konzula« — felelém én. Rögtön szétfutott a hír, hogy kivel van dolguk és szép csendesen elsandítottak. Tudta, hogy a rumunnak csak imponálni kell s tüstént meghátrál.

A dúsgazdag Czapkay, a ki úgy tudta szórni 1866-ban Bukurestben az aranyokat s élvezni, élni ugyancsak megtanult volt, később ismét visszatért San-Franciscoba. Ott előbb elvesztette nemeslelkű szép nejét, ezután összes vagyonát s betelt rajta is az írás mondása: »Semmit sem hozunk e világra és semmit sem viszünk el innen.« Szegényen, nyomorultan halt el egy kórházban. — Arczképét még ma is kegyelettel őrzöm. Jó ember, jó magyar és a »Hunniá«-nak hű tagja volt.

5. Dobjeczky Lajos.

Dobjeczky Lajos, magyar honvéd-örnagya, lengyel származása daczára jól beszélt magyarul. Reám nézve emlékezetes azért, mert általa ismerkedtem meg igen érdekes és különös módon Strambio bukuresti olasz konzullal. Dobjeczky, mint családos ember, minden kereset nélkül — sokat nélkülözött. Segitgettük, a menyire tehattük, de a mi szük erszényünk is annyifelé volt igénybe véve, hogy Isten a megmondhatója. Egyszer az-

zal a jó hírrel lepett meg, hogy ki van nevezve az olaszországi magyar legióba századosnak s kért, hogy a míg fizetése megérkezik, szerezzek neki 10 aranyat. Kérését teljesítettem. Szöllösi József gazdag hallgatóm adott nekem ilyen esetekben szívesen.

Pár hét múlva megtudtam Seres Lajos barátomtól, hogy Dobjeczki fizetése megérkezett Strambio olasz konzulhoz. E közben Dobjeczky is légyottot adott az olasz konzulnál. Én a kitűzött órában pontosan megjelentem a konzulság hivatali helyiségében, mely a francia- (ma I. Károly) utca északi végéről a Dudeskoba vezető utcájában volt. Az irodában egy lelket sem találva, leültem egy székre s várakoztam.

Félóra telt el így, midőn az ajtó megnyílt s azon egy termetes, piros arcú férfi belépett, mire én székemről felugrottam. A belépő férfiú engem épen székemről történt felugrásom közben megpillantván, megdöbbsent és francia nyelven felkiáltott: »Tolvaj! tolvaj!« — Erre én szintén francia nyelven rákiáltottam: »Nem, nem uram! Ne ijedjen meg tőlem, mert én magyar és pap vagyok.«

Talpig magyar ruhában állottam előtte. Látva, hogy nincs baj, nyájasan közeledett felém s én magamat bemutatva, előadtam jövelelem célját. Megröstellte, hogy tőlem úgy megijedett s székkal kínált meg és mintegy igazolásául elmondotta, hogy mennyi mindenféle ismeretlen ember keresi őt fel s mindenik pénzt kér, hogy Olaszországba mehessen.

»Én is épen ilyen helyzetben vagyok« — vigasztalám a konzul urat.

E kölesönös panaszkodás közben megérkezett Dobjeczky is, a kit ott hagytam, hogy fizetését tanú nélkül vegye fel, tudva, hogy szavát úgy is beváltandja s mintegy megröstellve, hogy tulajdonkép miért is mentem oda. Dobjeczky valóban be is váltotta szavát.

1866-ban, midőn Budapesten a bukaresti ref. új templom számára collectáltam, még egyszer s utoljára találkoztam a városházánál Dobjeczkyvel, ki ott már elérhető állásban volt, s még akkor is hálával ismerte el, hogy mennyi jóval voltunk hozzá emigráns korában Bukarestben.

6. Szilágyi Dániel és 7. Kún Albert.

A régi magyar emigránsok közül még megismerkedtem 1866-ban Konstantinápolyban *Szilágyi Dani* kitűnő orientalista és *Kún Albert* akkor kereskedő hazánkfiaival. Ott volt akkor Bardócz, az 1848-beli híres róm. kath. népszónok is. de kikerültem a vele való találkozást, mert csak jót nem hallottam felőle.

Szilágyi Dani, a szoboszlói ev. ref. pap fia, Veress Sándorral egy osztályba járt volt 1848-ban a debreczeni ref. kollégiumban s vele egy évben is született. Keblbarátok voltak emigráns korukban is. Veress Sándor mindig nagy elismeréssel szólt Szilágyinak nyelvismeretéről. Sokszor mondta, hogy ha Szilágyi nem lenne olyan rendkívül szerény s önbizalmatlan: hazánk kitűnő tudósai között foglalt volna helyet. Ilyennek ismertem meg én is Szilágyit 1866 augusztus hóban.

Közepes termetű, kemény testalkatu; barna, kerek arczat sötét fekete szakáll és vastag bajusz fődte. Fején mindig török fezt, de ezenkívül európai öltözetet hordott. Nagyon kevés beszédű volt, de mihez aztán hozzászólt, azt kitűnő alapossággal adta elő. Ebben a tekintetben hasonlított Veress Sándor barátunkhoz.

Ma már ott nyugszik ő is a pérai idegenek közös temetőjében oly számos emigráns társaival együtt. Meleg kebléből a hosszas száműzetés kínjai sem oltották ki a lángoló hazaszeretetet. Ezért élt, tanult, gyűjtötte a könyveket, okmányokat haláláig. Legyen emléke áldott!

*Kún Albert*tel is — mint már fennebb említém — Konstantinápolyban ismerkedtem meg 1866-ban. Ugy tudom, hogy még ma is él, t. i. 1889-ben. Derék, lelkes magyar fiu, a ki csak becsületet szerzett a régi magyar emigránsoknak.

8. Dudás János.

Dudás János ev. ref. táborigazgató, Konstantinápolyból látogatott volt át Bukarestbe 1860 nyarán. A »Hunniá«-ban ismerkedtem meg e termetes, élete delén lévő férfiuval. Feltűnt azonnal gondolatainak minden összefüggés nélküli kifejezése, szórakozottsága, mit eleintén az út fáradságainak tulajdonítottam. Szembeszökő volt ezenkívül rendkívüli étvágya. Egyedül megevett annyit, mint mi hárman, kik vele vacsoráztunk. Az italhoz is ugyancsak neki látott. Ezután valami nyolcz nappal hallottam, hogy az utcán megőrült, elfogták s az örültek házába (balamuk) vitték, de ott szerencséjére hamar el is halt. Ugy hallottam, hogy ő is a hasics túlzott élvezetének lett áldozata.

9. Türr István olasz tábornok.

1866 tavaszán sügta meg nekem Seres Lajos barátom, hogy *Türr tábornok*, a ki Strambio olasz konzulnál volt szállva, óhajtana velem megismerkedni, de hozzám nem akar jönni, nehogy nekem bajt okozzon.

Megállapítottuk az időt s én egy este 11—12 óra között beküldöttem névjegyemet Türr tábornokhoz, a ki engem tüstént fogadott. A tábornok, ki magas, dőlczeg, szikár férfiú volt, a bukaresti magyarok hangulata felől kérdezősködött s feleleteimet örömmel hallgatta.

»A propos, papom! mondja meg csak, él-e még Hajdu József kovácsmester?« — kérdé.

»Él és jó anyagi viszonyok között van« — felelém.

»Nagyon lekötelezne, ha holnap ilyenkor elhozná őt ide hozzám« — mondá a tábornok.

Megigértem, s másnap este ott is voltunk. Türr tábornok kiváló szívéllyességgel üdvözölte Hajdut s foivást »kedves Józsi bácsi«-jának nevezte. Ennek okát Hajdu azután beszélte el házánál, hova egy pohár borra betértünk, miután Türr tábornoktól eljöttünk.

Midőn 1855-ben Türr angol ezredest Bukurestben a »Hôtel London«-ban Coronini osztrák cs. kir. tábornagy elfogatta volt, Türrnek több ezer aranya Hajdunál volt letéve, de ezt csak ők ketten tudták. Hajdu az átvételről elismervényt nem adott volt s Türr ezredes sem kért. Hajdu csináltatta a Szebasztopotl ostromló angol sereg számára a szekereket, targonczákat s más apróságokat. Hajdu a Türr elfogatása után is folytatta a munkát, de a nála letett pénzről senkinek sem szólt. — Midőn Türr az osztrák fogságból kiszabadult s Szebenből Bukurestbe visszatért, legelőször Hajduhoz sietett. Mi lesz most belőle, ha Hajdu eltagadja, hogy Türr nála tette le azt a sok angol pénzt, melyről Türr ezredesnek számolnia kellett? . . . »Hát Józsi bácsi, megvan-e a pénz?« — kérde Türr ezredes szorongó kebellet. Hajdu kinyitotta szekrényének felső fiókját: ott voltak a zsákocskák azon módon, a mint ketten oda berakták volt. . . .

Ime, ez az igazi magyar becsület! Ezért volt Türr tábornok Józsi bácsihoz olyan kitünő szívességgel.

Szegény Hajdu, életének legszebb férfikorában halt meg fekete himlőben s én temettem el a bukuresti ref. külső temetőbe. Nem volt nekem ennél tisztább keblű magyar iparos hallgatóm 14 év alatt. . . .

Ezzel szemben milyen jellem volt egy elrománosodott görög ügyvéd, ugyanazon időben Bukurestben!

Gyöngyösi Burda János, a »Hunnia« első pénztárnoka, egy gazdag szijgyártó hazánkfia, csődbe került s ezt annyira szívére vette, hogy magát gyufával megétette. Midőn haldoklott — csiki származású, kétségbeesett neje

mintegy 600 arany értékű ékszert átadott férje ügyvédjének, hogy bár ezt mentse meg a tömegeből három apró gyermeke számára. — Férje temetése után kérte az ügyvédet, hogy adja most már vissza az ékszereket. Az ügyvéd rárivalt, hogy a madame talán megőrült! . . . Soha sem adta vissza, s az egykor dúsgazdag Burda János felesége egy év múlva mosással kereste maga és három kis gyermeke számára a mindennapi kenyeret. — Itt igazán betelt a latin példabeszéd: »Graeca fides, nulla fides.« Az a szegény asszony, ki egykor szőnyegeken sétált, ma napszámosnőként tengeti Csikban öreg napjait. Burda árulóját pedig egy év múlva megölték Morisson híres labdaccai. Isten újja!! . . . .

10. Éber Nándor.

Éber Nándor, a »Times« egykori kiténő keleti tudósítója s később Székváros országos képviselője, akkor élete delén lévő, szálas termetű, angolos külsejű férfiú. szintén 1866-ban jött Bukarestbe május hóban s engem — mint mondá — Kossuth ajánlatára házamnál fölkeresve, csak arra kért, hogy ajánljak neki egy teljesen megbízható magyar ifjút, ki őt, míg Bukarestben lesz, mint legénye, hiven szolgálná s kilétét el ne árulja. — Ajánlottam maros-vásárhelyi Horváth Sándor üveges legényt, ki tántoríthatatlan hűséggel viseltetett iránta. Száz aranyat ígért ennek a fiúnak egy titkos ügynök s a pénzt meg is mutatta neki, csak mondaná meg nevét gazdájának; de a hű fiu — mint később nekem elbeszélte — reám és adott szavára gondolt s elutasította a 100 aranyat, mondván, hogy ő csak annyit tud, hogy gazdája egy gazdag angol kereskedő, a ki egy szót sem tud magyarul s vele csak jelekkel értekezik. Jóízűt nevettünk ezen az ötleten sokszor még későbbben is. Sajnos, hogy az a titkos ügynök is erdélyi román, maros-ujvári asztalos-

legény volt, kinek jövedelmezőbb volt e piszkos üzlet, mint a becsületes gyalu.

Ez időben történt azon fegyverek szállítása Galaczról Bákóba, melyekről Veress Sándor »A magyar Emigráció a Keleten« című művének II-ik kötete 429—433. lapjain röviden megemlékezik. Azonban a csehországi gyors hadjárat ezen fegyverek rendeltetési célját keresztül húzta.

A pozsonyi békekötés után csakhamar magához kéretett Éber Nándor a »Hôtel Hughes«-be. Ott volt Türr tábornok is. Volt töprengés, harag, katonás felháborodás a békekötés miatt, mert a szép tervek dugába döltek s nekik gyorsan el kellett hagyni Bukurestet. Éber egy csomagot adott át nekem, azon kéréssel, hogy mindaddig viseljem gondját, míg Párisból tudósítani fog, hogy mit tegyek vele. Elfogadtam s ezzel benne voltam, a mitől Bodola püspök annyira féltett: a politika sodró árjában. A csomag a Bákóban letéteményezett fegyverek leltára volt. Haza vittem, s úgy eltettem, hogy hollétéről egyedül én tudtam.

Pár hét múlva fényes batár állott meg a szerény ref. paplak előtt s egy libériás inas szaladott be, megtudandó, hogy honn vagyok-e? Honn voltam s pár perczre Kretzulescu Miklós nyugalmazott román ezredes lépett be szobámba, a ki szívélyesen üdvözölt s örömét fejezte ki, hogy megismerhetett. Egy levelet vett ki zsebéből s felém nyújtva, én átvettem. Éber Nándor írta Párisból s felkért, hogy azon hazafiak számára, kik a bákói fegyverraktára felügyelnek, vegyem át a levél átadójától koronként a szükséges költséget s adjam át nekik.

Ez még koczkáztabb megbízás volt, de mit tehettem volna most már egyebet? Párszor estéli időben elmentem Kretzulescu ezredeshez s átvettem a szükséges pénzt török lirákban, nyugtáztam s másnap az illetőknek

nyugta nélkül egy krajczárig átadtam. Én Bákóban nem jártam, a fegyvereket soha sem láttam.

1867. szeptember elején néhány bukaresti magyar fiut vittem a maros-vásárhelyi és nagy-enyedi kollégiu-
mokba. Midőn Bukarestbe visszatértem, Teleki Samu
kántor-tanítónk azzal lepett meg, hogy egy barna, fekete
szakállas német úr már több ízben keresett és nagyon
nyugtalan volt, hogy nem talált meg.

Még azon nap délután betoppant a német úr, át-
adta névjegyét, melyen *Wernecke* k. k. Capitain állott.
Átnyújtott egy levelet is, melyet gyorsan felbontva, lá-
tám, hogy Éber Nándor írja hozzám *Bécsből*. Erre kissé
megütődtem, hogy mit keres Éber Bécsben. Arra kért
rövidke levelében, hogy a nálam lévő csomagot adjam
át levele áthozójának. Kivettem tanulószobám egy rej-
tekéből a csomagot s a nagy szobába kilépve, átadtam
a századosnak.

Olvasni kezdé a küliratot, de nem tudván magya-
rul, nem boldogult s mondá: »A generalconzul úr sem
tud magyarul, a tiszteletes úr szíves lesz és feljö velem
a konzul úrhoz s megmagyarázza nekünk.«

»Melyik konzulhoz?« — kérdém.

»Az osztrákhoz« — lön a válasz.

»Uram, én nem megyek sehová. Nekem Éber ezt
a csomagot oly megbizással adta volt át múlt évben,
hogy a kitől majd levelét veendem, annak adjam azt át.
Én azt most teljesítettem s ennél többet nem tehetek.«

»Igaz, ugy van, — felelé — hisz ön, mint lelkész
egyébbe nem is elegyedhetett« — s ezzel udvariasan el-
búcsuzván, távozott.

Most már láttam, hogy *több kettőnél*. Mit keres
Éber Bécsben? A lapokból aztán megtudtam, hogy haza
ment. Felejteni szerettem volna a dolgot, de sehogy sem
ment. Két hét múlva egy reggel a »Romanul« napilap,

melyet 1857. óta járattam, azt a sürgönyt hozta Bákóból, hogy a magyarok fegyvertárát fölfedezték, a nép megrohanta a fegyvertárt és pár ezer fegyvert elhordott. . .

Ez megdöbbsentett; nyugtalan, izgatott voltam napokig. Szegény jó nőm eleget faggatott, sírt, kért, hogy mondjam meg, mi bajom. Nem mondtam meg, hanem erőltettem magamat, hogy jó kedvem van. A kormányon most a veres-párt volt s ezek lapjai roppant zajt ütöttek. Nem tudtam a perczet, hogy mikor vernek agyon, ha megtudják, hogy nekem is volt részem a fegyverszállításban. Szerencsémre nem tudtak meg semmit.

A kormány katonaságot küldött Bákóba, a kirabolt fegyvereket is összeszedette s az egészet szekerekre rakva, beszállította Bukurestbe. A fegyverraktár felügyelőit ma sem nevezem meg. Ők tegyék, ha akarják, mert még életben vannak.

Ez a tettem volt az, a miért azt mondotta volt 1869-ben Cogalniceano román belügyminiszter Székely János és Zoltán Elek Bukurestbe kiküldött főconsistoriumi biztosoknak, hogy: »Legyen Koós akármilyen ártatlan, de politikailag lehetetlenné tette azt, hogy tovább Bukurestben maradjon.« Székelyék nem értették, hogy mire céloz, de én tudtam.

Azonnal eszembe jutottak a *Rosettivel*, *Ghyka Demeter* miniszterelnökkel folytatott beszélgetéseim, a miniszteri tanácsban főleg *Cogalniceano* belügyminiszternek személyem elleni goromba magaviselete; eszembe jutott az *emlékirat*, melyről már tudtam, hogy a miniszterek kezeibe került. Nyomára jöttem annak is, hogy a magyar lapokban közölt tudósításaim azon részei, melyek a románokra vonatkoznak, román nyelvre fordítva a *Cogalniceano* asztalán fekszenek, a Horzsa János által eszközölt fordításban.

Tisztában voltam a felől is, hogy *Rosetti* soha sem

fogja nekem megbocsátani a collective notát, mely miatt a közoktatási tárczáról kénytelen volt lemondania. Egyedül én tudhattam, hogy mire czéloz Cogalniceanonak fent idézett nyilatkozata.

Czelder Márton misszionárius elérte czélját. Kihasználta ellenem az utolsó töltést is, mely még kezei között volt. Erre még akkor sem hittem, hogy képes legyen, pedig megizente, hogy megteszi, de én nem hittem, hogy megtegye; de, fájdalom, megtörtént, és én azt hiszem, hogy e miatt vádolta őt leginkább lelkiismerete haláláig; mert jól tudta, hogy én is tudója voltam annak, hogy mi része volt neki Galacson azoknak a fegyvereknek Bákóba szállításában s hogy én azt ellene fel nem használtam. »Inkább kivágatom nyelvemet, mintsem magyar véremet e miatt eláruljam!« — ezt mondtam szemébe annak a román barátomnak, ki engemet erre biztatott.

Ha hibáztam azzal, hogy az Éber Nándor által gondviselésemre bízott csomagot átvettem: dobjon követ reám, a ki ezeket olvassa, de gondolja meg, hogy megszenvedtem azért úgy, mint ember megszenvedhet; mert az én szolgatársam, midőn a román bel- és közoktatásügyi minisztereknél, az ilfovi törvényszéknél minden ellenem emelt vádjával felsült, nem irtózott ezt a fegyvert is reám sütni, — mely neki talán még sírjában is fájni fog.

A mit az osztrák agenzia és a bukuresti rendőrfőnök éveken át nem bírtak keresztülvinni: hogy törbe ejtsenek, — arra az első magyar misszionárius vállalkozott s ez neki sikerült is.

Most aztán világos volt előttem helyzetem. Nem maradt egyéb hátra, mint az, hogy felpakoljak és a felderhetetlen hazába visszatérjek. — Siettem beküldeni a Székely-Kereszturon tartott ref. zsinatra lemondásomat, de elhallgattam megírni annak valódi okát.

14 évi önfeláldozó munkásságom után ismét ott állottam a bizonytalan jövővel szemben — állomás nélkül; de most már nem egyedül, hanem bukuresti magyar nőmmel, kinek addig fogalma sem volt a szükségről.

A kósó kor rátalálánd a román belügyminiszterium levéltárában az 1869. évi akták között mindazon beadványokra, melyek szomorú emlékét őrzik ott annak, kit én nem hittem arra képesnek.

Elvégeztetett. Consumatum est!

Még szerencsés voltam, hogy nem kerültem Dimény József elődöm sorsára, a gyulafehérvári kaszamátkba. Igen, mert idehaza akkor már más idők voltak, és én hálát adtam Istennek, hogy ha szegényen is, de legalább szabadon visszatérhettem hazámba, melynek hogy mivel tartoztam, azon 14 év és 4 hónap alatt, melyet külföldön töltöttem, soha egy perczig meg nem feledkeztem.

X. RÉSZ.

Idehaza 1869—1890.

1. Hazajövetelem Bukurestből Maros-Vásárhelyre 1869.

Fáj, ha rá gondolok s fájni fog halálomig, hogy még ma, 20 év után is vannak olyan szívtelen emberek, a kik nem ugyan nyiltan, de hol álnév alatt lapokban, hol sugdosódva gyanusítanak, becsületesem sárral dobálják s hazajövetelem felől a legpiszkosabb híreket terjesztik. Együtt vannak, az igaz, a jó és rossz lelkű emberek a földön s a rágalmazásnak a legtisztább jellem is ki van téve az életben. Én öntudatom tisztaságában találtam s találok siromig megnyugtatót. Nem tehetem azonban, hogy át ne adjam a történelem lapjainak azt a két hivatalos okmányt, mely Bukurestből történt hazajövetelemre az általam leírtak mellett elég világot vet azok számára, kik szeretik a világosságot és nem eledelők az alattomos rágalmazás.*)

1869 május hó 24-én 361. sz. alól következő levelet intéztem a Székely-Kereszturon tartott ev. ref. szent zsinathoz:

---

*) A missió ügye s hazatérésem oka a „Kolozsvár“ 1887. évi 218, 219, 220. számaiban „Az erdélyi ev. ref. egyházkerület és a moldva-oláhországi missió közötti viszony“ czímű czikkeben újabban is bőven ki van fejtve, de némelyeknek könnyebb rágalmazni, mint komoly ügyet tanulmányozni.

»Főtisztelendő püspök úr!

Mélyen tisztelt szent zsinat!

A bukuresti ev. ref. egyházba kiküldött biztos urak (Szekely János kézdi-vásárhelyi és Zoltáni Elek léczfalvi lelkészek) tegnap, e hó 23-án innen visszatértek. Alólírt nem érzi magát feljogosítva a biztos urak jelentéstételét megelőzni. Csak annyit vagyok bátor a főtiszt. püspök úr és mélyen tisztelt szt. zsinatnak tudomására hozni, hogy azon kebelrázó esemény után, melyet e hó 17-én, pünköst másod napján este 7 órakor a felborozott és Czelder által hetek óta szüntelen izgatott tömeg személyem és a papilak ellen elkövetett, állásom itt tarthatatlan lett.

A papilakot bezárva, kénytelen valék onnan kiköltözni, hogy legalább életemet biztosíthassam. Én komolyan elhatároztam magamban, hogy Romániát itthagynom, mint a hol több évi igazságos küzdelmeim jutalma *tövisekoszorú és koldusbot*.

Mély tisztelettel kérem azért a főtiszt. püspök urat és a m. t. szent zsinatot, méltóztassanak engemet abban az esetben, ha ártatlanságom a biztos urak jelentéséből — a mit hiszek — kiderülend, a Romániában való továbbhiálatlan küzdelem alól fölmenteni és megengedni, hogy a feledhetlen hazába visszatérve, ottan papi állomás elnyerhetésére pályázhassak.

Én ugyan a főtiszt. püspök úr és a m. t. szent zsinat határozatának vételéig hivatalomról le nem mondok; de a hiálatlan küzdelmet megelégelve, alázatos kérelmemet megújítom és mély tisztelettel kérem fölmentésemet.« — stb.

*

Az ezen beadványomra hozott sz. zsinati határozat itt következik:

Az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház köz szent zsinatának határozata t. Koós Ferencz lelkész ügyében.

Székely-Keresztur, 1869. június 12.

25. *IV-er.* A Koós Ferencz atyánkfia ellen emelt vádakra nézve köz sz. zsinatunk, mint a hatósága alatti lelkészek illetékes bírósága, ítéletesen kimondja:

Miután a kirendelt bizottság a Koós Ferencz lelkész atyánkfia ellen vádaskodókat polgári hatóság útján sem volt képes vádjaik igazolására előállítani, sőt a bizottság előtt megjelent vádlók a nyomozás megkezdhetését szándékosan gátolták, tömegesen elölakodva, azt nyilatkoztatták, hogy a bizottságot kirendelt előljáróságtól többé nem függenek, a bizottság ügyökbe elegyedése ellen tiltakoznak és ily eljárásukkal mintegy azt mutatták, hogy »az ügy kiderítésétől nagyon is tartanak, esküvéssel pecsételni vádjaikat pedig teljesen irtóznak« ; miután kivilágosodott, hogy vádlóknak több mint felerésze vándorló, kóborló, kiknek nincs állandó lakásuk; kivilágosodott, hogy vádlók közt többen nem tudták, minő vádakat írnak alá, többeknek pedig más írta nevét a vádiratra, — ezen okokból közzsinatunk Koós Ferencz lelkész atyánkfiát az ellene emelt, de be nem bizonyult, nagy részben ismeretlen, többnyire félrevezetett egyének által emelt vádak alól annyival inkább feloldozza, mert az egyik legterhebb vád, t. i. az egyházközség pénzének elsikkasztása vádja alól a bukuresti törvényszék által az egyházi számadások és jegyzőkönyvek mint kifogástalan adatok alapján, ítéletesen feloldoztatott.

Azonban közzsinatunk, noha Koós Ferencz atyánkfiát a vádak alól a fennebbiek szerint feloldozza, mindazonáltal kedvetlenül látván azt is, hogy nevezett Koós Ferencz atyánkfia a bukuresti egyházban békésen és a hívek épületére, bukuresti lelkészi hivatalában hasznosan nem maradhat, sőt maga is személyes biztonságáért Erdélyhonba

visszatérhetését óhajtván s kérvén, nevezett Koós Ferencz lelkész atyánkfianak a bukuresti lelkészi állomásról lemondását elfogadja s neki anyaszentegyházunk bármelyik megüresülendő papi állomására pályázhatási jogot ad.

Az erdélyi ev. ref. anyaszentegyháznak Székely-Kereszturon, 1869. június 12-én tartott közzsínata jegyzőkönyvéből kiadta:

Elekes Károly, közjegyző.

*

Gondoljuk ehhez Cogalniceano és Rosetti román minisztereknek felőlem részint a bizottság előtt, részint szemembe mondott nyilatkozatait, kik közül az első ártatlanságom daczára is kinyilvánította, hogy Bukurestben nem maradhatok, a második szemembe ugyanezt mondotta — abban az esetben, ha nem szakadok el az erdélyi ref. püspökségtől; gondoljuk ehhez azt a román lapokban személyem ellen kiadott számtalan rágalmazó cikket, melynek 6—8 hónap alatt soha vége-hossza nem volt s melyek ellen maga *Zulauf* osztrák cs. és kir. konzul is hasztalan tiltakozott, mert jó pénzért azok minden héten ismételtettek: természetesen fogja találni minden józan gondolkozású ember azt, hogy állásomról való lemondásom elfogadását kértem.

Bár igen nagy vigasztalásomra szolgált *Zulauf* konzulnak azon előttem tett nyilatkozata, hogy ő Beust báró külügyér rendeletéből ellenem nyomozást hajtattott végre és örömmel nyilváníthatja azt, hogy ő egész Bukurestben nem talált olyan embert, a ki felőlem legkisebb rosszat mondott volna: mégis megelégettem a küzdelmet, mert láttam a román minisztérium magatartását.

Személyesen jelentem meg *Jordachi Filipescu* házában a román minisztertanács előtt, nem kérve egyebet tőle, mint személyes biztonságot. Midőn beláttam, hogy ezt is hasztalan kísértettem meg és konzulunk minden igyekezete füstbe ment: megérlelődött bennem a komoly

elhatározás, hogy kiürítem a csatatért s átengedem a diadal örömét a missziónárius püspöknek. Beláttam, hogy a Türr tábornok és Éberrel kötött ismeretséget nekem Bécsben és Bukarestben meg nem bocsátják.

»Haj, édes tiszteletes úr, — mondá egykor Zulauf báró — ha nekem 30 ezer fegyveres állana rendelkezésemre, nem mozdulna ön innen.« Jól tudtam én már akkor, hogy miért kell mozdulnom.

»Itt mi vagyunk az urak«, — felelte Ghyka Döme (Beizade Mitika), midőn egyházunk állását, múltját előtte elbeszéltem és előadtam, hogy én mi úton jöttem volt Bukarestbe.

Ilyenek hallása után csakis a felpakolás maradott hátra. Védelmeztem álláspontomat a végsőig s ez ma is megnyugtatómra szolgál, hogy azt tettem.

2. A hazautazás kinjai 1869. július 28-tól aug. 5-ig.

Miután 14 év alatt szerzett holmink nagyobb részét elvesztegettük s a könnyebben hordhatókat felpakoltuk, 1869 július 28-án délután 3 órakor *apósom**) házától kedves nőmmel Veres Borsza türkösi csángó szekeres 6 lovas szekeren neki indultunk a bizonytalan jövőnek. Hogy nőm szüleitől, testvéreitől milyen fájdalmasan szakadt el, ezt leírni fölösleges.

Íme 14 évi önfeláldozó munkásságom jutalma! Erre azonban legyen elkészülve minden pap, a ki Krisztus keresztjét hordozni el van szánva.

Július 28-án *Cziganesten* háltunk. Valami oláh-czigány zenekar megismert és húzni akart egyet. Fizettem, hogy ne fáradjon. Július 29-ikén Plojesten ebédeltünk kecskeméti *Varga János* városi mérnöknél, kivel állandó barátságban éltem. Estére *Kimpinára* s július 30-án es-

*) Meghalt 1890. márczius 8-án Bukarestben.

tére a ma oly híres *Szinájba* érkeztünk, a hol bizonyos maró veres állatkák miatt, a szobából a szekér alá kellett huzódnunk. Julius 31-én a tömösi vámokon átvergődve, midőn hazánk földjére léptem, levett kalappal hálát adtam Istennek, hogy annyi viharos küzdelem után legalább becsülettel térhettem vissza abba a hazába, melyet 14 év alatt egy pillanattig sem feledtem.

Az alsó-tömösi vámon alól találkoztam egy teljesen magyarba öltözött, kis termetű úri emberrel, ki a nagy melegben magyarkáját karjára vetve, gyalogolt az országúton lefelé. Szekeresünk megismerte *Borcsa Mihályt*, a ma is élő bácsfalusi derék ág. ev. papot. Megállítottam szekerünket és rövid ismeretség után meghittam, hogy üljön fel szekerünkre. Ő aztán viszonzásúl ebédre hívott meg házához. Szombat nap volt. Augsztus 1-je vasárnap lévén, egész nap Borcsánál maradtunk, a ki és kedves neje néhai Bacsoni Anna, elhalmoztak székely vendégszeretetükkel. Vasárnap délután meglátogattuk Türkösön Nagy László volt honvédtiszt derék közjegyzőt, a ki a türkösi ág. ev. iskolát építtette s a ki később, mint honvéd őrnagy halt meg Szász-Régenben. Augusztus 2-án délre Hidvégre érkeztünk *Nagy Sándor* ma is élő ev. ref. pap kedves barátomhoz. Ott találkoztam Réthy Lajos öcsémrel, ki már ki volt nevezve tanfelügyelőnek és Orbán Ferenczcel, a brassói áll. iskolák mai derék igazgatójával, a ki akkor Nagy Sándor barátomnál házi nevelő volt. Ma is emlékezem, hogy Nagynak nyakába borultam és sirtam, mint a gyermek, mondván: »Semmi sem fáj egyéb, csak az az egy alávalóság, hogy mint tolvajt a román bünfenyítő törvényszék elé hurezoltak, s bár teljesen ártatlannak találtak, ez az egy tényök fájni fog halálomig.«

Nagy Sándor és Réthy Lajos alig bírtak megvigasztalni. Még azon nap délután Szász-Magyarósra hajtottunk

s ott a vendéglőben háltunk. Augusztus 3-án délre Köhalomba érkeztünk. A magyarósi erdőn Gärtner Károly mérnök által készített pompás országút vonult át, a mely még ma is jó karban van. Az Olton hajón vittek át; súlyos szekerünk és még egy kisebb két lovas szekér annyira lenyomták a hajót, hogy csak hajszálnyira voltunk az elsüllyedéstől, de Isten megtartott, hogy küzdjek tovább is.

Estére valami útszéli szász fogadóba szállottunk. Itt találkoztunk Horváth Lászlóval, a mai Kis- és N.-Küküllő vármegyei kir. tanfelügyelővel, a ki Erzsébetvárosba sietett többed magával megyei közgyűlésre. Ekkor már régen hazakerült ő is Garibalditól. Örömmel értesültem, hogy testvére Gyula is szerencsésen haza érkezett, kivel aztán M.-Vásárhelytt találkoztam. Augusztus 4-én délre *Segesvárra* és estére *Balavásárra* érkeztünk. Kedves nőm mindennap kérdezgette tőlem: »Messze van-e még az a M.-Vásárhely? Balavásáron Orbán József ref. pap, tanuló- és fogoly-társamnál háltunk, kinek áldott jó neje Nina, Cseh Ferencz egykori tanuló társam nővére, végtelen szívéllyességgel fogadott.

Augusztus hó 5-én korán keltünk és indultunk, megörvendeztetvén a nagy meleg és hosszú utazás alatt teljesen kimerült kedves nőmet, hogy ma délben M.-Vásárhelytt ebédelünk. Valóban délután egy órakor meg is állott szekerünk a kis templom előtt. A vásárosok, épen csütörtök lévén, már szállingóztak haza felé. Egy ilyen hazafelé igyekvő székely asszony felpillantván a nagy szekér ernyője alá, így kiáltott fel: »Ne, te ne! Milyen szép asszony ül ott fenn a szekeren!«

Ez volt 9 napi kínos utazásunk jutalma, mert tudtuk, hogy nem bók, hanem őszinte szívből származott. Mindketten elmosolyodtunk és siettünk leszállani az ernyő alól, a hol a forró-meleg már-már kiállhatatlan volt.

Még sejtelmem sem volt arról, hogy mi sors vára-
kozik reám idehaza. Annyit mégis hittem, hogy oly sok
igazságos küzdelem után, talán csak megérdemlek egy
hazai falusi ref. parochiát.

Más volt felőlem megírva a végzet könyvében. . .

3. Maros-Vásárhelytt 1869 augusztus 5-től — 1870 junius 9-ig.

Anyaszentegyházamat, a magyar nép- és közműve-
lődést és a magyar nemzet érdekeit Bukarestben 14 évig
(1855—1869) önzetlenül és híven szolgálva, 1869. aug.
hó 5-én oda érkeztem vissza, a honnan 1855 márczius
hó 20-án oly fényes reményekkel távoztam volt, haza-
hozván két kincset, u. m. egy bukuresti hű magyar nőt
és tiszta öntudatomat.

Maros-Vásárhelytt néhai *Kovács Áron* ev. ref. pap
kedves barátomhoz szállottunk a szent-Miklós-utczában
fekvő úgynevezett *kis templommal* szemben lévő ref. papi
lakba. Kovács Áron és neje kiváló szivélyességgel fo-
gadtak. Veress Borcsa türkösi csángó szekeres Bukurest-
ből Maros-Vásárhelyig 9 nap alatt hozott be, 24 drb.
aranyért, melyet kedves nőm eladott zongorájának ára-
ból fedeztünk. Ládáinkat Kovács Áron csűrébe raktuk
le, ki nekünk középső szobáját engedte át.

Néhány nap múlva átköltöztünk a *Nagy Antal* ev.
ref. tanító udvarán lévő ref. új iskolaépület egy nagy ter-
mébe, mely akkor üresen állván, az egyház szíves volt
nekünk ideiglenes lakásul átengedni. E nagy, kongó te-
remben egy kis fekete íróasztal és három fekete szék
képezte összes kölcsönzött bútortatunkat. Ágyfánk nem
volt, hanem két kis lóczára fektetett három szál deszka
képezte ágyunkat. Eszembe jutott akkor dr. Oroszhegyi
Józsa barátom, a ki még ennyi bútorttal sem rendelkezett
volt Bukurestben és mégis jól találták magukat a földön.

Kedves nőmet, ki születésétől fogva a szőnyeges szobához volt szokva, azzal vigasztaltam, hogy nem fog ez sokáig így tartani.

Abban a puszta szobában töltöttünk mi félévet, megnyugodva Isten akarátában, a ki ezt a csapást reánk mérte. Ebédet a ref. kollégium nyomdászától, *Imreh Sándor* 48-as honvédhuszár bajtársamtól hozattunk. A reggeli és vacsora a háztól telt ki. Tűzifát a kibédi székely atyafiaktól vásároltam a fapiaczon és magam vágtam fel minden csütörtökön délután s nőmmel behordottuk. Midőn egy alkalommal a kibédi atyafinak azt a megjegyzést tettem, hogy a fa nagyon drága, még Bécsben sem drágább, az atyafi így vágott vissza: »Bécsben nem. de Pesten drágább.« Katona volt s ismerte a világ folyását. — A mosást minden héten nőm egyedül végezte s a fehérnéműt hol az udvaron, hol a szobában terítette ki s szárasztás után ő maga vasalta le.

Nekem első dolgom volt *Péterfi József* esperest felkeresni és pártfogását kérni azon esetre, ha pályázni fogok. Két ekklézsia volt akkor, üresedésben u. m. a kibédi és a vajai. A kibédi Szász János, néhai Szász György tancsi ref. pap testvére elhalálozása következtében jött üresedésbe. A vajaiban, melyhez a göcsi és a kis-görgényi leányegyházak is tartoztak, élt még *Albert János*, ki 1846—1852-ig m.-vásárhelyi ref. pap volt, 1852—1857-ig pedig fogoly Josefstadtnban; de 1869-ben annyira el volt már gyengülve, hogy segédlelkészről kellett gondoskodni. Azt reméltem, hogy e két egyház közül valamelyikbe meg fognak választani, ha pályázok.

Kibédre már 1869 október 10-én elmentem próbára s reméltem, hogy a karácsonyt már ott fogjuk megérni, s ezt annál inkább, mert a hívek prédikálásommal nagyon meg voltak elégedve. Fölkerestek ezalatt a nagykendi ref. hívek is, a hol 1846-ban prédikáltam volt és

kértek, hogy pályázzak oda, mert ők meg fognak választani. Nem tettem, mert Kibédet jobbnak tartottam. Pályáztam volt a szamos-ujvári ref. egyházhoz is, melynek papi állomása akkor üresedésben volt. Fölvettek a pályázók közé és Báthori Dániel széki esperes tudósított, hogy próbatételre 1869 október 3-ika tűzetett ki. Sürgönyöztem, hogy a pályázattól visszalépek s ezt is Kibédért tettem. Azonban Kibéden a pályázat letelte után sem ejtetett meg a választás és e miatt a telet is az említett kongó szobában kellett eltöltenünk.

Foglalkoznom kellett valamivel, mert a dologtalanságot teljes életemben utáltam. Nekifogtam tehát és több francia és német prédikátor műveiből prédikációkat dolgoztam át s ezek közül néhányat a várbeli és a kis templomban elmondottam. *Horváth Gáspár* ref. tanár barátom, a Teleki-könyvtár őre szívességéből történelmi munkákat olvastam. Akkor jöttem arra a gondolatra, hogy a »Növendékek Lapja«-ban megjelent történelmi dolgozataimat, több más adattal kiegészítve, önállóan kiadom Ezek mellett a Szász Béla tanár által ott szerkesztett »Székely Közlöny«-be, a »Kolozsvári Közlöny«-be és a »Magyar Polgár«-ba irogattam és Balázs Antal s Gencsi István róm. kath. középiskolai tanár barátaimat a francia nyelvre tanítottam. Tolnay Lajos akkor ottani ref. lelkész és Veszely Károly róm. kath. főpaphoz eljárógtam, kiknek szívességét ma is hálával ismerem el.

Ezekkel aztán meglehetősen elfoglaltam magamat, nőm pedig a gazdasszonykodással; de a bizonytalan jövő mégis szüntelen emésztette lelkemet. Szegény jó nőm is unni kezdte a kínos helyzetet és sürűbben kezdte kérdegetni, hogy mikor lesz már az a papválasztás Kibéden? — Az anyagi gondok is kezdetek vállaimra nehezedni, de ettől az erdélyi ref. consistorium csakhamar megszabadított, mert kétszáz forintot utalványozott ré-

szemre, hogy legalább az éhenhalás miatt ne aggódjam. Néhai báró Kemény Ferencz, a főconsistorium elnöke, Szász Domokos mai püspökünk által kérdeztette meg bizalmasan, hogy van-e miből éljünk? s megtudván helyzetünket, úgy küldötte a 200 frt segélyt.

Ily helyzetemben végtelen jól esett a marosvásárhelyi »Egyenlőségi Kör«-nek már 1869 augusztus hó 15-én, tehát odaérkezésem után már tíz nappal hozzám intézett következő szép levele:

Szám XI.— 8. 1869.

Tiszteletes Koós Ferencz ev. ref. lelkész úrnak

Maros-Vásárhelytt.

Miután tiszteletes úrnak a szomszéd Románia fővárosában több évi tartózkodása alatt, mind saját egyháza, mind szülőhazája, mind saját nemzete jólléte és boldogítására tett fáradozását az egész magyar haza elismerte: a helybeli »Egyenlőségi Kör« igazgató válaszmánya, hogy e kis város polgárai is némileg a méltánylat- s ebből folyó megtiszteltetéshez járulhassanak, meghatározott, hogy tisztelt uraságod értesíttessék, miként e városban tartózkodása tartamára az »Egyenlőségi Kör« élvezetében díjtalanul részeltetik s ez jegyzőkönyvbe igtattatni rendeltetik.

Az »Egyenlőségi Kör« igazgató válaszmányának 1869. augusztus hó 15-én tartott gyűléséből kiadta:

Orbán József, a kör jegyzője.

E szíves figyelmet mély hálával fogadva, a körbe lapok olvasása végett pontosan eljárógattam.

Látva azonban azt, hogy a kibédi papválasztás napról-napra huzódik, írtam néhai *Nagy Péter* püspök úrhoz is, kitől 1869 november 19-én következő magánlevelet kaptam:

Kedves Tiszteletes úr!

Dr. Lukács Farkas úr írt közelebbről Bukurestből, hogy Czelder püspökké akarja magát tenni és a missiói

egyházakat a román kormány alá adni. Ezt én az egyháztanács elé terjesztettem és az egyháztanács írt is fel a cultusminiszteriumhoz; de a magyar cultusminiszteriumtól megütheti a menykő valamennyi ref. egyházat a missióban, mert az államtitkár úr kizárólag sárospataki szellemű. — A »Czelder-ügy« most van sajtó alatt, körülbelül tíz ívnyi röpiratka lesz; megértheti belőle minden egyenes lelkű ember a dolgok valódi állását.

Tiszteletességed helyzetét, nincs miért írjam, lelkemből sajnálom; én minden tölem telhetőt megtettem a baj elhárítására, de nem sikerült. Ne vegye rossz néven, ha tanácsolok valamit: Az államsegélyben részesedés iránti kérvények beadásának határnapja e hó vége; s ne átálja azért folyamodni a méltóságos egyháztanácsához, úgyszintén azért is, hogy a mélt. egyháztanács a miniszterium útján eszközölje tiszteleted visszatartott fizetésének kiadását. Tiszteletedet az egyháztanács választotta bukuresti pappá, ennek firmája alatt ment ki, ennek védelméhez kell folyamodni.

A tordai lelkészi állomás még nincs köröztetve; az egyházközség ugyanis nem akarná az állomást betölteni, hanem a lelkész fizetéséből tornyot akarna építeni. Azonban az ügy még nincs eldőlvé

Nagyon rosszul esnék nekem, ha egy némely ember kétszínüisége miatt tiszteleted reményei meghiusulnának; én e tárgyban fölkértem volt az illetőt és mindent ígért nekem, de egy némely ember ígérete ápril hó.

Isten áldását tiszteletednek!

Kolozsvártt, 1869. november 29.

Szerető barátja *Nagy Péter.*

Én látva, hogy a kibédi papválasztás mesterségesen húzódik, 1870 márczius hó 6-án a vajai egyház segédlelkészi állására is pályáztam; prédikáltam Vajában, Göcs és Kis-Görgény leányegyházakban. Egy hét múlva meg-

történt a választás Péterfi József esperes és gróf Toldalagi Viktor főgondnok vezetése alatt. — Egy szavazattal elbuktam és megválasztatott egykori tanítványom, *Lőrinczi Dénes*, ki aztán Péterfi egyik leányát Zefit vette el; de már elhalt s a fiatal papné özvegyen maradt.

Ez a választás engem aztán végkép kiábrándított. Határozottan föltettem magamban, hogy történjék velem akármilyen próbára ebben az életben többé soha sem megyek. Kibéden a választás még függőben volt, de arról is végképen lemondottam. Néhai Mikó Mihály, Maros-zék lelkes főbirája, több ízben meghívott asztalához; ő ismerte helyzetemet. A vajai választás után megtudva, hogy én a papi pályától meg akarok végképen válni, felajánlotta, hogy fogadjam el a »Székely Közlöny« szerkesztését. Kijelentettem, hogy nem czélom a sikamlós szerkesztői pályára lépni, hanem kegyeskedjék engemet a cultusminiszter úr figyelmébe ajánlani. Azonnal megígérte s folyamodványomat a legmelegebben ajánlotta. Én is írtam azonnal néhai Molnár Aladár és Szász Károly barátainknak és Éber Nándor orsz. képviselőnek, fölfejt-
vén előttük kínos helyzetemet.

Molnár Aladár, e nemeskeblű barát, tüstént válaszolt következőleg:

»Tisztelendő lelkész úr! Ma vett szíves soraira megnyugtató válaszszal szolgálhatok, miként teljesen reményelem, hogy ha valami olyan »non putarem« közbe nem jő, a minő (tapasztalásom szerint) a legbizonyosabb dolgokban sem lehetetlen, — még május, legfennebb junius hóban meg is kaphatja a dévai képezdébe tanáru kineveztetését. Legalább ő exciája szándékozik ott még a nyári hónapokban egy ideiglenes cursust nyitni már fun-gens tanítók számára.

Szíves tisztelettel vagyok — Buda, 1870 május 6-án
kész szolgálja *Molnár Aladár.*«

Szász Károly, a mindig hű és igaz barát, következőleg irt:

»Kedves barátom Feri! Tudva, mily jól esik a valószínűség előtt a biztató szó, írom e pár sort.

Kinevezésed a miniszter elébe van terjesztve s csak aláírásra vár. Semmi ok sincs attól tartani, hogy azt az utolsó perczen visszavonná, mit előbb megígért nekem is — s mint Éber Nándor mondja, neki is. E szerint teljes hittel lehetsz az iránt, hogy néhány nap múlva ki leszel nevezve Dévára, a felállítandó tanítóképezdehez rendes tanárnak 1000 vagy 1100 frt. fizetéssel és ideiglenes igazgatói teendővel is megbízva, mely tisztért külön 200 forint fizetéspótlék jár. Azt hiszem, az Déván becsületes fizetés.

A miniszter úr, mint előttem monda, azt várja tőled, hogy azon oláhos vidéken (tanártársaid egyike is oláh lesz) *igen eszélyes* eljárással, a mellett tevékenységgel, feszített szorgalommal működjél s hogy bebizonyítsd, mily valótlan ellenségeid állítása, hogy *nyugtalan és megférhetlen ember vagy*. Azt hiszem, baráti szolgálatot teszek neked, ha ezt megírom; jó tudnunk, mi szemmel néznek ránk s mit várnak tőlünk a nagyok, kiktől sorsunk s jövőnk függ.

Isten veled; várj még egy kissé türelemmel, szenvedéseid és nélkülözéseid végükhez közelednek.

Pest, 1870. május hó 28. Őszinte barátod *Szász K.*

Áldott emlékü néhai br. *Eötvös József* közoktatási m. kir. miniszter 1870 május 26-án, áldozó csütörtökön írta alá a 11.277. szám alatt kelt kinevezési okmányt, melylyel a dévai állami tanítóképezde rendes tanárává és ideiglenes igazgatójává kinevezett. — Kineveztetésem csakhamar megjelent a »Budapesti Közlöny« 1870 évi május 31-iki számában, mit még azon napon megsürgönyözött nekem *Szász Károly* barátom és június 1-én a

nemeskeblű Molnár Aladár. Junius hó 4-én megkaptam a postán a kinevezési okmányt. Most aztán egymásra érkeztek barátim részéről a legszivesebb üdvözlések.

1870 ápril 23-tól junius hó 9-ig ismét boldogult Kovács Áron adott szállást, mert az egyház az általam ingyen birt szállást haszonbérbe adta s így abból ki kellett költöznünk. Kovács Áron végtelen sok jóval volt hozzánk azon 10 hónap alatt, melyet Maros-Vásárhelytt töltöttünk, mit soha elfelejteni nem fogunk, míg Isten életünket megtartandja.

Hogy ki terjesztette felőlem azt a hírt, hogy én nyughatatlan és megférhetetlen természetű vagyok, nem tudtam meg soha, de néhai Nagy Péter püspök imént közölt leveléből sejtem.

Vége volt ezzel a legkeservesebb megpróbáltatásoknak, melyeket 1868 szeptember hó 1-től 1870 május 31-ig kiállottam s mely alatt annyian összeroskadtak volna. Engem fentartott e megpróbáltatások napjaiban annak tiszta tudata, hogy nem érdemeltem meg, hogy a legjobb ügyért szenvedtem, midőn a romániai ref. egyházakat a Czelder, Rosetti, Cogalniceano ármánykodásaikkal szemben utolsó óráig védelmeztem. Ezért ma is önérzettel gondolok vissza a meghurczoltatás e keserű éveire; mert közel két évre terjedett volt az, mely alatt anyagilag mindent elveszítettem, de megmaradt tiszta öntudatom, hogy helyesen cselekedtem: a legdrágább egyházi és nemzeti ügyet védelmeztem.

4. Utazás Maros-Vásárhelyről Dévára.

Maros - Vásárhelyről 1870. junius hó 9-én délután indultam útra Déva felé kedves nőmmel. Nyárádtőig elkísértek Kovács Áron, Balázs Antal és Gencsy István kedves barátaim. Éjszakára M.-Ludasra érkeztünk s ott Hancz Pál régi barátomnál háltunk meg. Ott korán reggel

fölkerestem a temetőben Hancz Pál első nejének *Kiss Blankának* és *Nyerges Ferencznek* sírjait, a mi Hancz Pál barátomnak végtelen jól esett. Pénteken délre, június 10-én Kocsárdon Sükösd Ferencz régi barátom és pap-társamnál ebédeltünk s estére Gy.-Fehérvárra érkeztünk — természetes, hogy tengelyen, — mert a vasut Arad-ról csak Gy.-Fehérvárig volt készen. Június 11-én szombaton ott maradtunk, megtekintettük a nagy templomot, a pénzverdét, az iskolákat, az 1848 február hóban Piskinélelesett osztrákok emlékoszlopát, a külvárosban a »Nap« vendéglőt, melyben 1848-ban honvéd fogoly voltam. Imecs Jákó, a csik-szeredai r. kath. középiskola mai érdemes igazgatója és Kovács Ferencz ma m.-vásárhelyi derék r. kath. plebános-esperes s az Emke buzgó oszlopa voltak, kik minket Gy.-Fehérvárt a legszívélyesebben fogadtak. Velük 1868-ban Romániában tett körútjuk alkalmával ismerkedtem meg. Lelkes két r. kath. magyar pap s díszei ma is a r. kath. papságnak.

Június 12-én, vasárnap reggel fél nyolcz órakor vasutra szálltunk és déltájt már Dévára érkeztünk. Kedves nőm ekkor ült legelőbb vasuton, de azután volt alkalma eleget utazni azon.

Mikor már Déva piacznán voltunk, nőm még mindig azt kérdezte, hogy mikor érünk a városba. Azt hitte, hogy falun vagyunk. Nagy különbség van ám Déva és Bukurest között, de a hű nő elvégre is akárhova elkiséri férjét.

Szerencsére a Magyar-utczában szép szállást kaptam az Appel-féle házban, mely ma a dr. Balog Pál barátomé, s ez némileg megnyugtatta nőmet, kinek nagyon megtetszett aztán az ablakok alatt folyó patak csöndes csörgedezése, a festői várrom és szép kert.

1870 június hó 15-én, szerda napon letettem a képezde igazgatói esküt *Szeremley Lajos* kir. tanácsos tan-

felügyelő kezeibe s ezzel megkezdettem igazgatói működésemet, mely ott három évig tartott.

1849-ben Déván tettem le a fegyvert, 1870-ben ott állottam a hazai tanügy lelkes seregének szolgálatába. Húsz év repült el ismét azóta s e húsz év is oly sok édes és keserű emlékeknek vált reám nézve gazdag tárházává. . . .

5. A póttanfolyam Déván.

Üdvös eszme volt a póttanfolyam megvalósítása több tekintetben.

Érintkezési pontul szolgált a különböző felekezetű és ajkú néptanítóknak, kik egymást addig együtt nem láthatták. A tanítók napidíjt kaptak s így lehetővé vált a hat heti póttanfolyam benépesítése.

Ugy emlékezem, hogy összesen mintegy hetvenen gyültek össze. Tanhelyiségül a mai állami tanítóképző régi épületét használtuk, a tanítók a városon voltak elszállásolva. Tanárok *Samu József*, *Petri Vazul* és én voltunk. Segédtanáru *Balázs Lőrinczet*, a tanfelügyelő tollnokát alkalmaztuk. A tanítás feladata volt a népis-kolai tananyagok módszerének ismertetése. Nekem a földrajz és történelem jutott, Samu József az írva-olvasás, a mennyiségtan, Balázs Lőrincz a természetrajz módszere-t adták elő; Petri Vazul mindezeket románul.

Samu és Petri már akkor kitűnő képzőintézeti tanárok voltak, én és Balázs csak ujonczok. De iparkodtunk s nem szégyenlem bevallani, hogy Samutól és Petritől megkérdeztem, a miket nem tudtam és ők kollégialis szívésséggel közölték velem ismereteiket.

Szép egyetértésben repült el az a hat hét tanárok és tanítványok között.

Még emlékem is van az első póttanfolyamról, t. i. az a fénykép-csoport, melyen tanárok és tanítók együtt vétették le magunkat.

6. Gróf Kun Kocsárd és „Történeti dolgozataim.”

Maros-Vásárhelytt már-már készen voltak »Történeti dolgozatom« nyomtatásával, midőn eszembe jutott, hogy gróf Kun Kocsárdnak ajánlom, ki a dévai áll. k.-intézet gondnokságának tagja volt. Irtam azonnal, 1870. július 11-én a nemeskeblű grófnak, a ki már azon hó 13-án kelt, ma is birtokomban lévő kedves levelével örvendeztetett meg:

»Tiszteletes igazgató-tanár úr!

E folyó hó 11-én hozzám intézett becses sorai által beleegyezésemet óhajtván megnyerni, hogy nagyérdekű történelmi munkáját nekem ajánlhassa: sietek kívánsága szerint megnyugtatni, hogy ha az ajánlás indoka nem kiüntetés, hanem csak irántam való jóindulatának záloga akar lenni, kívánatába beleegyezni s ez által részemről is viszonzó hajlandóságomról tanuságot tenni, nagy örömmel tartom.

Megkülönböztetett tekintettel maradtam a tiszteletes igazgató tanár úrnak — Algyógy, 1870. július 13-án, elkötelezett szolgája *Gróf Kun Kocsárd.*“

Történelmi dolgozataimat, melyet az erdélyrészi magyar sajtó kedvezően fogadott, ötszáz példányban nyomtattam ki; az előfizetések és a nemeslelkű gróf adománya a nyomtatási költséget fedezték, jövedelemre úgy sem számítottam. Szándékom volt még egy kötetet kiadni a Moldovában folytatott magyar hadjáratokról, de ennek kidolgozására új pályámon maig sem értem rá.

7. A dévai állami képzőintézet.

A hat heti póttanfolyam után szép reményekkel mentünk szembe a képzőintézet megnyitásának. Szeremley Lajos tanfelügyelő tapintatosan állította össze a gondnokságot, teljesen kielégítvén a nemzetiségi és felekezeti érdekeket. Tagjai közül kiválóbb egyének voltak: gróf Kun

Koesárd, Pogány Károly, György István hátszegi r. kath. lelkész, Pipos János, a volt Zaránd vármegye nyugdíjazott főispánja, a ki túlzó nemzetiségi eszméket táplált ugyan, de a gyűlésekben ezeket csak csinján fitogtatta. Ilyen művelt egyénekkel élvezet volt tanácskozni.

Én a képezde megnyitásáig, nem lévén akkor Déván ref. lelkész, Nagy Péter püspökünk felkérésére egyes egyházi szolgálatokat is teljesítettem, u. m. kereszteltem és temettem, de templomban nem prédikáltam, mert Szeremley tanfelügyelő abban a nézetben volt, hogy ez az állami képzőintézet hátrányára fogna válni.

A szünidőt arra is felhasználtam, hogy *Aradra* rándultam és bútort vásároltam, minthogy akkor semmink sem volt s szent-Mihálykor az Appel-féle házból át kellett költözni a szomszédba a néhai Pogány Rákhel házába. Aradról hazatérve, Szeremley tanfelügyelővel *Hátszeg vidékére* tettünk kirándulást, minthogy ott a Vaskapu tor-kában fekvő *Zajkán* községben állami iskolát állított fel. Déváról *Vajda-Hunyadra* mentünk, a hol a várat tekintettük meg, melyet akkor kezdettek renoválni. Innen gyalog sétáltunk ki *Rákosdra*, a hol szintén áll. iskolát akart állítani. Csodálatos kálvinista falu volt ez a Rákosd, melyben a papon és tanítón kívül senki sem beszélt magyarul. Ezt előre tudva, mihelyt a községbe érkeztünk, megszólítottam egy velünk szembe jövő öreg embert, kérdezvén tőle: »Beszél kend magyarul?« Az öreg oláhul ezt felelte: »Tudok, de a nyelvem nem jár rá.« — Azt hiszem, hogy ma 20 év után már rájár ott mindenkinek nyelve a magyarra.

V.-Hunyadról *Farkadinra* mentünk. Ott lakott volt már *Lónyai Béla gróf* szép fiatal nejével. Épen a kastély rendbehozásával volt nagyon elfoglalva, de azért minket igaz vendégszeretettel fogadott. A kastély udvarán nagyon sok római sír- és más köemlék volt esinosan rendezve.

Innen *Zajkánba* siettünk, a hol a község bíróját, egy törülmetszett középkorú, termetes és jóképű román atyafit, *Hunyadi János*nak hittak. Adtam is neki ezért egy hatalmas parolát. Büszke volt arra, hogy ő nemes ember. *Zajkányból Poklisára* siettünk *Pogány Ádám*hoz, kinél egy igen szép fehér márvány nő-szobrot láttunk a rómaiak korából, csak egyik karja hiányzott. — Szeremley szívesen vitt magával, mert ő a román nyelvet gyengén beszélte s erre főleg *Zajkányban* nagy szükség volt. Ezen kirándulásunkat a »Reform« című pesti lap tárczájában írtam le.

Elközelgetvén ezalatt a képzőintézet megnyitása, a gyakorló iskolába mintegy 70 gyermek iratkozott be s ez jó jel volt, mert a közönség bizalmáról tanuskodott az új intézet iránt. Magam kivittem őket több ízben a szabadba, én is tanítottam őket egy ideig, minthogy gyakorló isk. tanítónk még nem volt s csak 1871. januárban érkezett meg *Adorján Miklós*, addig deési ref. tanító, Szeremleynek sógora és nekem az 50-es években a m.-vásárhelyi ref. kollégiumban tanítványom.

A képzőintézetben az 1870/71-ik tanévben kétféle tanfolyam volt, u. m. egyéves tanfolyam olyan ifju tanítók számára, a kik oklevelet óhajtottak szerezni, és a rendes 3 éves tanfolyam első osztálya. Mindkettő magyar tannyelvű, mert román fiu csakis egy jelentkezett, t. i. a szászvárosi gör.-kath. pap fia, *Burszán Miklós*.

A tanárok közül *Samu József* leköszönt és hazament *Zentára*, helyébe *Balázs Lőrincz* lépett; szép készségsű ifjú volt, de 1875-ben áldozata lett szenvedélyeinek.

Az 1870/71-ik tanévet *br. Eötvös József* vall.- és közokt. miniszternek 1871. február 2-án történt halála tette emlékezetessé. Az ifjusághoz intézett gyászbeszédem megjelent a képzőintézet első évi értesítőjében.

8. Magyar társadalmi élet Déván 1870 – 73.

Az állami képzőintézet s majd az állami főreáliskola nagyobb élénkséget keltett a kis Déva városában. *Cserny József* képzőintézeti zenetanár az ifjakat több összhangú darabra betanítván, a jótékonycélú estélyeken több ízben felléptek. Én is tartottam néhány felolvasást, de tették ezt mások is. Így a képzőintézeti ifjuság hamar kulturális tényező lett Déva közművelődési történetében.

Ezen az úton jöttem én is közelebbi ismeretségbe a dévai és vidéki magyar úri családokkal, pl. Barcsai László főispán kedves családjával, Makrai László volt Kossuth-huszár századosomnál; báró Józsika Géza volt Kossuth-huszár tiszttel, Balog József városbíróval, Tóth László ügyvéddel, ki hét évet töltött volt Josefstadtban; dr. Balog Pál orvossal, Lázár Lajos, Farkas és György, báró Nopcsa László és Nopcsa Ferenczcel; az Izekuczokkal, Gyertyánfiakkal, Szeredai Ignác, László Ignác és több másokkal.

Ilyen ismeretségek következménye volt aztán az, hogy 1871-ben sikerült Déván nőegyletet alapítanunk, melynek elnöke báró *Bruckenthal Antónia*, a főispán művelt neje lett. A megnyitó beszédet én tartottam a »Curiá«-ban lévő lakáson a nagy teremben. Megnyitó beszédem nyomtatásban is megjelent, de nem bírok belőle bár egyetlen példányt. E nőegylet alapítókat gyűjtött s első céljául tűzte ki egy leányiskola alapítását, melyben az első évben a képzőintézet és az állami főreáliskola tanárai díj nélkül tanítottunk; én a magyar történelmet tanítottam. Az iskolát az Appel-féle házban nyitottuk meg s ez alkalommal is a megnyitó beszédet én tartottam.

Ilyen módon a dévai magyar társadalom egy igen fontos intézetnek vetette meg alapját, mely ma már mint állami leányiskola a legfontosabb missiót teljesíti. Nekem is nagyon jólesett, hogy a nőegylet és a leányiskola meg-

alapításában csekély tehetséggel szolgálhattam. Az elismerés sem maradt el, mert azonkívül, hogy az említett és még több más családnál otthonos lettem nőmmel együtt, maga Hunyad vármegye közgyűlése a következő megtiszteltetésben részesített:

Szám 180.—1870.

Tekintetes Igazgató tanár ur!

Megyénk közönsége örömmel ragadván meg minden oly pillanatot, melyben szellemdús erővel növelheti önkormányzati testületét, e czélból kedves kötelességet velt teljesíteni, a midőn a tek. igazgató-tanár urat báró Józika Géza tagtárs aanak indítványa folytán e nemes megye tiszteletbeli főjegyzőjévé határozatilag megválasztottnak nyilvánította. Miről oly megjegyzéssel kívántuk értesíteni, miszerint hivatali hitének letétele végett a főispán úr vagy a közelebbi megyegyűlés előtt jelentkezni szíveskedjék.

Nemes Hunyadmegye képviselő bizottmányának Déván, 1870. deczember hava 17-én tartott rendes évgyedyes közgyűléséből. —

Mondanom sem kell, hogy ezen kitüntetést nemcsak hogy hálával fogadtam, de még ma 20 év múlva is büszke vagyok reá.

Meghonosultunk Déván a minket őszintén szerető s általunk viszonzlag szeretett derék magyar családoknál és társas összejöveteleikben. A bukuresti magyar papné egyszerre honn találta magát e vendégszerető körökben, s miután Déván nem lehetett a »brutár«-hoz (kenyérsütő) küldeni zsimláért, megtanult magyar kenyeret sütni, tyukot, libát, pulykát ültetni, az apróságokat fölnevelni, a kertbe veteményezni, virágot ültetni, gyomlálni. Egy szóval olyan helyre magyar gazdasszony vált belőle, minőről nem is álmodtunk volt Bukurestben, a hol a gazdasszony még az ivóvizet is pénzért veszi. Pater *Pap Dani* volt

bukuresti barátom, 1870-ben már dévai zárdafőnök, egy pár pulykát ajándékozott az új gazdasszonynak s ebből nőm pár év alatt 150-re szaporította a haragos nemzetiséget. Az anyapulykát elnevezte *guardiannak*; de nem sértés, hanem a legnagyobb megtiszteltetés akart ez lenni, a min mi a zárdában sokszor jókat neveltünk.

Szabad óráimban a francia nyelvből leczkéket adtam dr. Balog Pálné, Pogány Beta urnőknek, Másvilági Róza, Gyertyánfi Nina és László Gizella kisasszonyoknak; ez is hajtott a konyhára, de a mi főbb, sok kedves családdal hozott szorosabb ismeretségbe és így kellemessé tette a dévai életet.

A lapokba is irogattam, mert ez már második természetemmé vált s úgy látszik, hogy csak a halál veszi ki a tollat kezemből. A Szász Béla szerkesztése alá került »Kolozsvári Közlöny«-be rendszeren »Dévavári« álnév alatt írtam. A Balázs Antal által szerkesztett »Erdély« című szépirodalmi lapba báli és más tudósításokat küldöttem. *Barcsai László* főispán nagyon szeretett ezen munkásságomért s ő maga is, közel 70 éves létére verseket irogatott és néhányat nekem adott emlékül. Én kettőt még ma is őrzök; néhányát kiadattam Balázs Antal barátom lapjában.

A Barcsai és Makrai családokra ma is hálával emlékezem. Általában a dévai magyar társadalom minden mozgalmában tevékeny részt vettem, s ez visszaadta kedélyem rugékonyságát. A megye közgyűléseiben, a kaszinó és nőegylet választmányainak havi gyűléseiben, az országos képviselők választásában teljesítettem polgári kötelességeimet. Mindezek mellett azonban igazgatói teendőimet, melyhez a pénztárnokság és a gondnoksági jegyzőség is járultak, el nem hanyagoltam.

Az 1871/72. tanévben román tanítványaink is érkeztek. A koszt és szálláspénz nagyon megkönnyítette

a tanulhatást rájuk nézve is; mert különbséget közöttük nem tettünk: egyedül csak a szorgalom és jó magaviselet döntött. A román lapok nagy zajt csaptak — világos, hogy dévai információ után s követelték, hogy a román ajkú tanulók minden tantárgyat anyanyelvükön tanulhasanak. Sürgönyileg hagyatott meg felülről, hogy ennek tegyünk eleget.

Igy lett a dévai áll. képezde két nyelvű, úgy a tanulók, mint a tanárookra nézve. Román tanárok Petri Vazul s ennek nyugdíjazása után *Candrea János* voltak. Én a történelmet, alkotmánytant tanítottam a románoknak, Balázs Lőrincz a természettant és számtant; Orbán Ferencz, ezen tanév elején kinevezett segédtanár a magyar tanfolyamon neveléstant és antropológiát, földrajzot és történelmet tanított. Nagy teher volt úgy Balázsra, mint reám, de megtettük. A román osztályokban a magyar nyelvet is én tanítottam. A két ajkú ifjuság és tanári kar között a második évben is megvolt az egyetértés. — Néhány tankönyvet Bukurestből kellett megszerezni, a melyeket inkább én használtam s ki tudtam választani belőlök a szükségeseket. Ezen könyvek miatt később sok lárma volt a lapokban.

A képzőintézeti ifjuság mivelte a kertet is. Ez a kézimunka kezdetben terhes volt, mert a kert évek óta el volt hanyagolva; a fiatalok zugolódtak is, de lassanként megadták magukat. Egyedül Pataki Alajos kertész volt az, a kivel, ha szerét tehették, sokat ingerkedtek. Egy alkalommal mandola-magot akart ültetni, de a fiuk mag helyett fehér kavicsokat löktek a kapa alá, a mandulát megették. Pataki várhatta, a mandula-csemetéket kavics magból. Ezt a csínyet csak két év múlva tudtam meg Máramaros-Szigeten.

A két nyelvű intézet több tanerőt igényelvén, így neveztettek ki *László Zsigmond* rendes, *Tarczali Lajos*

ideigl. helyettes segéd- és *Vig Ferencz* rajztanárnak. A segédtanárok az ifjúsággal étkeztek. Köztartás volt előbb *Tajtsek Ferencz*, később *Zöld Ferencz* vállalkozónál berendezve s az ifjúság a városon volt elszállásolva. Három év alatt legtöbb gondot, bajt és kellemetlenséget okozott a köztartás, melynél a vállalkozó szeretne minél többet nyerni, az ifjúság pedig minél jobban élni. Lett is belőle a harmadik évben országra szóló botrány.

A dévai áll. tanítóképző intézet története fogja talán százados ünnepélye alkalmával 1970-ben megörökíteni a szervezés nehézségeivel járni szokott ezerféle akadályokat, a vélemények elágazását, összeütközését. A t. olvasó elengedi nekem itt a részletekbe való bocsátkozást akkor, midőn olyan élő egyénekről volna szó, kiket önhibájok miatt a sors eléggé megostorozott. Az én kötelességem a megbocsátás, a mit meg is tettem.

1873. július hó 5-én meg kellett válnom a dévai áll. képezdétől és a kedves magyar társadalomtól; át lettem helyezve Máramaros-Szigetre addigi minőségemben. Helyembe *Madzsar János* a m.-szigeti áll. tanítóképezde igazgatója lépett, én meg az ő helyébe. Szeremley L. tanfelügyelő Felső-Fehér- és Fogaras megyékbe rendeltetett s helyébe *Réthy Lajos* neveztetett ki Brassóból.

9. Máramaros-Szigeten 1873 május hó 20-tól — 1876 július 28-ig.

A cholera már Déván is mutatkozott, midőn az 1873. év május hó 20-án 6123. szám alatt kelt miniszteri rendeletet megkaptam, hogy új állásomat mielőbb foglaljam el. Kedves nőm is megkapta e veszélyes betegséget s e miatt az átköltözést pár napig halasztanom kellett. A vezetésem alatt álló képezdei ifjúság meghattottan vett búcsut tőlem. Az ismerősök és hű barátok egész búcsujárást rendeztek lakásunkhoz. Most láttam

csak igazán, hogy mennyire szerettek ott minket s e miatt még kínosabbá vált a távozás, de mégis meg kellett annak történni.

Nem voltam abban az anyagi helyzetben, hogy állásomról végképen lemondjak. Aztán mindig fülemben esengett Szász Károly barátom gyöngéd figyelmeztetése, hogy odafenn engemet úgy mütattak be, mint *összeférhetetlen embert*. Csak az vigasztalt, hogy néhai Trefort miniszter, ki ez év február havában bízalmas ügyben Budapestre hivatott, nem táplálta felőlem ezt a tévhitet; másfelől én is új állomásomon megmútathattam, hogy nem vagyok én összeférhetetlen.

Mihelyt nőm egészsége némileg engedte, összepakoltunk s egy vasuti kocsiiban mindenünket előre küldtük Mármaros-Szigetre. 1873 július 5-én aztán mi is útra keltünk. *Lehmann Róbert* igazgató-tanácsi tag, ügyvéd, kedves barátom és neje Gálfy Zsuzsánna kísérték ki az indóházhoz többed magukkal. *Réthy Lajos*, az új tanfelügyelő már Déván volt. Szeremley tanfelügyelővel az indóháznál találkoztam. Azt hittem, hogy ez leend utolsó találkozásunk, de máskép történt.

Délre *Aradra*, másnap reggelre *Szajolba* érkeztünk. Ott bevártuk a Pestről délután 1 órakor érkező vonatot, melylyel július 6-án estére *Debreczenbe* érkeztünk, július 7-én pedig délelőtt 11 órakor *Mármaros-Szigetre*. Itt az ifjuság Semmler János zenetanár vezetése alatt az indóháznál kiváló szívélyességgel fogadott, a mi zaklatott helyzetemben kimondhatatlan jól esett.

A Madzsar János kollégám szállását foglaltuk el a Zöldkert-utcában.

Bukurestből Mármaros Szigetre! . . .

Hittem volna-e ezt valaha?

Oh, milyen idegennek éreztem magamat új otthonomban az első pillanatban! . . .

10. A mármaros-szigeti áll. tanítóképző.

Nem maradt sok időm a búslakodásra. A tanítóképző vizsgáinak egy része még hátra volt s ezek igénybe vettek néhány napot. A tanártársak: *Hetényi Kálmán*, ma ott igazgató, *Zafiri Lajos*, ma már nyugalomban, *Busicza János*, ma a sárospataki képzőintézetnél, *Piller György* — a gyakorló iskola tanítója, ma bajai áll. tanítónőképző intézeti r. tanár, — a legszívélyesebben fogadtak, irántam teljes bizalommal viseltettek. A képezdei növendékek és tanárok között kiütött vizsály a nagy szünidő alatt teljesen elaludott.

Én a szünidőt a levéltár rendezésére fordítottam, ezenkívül a »Máramaros« című lapba irogattam, melyet akkor *Szilágyi István*, az ottani ref. lyceum nagy tudományú igazgatója szerkesztett és *Várady Gábor* volt főmunkatársa. Utánam küldötték a »Kolozsvári Közlöny«-t is és irogattam abba is. Így aztán nem érkeztem rá az unatkozásra. Általában én minden kellemetlen napjaimban a kis réztollban kerestem és találtam fel leghívebb vigasztaló barátomat.

Az 1873/74-ik tanévet a legszebb remények között nyitottuk meg és teljes eredménnyel zártuk be. Nem is lehetett másképen ott, a hol *Szilágyi István* tanfelügyelő, a leghumánusabb emberek egyike, és *Törzs Mihály*, a legbarátságosabb segéd-tanfelügyelő állottak a tanügy élén; ott, hol az igazgató-tanácsot *Mán József* főispán, *Mihálka László* alispán, *Pruckberger* bányanagy, miniszteri tanácsos, a szép lelkű *Nánási Lajos* és a jó barátok példányképe, *Szilágyi János* ügyvéd, ma közjegyző, alkották.

Dévai tanítványaim színe-java a II. és III-ik évre Máramaros-Szigetre zarándokolt, hogy igazgatásom alatt végezhesenek. Ma is örömmel emlékszem vissza, hogy ezek képezték a mármaros-szigeti tanítóképzőnek tejfölét, kiknek vasszorgalma és nemes magaviselete példányképül

szolgált a többieknek. A t.-képző akkor az erdélyi-úton volt Kőhalmi tulajdonos házában, a ki később anyagi zavarok miatt föbelőtte magát. Udvarunk úgyszólva semmi, tantermeink szűkek, kertünk a sétatér végén, elég messze a tanítóképzőtől.

Apáthy Miklós, Déváról jött tanítványom azonnal dalárdát alakított s az rövid idő alatt olyan szép hírnevet vívott ki, hogy a városon mindenütt elismeréssel viseltettek iránta; minden jobb módú családnál szokásba jött a dalárdával való temetés. Hogy a külvilágban tisztességesen jelenhessenek meg, egyenruhát csináltattam nekik.

A »Gönczy Önképző-kör«-nek elnökévé engemet kértek fel, melynek gyűlésein szaktárgyak fölött folytatunk eszmecserét, szavaltunk, de verseket nem írtunk. Elkezdettük a kézi faragást, állattömést, állatok gyűjtését s azoknak konzerválását. Kirándulásokat is rendeztünk Bocskóra, Brébre, Husztra és Viskre, s ezen alkalmakkal a dalárda mindenütt közelismerést vívott ki magának. A harmadik tanévben *Stark Vilmos* ma brassói áll. el. tanító és okl. zenetanár képezdész vette át a dalárda vezetését, ki szintén csak növelte a képezdei dalárda jó hírnevét.

A második évben, 1874/75-ben meglátogatta *Schlauch Lőrincz* szathmári róm. kath. püspök mármaros-szigeti híveit. A tanítóképző tanári testülete is üdvözölte a köztestületben álló főpapot s én meghívtam az intézet látogatására. Eljött, mindent a legapróbb részletekig megtekintett s teljes örömét fejezte ki a látottak fölött. Ugyanezt tette *Révész Bálint* ref. püspök is Debreczenből és ő is megalégedéssel távozott el. Ezt azért említem fel, mert a mármaros-szigeti tanítóképzőről azt a rossz hírt terjesztették volt, hogy annak tanárai materialisták és plane atheisták. — Ezen magas látogatók után megszűnt a hamis hír terjesztése; 1875-ben *Pavel* szamos-ujvári, ma

nagyváradai gör.-kath. püspök is meglátogatta a tanítóképzőt

A mármaros-szigeti állami tanítóképző e három év alatt, melyben igazgatója voltam, jó hírnévnek örvendett. Közvizsgáinkat, de főleg a »Gönczy kör« záróünnepélyét a közönség is nagy számmal látogatta. Tanárok, tanulók és a közönség között legszebb összhang volt. Nem kellett miniszteri biztos, mint Déván; még a tanfelügyelő is csak a közvizsgákra jelent meg, midőn őt a legőszintébb tisztelettel fogadtuk, de ő is velünk mint legjobb barátaival úgy érintkezett.

Ilyen viszonyok között még egy év sem telt el s én igazgatói állásomon 1874 május 17-én 12 959. sz. a. kelt miniszteri rendelettel véglegesítve voltam.

A Máramaros vármegyei hivatalos tanítótestület meg-tisztelt azzal, hogy megválasztott elnökének; ma is tiszteletbeli tagja vagyok. Igyekeztünk ott is a legnagyobb tevékenységet kifejteni. Még tanszer-kiállítást is rendeztünk a vármegyei ház nagy termében, mely az egylet részére 10 kr.-os belépti jeggyel is szépen jövedelmezett.

Az a három év, melyet a m.-szigeti képzőintézet vezetésében töltöttem, életem egyik kiváló szép emléke.

II. A mármaros-szigeti társadalmi élet.

Nem láttam sehol szebb egyetértést, mint Mármaros-Szigeten a felekezetek és nemzetiségek között. Nem is volt ott nemzetiségi kérdés, ott mindenki magyarnak tekintette magát. Nem volt külön magyar, román, orosz, hanem csak is tisztán magyar társadalmi élet. Azt sem tudták, mi fán terem a román, orosz bál s több eféle nemzetiségi különczkedés, a mint az itt Brassóban dívatozik.

Szerencsés voltam a mármaros-szigeti művelt közönséggel csakhamar megismerkedni. Soha sem kívánok

jobb magyar hazafiakat, melyenek Mán József főispán, Mihalka László alispán, Vincz Gyula szolgabíró, román létükre voltak. Soha sem kívánok hazafiasb prédikációt hallani, milyent *Pásztély János* ma munkácsi gör.-kath. püspöktől a máramaros-szigeti gör.-kath. templomban hallottam és zamatosabb, magyar szellemű asztalt, mint a milyent ő ott tartott. Nem toastozott ott senki más nyelven, mint magyarul s nekem ez, a dévai románoskodás után nemcsak feltűnő volt, de kimondhatatlan jól esett.

A főispán művelt lelkű neje, *Sztojka Klára* volt a nőegylet elnöke. Ez az egylet leányiskolát állított és tartott fenn, melynek néhai *Fejér Bertalan* lyceumi tanár s később tanfelügyelő volt igazgatója, báró *Barkóczy Antónia* a vezetője. Magyar volt abban a szellem, gyönyörűség volt oda menni; vizsgáiról soha el nem maradtam. A választmány által rendezett felolvasásokon részt vettem s én is tartottam benne felolvasást, melynek tárgya a dévai vár végpusztulásából volt merítve.

A ref. lyceum pártfogósági tagsággal tisztelt meg s én minden gyűlésben résztvettem. Ott, csakis ott voltam elememben, a hol minden lépést, minden mozgalmat magyar szellem lengett át. A máramarosi románság nem is tudott az új román nyelven, csak egy-egy ifjú pap; a többiek elismerték, hogy én jobban beszélek románul, mint ők.

Ily munkásság és viszonyok között álmoként repült el az ott töltött három év. Az ott kötött igaz magyar barátság emlékei, ma 13 év múlva is szentek előttem.

12. Sajtóperem Aradon 1875-ben.

Mégis lenni kellett kígyónak a paradicsomban! Egy reggel íróasztalomon román lapot pillantottam meg, a mi ott hallatlan valami volt. Tüstént felbontottam, a »Gura Satului« egy száma volt Aradról s benne a vezérczikk

felőlem zengedezett, hogy milyen állásba tett a magyar kormány, pedig ha tudná, hogy én mennyire megloptam a bukuresti ref. egyházat! . . .

Azonnal nyilatkozatot küldtem be a »Máramaros«-ba, kijelentvén, hogy a nevezett lap ellen sajtópert indítottam. *Kricsfalusi Vilmos* ügyvéd, ma országos képviselő által küldöttem Aradra a folyamodványomat s ügyvédemül Lehman Róbert barátomat kértem fel Déváról. A cikk írója Hosszu — Longin Ferencz volt, ki ma ügyvéd Déván. Elfáradott Bukurestbe is, hogy bizonyítékokat szerezzen, de üres kézzel érkezett a végtárgyalásra.

Mikor kimondotta az esküdszék, hogy vétkes, akkor arra kértem ügyvédem által a törvényszéket, hogy ne legyen túlszigoru irányában. Ezt azért tettem, mert véd-beszédében hozzám is fordulva, emlékeztetett Krisztus intésére, hogy: »A ki téged kövel dob, te dobd vissza kenyérrel.« Megtettem. Megfizette a per- és úti költséget s kiült 6 hónapot Váczon.

Ez volt az egyetlen ügy, a mi megzavarja ma is máramaros-szigeti kedves emlékeimet; de annál édesebben emlékszem a »Magyar Földtani Társulat«-tal 1875 nyarán a borsai havasokra tett 6 napi kirándulásra. a brébi fürdön töltött kellemes napokra, s áldom ma is Trefort emlékét azért, hogy nekem alkalmat nyújtott arra, hogy Máramaros vármegyét és Máramaros-Szigetet megismerhettem.

12. Tanfelügyelői pályám Besztercze-Naszód vármegyében 1876 július 28-tól — 1878 április 25-ig.

»Elfogadja-e Besztercze-Naszód vármegyében a kir. tanfelügyelői állást? Válasz ennyi legyen: igen -- nem.« Ezt a sürgönnyt vettem 1876 július hó végén a közoktatásügyi miniszteriumból. »Igen«, ez volt válaszom. Erre felhívtam, hogy tegyem le a tanfelügyelői esküt.

Megesett rajtam, hogy épen azelőtt érkeztem haza Szombathelyről, a hova egy Bukurestben állítólag bigamikus esketés végrehajtásáért voltam megidézve, de föl lettem mentve. 1879-ben a Brassó vármegyei közigazgatási bizottsághoz került az ügy, de Kenyeres Adolf kir. ügyész véleményes jelentése következtében még fegyelmi ügy sem lett ebből. Ez is rám volt mérve — ki kellett állanom.

Szombathelyről Veszprémen át *Balatonfüredre* siettem, hogy a Molnár Aladár lelkes fáradozása következtében ott alapított szeretetház beléletével megismerkedhessem s a Balatonban életemben legalább ez egyszer megfürödhessen.

A mint Veszprémből bérkocsimmal kiindultam, hamar utólértem a kaptatón három cigány fiut, mindenik hegedűt szorongatott hóna alatt, és egy középkorú cigány nőt. »Jaj, édes anyám, — kiáltott fel egyik purdé — ha az az úr felvenne kocsijába, egész Balatonig mind húznánk neki.« Ezt úgy mondta, hogy én is meghalljam.

Bevártam őket a tetőn. Az asszonyt a kocsis mellé, két purdét az első ülésbe, egyet magam mellé ültettem s aztán húzattam velök a szép magyar nótákat egy erdei csárdáig és onnan tovább egészen a szeretetházig. Ott megajándékoztam őket s többé nem is láttam. A szembe jövő utasok lámulták jókedvemet, pedig épen nem volt nekem egy mákszemnyi jókedvem sem.

A balaton-füredi szeretetház néhai *Molnár Aladár* élő emlékoszlopa Igazgatója *Wéber György* svájcezi fiu volt, a ki a magyar nyelvet már akkor teljesen elsajátította szép magyar nejtől. Wéber mellett két derék székelly fiu volt tanító. Az árva gyermekek családokra voltak beosztva. Rend, tisztaság példányszerű volt az intézetben. Az elméleti tanítás mellett nyáron mezei munkával, télen kézi-ipar tanulásával foglalkoztak az árva fiuk, kik korán

elvesztett szüleik helyett tanítóikban második szüleiket újból feltalálták. — A kézdi-vásárhelyi és a tanítók árvái számára alapított budai árvaházak alapítását megelőzte volt a balaton-füredi. Mind a három fölött ott lebeg Molnár Aladár áldott emlékezete.

Balaton-Füredről a »Kisfaludy« gőzösön *Siófokra* s onnan vasuton *Budapestre* siettem. Ha akkor betekintettem volna ős Buda várában a miniszteriumba, nem kellett volna 3—4 nap múlva Mármaros-Szigetről ismét *Budapestre* felutaznom.

Igy azonban ismét fölmentem, a tanfelügyelői esküt 1876. évi augusztus hó 9-én *Tanárky Gedeon* államtitkár kezeibe lettem. Kinevezési okmányom 1876. évi július hó 28-án 17.170. sz. a. kelt. Említette akkor *Tanárky*, hogy jól ismeri a romániai missió ügyében kifejtett munkásságomat. Azt az utasítást kaptam, hogy menjek *Budapestre* egyenesen Deésre, vegyem át *Boér Károly* tanfelügyelőtől a Besztercze-Naszód tankerület irodáját s vigyem fel Beszterczére. Megtettem s Beszterczéről N.-Enyedre siettem, hol kedves nőm *Vincze Dániel* tanár sógoromnál várakozott reám. Ott augusztus 18-án kereszteltük meg *Vincze Dani* tanár sógorom első gyermekét *Arát*, ki ma tölem jár a brassói áll. polg. leányiskola IV-ik osztályába.

N.-Enyedről a N.-Várad—Debreczeni vonalon Mármaros-Szigetre siettünk; ott megtartottuk a képesítő vizsgálatot *Góga Ilyés* segéd-tanfelügyelő vezetése alatt; átszámoltam *Szováthy Lajos* utódomnak s gyorsan összekapcsolva, öt oláh szekérrel megindultunk Besztercze felé.

A brébi fürdőnél még egyszer megpihentünk s aztán elindultunk a Rotunda pompás uton a páratlan szép gyertyánfa-erdőn, hogy estére *Magyar-Láposra* érhessünk. Éjfél felé érkezünk oda *Szász Dani* volt huszár bajtársamhoz, kivel 1849 óta nem találkoztam soha. Annyi

beszélni valónk volt egymással, hogy alig maradt pár óránk pihenni.

Másnap délre *Deésre* érkeztünk. A vendéglőben újabb régi barátommal s tanulóársammal találkoztam: *Peiele Sándor* honvéd-örnaggyal. Kristálytisza jellem volt teljes életében, hű barát és derék honvéd; de már ő is sírba szállott.

Meglátogattam *Medgyes Lajos* volt paptársamat, ki helyett 1848 nyarán ott prédikáltam. Megigértette, hogy dolgozni fogok Beszterczéről a »Szolnok-Doboka« című lapba; megígértem s meg is tartottam mindaddig, a míg Beszterczén voltam. — Megtekintettem az előttem olyan kedves emlékű deési óvódát is, de azt elhanyagolt állapotban találtam. Turbucz Ferencz óvó bácsi már nem emlékezett reám. Az utczákon is járhattam le és fel, nem ismertem meg Keresztes Nándor barátomon kívül senkit, de más sem engem. Olyan idegen voltam Deésen, mintha soha sem jártam volna ott. Nem csuda, mert 28 év átlag közel egy életkor.

Deésről gyorskocsin utaztunk *Bethlenbe*, onnan estére *Beszterczére*. Ide dobta le Allah számomra ez egyszer a napi kenyeret, s ide kellett mennem . . .

A kórház-utczában már volt szállásom, de bútoraink javát az őszi eső Beszterczéig tönkre tette, s így ismét másokat kellett szereznem.

14. Az első közigazgatási bizottsági ülés Beszterczén. Gróf Zichy Domokos róm. kath. nyugalmazott püspök.

Midőn 1876. szeptember hó 12-én Beszterczén a legelső közigazgatási bizottsági ülést *Höszler Nándor* főispán elnöklete alatt megtartottuk, egyszerre benne voltunk a *három nyelvű* tanácskozás közepében. A néhai főispán magyar díszöltönyben s magyarul nyitotta meg az ülést, de erre aztán egyik százsz tag németül, a másik

románul üdvözölte és ő is németül válaszolt nekik. *Be-seanu* főjegyzőnk egy szót sem tudott magyarul; ó-radnai román ember volt, másként igen humánus ember. *Láni* alispánunk tudott magyarul, de a választott tagok, ha tudtak, sem akartak magyarul beszélni. E miatt a tanácskozás három nyelven folyt. Magyar volt *Algácsi* az adófelügyelő, de jól beszélt németül s így ő is e nyelven adott elő. Magyar volt *gr. Zichy Domokos* volt veszprémi püspök is, de ő is németül szokott beszélni. Egyedül én adtam elő darabjaimat magyarul, de velem is megtörtént, hogy a német és román mellékleteket ezen nyelveken olvastam fel. Mindig azt hittem, hogy az 1864-iki szebeni Landtagon vagyunk. Ott hallottam legelőbb három nyelvű tanácskozást.

Gróf *Zichy Domokos* természetes, imponáló férfiú volt. Nyílt, magas homlok, hatalmas ősz szakáll és kemény bassus hang tették e főurat mindnyájunk előtt érdekes alakká. Lakása Majer községben volt, közel Ó-Radnához. Rendkívül nagy pártfogója volt a naszódvidéki román-ságnak. Tanuja voltam házánál, midőn egy szegény gör. kath. oláh papnak egy nyulért 50 frtot adott. Házánál gyógyszertert tartott. Dr. *Bartók Zsigmond* volt udvari orvosa, a ki Ó-Radnáról mindennap lement Majerbe s ott az odasereglett betegeket megvizsgálva, receptet írt nekik. A receptet a gróf és egy segédje készítették el, de a gróf az orvosságos üveg mellé egy-egy öt forintost is oda csúsztatott.

•Nagy teher és áldozat ez — mondám egyszer a grófnak — méltóságod részéről.◊

•Hagyja el, édes tanfelügyelő úr, — felelé erre — mert ez áldás reám nézve, hisz megőrülnék itt e vadonban, ha valamivel nem foglalkoznám.◊

Mindnyájan tudtuk, hogy miért vonult e vadonba. Templomokat épített, harangokat öntetett és szentelt fel

a gör.-kath. román egyházak számára. Valóságos jótevő védangyala volt a naszód-vidéki románoknak s ezeknek érdekeit mindig támogatta. Közöttük találta meg az örök nyugalmat is.

Abban a rögeszmében szenvedett, hogy őt megölnék a magyarok, ha valami zavar ütne ki.

›Hogyan képzelhet ilyent gróf úr?‹ — kérdém egyszer asztalánál.

A gróf mosolyogva mondá: ›Nem képzelem, hanem tudom bizonyosan.‹

15. A Naszód-Besztercze vármegyei népoktatási ügy állása 1876-ban.

›Ismeri ön Naszód-Besztercze vármegyét? — kérdé tőlem Gönczy Pál miniszteri tanácsos, midőn a tanfelügyelői esküt tettem, — mert mi valóban nem ismerjük.‹

›Nem ismerem, de igyekezni fogok megismerni és megismertetni, — felelém. Szavamat aztán igyekeztem beváltani.

›Különösen ajánlom az ó-radnai iskola ügyét önnek figyelmébe, — mondá a miniszteri tanácsos — mert hét éve már, hogy ott állami iskolát akarunk állítani, de nem sikerült ez ideig.‹

Mihelyt a behelyezkedés nehézségein átestem, siettem Ó-Radnára, a hová *Mihálovics Győző* bányanagy személyesen is meghívott. A helyszínén meggyőződtem, hogy ott csakis erélyes fellépéssel lehet célhoz jutni.

Még azon év, 1876 december hóban két államf elemi tanító és egy tanítónő ki volt nevezve az ó-radnai állami elemi iskolához: Stark Vilmos, Szturavics Józsei és Soltész Erzsí nevezettek ki; mind a hármat Mármaros-Szigetről hívtam oda. A tanulók, róm. kath. bányászok gyermekei, egyetlen szót sem tudtak magyarul, a tanítók meg románul nem tudtak. Milyen munka volt az! És

mégis sikerült. Az 1877. évi nyári vizsgán 120 gyermek írt s olvasott magyarul. Hallottam ezért aztán elég alaptalan támadást a brassói »Gazetá«-tól és a bécsi »Osten«-től. Ez utóbbi mocskolt legtöbbit Bukurestben is 1869-ben. Nem vettem figyelembe, mert tudtam, hogy a nemzetiségi gyűlölség szól belőlük, hanem haladtam az elkezdett úton.

Magyar-Nemegyén 1878 tavaszán lettem a második állami iskola alapját. A tacsí, nagy-sajói és kis-budaki ref. iskolák államosítása iránt a tárgyalásokat megindítottam. A sófalvi ref., a zejki ág. magyar iskolák és a besztercei róm. kath. kétnyelvű elemi iskola tűrhető állapotban voltak. Hanem itt aztán meg is szűnt a magyar iskolák száma Naszód-Besztercze megyében.

Beutaztam községről-községre az egész vármegye területét — hol bérkocsival, hol ökörszekérrel — Szász-Szentgyörgytől Kuzsmáig, csak Kirlibábara nem értem el. Ez utazásaim alatt készítettem el a megye törzskönyvét, melynek alapján tisztába jöttem a felől, hogy a szászok ott is igyekeznek haladni a korrallal, míg a románoknál csakis a határóri iskolák felelnek meg hivatásuknak; de a felekezetiak közül a legtöbb minden bírálaton alul áll. — Mennyit kellett ezekért leveleznem az egyházi hatóságokkal!

Nagyobb baj még az volt, hogy a román iskolák tele voltak tiltott könyvekkel. Ha betű szerint jártam volna el, egy egész vármegye tanítótestülete és összes iskolaszékei ellen kellett volna bünfenyítő eljárást indítványoznom. Ettől megborzadtam. Hét-nyolcz iskola meglátogatása után haza siettem s magánlevelet írtam Pavel szamos-ujvári gör.-kath. püspöknek, kit Mármaros-Szigetről személyesen ismertem. A derék püspök tüstént intézkedett s így a tiltott könyvek eltűntek. Egyedül az oláh-szentgyörgyi gör.-kath. iskolaszék adta meg nyakasságá-

nak árát, hogy még a püspöki rendelet után sem akarta eltüntetni a tiltott könyveket. Ez a leczke azonban hatott és a tiltott könyvek az egész megye területéről csakhamar eltűntek.

Legjobb, ha az utókor még tudni sem fogja azt, hogy mik voltak írva azokban a tiltott könyvekben, melyek feladatul tűzték volt ki az iskolák által előkészíteni szent-István ezeréves magyar birodalmának szétदारabol-tatását. Szerencsére elkéstek vele, és ma már szó sem lehet a szigorú ellenőrzés következtében tiltott tankönyvek használásáról.

A szász iskolákban egyetlen olyan földrajzot találtam, mely a románokról lealázólag írt s a mi miatt eltiltatott. Ezt is Brassóban nyomtatták volt és nem Beszterczén. — A beszterczei és környéki ág. ev. szász papok őszinte iskolabarátok voltak; a hiányokat nem hogy eltitkolták volna, de ők maguk figyelmeztettek azokra négy szem között. Így aztán könnyű volt intézkedni. Annál inkább meggyűlt bajom *Buzogánnyal*, a borgóvidéki öreg esperessel, a ki egy szót sem tudott magyarul. Bejött hozzám s kért, hogy írjak hozzá románul, mert másképen nem élünk meg. Megtagadtam, de mégis megtettem, hogy magánlevélben mindig megírtam neki románul, hogy mi van a hivatalos levélben. Hálával fogadta ezt is. Így aztán megéltünk mind a ketten.

Ma különösen a beszterczei ág. ev. fiu- és 6 osztályu iskolák tanítótestületére és a gazdasági iskola derék tanítóira emlékezem édesen vissza, kik engemet minden havi értekezleteikre meghívtak, véleményemet kikérték s irántam a legőszintébb szivességgel viseltettek. Ugyanezt mondhatom *Budaker Gottlieb* beszterczei ág. ev. lelkészről, ki nemcsak meghívott a vizsgákra, hanem hozzám hajtatott s együtt mentünk el azokra.

A magyar tanügy Besztercze városban nagyon gyar-

lón állott. Ezen azonban rövid ottműködésem alatt nem segíthettem és így derék utódaim érdeme a máig ott elért eredmény. Az első magyar óvódát a folyó 1889. évi szeptember hóban nyitja ott meg az Einke. Ennek be rendezése céljából Kenyeres Adolf kir. törvényszéki elnök barátom megkeresésére épen a napokban a kívánt adatokkal szívesen szolgáltam.

16. A magyar kaszinó alapítása Beszterczén 1876-ban.

Alig melegedtem meg új pályámon Beszterczén, örömmel észleltem, hogy megvan ott a szükséges elem egy magyar kaszinó állítására. Nem sokáig töprenkedtünk, hanem már 1876 végén megvalósítottuk. Elnökül Hös zler Nándor főispánunkat nyertük meg. Hogy ezen kaszinó alapítása szerencsés gondolat volt, tanúsítja az is, hogy ma 13 év múlva is virágzó állapotban van. Mindnyájunké volt az érdem, kik akkor Beszterczén laktunk, annak a kaszinónak megalapításában, melyre a magyarság tömörülése érdekében elengedhetlen szükség volt. A nélkül magyar társadalmi életről szó sem lehetett volna akkor Beszterczén. — Meg vagyok győződve, hogy midőn a beszterczei magyar kaszinó 12 év múlva negyedszázados ünnepét meg fogja tartani, hálával fog megemlékezni az alapítókról.

Ez a kaszinó hozott engemet közelebbi ismeretségbe a vidéki magyar vendégszerető családokkal, kiknél olyan otthonosan éreztem magamat, pl. M.-Nemegyén Földvári József, Csejdi István, Kis-Bodakon Bodó Sándor, Siméntelkén Bod Károly, Kentelkén Vályi Elek, Galaczon a Darkó családokkal.

Földvári József Bem tábornok segéd tisztje volt; ő beszélte el egykor vendégszerető asztalánál a következő, följegyzésre méltó tábori jelenetet.

1849. január hó 16-án indult ki Bem Maros-Vásár-

helyről Puchner császári tábornok fölkeresésére, s már azon nap délután 3—4 órakor kiverte Puchnert Vámos-Gálfalváról és éjszakára Fogarasi Sámuel ref. lelkészhez szállott.

(Megjegyzem, hogy 1853-ban bonyhai legátus voltam husvétban s azon alkalommal Gálfalván néhai Fogarasi S. házánál, kinek akkor két szép leánya volt, én is megfordultam s ma is emlékezem, hogy Fogarasi elbeszélte, hogy a jelzett éjszakán Bem nála hált volt.)

Vacsora közben — így beszélt Földvári — az öreg úr egyszer csak így szólott németül Földvárihoz: »Nekem egy polákra van szükségem, fogasson egyet, de minél előbb.«

Földvári elbámult az öreg úr ezen különös kívánságán, de tüstént felugrott és kiment az előszobába, a hol a napos tiszt s egy Vilmos-huszár voltak. Ott elmondotta a napos tisztnek az öreg úr kívánságát. A napos tiszt a Vilmos-közhuszárhoz fordulva, így szólott: »Hallotta kend a tábornok úr parancsát?«

»Hallottam, vitéz kapitány uram!« — felelé a huszár, a ki katonásan köszönt, sarkon fordult és a szobából kisietett.

Künn kemény hideg volt, a csillagok pompásan ragyogtak; de honnan fog ezek fényénél polákot hozni a huszár az öreg úrnak? . . .

Földvári visszament a szobába és jelentette, hogy intézkedett. Az öreg úr egész nyugodtan fogadta a jelentést, de Földvári annál nyugtalanabban ült székén; nem képzelte, hogy a huszár képes lesz polákot keríteni. Beszélgettek az azon nap délután folyt ütközetről; az öreg Bem meg volt az eredményvel elégedve, de azt is tudta, hogy másnap még keményebb ütközetre számíthat s ezért kellett a polák Puchner táborából.

Mit csinált, mit nem csinált az öreg Vilmos-huszár:

még egy jó óra sem telt el, mióta eltávozott s már az előszobában volt a polákkal.

A napos tiszt benyitott a nagy szobába, mire Földvári kisietett, de ki írhatta volna le örömét, midőn az öreg Vilmos-huszár előtt a polákot megpillantotta.

Földvári sietett vissza Bem apóhoz s jelentette, hogy a polák künn várakozik parancsára. Bem is azonnal négy szem közé fogta a polákot, a kit a vén huszár az előörsről csipett el s a miért megkapta jutalmát az öreg úrtól.

Másnap, január hó 17-én reggel 6 órakor Bem már megtámadta Szőkefalvánál Puchner derékhadát s ez két órai ellenállás után már hátrálni kezdett Bem elől, a ki január hó 18-án már Medgyesen volt.

Tudta jól az öreg úr, hogy miért volt szüksége épen polákra.*)

17. Tanfelügyelői pályám Brassó-Fogaras vármegyékben 1878—1881. és Brassó vármegyében 1878—1890.

1878. ápril végén e szavakkal köszöntött be hozzám Hösler Nándor főispánunk, mialatt kezében egy levelet tartott: »Miért nem mondotta nagyságod, hogy minket nem szeret? Miért kívánczozott el tőlünk, kik őszintén szeretjük?«

»Nem értem méltóságod kérdését.«

»Itt van, — lón a felelet — ebből megértheti.«

A Naszód-Besztercze megyei tankerületből Fogaras-Brassó vármegyékbe történt áthelyeztetésemről szóló s 1878 ápril 25-én 10.500. szám alatt kelt miniszteri rendelet engem is nagyon meglepett, mert én azt nem kértem s az előzményeket nem is sejtettem.

---

*) Lásd „Kolozsvári Kossuth-Emléklap.“ Kossuth Lajos névnapja 1889. augusztus hó 25. Szerkesztette Radnóti Dezső.

Brassó vármegye 1878-ban a Háromszék vármegyei tankerülethez tartozott; Fogaras vármegye önálló tanterületet képezett, melyben Szeremley Lajos volt a tanfelügyelő, a Háromszék-Brassó vármegyei tanfelügyelő pedig *Vajna Sándor*, ki 1879-ig a sepsi-szentgyörgyi ref. algymnázium igazgatója volt, most pedig a szászvárosi áll. polg. leányiskola igazgatója.

A miniszteri áthelyezési rendelet hozzám is leérkezvén, Beszterczéről Brassóba, innen Sepsi-Szentgyörgyre s innen Brassón át Fogarasba siettem, az irattárokát átvettem s Brassóban elhelyezve, ismét Beszterczére siettem, hogy a végleges áthurczolkodás kellemetlenségein mielőbb átessünk. Brassóban előbb a Lópiacson vettem ideiglenes lakást, de már azon év (1878) szeptember végén a Bolgárszeg külvárosában béreltem mást a szt.-Katalin utcában, a hol 1878-tól 1886. szent-Györggy-napig laktunk, tehát $7\frac{1}{2}$ évig.

A Lópiacson egy melegfürdő vétele után súlyos beteg lettem, melyből (fejbaj) maig sem szabadultam meg teljesen. Dr. Otrobán Nándor gyógykezelt mintegy 6 hónapig. A bolgárszegi lakás azért nevezetes reám nézve, hogy ott ismertem meg közelebről az ott lakó románságot, mely különféle iparból, kereskedésből és napszámából tartja fenn magát, szám szerint 8000 lélek. Én ennél a bolgárszegi románságnál jámborabb és becsületesebb románokat Galacztól Mármaros-Szigetig sehol sem ismertem. Nem loptak meg soha, pedig módjukban állott volna; nem nyultak kertünkben egyetlen almához, kerti veteményhez, pedig mindenfelől ők voltak szomszédaink. Ha napszám-ban dolgoztak, kifogástalanul teljesítették kötelességeiket, gyümölcs, kerti-fű eladásánál velök soha sem volt bajunk. — Midőn 1884-ben az úgynevezett »Mukkerek« imaházának ablakait bezúzták, ezeren álltak az utcákon; mi a szomszédban laktunk, de nekünk egy hajszálnyit kárt sem tettek.

1886. szt.-György-napkor leköltöztünk ide a Bolonya külvárosi kút-utczába a Beer házába. Itt is épen oly biztonságban élünk, mint a Bolgárszegben. Általában Brassó lakói még ez ideig a legjobb hirben állnak; rablás, gyilkolás, gyujtogatás itt ma is ritkán fordulnak elő. A czímeres rablók más vidékről látogatnak ide.

Szükségesnek tartottam ezt előrebocsátani, mert tapasztalásból tudom, hogy a jó szomszéd jobb a távoli atyafinál s hogy másképen lát az olyan dolgai után, a ki valamely városban otthon találja magát. Reám pedig komoly munka várakozott Brassóban és két vármegyében.

18. A brassói állami iskolák 1878-ban.

Éveken át folyt a levélváltás a m. kir. közoktatásügyi miniszterium és Brassó városa között a végett, hogy állítson a város községi iskolákat. Ezt különösen a magyarság sürgette, de a város szüntelen azt bizonyitgatta, hogy szükségfölötti dolog lenne Brassóban újabb iskolákat állítani, mert a meglévő felekezeti iskolák teljesen elegendők. Elég lesz ezeket fentartani és államilag segíyezni.

Az ilyen fölterjesztések nem feleltek meg a valóságnak; mert csakis az ág. evang. szász és görög-keleti román egyházakról lehetett ezt állítani, de a magyar elemnél, mely itt a róm. kath., ev. reform., ág. evang. és unitárius felekezetekhez tartozik, a népnevelés rendkívül gyarló lábón állott. Legjobban állott még aránylag a róm. kath. felekezeti elemi iskolaügy, de itt is megvolt az a nehézség, hogy tanköteleseinek alig felét bírta tantermeibe befogadni s ez a helyzet részben még ma is (1889-ben) fennáll. E mellett a róm. kath. elemi fiu-leányiskola ez előtt 11 évvel inkább volt német, mint magyar tannyelvű népiskola. Az ev. ref. és magyar ág. ev. hitfelekezeteknél a tanköteleseknek egy negyede számára sem volt hely, s

ezeket is csak egy-egy kántor-tanító tanitgatta a téli hónapokban, úgynevezett elemi vegyes iskolákban. Az unitáriusoknak még leányegyházuk sem volt, annál kevésbbé iskolájok.

Ilyen viszonyok között azt állítani, hogy Brassó városban elég népiskola van s csak a meglévőket kell a kormánynak támogatni: *arczulcsapása volt az igazságnak.**) A brassói magyarság Réthy Lajos tanfelügyelővel szüntelen mozgatta az ügyet. Midőn néhai Trefort miniszter 6 éven át folytatott tárgyalásból meggyőződött a felől, hogy Brassó város a községi iskolák állítására egyáltalán nem hajlandó: elhatározta, hogy állami elemi népiskolákat fog Brassóban felállítani, s ez valóban a legüdvösebb gondolat volt. Ennek életbeléptetésétől kezdődik a brassói magyarság történetének arany korszaka.

Az 1875-ik év képezi a brassói magyarság közművelődésének alapkövét. Ebben az évben vásárolta meg néhai Buzogány Áron miniszteri titkár a Brassóban állítandó áll. elemi iskolák számára a belvárosban a Nagy-és szent-János-utczában, továbbá a Bolonya külvárosban azon épületeket, melyeket még ma is e czélra használunk. A bolonyai áll. isk. épület 1885. évi május hóban, a belvárosiak pedig szeptember végével mentek a közokt. kincstár tulajdonába és így az iskolák következő időrendben nyitattak meg:

A bolonyai 1875. szeptember 15-én, az el. fiuiskola két tanító vezetése alatt I., II., III. osztálylyal. Ugyanott október 1-én az el. leányiskola két tanítónő vezetése alatt az I., II., III. osztálylyal. A belvárosban az el. fiuiskola négy osztálylyal három tanító vezetése alatt, és

---

*) Brassó városban 1869-ben 2199 növendék látogatta az elemi nép- és magániskolákat. A tankötelesek száma 5387 volt és így 3288 nem részesült oktatásban. Magyar nyelvű tanköteles volt 1126, ebből iskolába járt 354, egyáltalán nem járt 772.

ugyanott az elemi leányiskola öt osztálylyal három tanító vezetése alatt.

Ezen iskolák igazgatójává 1875. évi június hó 6-án *Orbán Ferencz* dévai állami képezdei rendes tanár nevezetett ki. E választás a legszerencsésebb volt, mert *Orbán Ferencz* igazgatóé az oroszlanrész abban, hogy Brassóban az állami iskolák odáig fejlődtek, hol azok ma 14 év után állanak. Semmi sem próbálja úgy meg a pædagogust, mint a gondjára bízott iskolának szervezése és annak tapintatos vezetése.

Hogy mennyire szükségesek voltak ezen állami iskolák Brassóban, ezt leginkább igazolja a tanerők és tanulók létszáma. Az 1875/6-ik tanévben 343 tanuló járt a mindennapi állami iskolákba és 199 iparos-tanoncz az ismétlőbe s így összesen 542, kiket 6 tanító és 5 tanítónő s így összesen 11 tanerő oktatott. — Az 1876/7. évben a mindennapi iskolába 409, az ismétlőbe 171, összesen 508 tanuló járt, kiket már 7 tanító és 6 tanítónő, összesen 13 tanerő oktatott. — Az 1877/8-ik tanévben a mindennapi iskolában 435, az ismétlőben 162 iparos-tanoncz s így összesen 597 tanuló volt; a tanerők száma nem változott.

A fennebbi kimutatásból kitűnik, hogy míg 1875. szeptemberben 343 volt a mindennapi iskolások száma, 1877. szeptemberben már 435, vagyis 82-vel több.

Midőn 1878. évi június hó 1-én tanfelügyelői működésemet Brassó-Fogarasz vármegyékben Brassó város székhelyen elkezdtem, — a brassói állami elemi iskolák tanerői közül 5 tanító és 4 tanítónő az igazgatóval és gondnoksággal a legélesebb ellentétbe helyezkedtek volt. Már a múlt évben lejött volt *Buzogány Áron* miniszteri titkár s igyekezett kiegyenlíteni a vizályt, de alig távozott el, már ismét lángra gyuladott az.

Én az illetők meghallgatása után arra a meggyőző-

désre jutottam, hogy a tanítók közül négyet, a tanítónők közül egyet haladéktalanul át kell helyezni más állami iskolákhoz s helyökbe másokat kinevezni. A miniszterium elfogadta javaslatomat és 1878. szeptember hóban már megtörtént a változás. Az 1878/9. tanév folyamán még egy tanítót kellett fegyelmi uton elmozdítani s ezzel a béke állandólag helyre lett állítva a brassói áll. iskolák tanítótestületében.

Szükségesnek tartottam ezt itt annál is inkább megemlíteni, mert ezen erélyes intézkedésem által sok kellemtelenséget szereztem magamnak. A következő évek azonban igazolták eljárásom helyességét, de egyúttal azt is, hogy Orbán Ferencz igazgató és a gondnokság kötelességszerűen jártak el, midőn a vezetésükre bízott áll. iskolákban rendet igyekeztek csinálni s midőn az illetők áthelyezését az iskolák érdekében több ízben kérelmezték.

19. A Brassó vármegyei hivatalos tanítótestület.

Hasonló zilált állapotban találtam a Brassó vármegyei hivatalos tanítótestületet is, melynek vezetését az előjárói ellen tüntető elem ragadta volt kezeibe. Ebben is sikerült az egyensúlyt helyreállítani és az együletet az önmunkásság terére irányozni, melyen azóta dicséretre méltó tevékenységet fejt ki. E miatt is sok álnevű hírlapi támadásoknak voltam kitéve; de öntudatom mindig megnyugtató, hogy helyesen cselekedtem s az idő itt is elégtételt szolgáltatott nekem.

Az önmunkásságra példát adandó, lettem rendes tagja a tanító-egyletnek és írtam meg *Apáczai Csere János* 17-ik századbéli kitűnő paedagogusunk életrajzát 1879-ben, melyet 1880. október hó 14-én a Zajzonban tartott tanítótestületi közgyűlésen felolvastam és indítványoztam, hogy a nagy magyar paedagogus születési házáat jelölje meg az egyület márványtáblával és emlékére

gyűjtsön alapot. Az egyesület indítványomat elfogadta, Apáczai népszerű életrajzát kinyomatta, intézkedett az emléktábla iránt és annak leleplezését 1881-ben Apácán tartandó közgyűléssel hozta kapcsolatba.

Az emlékbeszédet 1881-ben én tartottam az apáczai ág. ev. templomban s onnan testületileg vonultunk a Rabszoros-utczába, a halhatatlan paedagogus születési házához, melynek utcza felőli homlokzatába a piros márvány tábla már be volt falazva. Az emlékverset Szász Károly miniszteri tanácsos, ma ev. ref. püspök barátom írta, melyet ide is följegyzek:

Ringani bölesőjét e kicsiny ház látta Cserének,
Híressé innen lett az *Apáczai* név.
Kis szikrából lesz égig fellobogó láng,
Kis székely fiuból nemzete dísze lőn ő.

Ezen emlékbeszédemet is kiadta a Brassó vármegyei hivatalos tanítótestület.

Az »Apáczai Csere János emléke« című alap is már Zajzonban megindított volt a közebed alatt, sőt már 1879 tavaszán Barcza-Ujfaluban a vizsga alkalmával tartott ebéden összegyűlt volt erre a célra az iskolaszék tagjaitól néhány forint.

Ma (1889.) az Apáczai Csere János emlékalap összesen 400 frt. Ezen alap 1000 frtra fog szaporíttatni, melynek évi kamatja első sorban apáczai szegény, de jó tanuló fiu segélyezésére fog fordíttatni. Az alap gondozása a tanítótestület választmányára van bízva.

Még csak azt jegyzem itt meg, hogy midőn Apáczai Csere János életrajzát 1879-ben megírtam, még mindig annyira szenvedtem 1878. augusztus hóban kapott fejfájásomban, hogy naponta alig bírtam egy óráig az asztal mellett ülni. Minden erőmet összeszedve, siettem az életrajz megírásával, hogy szülőföldjén is támadjon fel kétszázhusz éves sirjából azon férfinak emlékezete, ki rövid

földi életében örök emléket állított műveiben önmagának és Apáczsa községének. — Ezen életrajz egy-egy példányát megküldöttem több erdélyrészi középiskola könyvtárának, a napi- és szaklapoknak, melyek azt általában elismeréssel fogadták s tanító-egyletünk ily irányú hazafias működését helyeselték.

A Brassó vármegyei tanítótestület 1886 évi november hó 1-én Brassóban tartott közgyűlésén hasonló lelkesedéssel fogadta azon indítványomat, hogy *Zajzoni Rab István* csángó-magyar költőnek szülőházát jelölje meg emléktáblával. A derék tanító-egylet és ennek épen ez évben választott lelkes elnöke, *Bede Dániel*, olyan hévvel karolták fel az ügyet, hogy rövid idő múlva már azon indítványomat is elfogadta, hogy Rab István költő arczképe is festessék le és helyeztessék el a zajzoni községi iskolába.

1887. szeptember 14-én Zajzonban a költő szülőháza előtt az utcán tartotta meg a tanítóegylet a leleplezési ünnepet.

A veres márványtáblán ezen felirat áll:

„Fényes teremben nem neveltek,
Szegény anya szegény életre szült.
A régi jó idők elteltek,
Hol a világ ily szegényt becsült.“

Emelte a Brassó vármegyei hiv. tanítótestület. 1887.

Az ott tartott alkalmi beszédeket a tanítóegylet ki is adta Brassóban 1888-ban ily cím alatt: »Zajzoni Rab István csángó költő emlékünnepe«, melyben ezek foglaltnak: I. Emlékbeszéd; írta és elmondotta Koós Ferencz. II. Zajzoni Rab István életrajza (1832—1862); írta és előadta Végh Mátyás, brassói áll. polg. isk. tanító. III. Beszámoló; írta és előadta Biró Vincze, zajzoni községi iskolai igazgató tanító.

Ezenkívül ajánlkoztam, hogy a költő emléke meg-

örökítésére kétszáz forint alapot fogok gyűjteni, melynek évi kamatjából a Brassó vármegyei tíz magyar községben lévő magyar iskolák kitűnő növendékei számára jutalomkönyvek fognak kiosztatni. Még két év sem telt el és a 200 forint alapot már összegyűjtöttem, sajátomból járulván hozzá mintegy 70 forinttal. A tanítóegylet az »Emlékünnep«-ben foglalt beszédek tiszta jövedelmét is e célra ajánlotta. A folyó 1888/9-ik tanév végén már kiosztotta a tanítóegylet az első jutalomkönyveket. A 200 forint alapot is a tanítóegylet kezeli.

Ezen egyletnek 4 fiókköre van, u. m. a brassói, négyfalusi, háromfalusi és krizbai. Mindenik kör elismerésre méltó önmunkásságot fejt ki. Tagjai között a letűnt 11 év alatt a legszebb egyetértés állott és áll fenn ma is; a mi nem is lehet másképen, mihelyt valamely egylet megmarad abban a körben, melyet számára alapszabályai kijelölnek. A Brassó vármegyei hivatalos tanítótestület ma egyike hazánk kiválóbb tanítótestületeinek. Adja az ég, hogy a népnevelés és oktatás szent ügyét fokozott lelkesedéssel szolgálja továbbra is az idők hosszú során!!*)

20. Adatok a brassói áll. iskolák 12 évi történetéhez 1878–1890-ig.

Térjünk vissza a brassói áll. iskolák 12 éves történetének rövid leírásához. Az olvasó hazafias örömmel fogja olvasni ezen állami iskolák gyors fejlődésének történetét, s hálával fogja emlegetni néhai Trefort Ágoston közoktatásügyi miniszternek áldott emlékezetét.

Az 1878/79-ik tanévben a rendes tanulók száma 672, a tanoncoké 453 s így összesen 1125 volt. Ebben az évben nyitattott meg a belvárosi hat osztályu elemi

---

*) Ezen tanítótestület 1890. márczius 15-től kezdve „Iskola és Szülőház“ czímen havonként kétszer megjelenő lapot ad ki.

leányiskola mellett az áll. felső leányiskola 1-ső osztálya. — A tanévet követő nyári szünidő alatt, július 25-én meglátogatta a brassói áll. iskolákat *Gönczy Pál* miniszteri tanácsos, kinek a brassói állami iskolák fejlesztése körül halhatatlan érdemei vannak. A tusnádi fürdőről siettünk Orbán igazgatóval Sepsi-Szentgyörgyre azon hírre, hogy Gönczy Pál oda érkezett és Brassót is szándékozik meglátogatni.

Sepsi-Szentgyörgyről előbb a hosszufalusi áll. felső nép- és faragó-iskolához mentünk, onnan aztán Brassóba s innen Fogarasba az állami polgári fiu- és leányiskola-épület érdekében. Azon tervszel, melyet a fogarasi áll. polg. iskola érdekében készítettem volt, Gönczy Pál teljesen meg volt elégedve, de később mégis egy régi épület alakíttatott át ott iskolává, midőn már nem voltam Fogaras vármegyei tanfelügyelő.

Gönczy Pál jellemzésére megemlítem itt, hogy midőn a vledényi fogadóban csakis egy-egy darab kenyeret, szalonnát és hagymát kaptunk ebédre, ezeket oly jóízűen s eléggülten költötte el, mintha mindig így élt volna, mondván: »Ez is elég, ezzel is jól lehet lakni.«

Az 1880/81. évben a rendes tanulók száma 452, a tanonczoké 173 s így összesen 625 volt. Ezen számbeli apadásnak oka az azon évben uralkodott himlőjárvány volt, mely az állami iskolák növendékei közül is 10-et ragadott volt el.

21. Trefort miniszter Brassóban.

Nevezetes volt az 1880. év arról, hogy augusztus 29-én néhai *Trefort Ágost* miniszter meglátogatta a brassói állami iskolákat *Hegedüs Kandid* miniszteri tanácsos kíséretében.

Én 1880 nyarán a málnási fürdőre mentem, még mindig tartott fejfájásom miatt. Onnan hazajöve, 11 év

után Bukarestbe rándultam kedves nőmmel, szülei meglátogatására. Alig voltam ott három nap, már kaptam Gönczy Pál szíves figyelmeztetését Trefort miniszter látogatásáról. Tüstént haza siettem és a megyei küldöttséghez csatlakoztam, melylyel Vledényig mentünk Trefort elébe, ki Fogarásból érkezett Hegedüs Kandid és *Szentiványi Gyula* főispán kíséretében. A vledényi kőhídnál *Roll Gyula* alispán üdvözölte. A bemutatásnál meleg részvétellel tudakozódott egészségi állapotom felől, mert az a hír volt elterjedve felőlem, hogy gutaütött vagyok, sőt a kolozsvári »Magyar Polgár« halálom hírét is részvétellel hozta, melyet midőn a kaszinóban olvastam, elbámultam rajta és azonnal megczáfoltam.

Trefort Brassóba vonulása augusztus hó 28-án diadalmenet volt Vledénytől Brassóig, hova naphaladtakor érkeztünk be. Akkor még nagyban divatozott a kék-veres-sárga színű lobogó és szalag a románoknál. A brassói román lovaslegények mind ilyenekkel voltak feldíszítve. Csak később, a szebeni 1884. román értekezlet után derült ki az, hogy ezen színek hordozása nem egyéb, mint az unió kézzelfogható tagadásának jelképe, a miért aztán szigoruan el lett tiltva.

Trefortnak Brassóban időzése új korszakot nyitott meg a brassói állami iskolák fejlesztésében. Ennek azonban néhai *Hegedüs Kandid*, a szókimondó miniszteri tanácsos is jelentékeny tényezője volt. Följegyzem ezt ide az utókor számára mint szemtanú.

1880. augusztus hó 29-én reggel Trefort, Hegedüs és én felmentünk a Czenk alatt fekvő szász lövöldébe s fel ennek is egyik tornyába. A kilátás onnan a városra nagyszerű. Trefort felhívott, hogy szerezzek egy távcsövet; tüstént kaptam a vendéglőstől. Ezzel nézegette egyebek között a román gör.-kel. középiskola és a szász leányiskola pompás új épületeit, melyeket nem győzött eléggé dicsérni.

Onnan lejöve, megtekintette e két iskola belsejét is. Midőn a szász leányiskolából kijöttünk, így szólott hozzám: »Bizony szép épületek ezek, tanfelügyelő ur!«

Erre én is elismerőleg nyilatkoztam. De Hegedüs Kandid Trefort elébe állt és így szólott: »Kegyelmes uram! hát nem szégyen-e az a magyar államra nézve, hogy itt a felekezeteknek díszesebb épületei vannak, mint nekünk?«

Erre Trefort, láthatólag megzavarodva, csak ennyit felelt: »Na, na, na!« — s ezzel megindult a Lópiacz felé. Innen még egyszer visszapillantott s felém fordulva, így szólott: »Tudja mit, tanfelügyelő ur! Szebbet fogok én ezeknél önöknek építeni. Polgári fiu- és leányiskolát fogok önöknek építtetni.« — »Isten tartsa meg kegyelmes uramat, hogy ezt megtehesse«, — felelém én, a mi Hegedüsnek láthatólag jól esett és elmosolyodott.

A róm. kath. középiskolába menve, midőn *Möller* apát sajnálatát fejezte ki a fölött, hogy az iskolai padok össze vannak faragva, Trefort így szólott: »Fel se vegye főtisztelendő úr; én láttam Németország minden egyetemét s mondhatom, hogy azokban sincs másképen.«

Én erre ezt súgtam Trefortnak: »Igen, de a brassói állami iskolákban nincs úgy!!«

Alig, hogy kiértünk a róm. kath. középiskola udvaráról, Trefort így szólt hozzám:

»No menjünk azokba az állami iskolákba, mert kívánom látni azokban a padokat.«

A Nagy-utcza felől mentünk be; ott fogadott a gondnokság, ott volt *Komáromi Andor* Háromszék vármegyei új tanfelügyelő is, a kit megpillantván, így szólt hozzám: »No, hogyan érzi magát új pályáján? boldogul-e? Ha valamiben megakad, forduljon az öreg úrhoz, — itt reám mutatott — mert ez tudja utasítani!«

Én azt feleltem, hogy a kegyelmes úr tanácsa reám

nézve parancs leend s a miben kartársamnak szolgálhatok, én mindig készséggel fogom tenni.

Ezalatt megérkeztünk az I-só osztály tanterméhez, melybe belépve, Trefort a padokat ugyancsak szemlére vette s bámulatát fejezte ki a látottak fölött. Én erre ennyit mondtam: »Kegyelmes uram, így van ez itt mindenik osztályban és ez egyenesen Orbán Ferencz igazgató érdeme.«

»Szép, valóban szép!« — jegyzé meg Trefort.

Innen az igazgatói irodába mentünk, a hol az osztálynaplót, tanítótestületi jegyzőkönyveket, számadási naplót és leltárokat tekintette meg; mindezek annyira kielégítették, hogy egyenesen *Orbán Ferencz* igazgatóhoz lépett és őt látható örömmel megölelte, mondván: »Szép, valóban mind szép!«

Nagy elégtétel volt ez Orbán igazgatónak, a kiállott sok kellemetlenségért, melyeket éveken át kénytelen volt tűrni a vezetésére bízott állami iskolák érdekében. Elégtétel volt nekem is, ki azonnal átláttam, hogy Orbán igazgató teljesen hivatásának szenteli munkás életét és ellenfelei által méltatlanul támadtatott meg.

Trefort miniszter úrnál, ki Szentiványi Gyula főispánnál volt szállva, a tisztelgés alkalmával megérintetem újból a polgári fiu- és leányiskolák szükségességét Brassóban, mire a boldogult emlékü miniszter ismételten nyilvánította, hogy a mit megígért, teljesíteni is fogja. — Délután kirándultunk néhány bérkocsival Keresztényfalvára, a hol a községi előljáróság ünnepies öltözetben üdvözölte a minisztert. Az ág. ev. presbyterium *Bönches* lelkészszel előbb a templomba, azután az új iskolába kalauzolta a minisztert és kíséretét. Ebben az iskolában Trefort ezen szavakkal dicsérte meg a presbyteriumot: »Uraim, én ismerem Németország mindenik egyetemét és mondhatom, hogy akármelyik német egyetemi tanár sze-

rencsésnek érezné magát, ha olyan díszes és kényelmes lakása volna, mint itt van a néptanítóknak.«

Innen a rozsnyói vár romjaihoz mentünk és estére Brassóba visszatérve, a főispán vendégei voltunk.

Brassóból augusztus hó 30-án Hosszufaluba siettünk, hol Trefort minisztert az áll. felső nép- és faragóiskolai épület udvarán *Henter Gábor* szolgabíró üdvözölte az oda gyűlt közönség nevében. Különösen feltűntek a néhainak a csángó viseletbe öltözött leányok, kiknek egy része az óvónókból állott s ezek csakis ez alkalomra öltöztek a csángóleány-viseletbe. — A faragóterem épen építés alatt lévén, midőn a miniszter arról értesült, hogy az építés a pénzhiány miatt késik, azonnal intézkedett, hogy a szükséges összeg kezeimhez kiutalványoztassék.

Följegyzésre méltó az is, hogy néhai *Molnár Viktor* hosszufalusi ág. ev. lelkész és áll. iskolai gondnoksági elnök fölkérte ott az udvaron Trefort minisztert, miszerint hallgatná meg a tizfalusi ág. ev. magyarok kérését s e célból kegyeskednék pár perczre Kupcsai János faragászati tanító lakására fölfáradni. »Csak rövid legyen, — jegyzé meg Trefort — mert az idő nagyon ki van mérve.«

Tüstént fölmentünk a jelzett lakásra, u. m. Trefort, Molnár Viktor, Borcsa Mihály és én. Ott Molnár néhány szóval előadta a csángó-magyar ág. ev. esperesség ügyét, hangsúlyozva, hogy a szász ág. ev. esperességtől el kell szakadniok. Trefort erre felállott és így szólt: »Az elszakadás nem az én dolgom, de azt előre is megmondhatom, hogy nem fogom megengedni azt, hogy valamelyik magyarhoni superintendentiához csatlakozzanak.« S ezt röviden meg is okolta.

Hat év múlva mégis megengedte a Tisza-kerületi ág. ev. superintendentiához való csatlakozást. Valószínű, hogy aggodalmait sikerült eloszlatni s a brassóvármegyei

csángó-magyar ág. evangélikusok nemcsak elszakadtak az erdélyi ág. ev. superintendentiától és a Brassó-vidéki szász esperességtől, hanem tényleg meg is történt királyi szentesítéssel a Tisza-vidéki superintendentiához való csatlakozás; válópereikkel a brassói kir. törvényszékhez lettek utasítva.

A hosszufalusi áll. felső nép- és faragó-iskolából a fűrészmezői gör.-kel. román iskolához hajtottunk; ott az igazgató-tanító szívesen üdvözölte volna magyarul a minisztert, de nem forgott a nyelve. Trefort látva a tanító zavarát, mosolyogva mondá neki: »Jól van, jól; de jövőre tanuljon meg jobban magyarul.«

Hasonlólag figyelmeztette kevéssel azután *Ludu György* prázsmári gör.-kel. lelkész-tanítót, sajnálatát fejezván ki a fölött, hogy nem érti a szép román nyelvet s egyszersmind figyelmeztetvén, hogy Magyarországon mindenkinek tudni kell magyarul.

Tíz órakor gazdag reggeli várt ránk a prázsmári ág. ev. lelkészi lakban. *Szindel Ferencz* lelkész németül köszöntötte fel a minisztert, mire a néhai is németül válaszolt, de ott is hangsúlyozta az államnyelv tudásának szükségességét.

Délre Seps-Szentgyörgyre siettünk s míg a miniszter a főispán lakásán a tisztelgő testületeket fogadta, én *Vajna Sándor* tanfelügyelő barátomhoz siettem, a ki arra kért, hogy eszközöljem ki azt, hogy Trefort adjon neki ebéd után magánkihallgatást, minthogy Vajna barátom akkor hivatalától fel volt függesztve. A nemes szívű miniszter ezt meg is tette s Vajna barátom teljesen megvigasztalódva jött ki tőle s még azon év szeptember havában átvette a szászvárosi áll. polg. leányiskola igazgatását, a melynél maig kitűnő eredménnyel működik.

Estére Előpatakon át visszatértünk Brassóba s a vacsorán Szentiványi Gyula főispán vendégei voltunk. Itt

néhai *Gidófalvy Albert* képviselő barátom egészséges szé-
kely adomái úgy felvidították a kis kört, hogy maga Tre-
fort is több ízben hangosan fölnevetett.

Augusztus 31-én Trefort kíséretével átrándult Szi-
nájba, a hova én — nagyon ki lévén merülve — már
nem kísérhettem el. Onnan délután visszatérve, nem jött
többé Brassóba, hanem folytatta útját Budapestre. —
A Brassóban látottakkal nagyon meg volt elégedve. A
brassói »Magyar Polgári Kör« ezen alkalommal válasz-
totta meg Trefortot tiszteletbeli elnökévé. Együttal ké-
relmezte e kör azt is, hogy állítson a miniszter ittjárása
emlékeül állami alsófokú ipariskolát, a mit megígért és
meg is tett. Ennek az ügynek a Polgári körben néhai
Csia István brassói áll. elemi iskolai tanító volt egyik
mozgatója.

* * *

Trefort miniszter ezen Brassóban tett látogatásának
rendkívül fontos következményei lettek a magyar tanügy-
nek itteni továbbfejlesztésére. Engemet is ezen alkalom-
mal ismert meg közelebbről, minek az lón következmé-
nye, hogy 1881. évi augusztus hó 26-án 25.455. sz. a.
kelt magas rendeletével a Fogaras vármegyei tankerület
felügyelőségétől kegyesen fölmentett, *Schreiber Ferenczet*
nevezvén ki oda helyembe, engem pedig a Brassó vár-
megyei tankerületben hagyott meg továbbra is.

Az 1882. évi április hó 6-án 11.256. sz. rendeleté-
vel pedig azon tanfelügyelők közé számított, kiket az ál-
lami iskolák fejlesztése érdekében Budapestre meghívott.
Az értekezlet 1882. ápril 23—27-ig tartott. Az erdély-
részi tanfelügyelők közül Gáspár János, Várady Károly,
Réthy Lajos és én voltunk fenn.

Az 1883. évi márczius hó 27-én 583. eln. sz. alatt
pedig következő leirattal örvendeztett meg:

*Nagyságos Koós Ferencz királyi tanácsos és tanfelügyelő
úrnak — Brassóban.*

Ő cs. és ap. kir. Felsége f. évi márczius hó 10-én kelt legfelsőbb elhatározásával Nagyságodnak a népoktás előmozdítása körül szerzett érdemei elismeréseül a *királyi tanácsosi* czimet díjmentesen legkegyelmesebben adományozni méltóztatott.

Midőn erről Nagyságodat örvendetes tudomás végett értesitem, szívesen járulok a magam részéről is őszinte szerencsekívánatommal a legmagasabb kegy eme nyilvánulásához.

Budapest, 1883. márcz. 27.

Trefort.

*

Meghalt e kitűnő államférfiu és közokt. miniszter 1888 augusztus hó 22-én, az egész haza által megsiratva. Brassóban élni fog neve és emlékezete örök időkön át.

22. Az állami iskolák tanulóinak létszáma 1881—1889.

Az 1881/82-ik tanévben már meglátstott a brassói áll. iskolákon Trefort miniszter látogatása. Egyszerre három új áll. iskola állittatott fel 1881. szeptember hóban, u. m. polg. fiu- és leány- és alsófoku iparos-iskola. Leányiskolánkat pedig ritka kitüntetés érte, a mennyiben izléses munkakönyveért a budapesti orsz. női-iparkiállításon ezüst éremmel lett kitüntette s minden tekintetben kiválónak jelöltetett. A mindennapi tanulók létszáma 509, az iparos tanoncoké 171 s így összesen 680 volt.

Az 1882/83-ik tanévben a mindannapi tanulók száma 575, az iparos tanoncoké 120, összesen 695. A belvárosban párhuzamos elemi vegyes osztályt kellett állítani. Az év elején meglátogatta iskolánkat *Buzogány Áron* osztálytanácsos, kinek a brassói áll. iskola-épületek megvásárlása körül hervadhatlan érdemei vannak.

Az 1883/84-ik évben a mindennapi iskolások lét-

száma 701, az iparos tanoncoké 167 és így összesen 868. Ez évben kaptak a brassói áll. iskolák a tanítótestület áldozatkészségéből egy pompás iskolai lobogót, melyet 1883. szeptember 23-án a »Nap« című polg. iskolai helyiség nagytermében avattunk fel. Az ünnepi megnyitó beszédet én s az alkalmi beszédet Orbán igazgató tartottuk; a zászlóánya *gr. Bethen Andrásné* Mocsonyi Livia úrhölgy volt.

Ezen beszédemet az iskolák IX-ik évi értesítője így jellemezte: »Eszméken, vallásos és hazafias érzelmekben gazdag beszéd volt.«

Az 1884/85-ik évvel a brassói áll. elemi iskolák elérték 10-ik évüket. Az elemi és két polg. iskolában a növendékek száma 766-ra emelkedett. Az iparos tanonciskola létszáma pedig 435 és így összesen 1201. Olyan tekintélyes szám, mely meghaladta legfényesebb reményeinket s hangosan hirdette Brassóban az áll. iskolák szükségességét. A polg. fiiskolával kapcsolatosan szerveztetett két szakiskola, u. m. a műasztalossági ipartanműhely és a kereskedelmi szaktanfolyam.

Sokkal fontosabb azonban azon változás, mely a brassói áll. iskolák életében az 1885/86-ik évben állott be. A fokonyként megszüntetendő állami polgári fiiskola helyett állami főreáliskola szerveztetett 1885. szeptember hóban; ezenkívül állami középkereskedelmi és középipariskola állittatott fel. A főreáliskola igazgatója *Rombauer Emil*, a középkereskedelmi és faipari iskolaké *Orbán Ferencz* lett. Ebben az évben az elemi és polgári iskolák létszáma 762, az iparos-tanonczoké 292, az állami középkereskedelmi iskolaké 13, a középipariskolaké 7, az állami főreáliskolaké 52 és így összesen 1126.

Az 1886/87-ik évben az állami elemi és polgári iskolákban a létszám 678, az iparos iskolában 335, az áll. középkereskedelmiben 27, a közép faipariban 11, az áll. főreálban 92, tehát összesen 1132.

Az 1887/88-ik évben az áll. elemi és polg. iskolákban 665, az iparos tanonciskolában 339, az áll. k. kereskedelmiben 36, a középiparban 14, az áll. főreálban 111, mindössze 1165.

Az 1888/89-ik tanévben az áll. polg. leány- és elemi iskolákban 672, az iparos iskolában 453, az áll. középkereskedelmiben 43, a k. faiparban 12, az áll. főreálban 108 s így összesen 1288.

Hogy mennyire igaza volt Réthy Lajos kir. tanácsos tanfelügyelőnek, midőn 1869-ben kimutatta, hogy Brassóban 772 magyar tanköteles nem járt iskolába, igazolják a fennebbi adatok, mert pl. az 1884/5-ik tanévben a brassói állami elemi és polgári iskolákba összesen 766 tanuló járt, tehát csak 6-tal kevesebb, mint a mennyit Réthy L. azelőtt 15 évvel kimutatott. Világos továbbá ezen adatokból, hogy egyenesen a brassói magyar elem volt az, a melynek iskoláztatása 1875 előtt a legirtózatosabban el volt hanyagolva. Tizennégy év kézzelfoghatólag beigazolta azt, hogy Brassó város tanácsa nem tájékozta helyesen a miniszteriumot, midőn azt vitatta, hogy Brassóban elég iskola van, hogy új iskolák nem szükségesek, hanem csakis a meglévő iskolákat kell segíyezni.

23. Állami iskolai tanítók és tanítónők Brassóban 1875—1889.

Az állami elemi iskolákban:

Az 1875/6. évben volt 6 tanító, 5 tanítónő.

» 1876/7. » 7 » 6 »

» 1877/8. » 7 » 6 »

A felső leány- és elemi iskoláknál:

Az 1878/9. évben volt 7 tanító, 7 tanítónő,

» 1879/80. » 7 » 7 »

» 1880/81. » 8 » 7 »

Az elemi és polgári iskoláknál:

Az 1881/2. évben volt 9 tanító 10 tanítónő.

» 1882/3. » 11 » 10 »

» 1883/4. » 11 » 10 »

» 1884/5. » 12 » 10 »

Az 1885/6-ik évben az *elemi, polgári, középkereskedelmi, faipari és állami főreáliskoláknál* volt 19 tanító és 10 tanítónő, az óraadókat és hitoktatókat nem számítva, összesen 29.

1886/7-ik évben az elemi, polgári, középkeresked, faipar- és főreáliskolában 23 tanító és tanár, 10 tanítónő, összesen 33 rendes tanerő.

Az 1887/8-ik évben 24 tanító és tanár, 10 tanítónő, összesen 34 tanerő.

Az 1888/9-ik tanévben 27 rendes tanító és tanár, 8 tanítónő, összesen 35 tanerő, a sok óraadót és hitoktatót nem számítva.

Igy lett e kisded forrásból hatalmas magyar folyó. Az állami főreáliskola f. 1889. évi szept. 16-án átköltözik pompás új épületébe. Az állami elemi, polgári, középkereskedelmi és faipariskolák számára még 1882-ben megvásároltuk a Nagy-utcában a csizmadia-társulattól a czélszerű telket s most már remélhető, hogy pár év alatt ezen iskolák is díszes és czélszerű hajlékot fognak kapni, mi által a *Trefort* és *gróf Csáky* miniszterek nevei halhatatlanok lesznek Brassó városában és környékén.

Azért foglalkoztam ezen iskolák tüzetesebb ismeretével, hogy azoknak létjogosultságát számokban kimutassam. Mennyi részem van azok fejlesztésében, a felügyeletem alatt álló állami iskolák tanítótestületében kifejtett testületi szellem nyilvánulásában, ezt mások lesznek hivatva megítélni. Itt még csak azt kívánom megjegyezni, hogy én 1882-ben oly irányú fölterjesztést tettem volt, hogy a székely-udvarhelyi állami főreáliskola

téessék át Brassóba; de 1883-ban a miniszterium kebelében meggyőztek, hogy ez teljesen lehetetlen. A brassói állami főreáliskola megalapítása *Klamarik János* miniszteri tanácsos és *gróf Bethlen András* főispán legfőbb érdeme. Az első évi értesítő (1885/86.) 23-ik lapján Rombauer Emil igazgatótól a következő elismerő sorokat olvasom: »Miután a reáliskola egyelőre két osztálylyal a polgári iskola helyiségeiben elhelyezhető nem volt, más bérhelyiségről kellett gondoskodni és Koós Ferencz kir. tanácsos úr, Brassó megye érdemes tanfelügyelőjének fáradhatlan buzgósága folytán, melyért e helyen is köszönetünket nyilvánítjuk, sikerült Papp István nagykereskedő úr újon épült bérházában az intézet igényeinek legalább az első két évre előlegesen megfelelő iskolahelyiséget nyerni.«

Ez tény. Itt aztán meg is szűnt az én fáradozásom, minthogy az áll. főreáliskolának más felügyelője van, a köztisztviselőben álló *Elischer József* személyében. Ezen iskolának belfejlesztése a Rombauer Emil igazgatása alatt álló derék tanári testület kezeibe van letéve.

24. A Brassó vármegyei csángó iskolák 1878—1890.

Brassó vármegye tiz községében az 1868. évi 38-ik törvény ág. ev. felekezeti iskolákat talált. *Réthy Lajos* kartársam érdeme az, hogy ezen felekezeti iskolákat, összesen 11-et, 1870—1873-ban községi iskolákká változtatta. Ezenkívül Zajzonban, Ujfaluban, Tatrangon, Krizbán új községi iskolákat is építettett részben egészen, részben a régieket bővítette. Nagy szolgálatot tett ezzel a csángó népnevelésnek, nevét ma is hálával emlegetik.

A községi iskolák közül 1883—1886 között államivá választottak a bácsfalusi, türkösi, csernátfalusi, pürkereczi, tatrangi és apáczaí. Türkösön és Bácsfaluban telket vásároltunk, s a türkösi új állami iskolai épület 1890-ben fel fog építtetni.

A tanító személyzet 1878-ban, midőn Brassó vármegyébe jöttem, a 10 magyar községi iskolánál 26 volt, ugyanazon iskoláknál, melyek közül ma 6 állami, 5 községi, 38 tanerő működik. Az alsó-tömösi, egy tanítóval bíró népiskolát 1878. szeptember hóban nyitottuk meg. A tíz magyar községben ma 38, Brassóban, a tömösit is idevéve, 36 állami és községi iskolai tanító, tanár és tanítónő, azaz összesen 74 működik. Lélekemelő haladás ez, főleg ha meggondoljuk, hogy 1868 előtt Brassóban és a tíz magyar községben alig volt 15—16 felekezeti tanító.

A róm. kath. tanítószemélyzet Brassóban ma 8. Felső-Tömösön és Türkösön egy-egy, összesen 10; a braszó-i róm. kath. gymnáziumban 11. A 21 róm. kath. tanerőt, kik ma mind magyarok, a 74 állami és községi tanerőkhöz adva, összesen 95. A hosszufalusi állami felsőnép- és faragászati iskolánál 4 tanító s így Brassóban és a 10 községben ma 1890-ben 99 magyar tanerő működik, nem számítva a hitoktatókat és óraadókat.

25. Az állami és társulati magyar óvodák.

A tíz magyar községben 1883 óta fennáll 5 állami állandó, 6 állami nyári óvoda, Brassóban 1886 óta 2 Emke.-óvoda, összesen 13 óvónő vezetése alatt. E szerint a 99 tanár, tanító és tanítónő létszámához adva a 13 óvónő számát, összesen 112 magyar tanerő terjeszti ma Brassóban és Brassó vármegyében a magyar közművelődést.

26. Magyar társadalmi élet Brassóban.

Midőn 1878. június 1-én Brassóban hivatalos működésemet elkezdtem, az itteni magyar társadalmat már több magyar egyletben tömörülve találtam. Ezen egyletek a következők voltak: 1. Brassói magyar kaszinó, 2. Brassói magyar polgári kör, 3. Brassói magyar dalárda,

4. 1879-től a brassói prot. nőegylet. A kaszinónak azonnal rendes tagja, a dalárdának pártoló és a prot. nőegyletnek 1879-ben alapító tagja lettem.

Az 1884. évben néhai Csia István Bolonya külvárosi állami elemi vezértanító buzgólkodására megalapított a brassói magyar iparos ifjak önképző és segélyegylete, melynek alapító gyűlésén a »Nap« című állami iskola nagy termében az ifjusághoz buzdító beszédet tartottam.

Ez volt Brassóban legelső nyilvános fellépésem. Általában elvül tűztem ki magamnak, hogy a brassói magyar egyletekben nem kívánok szerepelni, míg a helyi viszonyokkal meg nem ismerkedem. 1869—1878-ig hazánk több városában megfordulván, azt a tapasztalatot szereztem mindenütt, hogy ha valahol letelepedünk, ne igyekezzünk azonnal szerepelni, hanem tanulmányozzuk a helyi viszonyokat, teljesítsük honpolgári kötelességeinket pontosan s vonuljunk meg szerényen, mind addig, míg honfitársaink bizalma felénk nem fordul. Bárhol telepedünk le, ott minket egyelőre idegennek, jövevénynek tekintenek és igen korán lejárjuk ott magunkat, ha minden áron s azonnal mi akarjuk a vezérszerepet a társadalom régibb vezetőinek félretolásával kezeink közé ragadni.

Itt egyetlen mód az, hogy legyünk türelemmel és teljesítsük csendben, de híven és pontosan kiseded körünkben kötelességeinket. A bizalmat nem lehet erőszakolni, ezt csakis több évi önzetlen szolgálatunkkal szerezhethjük meg. Én pl. a brassói magyar kaszinónak 9 év leforgása alatt még választmányi tagja is csak egy évben voltam s ezt egészen természetesnek találtam. Csak 1887. tavaszán fordult felém itteni honfitársaim megtisztelő bizalma annyira, hogy megválasztott a kaszinó igazgatójává.

Korábban fordult felém bizalmával a brassói »Magyar polgári kör«, mely már 1885. december 27-én megválasztott tiszteletbeli tagjául. Ezen megtisztelő bizalom

azon felolvasásaimnak volt következménye, melyeket a polgári körben több ízben tartottam. Kötelességemnek tartom tovább is megszolgálni a bizalmat és tettem ezt eddig is, mert egyszeri felhívásra készen állottam a polgári kör díszes lobogójának felavatási ünnepélyén 1883. október hó 7-én, az alkalmi beszéd tartását elvállalni és teljesíteni.

Hasonlót cselekedtem a brassói magyar dalárda lobogójának 1886. október hó 31-én történt felavatási ünnepélyén. Ezen beszédemről a »Brassói Magyar Dalárda 25 éves története« (1863—1888.), mely 1889-ben jelent meg Józsa Mihály titkár tollából, így nyilatkozott: »Koós Ferencz kir. tanácsos, tanfelügyelő mondott egy nagy tetszéssel fogadott, kitűnő ünnepi beszédet, mely annak idején külön nyomtatásban is megjelent és annak negyedszázados ünnepélyén 1888. évi május 21-én, üdvözölvén azt a brassói magyarság nevében.« Beszédem zajos éljenzéssel fogadtatott s megjelent a Dalárda 25 éves történetében. A brassói prot. nőegylet csakis 1888-tól vette igénybe szolgálatomat, a mennyiben 1888. november 7-én »Az én jótevőim« és 1889 január hó 2-án »A moldva-klézsei csángó asszony mint életmentőm 1858. augusztus hó 19-én« czímű két felolvasást tartottam.

Nagyobb lendületet látszott venni a brassói magyar társadalom 1882-ben, midőn »Magyar párt« név alatt a brassói összes magyarság tömörült és olyan impozáns nagygyűlést tartott a »Nr. 1« vendéglő nagy termében, milyent addig Brassóban soha sem láttam. Örökre kár, hogy annak rendezői nem állottak elő kész programmal. A nagy gyűlés 25 tagu végrehajtó bizottságot küldött ki. Én már a nagy gyűlésen magyar óvódák alapítását hoztam javaslatba, fényes reményeket kötöttem a 25 tagu bizottság működéséhez, melynek én is tagja voltam. Az óvódák alapításának indítványozásaért, kaptam aztán

Germaniából olyan goromba német anonym levelet, mely ritkitja párját.

A »magyar párt«, fájdalom, halva született gyermek volt. Nem volt programja. A bizottság tartott pár ülést, ennyi volt az egész. A fényes remények füstbe szállottak. Szerencse, hogy a korábban alapított magyar egyletek társadalmilag összetartották a brassói magyarságot s így megvolt azon elem, mely három év múlva 1885-ben létre hozta: 1. a »Brassó« című lapot, 2. az iskolás szegény gyermekeket segélyező egyletet, 3. a takarékpénztár és önsegélyező egyletet, 4. az 1848 márczius 15-iki ünnepélyt rendező bizottságot és 5. az összes brassói magyar egyletek koronájául 1885. június hó 21-én az E. M. K. E. brassói fiókegyletét.

A »Brassó«-ban kifejtett munkásságom ismeretes öt év óta annak t. olvasói előtt. Bármi véleménynyel legyenek honfitársaim e lap felől, annyit el fognak ismerni, hogy csakis azóta van szorosabb összetartó magyar társadalmi életünk Brassóban, mióta magyar lapunk van. Hazafias kötelességet véltem s vélek teljesíteni, midőn e magyar lapot szellemileg támogattam és támogatni fogom ezután is. Azt a munkásságot, melyet nyugalmam megtagadásával e lap támogatására fordítottam, tiszta öntudattal mondhatom, hogy a brassói és brassóvármegyei magyarság érdekében tettem.

A mi a »Brassó« szellemi téren, ugyanaz a »Brassói takarékpénztár és önsegélyező egylet« a brassói magyarság érdekeire nézve az anyagi téren. Mind a kettő jelentékeny összetartó kapocs szellemi és anyagi érdekeink gyarapítására. *Szterényi József*, a »Brassó« szerkesztője, s *Nagy István*, a mi magyar pénzügyintézetünk derék alapító-igazgatója, elévülhetetlen érdemeket szereztek maguknak a brassói és Brassó vármegyei magyarság szellemi és anyagi érdekeinek védelmezése, fejlesztése körül. A brassói ma-

gyar pénzüzetet szülőanya lett 1887-ben a négyfalusi magyar pénzüzetnek. Minden brassói magyarnak hazafias kötelessége ezen magyar pénzüzeteket támogatni, melyek kicsiny forrásból indulva ki, évek múlva hatalmas folyókká fognak átalakulni. Mig anyagilag másoktól függünk, azoknak engedelmes szolgálai vagyunk.

Az 1848. évi márczius hó 15-ikének megünneplését az iparos ifjak egylete kezdeményezte 1884-ben. Engemet kértek föl érzelmeik tolmácsolására. Beszédemet meg is irtam volt, de közbejött betegségem miatt azt *Killyéni Endre* áll. polgári iskolai tanító olvasta fel. — 1885-ben indítványt tettem a magyar kaszinó választmányi gyűlésében, hogy a kaszinó is tartsa meg a márczius 15-iki ünnepélyt. Némelyek attól tartottak, hogy városunk nem magyar ajkú polgárainál ezen ünnepély megtartása visszatetszést fogna szülni s e miatt ajánlatom nem fogadtatott el. De megtartották most az ifjusági egylet és a magyar polgári kör egyesülve a kör helyiségében. Az ünnepi beszédet *dr. Kábdebó Ferencz* ügyvéd tartotta. — Az ünnepély után a »Zöld fánál« népes bankettünk volt s minthogy a szűkebb körű ünnepély és a bankett igen szépen sikerültek, előre volt látható a jó hangulatból, hogy az 1848. márczius 15-ik napja nemzeti ünnepélye fog lenni ezután a brassói és brassóvármegyei magyarságnak.

Ugy is történt, mert a következő 1887. évben már szerveztetett a brassói magyar egyletek képviselőiből a márczius 15-iki ünnepséget rendező bizottság s ez évben az ünnepélyt a »Nro 1« nagy termében, mely ezen alkalommal zsufolva volt, tartottuk meg, a nélkül, hogy ez a város nem magyar ajkú polgárai között visszatetszést szült volna. Az ünnepi szónok *dr. Vajna Gábor* jeles fiatal ügyvéd volt, a ki hazafias beszédével általános lelkesedést keltett.

1888. évi márczius hó 15-ét szintén a »Nr. 1«-ben tartottuk meg; a közönség most is zsufozásig megtöltötte a nagy termet. Alkalmi beszédet *Rombauer Emil* áll. főrealisk. igazgató tartott.

1889-ben az »Európa« vendéglő »Székely Mózes« nevét viselő nagy termében ünnepeltük 1848. márczius 15-ikének évfordulóját, mely alkalommal én tartottam emlékbeszédet. Közönség ezuttal is nagy számmal volt. — Ezek után remélni lehet, hogy 1848. márczius 15-ike évről-évre nemzeti ünnepe leend a brassói és brassó-vármegyei magyarságnak. Ez ideig minden alkalommal közreműködött a brassói magyar dalárda is és hazafias dalokkal emelte az ünnepszég meghatottságát.

Az 1888. évi márczius 15-én este tartott hangversenyen egy névtelenül maradni kívánó honleány által ajándékozott bokkréták árából 70 frt. alap is gyűlt, melynek kamatja évente egy aranyra fog a rendező bizottság által kiegészítetteti és egy legjobban szavaló brassói középiskolai tanulónak kiadatni. A brassói prot. nőegylet testületileg szokott ezen ünnepeylen résztvenni. — Van tehát legalább egy napunk egy évben, melyen ama nagy nap szent emléke testvéri koszorúba fűzi a brassói és brassó-vármegyei magyarságot.

A szegény tanulókat ruházó egylet, a leghumánusabb intézmény, a mely a mellett, hogy sok szegény szülőnek törli le könyüit, midőn gyermekeit felruházza s így azoknak iskolába járását lehetővé teszi, fontos összetartó kapocs a különböző magyar iskolák között, mert ezeknek igazgatói között egymással szorosabb viszonyt hozott létre, a mi annakelőtte hiányzott. *Majer József* kir. tanácsos ügyvéd hazánkfia, mint ezen egyletnek érdemes elnöke, és *Józsa Mihály* mint annak fáradhatatlan titkára fejtenek ki eléggé meg nem hálálható buzgalmat.

Ezen egylet nyomán keletkezett a Négyfaluban

1888-ban hasonló egylet *Bede Dániel* áll. f. népiskolai tanító elnöklete alatt. — Felette örvendetes jelenség az, hogy a brassói magyarság hazafias társadalmi működése a vidéken lakó magyarság kebelében mindig visszhangra talál; egymást támogatva haladnak előre. Így volt ez 1850—1868-ig is, midőn a tizfalusi ág. ev. néptanítók és lelkészek voltak zászlóhordozói a magyar érdekeknek.

27. Az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület brassói fiókegylete 1885—1890.

Nem ismerek erdélyi hazarészünk történetében társadalmi mozgalmat, mely annyira felrázta volna tespedéséből az erdélyrészi magyarságot, mint az E. M. K. E., röviden: Emke. A brassói és brassóvármegyei magyarság is általános lelkesedéssel üdvözölte az eszmét. Alig hangzott el az E. M. K. E. szervező bizottságának Kolozsvártt 1885. január hó 17-én felhívása, *dr. Weisz Ignác* buzdító vezérczikket irt a »Brassó« február 7-iki számában; én a »Kolozsvárban« teljesítettem hazafias kötelességemet. Február 14-én »Polgár« aláírással újabb buzdító vezércikk jelent meg a »Brassó« 19-ik számában.

Február hó 22-én aztán megtartatott a »Nr. 1«-ben a népgyűlés a Kolozsvártt tartandó alakuló gyűlésen leendő képviseltetés tárgyában, melyet *dr. Weisz Ignác* lelkesítő beszéddel nyitott meg, s elnökül *Harmath Lajos* ügyvéd választatott meg. E népgyűlés az egyesület eszméjét *dr. Kábdebó Ferencz* ügyvéd gyűjtő szónoklata után magáévá tévén, *Verzár Lukács* ajánlatára képviselőül megválasztattak: *dr. Weisz Ignác*, *Pap Ferencz* és *Gödrí János* ügyvéd.

A brassói szász és román lapokat meglepte e magyar népgyűlés erélyes nyilatkozata s rögtön megindították a tollharczot az alakuló Emke. ellen, melyet azonban a »Brassó« mindannyiszor komoly hangon tartott cikkeiben

férfiasan visszavert. Most tünt ki aztán, hogy mennyire szükséges Brassóban a magyar lap, mely körül a magyar értelmiség csoportosulva, nemcsak fölvette a nemzetiségi helyi lapokkal, hanem ki is állotta a harcot.

A kolozsvári alakuló gyűlésen, mely április hó 12-én tartatott meg, az említetteken kívül Brassóból még résztvettek: *Harmath Lajos* ügyvéd, *Göllner Károly* róm. kath. tanár és *Szterényi József*, kik méltóan képviselték ott a Brassó vármegyei magyarságot. Az Emke. ideiglenes választmányának április 19-én »A nemzethez« intézett szózata következtében április hó 26-án Harmath Lajos ügyvéd már megtette az indítványt a kaszinó közgyűlésén, hogy a kaszinó lépjen be az Emké.-be alapító tagnak. Én május 1-én nyílt levelet intéztem a »Brassó« szerkesztőjéhez, kijelentvén, hogy az Emké.-nek alapító tagja kívánok lenni.

Junius hó 9-én Brassó vármegye törvényhatósági gyűlésében mint Pürkerecz képviselője indítványt tettem, hogy a megye lépjen be a kulturegyletbe alapító tagnak. Indítványom nem fogadtatott el, de az ellenvéleményüek indokolása olyan volt, hogy az még inkább tömörítette a brassói és Brassó vármegyei magyarságot s az intéző bizottság már junius hó 18-án alakuló gyűlésre hívta junius 21-ére a magyarságot.

Ezen alakuló gyűlés, mely a »Nro 1«-ben tartatott s mely rendkívül népes volt, választott meg engem az Emke. brassói fiókegylete elnökének. Akkor tartott beszédemet, mely a »Brassó« 71. és 72. számaiban jelent meg, a hallgatóság kedvezően fogadta. Igyekeztem a nemzetiségi gyanúsítgatásokat kellő értékükre leszállítani és kimutatni azt, hogy mi csakis önmagunk számára állítjuk a fiókegyletet.

Azóta négy év repült el fejünk fölött. A mit ott mondtam, híven megtartottuk. A brassói fiókegylet ál-

litott két magyar óvodát Brassóban, u. m. 1886. október 17-én a belvárosban és 1887. július 3-án a Bolonya külvárosban, melyekben a folyó 1889. évben összesen 194 gyermek fordult meg s melyekben Kollár Ilona és Veszprémy Ida óvónők elismerésre méltó szakértelemmel és lelkesedéssel működnek. Az Emke brassói fiókegylete, programjához híven, minden túlzástól menten teljesíti hazafias missióját s míg ezen a téren megmarad, senki sem vonhatja kétségbe létjogát.

Még nagyon sok teendő várakozik rá úgy itt a városban, mint a 10 magyar községben. Épen azért, mert hazafias és nemzeti missiót teljesít, kebelében egyesíti a brassói és brassóvármegyei magyarságot. Feladatánál fogva olyan szerepre van hivatva, melyet más magyar egyleteink csak részlegesen teljesíthetnek.

Az Emke brassói fiókegylete itteni összes magyar egyleteink koronája, mely koronában a többi magyar egyletek megannyi drágakövek. Csakis ezen brassói összes magyar egyleteknek az Emke brassói fiókegyletéhez való csatlakozása, hazafias közreműködése következtében vált lehetségessé az, hogy az Emke harmadik közgyűlése 1888 augusztus 19—21-én oly impozáns alakban tartatott meg Brassóban, melyre még a késő unokák is önérzettel fognak visszaemlékezni.

XI. RÉSZ.

Irodalmi működésem 1856—1890.

1. Irodalmi működésem a hírlapi téren.

A véletlen hozta magával, hogy én azon 14 év alatt, a míg Bukurestben lelkészkedtem, a hazai hírlapokba tömérdek sokat írtam. Ez a véletlen, ha elmaradott volna, talán soha sem fogtam volna dolgozni a hazai lapokba. — 1855 június hóban véletlenül találkoztam, midőn a kolozsvári zsinatra mentem, M.-Vásárhelytt a Poklos- (ma Deák Ferencz)-utczában a »Hold«-hoz czímzett kis vendéglőben *Dózsa Dániel* kitűnő publicistánkkal és regényírónkkal. Kölcsönös bemutatás után előhozta, hogy ő szándékozik nemsokára Kolozsvártt magyar lapot indítani s előre is felkér, hogy legyek lapjának levelezője. Én azonnal ajánlkoztam s visszamenve Bukurestbe, mind vártam, hogy mikor fogja Dózsa D. a lapot megindítani.

Eltelt az 1855-ik, el az 1856-ik év, de a kolozsvári lap nem látott napvilágot Dózsa D. szerkesztése alatt. A *Vida* által megindított kolozsvári lapnak soha egy számát sem láttam Bukurestben.

Az 1856-ik évben megpróbáltam a hírlapi levelezést a »Hon«-ban, melyet akkor *Török János* szerkesztett Bécsben s melyet én járattam. Első levelemben a pitesti ref. temetőről, másodikban a bukuresti ev. ref. új iskola megnyitásáról írtam. Nyiregyházi *Szénfy Gusztáv* zene-

szerzővel levelezésbe elegyedve, ő egy hozzá intézett, de a nyilvánosságnak szánt leveletem, melyben a bukaresti magyarság helyzetét ismertettem, elküldötte Bécsbe Török János szerkesztőhöz, a ki leveletem kiadta a »Hon«-ban. Ennyiből állott 1855—1856-ban összes hírlapi levelezésem.

Az 1857-ik évben végre megindította Dózsa Dani a »Kolozsvári Közlöny«-t s magánlevélben emlékeztetett ígéretem beváltására. Reám nézve előnyös volt ez az időhaladék: ez alatt tanulgattam a román nyelvet, olvastam a bukaresti román politikai és egyházi lapokat; mert a román nyelv ismerete nélkül nem lettem volna képes Dózsa Dani várakozásának megfelelni. A levelezés azonban egyttal a román nyelv alapos tanulására is buzdított. Én tehát első sorban Dózsa Dánielnek köszönhetem azt, hogy a hazai lapokba való dolgozásra képessé lettem a román nyelv alapos megtanulása által. Szorgalmas levelezője is voltam lapjának, míg Bukarestben laktam, sőt ezt folytattam azután Déváról is, midőn a *Szász Béla*, és Máramaros-Szigetről, Beszterczéről, midőn *Békési Károly* vették át a »Kelet«-nek keresztelt »Kolozsvári Közlöny« szerkesztését. Utánok *Petelei István* öcsém kért fel a »Kolozsvár«-ban való levelezésre, melyet 1878 óta innen Brassóból a körülményekhez képest maig is teljesítek.

Emlékül ide jegyzem azon lapok czímeit, melyekbe 1856—1890-ig koronként dolgoztam:

I. Erdélyrészi lapok.

a) Kolozsvár: 1. Kolozsvári Közlöny, 2. Kelet, 3. Kolozsvár, 4. Korunk, 5. Unió, 6. Magyar Polgár, 7. Növendékek Lapja, 8. Protestáns Közlöny.

b) Maros-Vásárhely: 1. Székely Néplap, 2. Székely Közlöny, 3. Maros Vidék, 4. Erdély, szépirodalmi lap.

c) Sepsi-Szentgyörgy: 1. Székely Nemzet, 2. Nemere Határszéli Közlöny.

d) Deés: 1. Szolnok-Doboka.

e) Brassó: 1. Nemere, 2. Brassó.

II. Királyhágón túli lapok.

a) Budapest: 1. Magyar Sajtó, 2. Hon, 3. Napkelet, 4. Hazánk s a Külföld, 5. Hazánk, 6. Ország Tükre, 7. Heti Posta, 8. Fővárosi Lapok, 9. Vasárnapi Ujság, 10. Politikai Ujdonságok, 11. Magyar Posta, 12. Magyar Ország, 13. Reform, 14. Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 15. Néptanítók Lapja.

b) Máramaros-Sziget: 1. Máramaros, 2. Szigeti Lapok.

c) Arad: 1. Alföld, 2. Arad.

d) Debreczen: 1. Hortobágy.

III. Külföldi magyar lapok:

1. Bukuresti Közlöny, 1860. és 2. Bukuresti Híradó, 1883.

Összesen 37 azon lapok száma, melyekbe koronként dolgoztam.

Huzamosb munkatársra voltam: 1. a »Hon«-nak, melyhez magánjegyzeteim szerint 1865—1869-ig 82 levelet küldöttem Bukurestből s melyeket *Jókai Mór* — ma is hálával ismerem el — illőleg honorált. 2. Az Aradon megjelent »Alföld« és »Aradi Lapok«-nak Aldunai álnév alatt. Leveleim száma meghaladja — mint ezt Vargassy barátom kimutatta — a százat. 3. Az Ország Tükre-nek, 4. a Hazánk-nak, 5. a Hazánk s a Külföld-nek, 6. a Máramaros-nak 1874—1879., 7. a Kolozsvári Közlöny-nek Bukurestből, 8. a Keletnek Déváról, Máramaros-Szigetről és Beszterczéről, 9. a Kolozsvárnak Brassóból, 10. a Korunk-nak, 11. az Unió-nak, 12. a Növend. Lapjának Bukurestből. 13. a Székely Közlöny-nek, 14. a Székely Néplap-nak, 15. a Szolnok-Dobokának Beszterczéről, 16. a Székely Nemzet-nek Brassóból, 17. a Brassó-nak 1855—1889 végeig »Román lapszemle« Czenkalji, 18. a Bukuresti Közlöny-nek

1860, 19. a Bukuresti Híradónak 1883., 20. a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapoknak, 21. a Budapestnek 1858—1869, dr. Ballagi Mór szerkesztő idejében.

I. Ezen lapban megjelent értékesb czikkeim: 1. A reformáció befolyása az oláh vagy román egyházi irodalom felébresztésére. Három cikk 1866 évi 14., 19., 52. számokban. — 2. Az oláhországi ref. missió-bizottmány tervezete. 1866 április 18-án. (20. sz.) — 3. Az ó-hitű egyházak és iskolák állása Moldva-Oláhországban. 1866. (21. sz.) — 4. A brassói »Gazeta« a missió tervezetét lefordítja s ezzel vihart keltett ellenünk Romániában. 1866. (25. sz.) — 5. A missió-ügy a román országgyűlés előtt. 1866. (27., 28., 29. sz.) — 6. A missió-bizottmány gyűlése Pitesten. 1866 junius 2—5. napjain. (36. sz.) — 7. Valami a konstantinápolyi magyar ref. egyházról. 1866. évi (44. sz.) — 8. A román papság ügye a román senatusban. 1868. évi (12. sz.) — 9. Kinek milyen kalapja van, olyannal köszön. Hiescu Nifor hussi görkeleti esperes ily című könyvére: Az igaz egyház és a román egyház hivatása.

II. A Szokoly Viktor által szerkesztett: »Hazánk«-ban 1865—1869-ig 30 cikket közöltem.

III. Ugyancsak az általa szerkesztett »Ország Tükré«-ben megjelent értékesebb czikkeim: 1. Az oláhországi cigányok, székelyek és hétfalusi magyarok. 1864-ben. (2., 5. sz.) — 2. Az oláhországi magyarok állapota. 1864. (14—18. sz.)

IV. Szintén a Szokoly V. által szerkesztett »Hazánk s a Külföld« szépirodalmi lapokban: 1. Bukuresti életképek. 1865-ben. (19. sz.) — 2. Karácsoni Károly, 3. Szathmáry, Dr. Fialla Lajos és Czapkay Lajos életrajzait arczképeikkel. 1865. évi 32., 41., 49. és 1867. évi 30. számokban, és 4. Kirándulás Konstantinápolyba, 1866-ban (46—47. sz.)

V. A »Vasárnapi Ujság«-ban: 1. A moldvai magyarok állapota. 1864. (22. sz.) — 2. Kirándulás az Olt vidékére. 1867. (25. sz.) — 3. A bukaresti magyar iparos egylet. 1869. (13. sz.)

VI. A debreczeni »Hortobágy«-ban: 1. A Duna-fejedelemségek magyar szempontból. 1865. év. (53. sz.) — 2. A kolozsvári színházban 1865 ben tartott felolvasásom.

VII. Az aradi »Alföld«-ben: 1. A nagy hét Bukarestben. 1863. — 2. A román színészet története Oláhországban. 1864. — 3. A román tankönyvek. 1872. — 4. A börtönök Romániában. 1863. (27. sz.) — 5. Szózat a bukaresti magyar ifjusághoz.

VIII. A maros-vásárhelyi »Székely Néplap«-ban, 1867-ben: 1. Hazátokat ne hagyjátok el! 1867. márcz. 16. — 2. Válasz Habakuk testvérének, Nahumnak. 1867. augusztus 10-én.

IX. A maros-vásárhelyi »Székely Közlöny«-ben: 1. Mit ne hozzon a székely Bukarestbe? 1867 április 2-án. (9. és 16. sz.) — 2. A székelyek és bolgárok Oláhországban. 1867. (18—20. sz.) — 3. Utazásaim Romániában. 1867. (16. sz.) — 4. Havaselvi levelek Plojestról.

X. A »Bukaresti Híradó«-ban: 1. Hol és kinek fejében született meg legelőbb a bukaresti magyar olvasókör célja? 1883 febr. 18. (7. sz.)

XI. A »Növendékek Lapja«-ban 1865-ben közöltem azon történeti dolgozataimat, melyeket 1870-ben Maros-Vásárhelytt »Történelmi dolgozatok« czímén több más czikkkel bővítve, kiadtam.

XII. A »Máramaros«-ban, M. Szigeten, 1874-ben: 1. Kántorböjti csevegések, tárczaczikk. (1., 10., 14., 18., 23. számokban.) — 2. Zárbeszéd, melyet a m.-szigeti áll. tanítóképezde »Gönczy önképző-körének« zárünnepélyén elmondottam 1874 július 19-én. (58., 59. sz.) — 3. Nyílt levél a Kabolya-Polyánán 1874 aug. 17-én tartott gör.-

kath. éneklész-tanítók gyűlésében résztvett lelkész és tanító urakhoz. (70. sz.) — 4. A máramarosi néptanítókhoz. (74. sz.) — 6. A tanító szeme, vagy a nevelői tekintet. Felolvasás a máramarosi néptanítók egyletének 1874 október hó 12-én tartott közgyűlésében. (Francziából dolgoztam át.) (84. sz.) — 6. Tanügy. Válasz egy ismeretlen ügytárs azon soraira, melyet az a Nyílt levélre a »Máramaros« 83. számában felelt. — 7. Szabó Endre »Gyermekisme« ismertetése a 91. számban. — 8. Az iskolai fegyelem. (102. sz.) Erről a budapesti lapok nagy elismeréssel írtak.

1885-ben: 9. Szemléltetési képek a népiskolák számára. (1., 3., 5. sz.) Ismertető cikk. — 10. Egy honvédtemető 1849-ben. Felolvasás a máramaros-szigeti nőegylet 1875. febr. 14-iki gyűlésén. (16., 18., 19., 21. sz.) — 11. A mostoha gyermekek. Felolvasás a máramaros-szigeti Gönczy-kör által 1875 ápril 4-én tartott hangversenyen. (28. sz.) — 12. Nyílt levél Román Sándor úrhoz. (31. sz.) — 13. Báró Vesselényi Miklós, mint a néptanítók barátja. Felolvasás a tanítóképezde tanári székének 1875 június 1-én tartott ülésében. (45—47. sz.) — 14. A tanügy torzképei Szigeten. (A zúgiskolák ostromlása.) (53. sz.) — 15. Tanügyi állapotok Romániában. (A Journal de Boucarest után.) — 16. Igazgatói jelentés a m.-szigeti m. kir. állami tanítóképezde állásáról 1874/75. Előterjesztette a zárünnepély alkalmával 1875 aug. 1-én Koós F. igazgató. (72—75. sz.) — 17. Jelentés a máramarosmegyei néptanítók egyletének 1874/75. évi működéséről. 1875. okt. 12. (82—83. sz.) — 18. Indítvány a zúgiskolák tárgyában. 1875 októberi nagygyűlés. (83. sz.) — 19. Elnöki jelentés a máramarosi néptanítók egylete által 1875 okt. 10—14. napjain M -Szigeten a vármegyeház nagytermében rendezett és közgyűléssel összekötött tanszerkiállításról. (87—88. szám.)

1876. évben: 20. Iskolai két új román lap hazánkban. (2. sz.) — 21. Miként örökítsük meg Deák Ferencz emlékét M.-Szigeten? (16. sz.) — 22. A kézimunka a népiskolában. (38. sz.) — 23. Elemi népiskoláink és a faiskolák. (39. sz.)

1877. évben: 24. Levél. Besztercze, 1877. jan. 14. (Besztercze ismertetése.) (7. sz.) — 25. Levél. Besztercze, 1877. febr. 4. (Besztercze-Naszód vármegyei magyar telepek.) (12. sz.) — 26. Levél. Besztercze, 1877. febr. 18. (Magyar kaszinó alakulása Beszterczén.) (16. sz.) — 27. Levél. Ó-Radna, 1887. június 27. (Az ó-radnai áll. iskola.) (54. sz.)

2. Naptárokból megjelent apróbb dolgozataim.

1. »Thököly hadjárata Oláhországban és Erdélyben 1690-ben.« — A Magyar Polgár Nagy Naptára, I. 1869. (46. lap.)

2. »Egy hadi ítélet 1849-ben.« — A Magyar Polgár Nagy Naptára, III. 1872. (11. l.)

3. »Egy Kálvin-katé története Jászvásáron 1642.« — Kolozsvári Nagy Naptár 1867. (71 l.)

4. »Hogyan került Bethlen Gábor, Erdély fejedelme 1614. február 18-án a hó hátára.« — Brassói Magyar Képes Naptár, I. 1887. (17—32. l.)

5. »Milyen világ volt Brassó megyében ezelőtt száz évvel.« — Brassói Magyar Képes Naptár II. évf. 1888. (108—136. l.)

6. »Temesvár ostroma 1849-ben.« — Brassói Magyar Képes Naptár, III. évf. 1889. (65—77. l.)

3. Önálló füzetekben koronként s különböző helyeken megjelent dolgozataim.

I. Egyházi beszédek.

1. A bukaresti ev. ref. új iskola alapköve letételekor 1856 augusztus 11-én mondott ima s annak meg-

nyitásakor tartott beszéd. — Bukarest, 1856. szeptember 21/9. (1¹/₃ ív.)

2. »Szent fogadástételek.« A bukaresti ev. ref. magyar anyaszentegyház két új harangjának fölszentelése alkalmával tartott egyházi beszéd. — Bukarest 1857 decz. 13/1. Ferdinánd Ohm betüivel. (10 lap.)

3. »Temetőkert, mint Mennyország kapuja.« A bukaresti evangelico-reformata egyház új temetőkertje fölszentelése alkalmával tartott ima és beszéd. — Bukarest, 1858. szeptember 19. (8 lap.)

4. »Az Isten lélek.« Templomszentelési beszéd, melyet a bukaresti ev. ref. templomban 1864. karácsony első napján (1865. január 6-án új szerint), midőn abban a legelső istenitisztelet tartatott, elmondott Koós Ferencz bukaresti ev. ref. lelkész. — Bukarest, 1865. Weisz János nyomdájában Biserica Jeni-utcza 1. sz. (8 lap.)

5. »Hála ima.« Melyet az egyesült fejedelemség uralkodó hercege I-ső Sándor János ő fensége névünepén augusztus 30-án a bukaresti reform. templomban mondott Koós Ferencz ref. lelkész. — Bukarest, 1861. Magyar és román szöveg. Adolf Ulrich nyomdájában Bossel-utcza. (4 l.)

6. A bukaresti ev. ref. egyház félszázados ünnepén 1865-ik év május 2/14-én az új templomban a bennirtak által elmondott négy egyházi beszéd. — Bukarest, 1865. Vajda Tódor és társa nyomdájában.

Ezen négy beszéd közül a »Recunoscința ferbinte« (Forró hála) című, román nyelvű egyházi beszédet és a »Záríma« címűt én írtam és mondtam el.

7. »Válasz.« A bukaresti ev. ref. egyház előljárásgának(?) köpenyegébe bujt Czelder Márton rövid nyilatkozatára, a melyet a magyar ev. ref. anyaszentegyház s a magyar nemzethez intézni nem szégyenlett. — Bukarest, 1869. július 1. Irta Koós Ferencz ev. ref. lelkész. (Pole-

mikus tartalmu.) Vajdescu és Mihaescu bettűivel, Stirbeyvoda-utca. (8 l.)

II. *Paedagogiai dolgozatok és alkalmi beszédek.*

8. Értesítvény a dévai áll. tanítóképezde első tanévéről. 1870/71. (21 l.)

9. Értesítvény a mármaros-szigeti magyar királyi állami férfitanító képezdéről az 1873/74. iskolai évben. Az igazgató-tanács megbízásából, a tanári kar közreműködésével összeállította Koós Ferencz igazgató-tanár. M.-Sziget, 1874. (1—125. l.)

10. Apáczai Csere János népszerű életrajza. Összeállította és a brassómegyei tanítótestület 1880. évi október hó 14-én Zajzonban tartott közgyűlésen felolvasta Koós Ferencz, Brassó-Fogarasz megyei kir. tanfelügyelő. Nyomatott Gött János és fia Henriknél Brassóban. (11 l.)

11. Apáczai Csere János. Emlékbeszéd. Irta és a Csere ünnepélyen Apáczán elmondotta Koós Ferencz brassómegyei kir. tanfelügyelő, 1881.

12. Alkalmi beszéd. A brassói 22 éves magyar dalárda zászlófelavatási ünnepélyén 1883 október hó 7-én tartotta Koós Ferencz kir. tanácsos tanfelügyelő. Sepsiszentgyörgy, Jókai-nyomda-részvénytársulat 1883. (8 l.)

13. Zajzoni *Rab István* csángó költő emlékünnepe. Brassó, 1888 szeptember 14. Ebben van emlékbeszédem, melyet azon alkalommal Zajzonban a költő születési háza előtt tartottam. E munkácska 35 lap.

14. »Felavató beszéd«, tartotta a »Brassói magyar polgári kör« zászlófelavatási ünnepélyén 1886. október 31-én Koós Ferencz. (Megjelent a »Brassó« 1886. évi november 2-iki 127. számában.)

15. Emlékbeszéd. A brassói iparos ifjak önképző-körében 1848. márczius 15-iki ünnepélyén elmondotta Koós Ferencz kir. tanácsos tanfelügyelő 1885. márczius 15-én. (Megjelent a »Brassó« 1885 évi 32—33. számaiban.)

16. Emlékbeszéd. A brassói márczius 15-iki bizottság által az »Európa« vendéglőben rendezett ünnepélyen 1889. márcz. 15-én tartottam. (Megj. a »Brassó« 33. sz.)

17. Az E. M. K. E. brassói fiókegyletének alakulásakor 1885 ben a »Nro 1« vendéglő nagytermében, 1886., 1887., 1888. és 1889. évi közgyűlésein a városi tanács-teremben tartott alkalmi beszédeim megjelentek a »Brassó« illető évfolyamaiban.

19. *A honvéd-életből.* Karácsonyfák számára: 1. Az én karácsonyi szent ünnepem 1848-ban. (Megjelent a »Brassó« 1888. évi 147. sz. mellékletében.) — 2. Csak ötven éve. (A »Kolozsvár« 1887. évi decz. 24-iki karácsonyfájában.) — 3. Honvédhuszár-toborzás Deésen 1848-ban. (Megjelent a »Kolozsvár« 1888. évi karácsonyfájában.) — 4. Hogyan díszítettük fel nemzeti kokárdával a zsandár őrmestert Maros-Ludason 1851 karácsony ünnepén. (Megjelent a »Brassó« 1888. évi 147. számú karácsonyfájában.)

20. Székely Mózes emléke. Megjelent a »Brassó« 1889. évi 125—129. számaiban.

21. Álláspontom; négy vezérczikk. Megjelent a »Brassó« 1889. évi 126—129. számaiban.

4. Felolvasásaim Brassóban.

1. »Az én jótevőim.« Felolvastam a brassói protestáns nőegylet 1888. évi november hó 7-én tartott fillérestélyén. (Megjelent a »Brassó« 1888. évi 129. és 130. számaiban.)

2. »A moldva-klézsei csángó-magyar asszony mint életmentőm 1858. augusztus 19.« (Megjelent a »Brassó« 1889. évi 3., 4., 5., 6. számaiban.)

5. Önálló műveim.

1. »Románország földrajza, térképpel.« Budapest, 1869. Saját költségemen adtam ki, 500 példányban.

2. »Történeti dolgozatok«, I. füzet. M.-Vásárhelytt 1870-ben, ajánlva gr. Kun Kocsárdnak. (1—196. lap.) Előfizetési úton adtam volt ki.

* * *

A fennebbieken igyekeztem legalább töredékesen följegyezni szerény irodalmi munkásságomat. Lehetek még olyan lapok, melyekbe Bukurestből dolgoztam, de a melyekre ma nem emlékezem.

A szíves olvasó azonban alkothat némi képet ezekből is magának arról, hogy én hivatalos kötelességeim teljesítésétől fennmaradt időmet úgy külföldön 14, valamint idehaza már 20 év óta a közérdek s főleg a közművelődés előmozdítására, nemzeti nyelvünk erősítésére és terjesztésére szenteltem.

Szerényke forrás volt az, melyet Dózsa Dani 1855-ben M.-Vásárhelytt a »Hold« című kis vendéglőben az én lelkemben felfakasztott, midőn arra hívott fel, hogy az általa Kolozsvártt megindítandó lapban dolgozzam. Ha ezen kis forrásból 35 év letűnése alatt nem is lett egyéb mint kis csermely, de öntudatom megnyugtat, hogy e csermely is hordott fáradhatatlan munkásságom következtében néhány fővényszemet úgy külföldön, mint idehaza a nemzeti nyelv és közművelődés csarnokának továbbépítéséhez.

V é g s z ó.

Leteszem ezzel a tollat, melylyel két éven át »Életem és Emlékeim« írásában fáradoztam. A t. olvasó, ha ugyan volt türelme e munka átolvasásához, látta s meggyőződést szerezhetett magának, hogy ki voltam eddig 62 évre terjedő életemben. Mennyi van még hátra, hol fognak egy küzdelmes élet bevégzése után elfáradt tagjaim megpihenni: ezt a bölcs gondviselés halandó szemeink elől elrejtette. . . . Jőjjön a végóra bármikor, én nyugodtan várom:

„Mert ha álom: nyugalmat ad,
Mert ha bíró: nem furdal vád.“

Isten, a jelen- és utókor előtt tiszta lelkiismerettel állok meg, mely azt súgja nekem, hogy megérdemlek hazám földjéből halálom után bárhol egy sírhelyet, miután 62 év alatt a sok hányattatás miatt nem bírtam annyira vinni, hogy édes hazám földéből bár egy talpalatnyit életemben sajátomnak nevezhettem volna; de ezt sem panaszkép írom, mert hazatérésem óta maig édes hazámnak annyi jótéteményében részesültem, hogy rút hálátlanság volna ajkaimat zugolódásra nyitni.

Életem hosszú folyama alatt *Isten-, haza- és ember-szeretet* lelkesítettek, melyek csak véglehelletemmel fognak szívemből kiálludni.

Ma is mindig füleimbe cseng a pórfiu dala, melyet a m.-vásárhelyi ref. kollégiumban mint gyermek-szolga tanultam:

»Miért szeretlek oly hõn,
Szülőföldem s hazám?«

E földhez, e hazához voltam hű életem minden viszonyai között. Az érette kapott sebek begyógyulnak, ha előbb nem, minden bizonynyal a sír csendes ölében.

Nekem nincs már semmi várni valóm e földi élet-től. — Isten annyira segített, mennyit legmerészebb ábrándjaim sem mutogattak nekem ifjú éveimben. Istené legyen érette a hála és jótevőimé . . .

Napom immár hanyatlóban van. Nemsokára rám borúl már az éjszaka, melyen az írás szavai szerint: *többé senki sem munkálkodik*. Munka után édes lesz a nyugalom. . . .

Temetésem a lehető legegyszerűbb legyen. Ha va-laki — a mostani divatnak hódolva — koszorut akarna tenni koporsómra, kérem: adja annak árát a brassói és négyfalusi magyar rongyos-egyleteknek szegény tanulók számára s vegye ezek hálás köszönetét. . . .

Az én összes kérésem a pórfiuból szabaddá lett hazafi ezen imájában van foglalva:

„ . . . földeden poromnak
Temetkezési hely . . . .“

VÉGE A MÁSODIK KÖTETNEK.

A MÁSODIK KÖTET TÁRGYMUTATÓJA.

I. R É S Z.

Lelkészi pályám 1855—1869.

Lapszám

1. Beköszöntőm 1855. ápril hó 1-én a bukuresti ev. ref. Sükei-féle fatemplomban	5
2. Hogyan volt a bukuresti ev. ref. templom fölszerelve	7
3. Miként alakítottuk át a Sükei istállóját már 1855. évben kántor-tanítói lakká	8
4. A honvágy kínjai	9
5. Mester Ede gyógyszerész és családja	10
6. Az 1855-ben Oláhországban forgalomban volt pénzemekről	13
7. Török szavak a román nyelvben 1855-ben	16
8. Magyar szavak a román nyelvben Bukurestben 1855-ben	17
9. Bukurest 1855-ben	19
10. Kirándulás Pitestre	22
11. Egyezségem Neumeister német pappal	27
12. Pappá szenteltetésem 1855 június 20-án	28
13. Nősülésem	30
14. A bukuresti ev. ref. magyar népiskola 1855—1869-ig	31
15. Balasescu és Davilla miniszteri biztosok	35
16. Az iskola szelleme és áldásos hatása	37
17. A bukuresti magyar dalárda	39
18. A bukuresti ev. ref. egyház hívei	40
19. A bukuresti ev. ref. egyház két új harangjának öntetése	41
20. A harangláb és a veszekedve árverező két zsidó iparos	45
21. Elválásom első nőmtől és újra nősülésem	46
22. Tábori paposkodásom az osztrák cs. kir. megszálló hadseregben	50
23. Kcun Sándor konzul és Lahovary ügyvéd esketése	53
24. Ökrös Kleopátra temetése	58
25. A bukuresti ev. ref. külső temető	61
26. Az őrház és temető-őr	65

II. R É S Z.

A bukaresti ev. ref. új templom építésének története

1863—1866.

Lapszám

1. A templomépítési mozgalom kezdete	72
2. Utolsó istenitisztelet a régi fatemplomban	77
3. Az alapköv letételének ünnepe	84
4. Segélygyűjtés a bukaresti ref. új templom építésére	94
5. A kolozsvári gyűjtés	98
6. Utazás Debreczenbe s gyűjtésem ott	100
7. Révész Imre	103
8. Balog Péter superintendens	104
9. Csokonai szülőháza és sírja	106
10. Tartózkodásom Pesten	107
11. Bucusu Pesttől	113
12. Számadásom a templom építésére gyűjtött pénzről	114
13. A templom építésének befejezése	115
14. Visszapillantások a templom építésére	119
15. A cigány napszámosok (salaori)	121
16. A csángó kőművesek	124
17. A berlini magyar-egylet kitüntetése	125

III. R É S Z.

A „Hunnia“ bukaresti magyar olvasó-egylet alapítása és fennállásának története.

Lapszám

1. A szerény forrás	128
2. Az első közgyűlés	131
3. Gróf Mikó Imre két levele a „Hunnia“ ügyében	134
4. A bukaresti magyar olvasó-egylet — „Hunnia“ — hatása az ottani és vidéki magyarság közművelődésére	137
5. A bukaresti magyar bálók	138
6. A bukaresti „Magyar Temetkezési Egylet“ alapítása	141
7. Az erdővidéki cigány	144
7. A csángó temetés Kolintinában	146
8. A choleras csángó	149
9. A „Bukaresti Közlöny“ megalapítása	150
10. Magyar opera- és népszínmű-társaság Bukarestben	155
11. Felolvasó-, ének-, zene- és szavalati estélyek	158
12. A bukaresti magyar iparos-tanonczok oktatása	160
13. A bukaresti magyar iparos olvasó-egylet	163
14. A „Hunnia“ üdvös hatása a hazai ügyek iránt fölébredt általános érdeklődés- és áldozatkészségre	165
15. A „Hunnia“ bújdosása 1857—1873-ig	167

IV. R É S Z.

Ujabb adatok a romániai ref. missió történetéhez.

	Lapszám
1. A romániai ev. ref. missió keletkezése	172
2. Magyar könyvek küldése a moldva-oláhországi magyarok számára	176
3. Márk Mózes szászkuói pap. A ref. missió	177
4. A Gusztáv Adolf-egylet és még valami	179
5. A missió első éve. Czelder Márton megérkezése	183
6. Bodola Sámuel püspök levelei a missió ügyében	199
7. A missió második éve. 15 levél a missió ügyében	206
8. Bodola Sámuel erdélyi ref. püspöknek a missió ügyében 1862-ben hozzám intézett levelei	213
9. Czelder Márton missiói levelei	218
10. A missió harmadik éve 1863	224
11. A missió negyedik éve 1864	227
12. A missió ötödik éve 1865	232
13. A püspökválasztás Bukarestben 1865 május hó 16-án	234
13. Rosetti Koszta román cultusminiszter	243
14. Az emlékirat	246
15. Czelder Márton sorsa	249
15. A függöny legördül	250

V. R É S Z.

A moldovai róm. kath. egyházak állapota 1858-ban.

	Lapszám
1. A jászvásári kerület	252
2. A szerethi kerület	253
3. A besztercei kerület	254
4. A tatrosi kerület	256

VI. R É S Z.

Romániában született magyar fiúk magyarhoni kollégiumokban 1860—1869.

	Lapszám
1. Folyamodásom az erdélyi ref. zsinathoz	259
2. A bonyhai zsinat intézkedései	261
3. Romániai magyar fiúk elhelyezése	266
4. Fogadtatásunk Maros-Vásárhelytt	267
5. Az eredmény	269

VII. RÉSZ.

A székely kivándorlás.

Lapszám

1. Felszólalásom az emberkereskedés ellen	271
2. Az önkéntes kivándorlás	273
4. Leveleim a kivándorlás ügyében	276
5. A kivándorlás manapság	278
6. Román kivándorlottak	280
7. Kilátásaink a jövőre	282

VIII. RÉSZ.

Utazásaim 1859—1867-ben.

1. Kirándulásom Ruscsukra 1856-ban	287
2. Kirándulásom Kalarásra 1859-ben	292
3. Kirándulásom Piátrára 1862-ben	295
4. Veress Ferencz jelleme	299
5. Felutazás Bécsbe és Budapestre 1862 augusztus havában .	303
6. Tartózkodásom Budapesten	311
7. Kirándulás Kalarásra és a Krivecz	315
8. Berándulás Erdélybe 1864-ben a Kálvin János háromszá- zados ünnepélyére	319
9. Látogatásaim és utazásom hazafelé	325
10. Kirándulás Turnu-Mogurelli közelébe Putinéba 1865 novem- ber hó 14—20-án	333
11. Kirándulás Konstantinápolyba 1866 szeptember hó 18-ától október hó 4-éig	337
12. Tartózkodásunk Konstantinápolyban	346

IX. RÉSZ.

Régi és új emigránsok Bukarestben 1848/49. és 1859/60.

I. Az önkéntes magyar emigránsok 1855—1865.

Lapszám

1. Udvarhelyi Karácsoni Károly	357
2. Bajai dr. Fialla Lajos	358
3. Seres Lajos	359
4. Dunyov István és 5. Krivácsi József	359
6. Buda Sándor	362
7. Zuber Gyula	365
8. Rákóczi Salamon és társai	366
9. Horváth László, 10. Horváth Gyula és társaik	366
11. Magyar-régeni Hegyessy Ferencz	367
12. Dr. Oroszhegyi Józsa	368

13. Várady Ádám és családja	370
14. Szentkúty fényképész és neje	370
15. Kern Ede ügyvéd és neje	370
16. Kolozsvári Dániel	370
17. Fejér és 18. Kесе	371
19. Moni György	371
20. Utczás Farkas	371

II. A törvetők.

1. Zellner osztrák kanczler Bukarestben	372
2. Szabó János kudarcza	375
3. Marghiloman bukaresti rendőrfőnök	377
4. Béldi, az álgróf	378

III. Régi emigránsok 1848 előtt.

1. P. Szathmáry Károly	382
2. Dr. Lukács Farkas	383
3. Dr. Mózes Károly	383
4. Dr. Hamar Lajos	383

IV. Régi emigránsok 1849 után.

1. Berzenczey László	385
2. Tar Károly	390
3. Visszaemlékezések Veress Sándorra	391
4. Czapkay József	401
5. Dobjeczky Lajos	405
6. Szilágyi Dani és 7. Kun Albert	407
8. Dudás János	408
9. Türr István olasz tábornok	408
10. Éber Nándor	410

X. R É S Z.

Idehaza 1868—1890.

1. Hazajövetelem Bukarestből Maros-Vásárhelyre 1869	416
2. A hazautazás kínjai 1869. július 28-tól augusztus 5-ig	420
3. Maros-Vásárhelytt 1869. augusztus 5-től 1870. június 9-ig	423
4. Utazás Maros-Vásárhelyről Dévára	430
5. A póttanfolyam Déván	432
6. Gróf Kun Kocsárd és „Történelmi dolgozataim“	433
7. A dévai állami képző-intézet	433
8. Magyar társadalmi élet Déván 1870—1873	436
9. Máramaros-Szigeten 1873. május 20-tól 1876. július 20-ig	440
10. A máramaros-szigeti állami tanítóképző	442

11. A máramaros-szigeti társadalmi élet	444
12. Sajtóperem Aradon 1875-ben	445
13. Tanfelügyelői pályám Besztercze-Naszód vármegyében 1876 juliustól 1878 április hó 25-ig	446
14. Az első közigazgatási bizottsági ülés Beszterczén. Gróf Zichy Domokos róm. kath. nyugalmazott püspök . . .	449
15. A Naszód-Besztercze vármegyei népoktatási ügy állása 1876-ban	451
16. A magyar kaszinó alapítása Beszterczén 1876-ban . . .	456
17. Tanfelügyelői pályám Brassó-Fogaras vármegyében 1878 - 1881. és Brassó vármegyében 1878—1890	456
18. A brassói állami iskolák 1878-ban	458
19. A Brassó vármegyei hivatalos tanítóttestület	461
20. Adatok a brassói állami iskolák 12 évi történetéhez . .	464
21. Trefort miniszter Brassóban	465
22. Az állami iskolák tanulóinak létszáma 1881—1889 . . .	472
23. Állami iskolai tanítók és tanítónők Brassóban	474
24. A Brassó vármegyei csángó iskolák 1878—1890 . . .	476
25. Állami és társulati óvódák	477
26. Magyar társadalmi élet Brassóban	477
27. Az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület brassói főkegylete	483

XI. RÉSZ.

Irodalmi működésem 1856—1890.

1. Irodalmi működésem a hírlapi téren	486
2. Naptárakban megjelent apróbb dolgozataim	492
3. Önálló füzetekben koronként s különböző helyeken meg- jelent dolgozataim	492
4. Felolvasásaim Brassóban	495
5. Önálló műveim	495
Vég szó	497

Báthory Sándor: Akna-Szlatinán. (Költemény.)

Carmen Sylva: A Dimbovicza. (Rege.)

Gyárfás Albert: A bukaresti magyarok részvétele I. Károly király kikiáltása- és koronáztatákor.

Bodossy Pál: A fehér rózsza története. Költemény.)

** Dr. Fialla Lajos (Arzsképpel.)

Veress Sándor kiadatlan naplójából: Emigrációi emlékek.

Koós Ferencz: Romániai cigány népdalok.

Harmath Lujza: Egy királyné fuszkulánuma. (Szinája.)

Dr. Fialla Lajos: Orvosi apróságok.

Vizi Dénes: Óhajom. (Költemény.)

Fenichel Sámuel: A selyemtenyésztés. (Népszerű ismertetés.)

Preiszer Endre: A párbaj. (Képpel.)

Vándory Lajos: Hareztéri tudósítók a szerb-bulgár háboru alkalmával Szerbiában.

Veress Endre: Bukuresti magyar nyomtatványok.

A szerkesztő: A „Peles-kastély“ Szinájában. (Képpel.)

Verne Gyula: A jövő hirlapja.

HUMOR. Tréfás, 1846-iki rögtönzött áldomás.

Haltrich József: A világ javainak kiosztása cigány hagyomány szerint.

Belgrádi bácsi: Eredeti magyar adomák

Bier — bor — beszéd, és Egyveleg.

Apróságok. (Képekkel.)

Általános postai és távirdai szabályok.

Hasznos tudnivalók.

Naptári pályázat.

Hirdetési rész.

E röviden ismertetett naptár, Koós műve olvasói által 60 kr. helyett 30 krajczár előleges beküldésével kedvezményáron rendelhető meg bérmentesen Rozsondai János nyomdász urnál Brassóban, vagy akár a jelen Emlékiratok szerzőjénél, ugyanott. — És végül csak hirlapjaink általánosan kifejezett véleményét ismétljük, midőn azt mondjuk, hogy ily előkelő tartalmú és csupa eredeti, e célra írt dolgozatokat magában foglaló érdekes naptár egész naptárirodalmunkban alig található!

E munka szíves olvasói becses figyelmébe!

Legmelegebben ajánljuk a Veress Endre szerkesztése s kiadásában megjelent

BUKARESTI MAGYAR KÉPES NAPTÁR

első évfolyamát a folyó 1890-ik közönséges évre.

E valóságos évkönyv első rendszeresebb munka, mely képet ad romániai magyar honfitársaink s testvéreink életéről, multjáról és jelenéről. (Lásd az „Erdélyi Híradó“ 1889. évf. 272 - 273. számait.) S megjelenésekor róla nemcsak a hazai magyar sajtó emlékezett meg a legrokonszenvesebben és elismerően, mutatványokat is közölvén gazdag tartalmából, de a többek közt az „Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület“ hivatalosan is ajánlotta összes fiókköreinek, sőt népkönyvtárai számára is elfogadta azt, irodalmi bizottsága egyik gyűlésének határozata folytán.

A naptár 140 oldalnyi szépirodalmi, történelmi, és ismeretterjesztő része tartalmazza **Koós Ferencz**, néhai Kovács János ev. ref. segédlelkész által szépen megírt hű életrajzát és arcképét is, továbbá az alábbi (számtalan finom képpel díszített) közleményeket:

NAPTÁRI RÉSZ.

Sándor József: Egy tiközületek.

Gönczi István: Ujévi vers.

Előszó: a szerkesztőtől.

Szterényi József: A „Bukaresti Magyar Képes Naptár.“

Bartalus János: A bukaresti ev. ref. egyház rövid története. (A templom és parochia együttes képével.)

Dr. Márki Sándor: A magyar missziók kezdete.

A szerkesztő: Aforizmák egy emigráns jegyzőkönyvéből.

Békési András: Az örömváros. (Bukaresti tárczacikk 2 képpel.)

B. Büttner Lina: Egy asszony gondolatai.

Dr. Réthy László: Román elemek a magyar társadalomban.

Feriz: Hogy lett két törökből magyar ember.

Koós Ferencz: Visszaemlékezések Veress Sándorra.*)

*) Ugyanez az „Emigrációi emlékek“-kel együtt megjelent diszes különlenyomatban is. Ára 20 kr.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

